

દંત્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

(સ્વ.) નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા.

69

પ્રકાશક

ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડોળ કમિટી.

મુદ્રણ રૂ. ૬૦૦.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૨૩ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રંગોળીનો ઇતિહાસ

વિષય ૦૩૨ : ૩.૬

२५० साक्षरवर्य नवलराम लक्ष्मीराम.

Printed at P. Press, Ahmedabad.

ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ઇ. સ. ૧૯૨૦ સુધી.

કર્તા

(સ્વ.) નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા.

પ્રકાશક

ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડોળ કમિટી તરફથી

મંત્રી—પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

મુખ્ય વિકેતા

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

મેનેજર—પ્રિન્ટિંગવર્ક એન્ડ બુક્સ એજન્સિ—અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અને
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૯૯૨૩

૧૭/૧૧/૨૦૨૩

આવૃત્તિ ૧ લી :	પ્રત ૧૦૦૦ :	૯. સ.	૧૯૧૪.
„ ૨ જી :	„ ૨૦૦૦ :	„	૧૯૨૧.
„ ૩ જી :	„ ૫૦૦૦ :	„	૧૯૨૨.

અમદાવાદ

દાસગરવાડામાં આવેલા શ્રી અનિલાવિજય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પટેલ હક્મીચંદ હીરાચંદે છાપ્યો.

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ભંડોળ કમિટિના ઇ. સ. ૧૯૧૨ ના એક ઠરાવ પ્રમાણે સ્વર્ગસ્થ નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાની આ અપૂર્વ પશુ અમૂલ્ય કૃતિ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. એ સાલના ચોમાસામાં છાપવાનું શરુ થયેલું અને પછીના જૂન માસ સુધીમાં પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરી દેવાની ઇચ્છા હતી, પણ ગઈ સાલ દરમિયાન મારી નોકરીમાં એક ઊપર એક જે મોટા ફેરફાર થયા, તેથી આટલો વધારે વખત લાગ્યો છે. કર્તાના પુત્ર રા. રા. ધીમંતરામ નવલરામે આ બાબતમાં પ્રથમથી જ ઉમંગભરી અનુકૂલતા દેખાડી, પણ એમની પાસેના કાગળોમાં પુસ્તક ન્યાંથી અટકેલું તે પછીનો કંઈ પણ લખેલો ભાગ, કે એ વિષય ઉપરની કોઈ પ્રકારની નોંધ, કે ગુજરાત શાળાપત્રમાં જે પ્રકરણો છપાઈ ગયેલાં તેની હસ્તલિખિત મૂલ પ્રત કે તેની નકલ કે છાપેલાં પાનાંઓની એમની નકલમાં કોઈ જાતના સુધારા વધારા કે ફેરફારનો લેણ પણ ઇસારો ન હોવાથી, શાળાપત્રની ફાઇલો ઉપર જ બધો આધાર રાખવો પડ્યો છે. એ ફાઇલોની સાથે આ પુસ્તકને સરખાવતાં જે કંઈ ફેરફાર, કાપફપ અને વધારા જોવામાં આવે તે સર્વની જવાબદારી મારી છે.

ફેરફાર બનતાં સુધી ઓછા કરવા એ જ ધોરણ સ્વીકાર્યું છે. નવલરામભાઈ જેવા સમર્થ પંડિત અને સાક્ષરે એમની ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ શૈલિ અને શક્તિના પરિપાકના છેલ્લા દાયકામાં પૂરી હોંસ અને કર્તાવ્યભુદ્ધિથી રચવા માંડેલી આ કૃતિમાં એક પણ બિંદુ ફેરવવાનું કાર્ય સાહિત્યની અદાલત આગળ અતિ સાહસનું બદ્ધે ગુનાહ અને પાપનું જ ગણાય અને તોપણ એ કૃતિને ફરી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરનાર સંપાદકને બીજી ફેટલીક બાબતો પણ ધ્યાનમાં લીધા વગર ચાલે એમ ન હતું. કૃતિ અપૂર્ણ રહી જવાથી કર્તાનો છેવટનો હાથ એના ઉપર

ફરેલો ન હતો. કાઈ પણ ભાગનું પુનરવલોકન એમણે કરેલું ન હતું. શાળાપત્રનું મુદ્રણ ઘણું બેદરકાર અને ભૂલ ભરેલું હતું. કેટલીક ભૂલો કર્તાની શરતચૂકથી જ થયેલી દેખાતી હતી. કોઈક ભૂલો કર્તાએ જે ઈંગ્રેજી ઇતિહાસોનો ઉપયોગ કરેલો તે મૂલ આધારોમાંથી ઉતરી આવેલી હતી. રચના અને મુદ્રણનું કટકે કટકે કરેલું કાર્ય ઘણાં લાંબા વખત ચાલેલું હતું; પહેલું પ્રકરણ શાળાપત્રમાં ઇ. સ. ૧૮૮૦ ના ઓગસ્ટ માસમાં તો છેલ્લું છેક ઇ. સ. ૧૮૮૭ ના માર્ચ માસમાં પ્રકટ થયું હતું. આ લાંબા અરસામાં વચ્ચે વચ્ચે કર્તાની તખ્તિયતને લીધે તેમ બીજાં એટલી જ અગત્યનાં પણ વધારે વખતસર કરવાનાં કામકાજ અને અભ્યાસના દબાણને લીધે મહિના બે મહિનાના ગાળા ચૌદ પંદર પડ્યા હતા; વધારે મોટા ગાળા પણ બે ત્રણ વાર પડ્યા હતા. શાળા-પત્રની છપામણી ઉપર કર્તાની નજર કેટલી ઓછી રહેતી હતી તે આ વિષયને લગતી એક ઝીણી વિગતથી સાફ જણાઈ આવે છે: ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ માસના અંકમાં જે પાનાં જાપ્યાં છે તે એ સ્થળે આપવામાં શરતચૂક થયેલી છે, એ પછી જૂન માસમાં છાપેલાં પાનાં એના પહેલાં વાંચવાનાં છે. વળી આટઆટલી તુરે સાથે આટલા લાંબા વખત સુધી ચાલેલા કાર્યમાં કામોના ભાર તળે વધારે વધારે દબાતા જતા અને શરીરે અસ્વસ્થ થતા જતા આપણા કર્તા પોતે કાર્યારંભ વખતે કહ્યેલી યોજના અને વિસ્તારની મર્યાદાને એક સરખી રીતે વળગી રહી શક્યા નથી, એમાં જરા પણ નવાઈ જેવું નથી. રિચર્ડ ડ જી સુધીનો ઇતિહાસ એક જ ઈંગ્લિશ જેવો જણાય છે. સાતમા હેત્રિના સમયથી કર્તા વિષયના વધતા મહત્ત્વને અનુરૂપ કંઈક વધારે વિશાલ યોજના ઉપર ગયા છે. પરંતુ સ્ટુઅર્ટોના સમયથી આરંભાતો વિષય એ નવી યોજનામાં પણ સમાયો નથી અને લખાણનો વિસ્તાર વધી ગયો છે. આનાં કારણ બે જણાય છે. એક તો એ ઇતિહાસ લખનું જ મહત્ત્વ; અને બીજું એ ઇતિહાસ ભાગની સાથે જવલરામભાઈના માનસ જીવનનો સંબંધ. ઈંગ્રેજોના

ઇતિહાસના એ પ્રજ્ઞવિગ્રહના સમયમાં અભ્યાસી જેમ જેમ ઉંદા ઉતરે છે, તેમ તેમ તેને એનું ગારવ વધતું જતું જ માલૂમ પડે છે. અને એટલું જ નહીં, ઇન્દ્રાંડમાં સત્તરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધનો સમય કેવલ રાજકીય વિપ્લવનો નહતો; પ્રજ્ઞના ધર્મ, સંસાર અને આચાર વિચારમાં પણ એ સમય ભરતીઓટના મહાભારત મોઝાઇનો હતો. હવે શિષ્ટ ગુજરાતના પોતાના જમાનાના જ ઇતિહાસમાં નવલરામભાઈએ પોતાની સ્થાયી પ્રીતિના પાત્ર અને દેશના અગ્રણી વીર નાયક નર્મદાશંકરને સુધારાના આચાર વિચારને છેલ્લે પાટલેથી હડી આપણાં પૌરાણિક આચાર-વિચારને પણ છેલ્લે પાટલે જઈ ખેસતો- “ જીર્ણવાદ ” ના મહારથી સેનાપતિને “ અગમ્યવાદ ” નો સૈનિક ખનતો-પોતાની આંખે જ જોયો હતો. અને આ ઉદ્વેગનાંટના ખરા કરણુ વિશે નવલરામભાઈની ચિકિત્સા એવી હતી કે એ નર્મદાશંકરે કરેલા ઇતિહાસના અભ્યાસનું પ્રામાણિક પરિણામ હતું.* નવલરામ પોતે મરણુ પર્યંત સુધારક જ રહ્યા હતા; પણ તે ‘સુધારો’ અને ‘સુધારક’ શબ્દના સામાન્ય અર્થમાં નહીં. પોતે કયા અર્થમાં સુધારક હતા તેનું સ્પષ્ટીકરણ જે નિબંધથી થાત, તે- ‘સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન’-એમણે નર્મદાશંકરના ‘ધર્મવિચાર’ની પ્રસિદ્ધિ થતાં થતાં સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈના આગ્રહથી આરંભેલો, પણ નર્મદાશંકરના મૃત્યુથી ‘કવિજીવન’ લખવાને માટે પડતો મૂકેલો, અને ફરી પાછો હાથમાં જ લીધેલો નહીં. પણ નર્મદાશંકર અને નવલરામ બંનેના અંતિમ મંતવ્યોમાં એક સામ્ય એ હતું કે પોતાના પોતાના સ્વતંત્ર માનસ વ્યાપારથી બંને એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવી કરેલા, કે ‘સુધારા આદિ આચારવ્યવહારના સંસારનીતિના પ્રશ્નોને

---

* જુઓ નવલરામ કૃત ‘કવિ જીવન’-નર્મ કવિતા, પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૪; અને એમનું ‘સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન’ નવલ ગ્રંથાવલિ, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૩૮ થી ૧૫૫. આ ‘વિવેચન’ની રચ્યા સાલ નવલ-ગ્રંથાવલિની અનુક્રમશ્ચિકામાં ૧૮૮૦ આપેલી છે તે ૧૮૮૨ જોઈએ.

માટે શુદ્ધ દ્વિસુશ્રીને નહિ પણ ઇતિહાસની દ્વિસુશ્રીને જ પૃચ્છ કરતી ઘટે છે. વળી

“ સમય !—એ જ રચે છ બલાબલ, ”

એ કવિ માધની ઉક્તિને પણ નર્મદ નવલ ખતે માન્ય ગણતા. પણ નર્મદને—ઇતરવરથાના નર્મદને—મન એ મહાવાક્યનો જ અર્થ હતો તે નવલરામને માન્ય નહતો; એઓને એ મહાવાક્ય કયા અર્થમાં માન્ય હતું તેની કંઈક ઝાંખી આ ઇતિહાસમાં છે. * ઈલાંડના સત્તરમા શૈક્ષાના પૂર્વાર્ધનો ઇતિહાસ લખતાં લખતાં એમની કલમ એમણે કલ્પેલી વિસ્તાર મર્યાદાને અવગણીને સ્વચ્છંદે વર્તી છે, તે કવલ વિષયના મહત્વને લીધે નહતું, તો તે એ ઇતિહાસમાં એમને ખાસ, અંગત, અને શુદ્ધ ઉચ્ચ કર્તવ્યનિષ્ઠાનો રસ હતો તેને લીધે હતું, એ એમના માનસ જીવનની ઉપલી હકીકતથી સમઝી શકાશે. પણ ઇ. સ. ૧૬૬૦ ની સાલ આવતાં જ કર્તા પોતાની કલમને અટકાવે છે અને ત્યાંથી ચાલતું લખાણ છેક અંત સુધી પોતે બીજા વાર (એટલે હેન્રી ૭ માં આરંભતી વખતે) કલ્પેલી યોજના અને વિસ્તારની ધયત્તામાં જ સમાવે છે.

* નર્મદના મૃત્યુના ઘાથી, યા “ એ તો ગયો: મારે જવાની ઘડી પણ આ દોડતી આવે: હવે મારે સત્યાન્વેષણના મહા વાદવિવાદ દેવા ! ખીંજે છે પણ દ્રાણ કે તેની સાથે એ કરું ! ”—એવા નિવૃત્તિ-મય વિવાદ અગર વિવાદજન્ય નિવૃત્તિભાવથી, પડતું મૂકાયલું ઉપજુ “ વિવેચન ” નવલરામ જો પૂરું કરી શક્યા હોત, તો જ એમના કાલબલ વિશેના વિચારો પરિપક્વ રૂપ પકડત અને આપણેયે અરા-બર સમઝવા પામત. અત્યારે તો આપણને આ ચોપડીમાં પ્ર૦ ૨૧ (‘ જેમ્સનો સ્વભાવ, ’ અને ‘ ત્રીજી પાર્લામેન્ટ ’), પ્ર૦ ૨૩ (‘ એપિસ્કોપલ અને પ્રેસ્બિટેરિયનનો મતભેદ ’), પ્ર૦ ૨૫ (‘ દેશમાં એ પક્ષ ’), પ્ર૦ ૨૬ (‘ પ્રજાવિગ્રહ ’), પ્ર૦ ૨૭ (‘ લશ્કરમાં કુસંપ અને ’), પ્ર૦ ૨૮ (‘ વિરોધી પક્ષનો લય ’), વગેરે ક્ષેત્રો ઉપર જ અટકજો બાંધવી પડે છે.

આ ધ્યાનમાં લઇને ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૬૦ નાં પ્રકરણોને ટુંકાં કરવામાં આવ્યાં છે, પણ તેમ કરતાં કર્તાનો રસપ્રવાહ કે એમના વિચારપટના તંતુઓ કાઢી ઠેકાણે ત્રુટે નહિ તેની ખાસ સંભાળ રાખી છે. અને એ પ્રકરણોમાં જ નહિ પણ આખા પુસ્તકમાં મુદ્રણની શરતચૂકની, અને બીજી ભૂલો અતિ અલ્પ ફેરફારો કરીને બનતાં સુધી સમારી લીધી છે. એશક, નવલરામભાઈનો આ ઇતિહાસ એની રચનાના સમય પ્રમાણે હૈલમ, ઝીન, મેંડાલે અને ફ્રીમેનના ગ્રંથોના આધારે લખવામાં આવેલો છે. રેટ્સ, રાન્ક, ગાર્ડિનર, આદિ એ પછીની વીંશીના કર્તાઓ ઇ. સ. ૧૮૮૫-૯૦ સુધીમાં આપણા ઇલાકામાં આજે જ જણાતા હતા. અને જીવંત વિદ્યાઓમાં દરેક જમાને નવી શોધો, નવાં સાધનોનું પ્રકાશન, જૂનાનું પુનઃ શોધન, નવાં દૃષ્ટિબિંદુએ જૂની રચનાનું ખંડનમંડન, આદિ આલ્યા જ કરે છે. અને એ પ્રમાણે જમાને જમાને નવા ગ્રંથો રચાય છે, જેના

અત્રે ઉમેરવું પડે છે કે નર્મદાશંકર અને નવલરામના વિચાર-વિકાસનો ઇતિહાસ યથાવત્ ઉઠેલી દેવાની અગર તેનાં સાધનો પ્રજા આગળ પૂરેપૂરાં મૂકવાની ઈર્મત ગુંજનાતી પ્રજા કેટલી અનિર્વચનીય ગણુશે, તેનો ખરો ખ્યાલ એ સાધનો જે જે માણસોને હાથ આવ્યાં તેમાંના કાઢીને પણ સ્પૃહેલો જણાતો નથી. સાધન પોતાથી ન વપરાય તો ખેર પણ બીજાને હાથ તો જવાજ ન દેવાં, અગર પોતેજ તેમાંથી બનતો લાભ કરી લેવો. અગર તેને મારી મચડીને પણ નાયકનું ગૌરવ વધારવાનું જ સાધને બનાવવું, અગર કેવળ લાસરિયાપણું, એવી સત્યપ્રકાશનને મુકાબલે છેક હલકી વૃત્તિઓથી જ આ વિષયમાં સૌ લાગતાવળગતા વર્ત્યા જણાય છે. મોટા વિચારો અને મહાપુરુષોની પાછળ તેમના કુટુંબીઓ અને સ્વજનો ધણું ખરું આમ જ વર્તે છે, એટલે નર્મદ-નવલના દાખલામાં દેશના વિચારવિકાસને પોષે એવું ઉચ્ચ વર્તન નથી થયું એટલુંજ વક્તવ્ય છે.

નવા તેજ આગળ જૂના ઝાંખા પડે છે. પણ આ બધું તે તે વિદ્યાના પારંગત થવા ઇચ્છતા પડિનાને માટે છે. શાળાપયોગી અને પ્રવેશક સંક્ષેપોમાં એ નવાં તેજથી થોડા જ ફેર પડે છે. પણ આ દિશામાં એ સંપાદકે કંઈક પ્રયાસ કર્યા છે,* જે આ પુસ્તકને શાળાપત્રના મૂલ્ય અંકોની સાથે સરખાવી જોતાં જણાઇ આવશે. આ સર્વ જોઈ તપાસીને અધિકારી નિરીક્ષક એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે કે “ફેરફાર બહુ થોડા અને બહીતાં બહીતાં કર્યા છે, આજ દિશામાં અને વધારે સાવધાનતાથી વધારે ફેરફાર કરવા જોઈતા હતા,” તોજ સંપાદક પોતાને કર્તાપ્રીત્યર્થ પડેલી મહેનતનો સંપૂર્ણ બદલો મળી ગયેલો માનશે. એથી ઉત્તરું પરીક્ષક જેટલે અંશે કરેલા ફેરફારોને અયોગ્ય ગણશે તેટલે અંશે સંપાદકનું કાર્ય સદોષ જ ઠરશે.

કર્તાએ આ કૃતિ રચતાં એ વર્ગના વાંચનારાઓ ધ્યાનમાં રાખેલા હતા: શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ, અને ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં રસ પડતો હોય કે તેનું મહત્વ જાણી સાંભળી જિજ્ઞાસુ થયા હોય, પણ ઇંગ્લેન્ડ માપાનું જ્ઞાન ન હોય એવા મેલ અને શીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજોના અને બીજા સામાન્ય વાંચનારાઓ. નવલરામભાઈની સંક્ષિપ્ત ‘એકાગ્રશૈલિ’+ જેની એમના અકબરઅંબરખાનમાં અને કવિ-જીવનમાં વિવ્રસે છે, તેવી જ તે એમની આ કૃતિપ્રસાદીમાં વિવ્રસે છે. પ્રાદીની સાથે સરખતા, રસપ્રવાહની સાથે વિચારવણાટ, સંગીત શાસ્ત્રીય-

* બિહાર વિચારના સામ્રાજ્ય તળે થયેલા કર્તાની કૃતિમાં કંઈક મધ્યસ્થતા જળવવાના; લોડ, સ્ટ્રેટ્સ, માર્શરો, આદિના ચારિત્ર-નિરૂપણમાં દોષનિરૂપણ જ પ્રધાન હતું, તેમાંથી વર્તમાન શોધખોળ જે જે દૃષ્ટિએ નાસાખીત ગણે છે તે ચાળી નાખવાના; વગેરે.

+ એમની શૈક્ષિકાવનાના એમના પોતાના જ વર્ણનને માટે જુલો એમનું ‘સુખોદય ચિંતામણિ’નું વિવેચન-નવલ ગ્રંથાવલિ, ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠ ૨૨૭-૨૮. પોતાની શૈક્ષિકા પોતે પાડેલું ‘એકાગ્રશૈલિ’ નામ એમને ઘણું જ પ્રિય હતું.

તાની સાથે પારદર્શક સ્પષ્ટતા, તરંગલીલાની સાથે વિવેક, તીક્ષ્ણ તળ-
 પદા શબ્દો, ટુંકાં વાંક વગરનાં વહેતાં વાક્યોની લક્ષ્યવેધી કવ્વમો,
 વચ્ચે વચ્ચે ઝળાટી આપી કલમને તેજોમય કરતો પ્રસાદ, સમતોલ
 પ્રમાણુસર પણ ત્વરિત ગતિ, ઉંડી છાપ પાડવાનું અતર્ક્ય સામર્થ્ય,
 મધુર લીલામય પણ ગદ્યને ઝળતો ગંભીર વિવિધ સ્વરસંવાદ, વગેરે
 નવલશૈલિના મોહક સ્થાયી ગુણો આ વર્ણનાત્મક, વિવેચનાત્મક
 નિશ્ચિત વસ્તુવાળી અને સંક્ષિપ્ત કૃતિમાં શાંતોન્નવલ વિકાસ પામેલા
 છે. આવું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાની શક્તિ અને સુંદરતાના ભોગીને
 વાંચવાને માટે એની આંખ આગળ ધરવું એ જ ખસ છે. અને
 આ પુસ્તક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મુકવું એ તેમનામાં
 ગુજરાતી ગદ્યની શક્તિ અને સુંદરતાની કદર જગાડવાનો સહેલો
 રાજમાર્ગ છે. મારા જમાનના હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલાક
 શ્રીનના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસનાં પ્રકરણો અને એકાંતેના નિબંધો પુરસદ
 અને વ્રત્તિના પ્રમાણમાં વાંચી શકતા, અને જે વાંચતા તેનો સ્વાદ
 અને સાર પોતાની મેજે લઈ શકતા; પણ એ તો ત્રીશતત્રીસ વર્ષ
 પહેલાંની વાત. હાલની હાઇસ્કૂલોમાં મળતું ઇંગ્લેશ ભાષાનું જ્ઞાન
 ઘણું ઉતરતા પ્રકારનું થઈ ગયું છે, અને શાળાખાતાના ઉપરીઓએ
 ઇતિહાસ (અને એક બે બીજા વિષયો) માતૃભાષામાં શીખવવાની
 હેડ માસ્તરોને છૂટ આપેલી છે. દરખાસના હેડમાસ્તરો આ છૂટનો
 લાભ વધુવધુ લેતા જાય છે અને ત્યાંની હાઇસ્કૂલોમાં અપાતું ઇતિ-
 હાસજ્ઞાન ન સમઝાય એવા ચમત્કારી બનાવોની ગોખી નાખવાની
 યાદીનું રૂપ છોડીને રસિક બુદ્ધિગ્રાહી અને માનવ લાગણીઓના ભરતી-
 ઓટથી ભરચક વિષયનું રૂપ પકડતું જાય છે. એશક આમ વિદ્યાર્થી-
 ઓના રસ, ઉમંગ અને આત્મપ્રયત્ન વધતાં શિક્ષકોને તેમના
 પ્રત્યે અદા કરવાની ફરજે પણ વધારે ઉંચા પ્રકારની અને છે. પરંતુ
 હવંત શાળાખાતામાં અને શાળાઓમાં એમ બનવું જ નોંધયે.
 અને યોગ્ય શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓના મનોવિકાસને પ્રથમ પહેલું
 ધ્યાન આપનારા હેડમાસ્તરો ગુજરાતમાં યે દરખાસના જેટલા જ

પ્રમાણમાં હોવાનો સમ્ભવ છે. દુકખણ અને ગુજરાત વચ્ચે મૂલ ફેર એજ છે કે ત્યાંની પ્રજા આપણા કરતાં વ્યવહારુ અને આગ્રહી દેશલક્ષિત, સહકાર, અને અન્યો-ન્યોતેજનના મોટા ગુણોમાં ચડતી છે. તથાપિ, સ્વ. નવલરામ જેવા શિક્ષકરત્નને માટે તો ગુજરાતના આખા શિક્ષકસમૂહમાં બહુમાન અને લાઙ્ગિકાવ એક સરખાં વ્યાપી રહ્યાં છે. તેથી હાલના શિક્ષકસમૂહને વિજ્ઞપ્તિ કરવા રમ્મ લઈ છું કે એમની દૃષ્ટિ શાળાઓના ઉત્થાનમાં આવે એ એમની વાંછના બની શકે તો તૃપ્ત કરશો.

પૂના, તા. ૩૦-૬-૧૪.

ત્રીજી આવૃત્તિ વખતે તાજે કલમ.

ઉપરની વિજ્ઞપ્તિ છેક અદ્વળ ગઇ નથી એ જોઇને કંઇક સંતોષ થાય છે. સરકારી શાળાખાતામાં હજી આ ચોપડી ઝોઝી વપરાય છે, એ સ્થિતિ ફેરવી નાખવા માટે ખાતામાંના ગુજરાતી શિક્ષકો અને હેડમાસ્તરો ધણું વધારે કરી શકે એમ છે, જે તેઓ-દલે બેસી ચુકેલા આ નવા યુગમાં-અવિલમ્બે કરી લેશે એવી આશ્ન રાખું છું. અને શાળાઓના અને શિક્ષકોના દર્ષિબિન્દુથી આ ચોપડીને વધારે બંધબેસતી બનાવવાને માટે પ્રકરણ ૨૦ થી ૨૭ મો ભાગ હજી વધારે દુઝાયવાનો, ચોપડીમાંની દરેક દરેક ભૂલ દૂર કરવાનો, છેલ્લો પાંચમો વિભાગ ઇ. સ. ૧૭૫૬-૭ સુધી આગળ ચલાવવાનો, અને થોડી છખીઓ, નકશા અને ચિત્રો પણ ઉમેરવાનો વિચાર છે જ, જે અમલમાં મુકવામાં આજ સુધી વિલમ્બ થયા કરેલો છે, -જોઇતી પુરસદના અભાવને જ લીધે.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

અરુચ, તા. ૧ જુન ૧૯૨૨.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ:

ઇ. સ. ૧૭૨૦ સુધી.

સાતવાર અનુક્રમણિકા.

૫૭૨

વિષય

૧ ભાગ ૧ જો : ઇ. સ. ૧૦૬૬ સુધી.

૬ પ્રકરણ ૧ હું : પ્રવેશક.

૪ ,, ૨જી : ખ્રિસ્ત લોક અને રોમનોનું રાજ્ય : ઇ. સ. ૪૯૯ સુધી. સીઝરની ચઢાઈ ઇ. પૂ. ૫૫. ક્લૉડીની કતલ ઇ. સ. ૬૧. રોમન ક્રાંતિ ૧૨૧. ખ્રિસ્તનો ત્યાગ ૪૧૦. હેન્નિગ્ટ અને હોર્સા ૪૪૯.

૮ પ્ર૦ ૩જી : એંગ્લોસૅક્સન અને ડેન : ઇ. સ. ૧૦૬૬ સુધી. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રવેશ ૫૯૭. એઅર્ટ ૮૦૨-૩૯. મહાન આલ્ફ્રેડ ૮૭૧-૯૦૧. કેન્યૂટ ૧૦૧૬-૩૫. સંન્યાસી એડવર્ડ ૧૦૪૨-૬૬ હેરિટ્ગ્સનું યુદ્ધ ૧૦૬૬.

૧૪ પ્ર૦ ૪થું : એંગ્લોસૅક્સન આદિ જાતોની પ્રકૃતિસ્થિતિ.

૨૦ ભાગ ૨ જો : નોર્મન અને પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ : ઇ. સ.

૧૦૬૬-૧૩૯૯.

૨૦ પ્રકરણ ૫મું : નોર્મન રાજાઓ : ૧૦૬૬-૧૧૫૪.

વિલિયમ વિંચી ૧૦૬૬-૮૭. રૂયડલ ધારો. વિલિયમ રક્તકેશી ૧૦૮૭-૧૧૦૦. પહેલી ક્રૂએડ ૧૦૬૫-૯૯. હેન્રી ૧લો ૧૧૦૦-૩૫. રોઅર્ટની હાર ૧૧૦૬. સ્ટીફન ૧૧૩૫-૫૪.

૨૭ ,, ૬ હું : પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ.

હેન્રી ૨ જો ૧૧૫૪-૮૯. આયર્લેન્ડની જીત ૧૧૬૨-૭૨. એક્ટ, કેન્ટર્બરીનો આચાર્ય ૧૧૬૨.

૧૧૬૪. બેકેટનું ખૂન ૧૧૭૦. રિચર્ડ ૧ લો ૧૧૮૯-૯૯.
ત્રીજી ક્રૂએડ ૧૧૮૯-૯૨.

૩૫ પ્ર. ૭ મું : પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ-ચાલૂ.

જોન ૧૧૯૯-૧૨૧૬. ભત્રીજાનું ખૂન ૧૨૦૩. સ્ટીફન લેંગ્ડન, કન્ટર્બરીનો આચાર્ય ૧૨૦૬. પોપ સાથે વિરોધ ૧૨૦૬-૧૩. તાલુકદારોનું બંડ, મેગ્નાકાર્ટા ૧૨૧૫.

૪૬ ,, ૮ મું : પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ-ચાલૂ.

હેન્રી ત્રીજો ૧૨૧૬-૭૨. ઓક્સફર્ડના ધારા ૧૨૫૮. લુધ-સનું યુદ્ધ ૧૨૬૪. સાધમન ડિ-મોન્ટફોર્ડની પાર્લામેન્ટ; મવ-શામનું યુદ્ધ ૧૨૬૫. એડવર્ડ ૧ લો ૧૨૭૨-૧૩૦૭. બેલ્સની જીત ૧૨૭૬-૮૪. સ્કોટલેન્ડની ગાદી વિશે ભાંજગડ ૧૨૮૫-૯૨. ડનખારનું યુદ્ધ ૧૨૯૬. સ્ટર્લિંગનું યુદ્ધ ૧૨૯૭. ફોલ્કર્કનું યુદ્ધ ૧૨૯૮. વોલેસને ફ્રાંસી ૧૩૦૫. એડવર્ડ ૨ જો ૧૩૦૭-૨૭. બેનોકબોર્નનું યુદ્ધ ૧૩૧૪.

૬૧ ,, ૯ મું : પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ-ચાલૂ.

એડવર્ડ ૩ જો ૧૩૨૭-૭૭. સો વર્ષની લગાઈનો આરંભ ૧૩૩૮. નેવિસ્ ક્રોસ અને ફેરસીનાં યુદ્ધો; કેલેગઢ શરણે આવ્યો ૧૩૪૬. પોપટીયર્સનું યુદ્ધ ૧૩૫૬. રિચર્ડ ૨ જો ૧૩૭૭-૯૯. વોટ ટાઈલરનો દંગો ૧૩૮૧.

૭૫ ,, ૧૦ મું : ૧૩ મા-૧૪ મા સૈકામાં ઈંગ્લાંડની ઉન્નતિ.

૭૮ માગ ૩ જો : ૧૫ મો તથા ૧૬ મો સૈકો.

પ્રકરણ ૧૧ મું : લેકેસ્ટર અને યોર્ક વંશીના રાજા; ૧૩૯૯-૧૪૮૫. હેન્રી ૪ થો ૧૩૯૯-૧૪૧૩. હેન્રી ૫ મો ૧૪૧૩-૨૨. એઝફોર્ડનું યુદ્ધ ૧૪૧૫. દ્રોપ્સનો સંધિ ૧૪૨૦. હેન્રી ૬ થો ૧૪૨૨-૬૧, ૧૪૭૦-૧. ઓર્લીઅન્સના ઘેરાનો અંત ૧૪૨૯. જોન ઓફ આર્કને બાળી મુકી ૧૪૩૧. સો વર્ષના વિગ્રહનો અન્ત ૧૪૫૧. ગુલાબની લગાઈઓ

- ૧૪૫૫-૮૫. રિચર્ડ ડ્યૂક ઓફ યોર્કનું મરણ ૧૪૬૦.
એડવર્ડ ૪ થાનો અલિષ્ટ ૧૪૬૧. વૉરિકનું મરણ ૧૪૭૧.
એડવર્ડ ૪ થાનું મરણ ૧૪૮૩. એડવર્ડ ૫ મો ૧૪૮૩.
રિચર્ડ ૩ જો ૧૪૮૩-૫. બોસ્વર્થ ફીલ્ડનું યુદ્ધ ૧૪૮૫.
- ૮૮ ,, ૧૨ મું : ટ્યૂડર વંશ : હેન્રી ૭ મો : ૧૪૮૫-૧૫૦૯.
કેકસ્ટને મુદ્દણકલા આણી ૧૪૭૪. કુંવરી માર્ગરેટનું
સ્કોટલેન્ડના રાજા સાથે લગ્ન ૧૫૦૩.
- ૯૧ ,, ૧૩ મું : ટ્યૂડર વંશ-ચાલ્સ : હેન્રી ૮ મો : ૧૫૦૯-૪૭.
છ રાણીઓ. ધર્મસુધારણા. કેથેરાઈનનો ત્યાગ; ઇલિઝા-
બેથનો જન્મ ૧૫૩૩. એન બોલેનનો વધ ૧૫૩૬.
એડવર્ડનો જન્મ ૧૫૩૭.
- ૯૫ ,, ૧૪ મું : ટ્યૂડર વંશ-ચાલ્સ.
એડવર્ડ ૬ દ્વે ૧૫૪૭-૫૩. લેડી જોન ગ્રે, મેરી ૧૫૫૩-૮.
સુધારાવાળાઓપર જુલમ; ક્રાન્સ સાથે લડાઈ ૧૫૫૭-૮.
- ૯૮ ,, ૧૫ મું : ટ્યૂડર વંશ-ચાલ્સ. ઇલિઝાબેથ : ૧૫૫૮-૧૬૦૩.
ધર્મસુધારણા. મેરી, સ્કોટલેન્ડની રાણીના પુત્ર જેમ્સનો
જન્મ ૧૫૬૬. મેરી નહાસી ઇંગ્લાંડમાં આવી ૧૫૬૮.
ડ્રેકની સફર ૧૫૭૭-૮૦. મેરીનો વધ ૧૫૮૭. અજિત
નોકાસેન ૧૫૮૮.
- ૧૦૩ ,, ૧૬ મું ૧૫-૨૬ મા સૈકામાં ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિ.
વર્જનિયા સંસ્થાનની સ્થાપના. હાર્ડસન બે કંપની અને
ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીનો જન્મ.
- ૧૧૦ ,, ૧૭ મું આજ પર્વત યુરોપની ધર્મસ્થિતિ.
- ૧૧૯ ,, ૧૮ મું ધર્મોદ્ધારણ.
- ૧૨૪ ,, ૧૯ મું ઇંગ્લાંડમાં ધર્મોદ્ધારણ.
ધર્મરક્ષકનો ખિતાબ ૧૫૨૧. રાજા ધર્મનો અધિપતિ
૧૫૩૪. મઠો લૂંટી લીધા ૧૫૩૬-૪૦. બાઈબલનો

તરજુમે ૧૫૩૫. ૭ કલમેનો કાયદો ૧૫૩૯. ઉપાસના
વિધિનું પુસ્તક ૧૫૪૮. ઇંગ્લાંડ ફરી પોપને ચરણે ૧૫૫૪.
ધર્મની ૩૯ કલમે ૧૫૬૩-૭૧.

ભાગ ૪ થો: સત્તરમો સૈકો. ૧૬૦૩-૧૭૧૪.

૧૩૨ પ્રકરણ ૨૦ મું : જેમ્સ ૧ લો : ૧૬૦૩-૨૫.

સુરંગથી ઉરાડી મુકવાનું કાવતું. ૧૬૦૫. ત્રીશ વર્ષના
વિગ્રહનો આરંભ ૧૬૧૮. ન્યૂ ઇંગ્લાંડનો જન્મ ૧૬૨૦.

૧૪૧ પ્રકરણ ૨૧ મું : જેમ્સનો પ્રજાવિરોધ.

૧ લી પાર્લમેંટ ૧૬૦૪-૧૦. બીજી પાર્લમેંટ ૧૬૧૪.
ત્રીજી પાર્લમેંટ ૧૬૨૧. ચોથી પાર્લમેંટ ૧૬૨૪-૨૫.

૧૫૪ પ્રકરણ ૨૨ મું : ચાર્લ્સ ૧ લો: ભાગ ૧ લો : ૧૬૨૫
-૨૯. ૧ લી પાર્લમેંટ ૧૬૨૫. ૨ જી પાર્લમેંટ ૧૬૨૬.
૩ જી પાર્લમેંટ ૧૬૨૮-૯. પિટિશન ઓફ રાઇટ ૧૬૨૮.

૧૬૫ પ્રકરણ ૨૩ મું : ચાર્લ્સ ૧ લો, ભાગ ૨ જો:
૧૬૨૯-૩૮. કેદખાનામાં ઇલિયટનું મૃત્યુ, ૧૬૩૨. લોડ
કેન્ટર્બરીનો ધર્માધ્યક્ષ નીમાયો ૧૬૩૩. વહાણુવેરો અને
હેમ્પડન ૧૬૩૮. વેન્ટવર્થ આપલીડનો હાકેમ ૧૬૩૨-૩૯.

૧૭૩ પ્રકરણ ૨૪ મું : ચાર્લ્સ ૧ લો : ભાગ ૩ જો ૧૬૩૮-૪૦.
સ્કોટલાંડમાં બંડ અને કોવેનન્ટ ૧૬૩૮. ચોથી અથવા
દુકી પાર્લમેંટ ૧૬૪૦.

૧૭૮ પ્રકરણ ૨૫ મું : ૧ લો ચાર્લ્સ અને લાંબી પાર્લમેન્ટ.
૧૬૪૦-૪૩.

ત્રિવાર્ષિક પાર્લમેન્ટનો એકટ, સ્ટ્રેફર્ડનો શિરચ્છેદ, મોટો
વાધો; ૧૬૪૧. પિમ આદિને કેદ કરવાનો પ્રયત્ન, ૪ થી
જાન્યુઆરી ૧૬૪૨. ચાર્લ્સ લંડન છોડ્યું, ૧૦

જાન્યુઆરી ૧૬૪૨.

૧૬૦ પ્રકરણ ૨૬ મું : રાજપ્રજાવિગ્રહ : ૧૬૪૨-૪૯.
એન્જલિલનું યુદ્ધ, ૧૬૪૨. હેમ્પડન અને પિમનાં મૃત્યુ,
સ્કોટસ સાથે સંધિ, ૧૬૪૩. માર્ટન મૂર અને ન્યૂબેરિના
યુદ્ધ, ૧૬૪૪. નેઝબીનું યુદ્ધ, ૧ લો પ્રજાવિગ્રહ સમાપ્ત
૧૬૪૫. આર્સ્ટ સ્કોટસને શરણે ગયો, ૧૬૪૭. સ્કોટસે
તેને પાર્લમેન્ટને સોંપી દીધો; લશ્કરે તેને પોતાને કબ્જે
લીધો; ત્યાંથી એ નાઠો, તે કેરિસ્બ્રૂકના કિલ્લામાં નજર કેદ :
૧૬૪૭. બીજો પ્રજા વિગ્રહ, પ્રાદેશનો જીલાલ ૧૬૪૮.
રાજાનો ઈન્સાફ અને વધ, ૧૬૪૯.

૨૩૨ પ્રકરણ ૨૭ મું : સૈન્યસત્તાક રાજ્ય : ૧૬૪૯-૬૦.
૪૧ ની કાઉન્સિલ, ડ્રોગેદાની કતલ, ૧૬૪૯. યુવરાજ આર્સ્ટનો
સ્કોટલાંડમાં અલિષેક, ડન્યારનું યુદ્ધ : ૧૬૫૦. વુર્સ્ટરનું
યુદ્ધ, નેવિગેશન એક્ટ, ૧૬૫૧. હોલાંડ સાથે વિગ્રહ
૧૬૫૨-૫૪. બેરબોનની પાર્લમેન્ટ, ૧૬૫૩. દેશરક્ષક
કોમ્બેલની ૧લી પાર્લમેન્ટ, ૧૬૫૪-૫૫. જામેકા જીતી લીધી
૧૬૫૪. ૨ જી પાર્લમેન્ટ, ૧૬૫૬-૮. ડન્કર્ક હસ્તગત થયું,
૧૬૫૮. કોમ્બેલનું મૃત્યુ, ૩ સપ્ટેમ્બર ૧૬૫૮. લાંબી પાર્લમેન્ટ
આખી પાછી મળી વિસર્જન થઈ. કામચલાઉ પાર્લમેન્ટ,
૧૬૬૦. રાજાનું લંડનમાં પુનરાગમન ૨૯ મે ૧૬૬૦.

૨૬૨ પ્રકરણ ૨૮ મું : આર્ટર્સ ૨ જો : ૧૬૬૦-૮૫.

કેવેલીયર રેપેશન્ડ પાર્લમેન્ટ, ૧૬૬૧-૭૬. ૧ લો ટુંકી
પાર્લમેન્ટ, ૧૬૭૬. ૨ જી, ૧૬૮૦-૧; ૩ જી, ૧૬૮૧.
કોપેરેશન એક્ટ, ૧૬૬૧. યુનિફોર્મિટી એક્ટ, ૧૬૬૨.
કન્વેન્ટિકલ એક્ટ, ૧૬૬૪. પાંચ માઇલનો એક્ટ, ૧૬૬૫.
ધર્મદ્વંદ્વનું જાહેરનામું ૧૬૭૨. કસોટીનો કાયદો, ૧૬૭૩.
હેબિયસ કોર્પસ એક્ટ, ૧૬૭૬.

ફ્રાન્સનો રાજા લુઇ ૧૪ મો : ૧૬૪૩-૧૭૧૫, હોલાંડ સાથે ૧ લો વિગ્રહ ૧૬૬૪-૬૭; ૨ જો ૧૬૭૨-૭૪; ત્રિરાજ્ય સંધિ ૧૬૬૮. ડોવરની ગુપ્ત સંધિ ૧૬૭૦. વિલિયમ અને મેરીનાં લગ્ન ૧૬૭૭. મોટી મરકી, ૧૬૬૪. મોટી આગ ૧૬૬૬. ટાઇટસ ઓટસનાં ગુલ્યાનો ૧૬૭૭. રસલનું કાવતું, રાઇ હાઉસનું કાવતું ૧૬૮૩.

૨૯૮ પ્રકરણ ૨૯ મું : ૨ જો જેમ્સ : ૧૬૮૫-૮૮.

આર્ગાઇલ અને મન્મથનાં બંડ, ૧૬૮૫. ધર્મદ્રુતનું જાહેરનામું, ૧૬૮૭. સાત ધર્માચાર્યો નિર્દોષ ડ્યારી, રાજપુત જન્મ, વિલિયમની ચડાઈ, જેમ્સનું પલાયન, ૧૬૮૮. કામચલાઉ પાર્લામેન્ટ, ૧૬૮૯.

૩૧૯ પ્રકરણ ૩૦ મું : વિલિયમ અને મેરી : ૧૬૮૯-૧૭૦૨. હક્કપત્રિકા, મ્યુટિનિ એક્ટ, ૧૬૮૯. ત્રિવર્ષી પાર્લામેન્ટનો કાયદો, ૧૬૯૪. જાપાની છૂટ, ૧૬૯૫. રાજ્યવારસાનો કાયદો ૧૭૦૧, બોઇન નદીનું યુદ્ધ, ૧૬૯૦. ગ્લેન્કોર્નની કતલ, લાહોગનું નોકા યુદ્ધ, ૧૬૯૨. રિઝવિકનો તહ, ૧૬૯૭. મેરીનું મૃત્યુ: ૧૬૯૪. ડ્યૂક ઓફ ગ્લોસ્ટર અને સ્પેનના રાજાનાં મૃત્યુ ૧૭૦૦. જેમ્સનું મૃત્યુ: સ્પેનિશ વારસાના વિગ્રહનો આરંભ ૧૭૦૧.

૩૩૮ પ્રકરણ ૩૧ મું : એન ૧૭૦૨-૧૪.

ઈંગ્લાંડ સ્કોટલાંડનો સંયોગ, ૧૭૦૭. બ્લેન્હીમનું યુદ્ધ, બિષ્પાલ્ટર કબ્જે કર્યું, ૧૭૦૪. યુટ્રેક્ટનો તહ, ૧૭૧૩.

ભાગ ૫ મો : અપૂર્ણ.

૩૬૦ પ્રકરણ ૩૨ મું : જ્યોર્જ ૧ લો : ઇ. સ. ૧૭૧૪-૨૭. જેકબાઈટ બંડ, સાત વર્ષનો કાયદો, ૧૭૧૫. ચતુરાજ્ય સંધિ, ૧૭૧૮. સાઉથ સીનો પરપોટો, ૧૭૨૦.

ઇંચેન લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

માગ ૧ લો : ૩. સ. ૧૦૬૬ સુધી.

પ્રકરણ ૧ લું. પ્રવેશક.

શું, હવે તમારે સાહેબલોકનો ઇતિહાસ સાંભળવો છે ? તો બહુ સારું હું તે કહું છું.

તમારી એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક અને વખાણુવા જેમ છે. ઇંગ્લેન્ડે આપણા દેશમાં એકચક્રે રાજ્ય કરે છે અને વળી તેમની ચતુરાઈ બધી વાતમાં બેહદ છે, તેથી એવા લોકનો ઇતિહાસ આપણે ખસસ જાણવો જોઈએ.

પણ વાર, પ્રથમ તો વિલાયત ક્યાં છે તે તમે ખરાબર જાણો છો ? આ પૂર્વ ગોળાર્ધનો નકશો છે તે જુઓ. આ હિંદુસ્તાનથી વિલાયત જવું હોય તો કેટલા દહાડા લાગે ? આઝમોટને જતાં ૧૪-૧૫ દહાડા થાય છે. ખરી વાત, ડાકની આઝમોટ હોય તો; નહિ તો વધારે પણ થાય. પહેલાં જ્યારે કેપ-ઓર્-ગુડ-હોપને રસ્તેજ વાહાણોથી જવાતું હતું ત્યારે તો ૭ ૭ મહિના વહી જતા હતા. વાર આલો, આપણે વિલાયત જવા મુખાર્ધ જઈને આઝમોટમાં બેસીએ. ત્યાંથી આઝમણી દિશાએ હંકાર હંકાર કરતાં આરબસ્તાન-નું આ એડન બંદર આવશે. તેને વટાવી ઉત્તરમાં આત્મા કે સમુદ્ર આવ્યો. એની છેક ઉત્તરમાં આ નહેર છે તેનું નામ શું ? મુએઝની નહેર. અહિંયાં અસલ તો જમીન હતી, પણ હાલ કેટલાંક વરસથી તે ખેદી કહાડીને નહેર બનાવી છે. આ નહેર મુકી કે આપણે મોટા ભૂમધ્ય-સમુદ્રમાં પડ્યા. એ સમુદ્રની ઉત્તરમાં આ બધો સ્થાન છે તેને યુરોપખંડ કહે છે. એ ખંડમાં (રૂઝા આ ટકી

સિવાય) બધે ટોપીવાળાઓ વસેછે ને ખ્રિસ્તી ધર્મજ આલેછે. એમાં ધણા દેશ છે, પણ તે બધા લોક યૂરોપિયન કહેવાય છે-હાલ દુનિયામાં યૂરોપિયનો સૌથી વધુ કાંટે છે. વાર, હવે, આ યૂરોપની છેક પશ્ચિમમાં આ એ નાના ટાપુઓ છે તે જોયા ? આ એટલે આયર્લેન્ડ કહેછે અને આનું નામ એટલિટન એટલે “ મેટો ટ્રિટન ” કરીને પાડેલું છે. એ ટાપુમાં તો હજી ત્રણ ટુકડીઓ છે. ઉત્તર તર્ફનીનું નામ સ્કોટલેન્ડ અને પશ્ચિમ તર્ફનીનું વેલ્સ. હવે અમેરિકામાં જો આ ત્રિખૂણિયા ટુકડી રહી તે ઇંગ્લેન્ડ-ઈંગ્લેન્ડ લોકની મૂળ (વિલાયત-જેના હાલ જગતમાં ડાંકા વાગી રહ્યો છે.

આ જોઇ તમે આટલા બધા કેમ આશ્ચર્ય પામી રહ્યા છો ? તમને એમ લાગેછે કે આવા મોટા જગવાન લોકનો મુલક તે છેક આવડો નાનો હોય ! જો એટલાથીજ તમે છક થઇ ગયા તો ન્યારે તમારા વાંચવામાં આવશે કે અસંખ્ય અહિંના લોકની હાલત છેક જંગલી હતી, ત્યારે તો તમને કેટલું આશ્ચર્ય લાગશે ? પણ તમારે જાણવું જોઇએ કે કોઇ પણ દેશની ચડતી તેના વિસ્તાર કરતાં ત્યાં વસનારા લોકના ગુણની ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. તમે પૂછો છો કે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં એવા શા ગુણ હતા કે તેઓ થોડા વખતમાં સુધરીને આવા વિદ્યાવાન, કાર્યવાન ને પ્રતાપવાન થઇ શક્યા ? એ જાણવાને માટે જ આ ઇતિહાસ છે. એક દેશના લોક શી રીતે ઉન્નતિને પહોંચી શકે તે જાણવું હોય તો ઇંગ્લેન્ડ લોકનો ઇતિહાસ સમજની સાથે લખવો. એ કામને માટે જગતમાં એના જેવો એકે ઇતિહાસ નથી, અને યૂરોપખંડના બીજા લોકો પણ એ અર્થે એતોજ ખંતથી અભ્યાસ કરે છે. એ ઇતિહાસ મહા સુખોદ્ધારી તથા મનોરંજક છે.

આ છંક નવતર લોકનો ઇતિહાસ છે તેથી વખતે અટપટાં નામ કામ આવે, તો તે જોઇને ગભરાજો નહિ. બનશે ત્યાં સુધી તો હું નામ કે સાલ આપવાનોજ નથી. તેમજ બીજા ઇતિહાસોની પેઠે હું રાજાઓની વંશાવળી તથા લગ્નઓથીજ તમારો વખત રોકનાર

નથી. મારો વિચાર તો એવો છે કે ઇંગ્રેજલોકની ચડતી શી રીતે ચઢી તે વાતોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવું. એ કારણથીજ હું એને ઇંગ્લાન્ડનો ન કહેતાં ઇંગ્રેજ લોકનો ઇતિહાસ કહું છું. તમને વાંચતાં રસ લાગે અને સુખોષ મળે એજ મારો હેતુ છે. માટે તમે ધ્યાન દઇને વાંચજો અને જે વાંચો તે ઉપર વિચાર કરજો. વાંચતી વેળા નકશો હમેશાં પાસે જ રાખવો. કેમકે ભૂગોળના જ્ઞાન વિના ઇતિહાસ ખરાખર સમજાતો નથી.

પહેલાં તો તમે આ યાદ રાખજો કે ઇંગ્રેજ લોકનો ઉદય અને વૃદ્ધિ પાછલાં સાતસે વરસમાંજ છે. તે પહેલાં આ ટાપુની હકીકત જાણવા જોગ એટલીજ છે કે કેટલીક જંગલી ટોળાઓ અહિંયા દિતરી પડી, અને પાછલીને મારી છંદી પોતે ત્યાં વસી. એ વખતે આ ભૂમિ ઉપર જીવમ ને ખૂનરેજીજ ચાલી રહ્યાં હતાં. પણ પાછળથી ધીમે ધીમે એ હાડવેર ઓછું થતું ગયું, અને તેઓને એક બીજા સાથે સંસાર વ્યવહાર બંધાયો. એ પ્રમાણે એક બીજા સાથે સેળભેળ થઇને એક નવી કોમ ઉત્પન્ન થઇ. તેનુંજ નામ ઇંગ્રેજ. આ નામ પહેલવહેલું ઇસવીસનના તેરમા સદ્કામાં પડ્યું.

ઇંગ્રેજ પ્રજા ચાર જાતના લોક મળ્યાથી થયેલી છે—શ્રિટન, સ્કોક્સન, ડેન, અને નોર્મન. ઇંગ્રેજ લોકના લોહીમાં ઘણા અંશ સ્કોક્સન અથવા એન્ગ્લો-સ્કોક્સનનો જ છે, તો પણ એમાં સૌથી જૂની જાત શ્રિટનની હતી, તેથી પ્રથમ તેની વાત કરીએ.

પ્રકરણ ૨ જી. (ઇ. સ. ૪૪૯ સુધી.)

શ્રિટન લોક ને રોમનોનું રાજ્ય.

શ્રિટન લોક ક્યાંથી અને ક્યારે અહિંયા આવેલા તેની કાંઈ ખબર નથી. રોમન લોકોએ ચડાઈ કરી ત્યારથી તેઓ ખરાખર દુનિયાની જાણમાં આવ્યા. તે વેળા આ ટાપુની હાલત આ પ્રમાણે માલુમ પડી હતી. ત્યાં જુઓ ત્યાં મોટાં મોટાં જંગલો અને

શિકારી જનવરો. માણસની વસ્તી કાંઈક છટ્ટી છટ્ટી હતી, પણ તેનાં રૂપ પેલાં જનવરોથી પણ બિહામણાં હતાં. તાણતના વાઘની પેઠે શરીરને લીલાંપીળાં રંગી હાથમાં તીર ને કામઠું લઈ તેઓ જનવરોની પછાડી જંગલમાં દોડ્યા કરતા. કાંઈ હાથ આવે તો ખાય, નહિ તો ભૂખે મરે; અને રાત પડે ત્યારે પર્વતોની યુક્તિમાં કે ઝાડપર પડી રહે. ધર કે ખાર કાંઈ ખાંધી જાણતું નહિ, લૂગડાંલતાં પણ પહેરવાનું લાન નહોતું, ટાઢ વાય તો ચામડાં ઝોઢે, ને નહિ તો નવઆંજ ફરે.

દક્ષિણભાગના દરિયાકિનારા ઉપરના લોકો છેક આવી વનચર અવસ્થામાં નહોતા. તેઓ ઝુંપડા ખાંધી રહેતા અને થોડીધણી ખેતી પણ કરી જાણતું. જંગલમાં ધાલીને લઈ જવાય એવી નાની ચામડાની હોડી પણ તેઓ ખનાવતા. એઓના ગોર ઝુંબડ કરીને હતા તે કાંઈ વધારે સમજણી હતા. તે માણસના બલિદાન આપતા.

ખ્રિસ્તલોક કેલ્ટ જાતના કહેવાયછે અને આયર્લેન્ડમાં પણ તેઓનીજ વસ્તી હતી. એ લોક જંગલી પણ ચંચળ બુદ્ધિના અને શ્વેસ હતા.

રોમનરાજ્ય—આ સમે રોમન લોક દુનિયામાં સૌથી બળવાન, સુધરેલા અને પ્રતાપી હતા. જ્યાં ત્યાં એમનુંજ રાજ્ય ફેલાયલું હતું. પણ લોભને થોભ હોતો નથી. ખીજા મુલકે જીતીને પરવાર્યા ત્યારે તેઓએ આ કંગાલ ટાપુ પણ દાંઢમાં ધાલ્યો. પહેલવહેલી ચઢાઈ રોમના જગપ્રસિદ્ધ સેનાપતિ જુલીયસ સીઝરે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૫ માં કરી. એ થોડી જીત કરીને ગયો ત્યાર પછી સોએક વર્ષ સુધી તો કોઈએ ખ્રિસ્તોનાં નામ લીધું નહિ, અને તેઓ પહેલાંના જેવાજ સ્વતંત્ર રહ્યા. પણ પછીથી રોમનલોક તેમની પછાડી ખાધપીને

---

x વનચર, ગોવાળ, અને ખેડુ એવી માણસોની ત્રણ અવસ્થા મજ્જાય છે. છેક જંગલી શિકારીની અવસ્થા તે વનચર, તેથી કાંઈક સુધરે ત્યારે ગોવાળિયાની હાલતમાં આવે, પણ ખેતી કરતાં શીખે ત્યારેજ તે ઠીક ઠામ ખેસે અને સુધારામાં આવે.

મડ્યા, મોટાં મોટાં ક્ષત્રકરો મોકલ્યાં, અને પાદશાહો પડે ચઢ્યા. આ તો છેક કીડીપર કટક ચડે તેવું થયું. તો પણ શ્વિટનલોકે ડર્બા નહિ અને નમણું તો નજ આપ્યું. રોમન લોકે જોયું કે એમને શસ્ત્ર-તન ચડાવનારા કુંઈડલોકો છે અને તેથી તેમને તેઓ વીણી વીણીને મારવા લાગ્યા, અને એક છોકરું પણ જીવતું રહેવા દીધું નહિ. (ઇ. સ. ૬૧.) આ દુષ્ટ કર્મથી ધારેલી અસર થઈ. આળીશોક વર્ષ સુધી આ રીતે મથ્યા ત્યારે રોમનું રાજ્ય આ ટાપુમાં સ્થપાયું, તો પણ ઉત્તર તર્ફનો ભાગ તો જીતી શકાયો નહિ. ત્યાં પિકટ અને રેકોટ નામના લોકે આવી વસ્યા હતા તેઓ તો ઉલટા આવીને રોમના રાજ્યને હેરાન કરતા. તેમને રોકવાને માટે રોમનલોકે સોલ્વે ફર્થથી હાર્ષન નદી સુધી કોટ બાંધ્યો. (ઇ. સ. ૧૨૧.) તેજ તેમના રાજ્યની હદ થઈ. એ હદ પાછળથી કાંઈક વધારવામાં આવી હતી, પણ તે સાચવી શકાઈ નહિ.

સ્વતંત્રતા ગઈ પણ બીજી રીતે આ ટાપુને રોમના હાથમાં જવાથી ધણી ફાયદા થયા. રોમનલોકો આવીને વસવા લાગ્યા અને તેની સાથે વિદ્યાકલાઓ આવી. હવે ખેતી દેશમાં ધમધોકારે ચાલી અને ગામો વસવા લાગ્યાં. શહેરો બંધાયાં અને હુન્નર દાખલ થયા. ચોર્કમાં આ વેળા રાજધાનિ હતી, અને લન્ડન શહેર પહેલવહેલું વસ્યું. દેશમાં જવાઆવવાને ચાર મોટા રાજમાર્ગ બંધાયા. દરેક શહેરને પોતાનો વહીવટ ચલાવવાનો અને વેરા વસુલ કરવાનો જે રીવાજ મ્યુનિસિપાલિટીને નામે હાલ ઈંગ્લાંડમાં ચાલે છે તેનો પાયો આ વખતે જ નખાયો હતો. એ રીતે રોમનું રાજ્ય ત્રણસે વરસ સુધી ચાલ્યું એટલામાં આ મુલકનો દેખાવ છેક બદલાઈ ગયો અને તે ધણી સુધારાપર આવ્યો.

આટલું જતાં પણ એક મોટો ઝેરફાયદો એવો થયો હતો કે તેણે સધળા ફાયદા ઉપર પાણી ફેરવ્યું. રોમન રાજ્યની તબવીબ એવી હતી કે તાબેના લોકમાંથી ક્ષત્રીવટ જાય અને વાણિજ્યાર્થ આવે.

તેથી ધ્રિટન લોક ધંધારાજગારમાં તો આપાદ થયા પણ પોતાનું સઘળું શરાતન ખોઈ બેઠા. કાઈ પણ પ્રજામાં શૌર્ય એ કેવી અમૂલ્ય વસ્તુ છે તે ધ્રિટનોના હવે શા હાલ થયા તે ઉપરથી તમને માલમ પડશે. તેઓની દોલત લૂટાઈ, મુલક પારકે લાથ ગયો, અને તેઓની જડમૂળ પણ જગતમાંથી ઉખડી ગઈ.

રોમન રાજ્યની પડતી. કદાપિ તમે કહેશો કે રોમનું રાજ્ય હતું તો તેણે આપણા ધ્રિટનોનું રક્ષણ કેમ ન કર્યું ? પણ આપણે રોમન મરવા પડ્યું હતું, તો તે બીજાને શી મદદ કરી શકે ? ચરતી ને પડતી એ સઘળાને છે. આ દુનિયામાં કોનું રાજ્ય અવિચળ રહ્યું છે ? તેમ રોમને પણ થયું. ઘણી આપાદાથી રોમના લોકો એશઆરામમાં ગરક થઈ ગયા, કુસંપ વધ્યો, રાજ્યનો બધો તંત્ર સળી ગયો, અને તે વેળા દૈવયોગે તેમના રાજ્યપર ચારે તરફથી જંગલી લોકોનાં ટોળાં ધસી આવ્યાં. ઈસવીસનના ચોથા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધી આખા યુરોપની ઉત્તરમાં માણસોનું કીડિયારંજ કાણુ જાણુ ક્યાંથી ઉભરાયું હતું, અને ત્યાં નહિ સમાવાથી તેઓ કળદુપ દક્ષિણ ને પશ્ચિમ લાગના સઘળા દેશો ઉપર તૂટી પડતા હતા. એ લોકો આવીને યુરોપનાં સઘળાં રાજ્યોને તોડી પાડ્યાં, જૂના સુધારાને નાશુદ કર્યો, અને આખા ખંડમાં જંગલીપણાનું અંધારું પાથરીને જગતનો જમાનો જ બદલી નાંખ્યો.

આવા લોકના હુમલા છેક રોમ સુધી જ્યારે આવવા લાગ્યા ત્યારે ધ્રિટનમાંથી સઘળું લશ્કર પોતાના બચાવ માટે પાછું બોલાવી લેવાની રોમને જરૂર પડી. (ઇ. સ. ૪૧૦.) ધ્રિટનોને આ રીતે પાછી સ્વતંત્રતા મળી, પણ તેઓ તો એથી રડવા ને કકળવા લાગ્યા. એ લોકના સઘળા લડાયક ગુણ નાશ પામ્યા હતા, અને તેથી પિકટને ફ્રેંચ લૂટારાની સામે પોતાનો જન કે માલ બચાવવાની જરાપણ શક્તિ રહી નહોતી. એ યત્નઓ તો રોમનું લશ્કર જવાની જ રાહ જોઈ બેઠા હતા. તેઓનાં ટોળેટોળાં ટપ નીચે ઉતરી આવ્યાં

અને ધિટનોને તેઓતોળા પોકરાવવા લાગ્યા. આ સમે તેઓએ “ ધિટનનું દુદન ” એ નામની રોમ ઉપર અરજી મોકલી હતી તે ત્રાંચી આપણને પણ દયા આવે છે. જે લોક રોમ જેવાની સાથે પણ આચરતાં હતાં નહોતા તે ધાડપાડુઓની સામે પણ પોતાનો બચાવ કરી શક્યા નહિ ! આમે જતી વેળા હથિયારો પાછાં આપ્યાં હતોં અને કવાયત પણ શીખવવાની મહેનત કરી હતી, પણ જાતની હિંમત વિના બાપડાં હથિયારો શું કરે ?

ધિટનોનો નાર - પણ રોમથી તો કાંઈ પણ મદદ કરી શકાય એમ હતુજ નહિ. તેથી ધિટનો વિચાર કરવા લાગ્યા, કે હવે કરવું શું ? માંહેમાંહે પણ ફટ ને વટવાદ વધી. આ ગભરાટના વખતમાં જર્મનીમાંથી હેન્રીજસ્ટ ને હેસા નામના બે સરદારને પોતાની મદદ બોલાવ્યા. (ઇ. સ. ૪૮૯.) તેમણે આવી પિકટ ને રોકોટનું દુઃખ તો તુર્ત ટાળ્યું, પણ આ તો બકરું કહાડતાં ડાંટ પેડા જેવું થયું. આ જર્મનલોકે લટાડ્યોને તો કહાડ્યા પણ એ લોકને હવે કહાડે કાણુ ? તેઓ પાછા ગયાજ નહિ અને કેટલોક મુલક પચાવી પડ્યા. એમને સહેજમાં રાજ્ય મળ્યું એ વાત સાંભળી જર્મનીમાંથી બીજાં ટોળાં એક પછી એક આવવાજ લાગ્યાં. હવે ધિટનોની પૂરી કમ-બખ્તિ આવી. આ જંગલી પરદેશીઓ મહાદુષ્ટ, લોભી ને તમોગુણી હતા. રોમનલોકની ચેઠે રાજ્ય મેળવીનેજ તેઓ ધરાયા નહિ, પણ ધિટનોનું સર્વસ્વ હરીને તેઓનું નિકંદનજ કરવા તક મળ્યા. એવું ધારવામાં આવ્યું છે કે ધિટન લોકમાંના સઘળા બાયડાઓને તો એ રાક્ષસોએ શોધી શોધીને કતલજ કરી નાખ્યા, અને બાપડીઓને પકડી ધરમાં રાખી; કેમકે ધણાખરા તેઓ અહિયાં છડાજ આવ્યા હતા. ધિટન લોકમાંથી જે વતન છાડીને નાહું તેજ બચ્યું અને આખો દેશ એ પરદેશીઓથી વસ્યો.

ધિટન લોકમાંથી જે થોડાક નાકા તે ઘેસ, રોકોટલાં, બાય-લોડ કે ફ્રાન્સમાં જઈને રહ્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

(ઇ. સ. ૪૪૬ થી ૧૮૬૬ સુધી.)

એંગ્લો-સેક્સન ને ડેન લોકોનું રાજ્ય.

પાછલા પ્રકરણમાં આપણે કહ્યું કે ઈંગ્લાંડમાંથી ખ્રિસ્તલોકની જડમૂળ ઉપડી ગઈ, પણ તેમ તુર્તાનું તુર્ત બન્યું હોય એમ સમજવું નહિ. એમ થતાં આશરે દોઢસો વર્ષ લાગ્યાં, અને તે દરમ્યાન એ પરદેશી લોકનાં જૂદાં જૂદાં સાત રાજ્ય સ્થપાયાં. એ લોક આ ટાપુનો જે ફળવંત ભાગ કબજે કરી પડ્યા તેનું હવેથી ઈંગ્લાંડ, એટલે, એંગ્લ લોકની ભૂમિ એવું નામ પડ્યું, કેમકે જર્મનીમાંથી જે લોક આવ્યા હતા તેમાંની એંગ્લ જાત બહુ બળવાન હતી. એંગ્લ સિવાય બીજી મુખ્ય જાત સેક્સન અને ડચ્ટ હતી. એમાંના સેક્સન લોક પાછળથી બહુ આગળ પડ્યા, અને તેમના રાજ એંગલર્ટ બધાને જીતી ઈંગ્લાંડનું એક રાજ્ય કર્યું. (ઇ. સ. ૮૨૭.) આ વખતથી આ મુલકના બધા લોક એંગ્લો-સેક્સન એટલે ઈંગ્લાંડના સેક્સન એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ઈંગ્લાંડનું એક રાજ્ય થતાં આશરે ૪૦૦ વર્ષ લાગ્યાં. એ દરમ્યાન આવા તમોગુણી ને લોબી લોકોએ માંહેમાંહે હજારોવાર લડાલડી ને કાપાકાપી ચલાવી હશે એમ તો તમે તમારી મેળેજ ધારી શકશો. હજી પણ તેઓ સખણા બેસી રહે એવા નહોતા, અને અધુરામાં પુરૂં એ વખતે બીજા જંગલી લોકના દરિયાપારથી હુમલા થવા લાગ્યા. ડેન્માર્કના ચાંગીઆઓ સ્પેટરાજના વખતમાં પણ કોઈ કોઈ વેળા આવીને હેરાન તો કરતાજ હતા, પણ હવેથી તેઓ વધારે જથાબંધ અને અહિંયાં વસવાના ઇરાદાથી આવવા લાગ્યા.

ડેન અને સેક્સન એ બંને મૂળે તો એક જાતના હતા, પણ સેક્સનો ઈંગ્લાંડમાં વસ્યા પછી હાલ કેટલેક દરજ્જે સુધર્યા હતા, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ (ઇ. સ. ૫૬૭ થી) પાળતાં શીખ્યા હતા. ડેન લોક તો મૂળે જંગલી ધર્મ રાખી રહ્યા હતા, અને તેથી સેક્સનો

તર્ફ જરાએ સ્વજાતિભાવ રાખતા નહોતા. એ લોક અનેક કૂર દેવાને માનતા, અને પરલોક સંબંધી તેમના વિચાર પણ એવાજ કૂર ને જંગલી હતા. તેઓ માનતા કે લગ્નમાં મરનાર સ્વર્ગે જાય છે અને સ્વર્ગમાં મોટામાં મોટું સુખ એ છે કે શત્રુની ખોપરીમાં ઘર ભરીને પીવા મળે છે. આવા લોક જ્યાં જાય ત્યાં દૈત્ય જેવા લાગે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

મહાન આલક્રેડ—ઝેન લોકના હુમલા બહુજ નેર ઉપર આવ્યા તે વેળા ઇજ્ઞાંડના સારા નશીબે તેની ગાદી ઉપર બહુજ ગ્રહો અને પરાક્રમી રાજા હતા. આલક્રેડનું નામ હજુ પણ લોકપ્રિય છે અને તેને મહાન આલક્રેડ કરીને કહે છે. આ વેળા ને કાંઈ બીજો રાજા હોત, તો ખેશક સઘળું રાજ્ય ઝેન લોકનાજ હાથમાં ગયું હોત. આલક્રેડ અને ઝેનલોકના સરદારો વચ્ચે ધણી ધણી લગ્નઓ અને કોલકરારો થયા. કોલકરાર થાય પણ ઝેનના સરદાર બે દહાડા પણ ખરાખર પાળે નહિં. એક વખત આલક્રેડ જાતે તો બીજી વખત ઝેન કેટલી વાર તો રાજપાટ છોડી આલક્રેડને જંગલમાં રખડવું પડ્યું હતું. પણ એ મહાખંતી ને શરો હતો. આખરે એણે તેમને નરમ પાડ્યા અને પૂર્વ તર્ફનો કેટલોક મુલક આપીને કહ્યો પતાવ્યો. એ રીતે ઝેન લોકને આ ભૂમિ ઉપર વાસ મળ્યો, અને ધીમે ધીમે તેઓની સંખ્યા વધતી ગઈ.

આલક્રેડે આ પ્રમાણે રાજ્યનું રક્ષણ કરવા ઉપરાંત દેશના કાયદા પણ શોધીને બાંધ્યા, અને રાજ્યનો સારો બદોબસ્ત રાખ્યો. એ જાતે પણ ઘણો ઉદ્યોગી, દેશાલિમાની, વિદ્વાનો શોખી ને ઉદાર હતો; એને મહાન એવું ને ઉપનામ આપ્યું છે તે બધી રીતે ચોખ્ખું છે. એ મોટી ઉમરે લખતાં વાંચતાં શીખ્યો તે છતાં એટલો ખખરદાર થયો હતો કે કેટલાંક પુસ્તકો લખી ગયો છે. એણે ૧૨૦ વહાણ બંધાવી ઇંગ્લેન્ડના નૌકાસૈન્યનો પાયો નાંખ્યો. આ પ્રતાપી રાજા ઇ. સ. ૯૦૧ માં મરણ પામ્યો.

ધેલો એથલ્ફ્રેડ—આ રાજાના મૃત્યા પછી થોડાંક વર્ષ સુધી

રાજ્ય ઠીક ચાલ્યું, પણ પછીથી પાછી મારામારી શરૂ થઈ. ગાદીને માટે ધણી વઢવાડો ઉઠતી, ઝેર દેવાતાં, ખૂન થતાં અને લડાઈઓ ચાલતી. રાજકુંવરો તર્ફની ખટપટની સાથે ધર્મગુરુઓની ખટપટથી પણ રાજ્યની ખરાબી થતી, કેમકે આ સમે લોક ધર્મોધ થઈ જવાથી તેમનું ચદ્દણુ દરબારમાં ધણું વધી પડ્યું હતું. ઉનલોકની વસ્તી વધતી ગઈ અને તેઓ ખંડ ને ફિસાદ કરવા લાગ્યા. દેશની આવી તો રિથતિ ચાલી રહી છે, એવામાં એથલ્હેરેડ નામનો એક રાજા થયો. એને ઘેલો એથલ્હેરેડ કહે છે અને તે ખરેખર તેવોજ હતો. એણે પોતાના સામાવાળાઓને રાજી કરવા સારૂ નોર્મડીના યુદ્ધ રાંબર્ટની કુંવરી એમ સાથે પોતાના લગ્ન કર્યાં. એના વખતમાં નવા ઉન લોક દરિયાપારથી પાછા આવવા લાગ્યા. એણે પૈસા આપી તેમનું મન મનાવવા માંડ્યું અને તેથી તેઓ વધારે લોભાયા. પાછળથી એને એમ વિચાર સૂઝ્યો કે આવે સમે ઇંગ્લાંડમાં વસેલા ઉનલોક તરફનું બહુ જોખમ રહે છે અને તેથી તે બધાને એક રાત્રે કતલજ કરી નાખવાનો હુકમ કર્યો. આ ચંડાળ કર્મથી તો હિલટો સ્કૅકસન ગાદીનોજ અંત આવ્યો. એ કતલકર્મ ઉનમાર્કના રાજાની એક બહેન મારી ગઈ, અને એ વાતની ખબર થતાંજ ત્યાંના રાજાએ ચડી આવી એના હાથમાંથી ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય પડાવી લીધું, પણ તે રાજા મરી જવાથી એને ગાદીપર બેસવાનો પાછો લાગ્ય મળ્યો. પણ તેનો છોકરો કેન્યુટ મહા જબરો હતો, અને તે ચડી આવ્યો એટલે બાયલો રાજા લાન્દનમાં ભરાઈ ગયો અને ત્યાં થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો. અમીરોએ વચમાં પડી એવી વિધિ કરાવી કે એથલ્હેરેડના કુંવરે અને કેન્યુટે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય વહેંચી લેવું. પણ એ કરાર અમલમાં આવે તે પહેલાં તો સ્કૅકસન રાજકુંવરનું ખૂન થયું અને કેન્યુટ લાંચિયા અમીરોની સંમતિએ આખા રાજ્યનો પ્રાપ્ત થયો. (ઇ. સ. ૧૦૧૬.)

કેન્યુટ ગાદીએ બેઠા પછી તો બહુ સારો રાજા નીવડ્યો. કોઈનો પક્ષ રાખ્યા વિના અદલ દનસાફ કરતો અને કાયદા પ્રમાણે

ચાલતો. રોકેટલાંડ પર ચડાઈ કરી પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યું. એના મૃત્યા પછી એના ત્રણ છોકરાઓએ ઇંગ્લાંડ, નોર્વે ને ડેન્માર્કનાં રાજ્ય વહેંચી લીધાં. ઇંગ્લાંડની ગાદી જેને મળી હતી તે મરી ગયો, ત્યારે ડેન્માર્કવાળાને તે પણ મળી. એ મહા દુરાચરણી નીકળ્યો અને તેમાંજ એનું મોત આવ્યું. એક દિવસ એણે એટલો દારૂ પીધો કે દારૂનો ખાલો હાથમાં ને હાથમાંજ રહી ગયો, ને એના ત્રણ નીકળી ગયા.

હાલ ગોર્વિન નામના એક કાવતરાખોર અમીરનું ઘણું પ્રખ્યાત વધી મયું હતું. તેણે ઘેલા અંધારેડના એક છોકરા એડવર્ડને ગાદી અપાવી અને પોતાની પુત્રી તેને દીધી. રાજ્ય સંન્યાસી એડવર્ડ એ નામથી ઓળખાય છે, કેમકે રાજપાટ ઉપર એને કાંઈપણ પ્રીતિ નહોતી. એ પોતાના મામાને ત્યાં નોર્મંડીમાં ઉછર્યો હતો તેથી એણે ગાદી ઉપર બેસા પછી ઘણા નોર્મંડીને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા. નોર્મંડ નોંક આ વેળા વધારે કેળવાએલા, ચતુર ને રસિક હતા, અને તેથી જ મોટી પદવીઓ આપી તેને યોગ્યજ હતા. પરંતુ આથી દેશીઓને સ્વાભાવિક રીતે દુઃખ લાગ્યું. આ બેદિલીનો લાભ લઈ ગોર્વિને ખંડ ઉઠાવ્યું. એમાં એ હાર્યો તોપણ એનું બળ એટલું હતું કે એને રાજથી કાંઈ થઈ શક્યું નહિ. ગોર્વિન પછીથી થોડા વખતમાં મરી ગયો અને એની સઘળી અમીરાતો એના છોકરા હેરોલ્ડને મળી. હેરોલ્ડ આપ કરતાં પણ ઘણો બળવાન નીકળ્યો; રાજ્યમાં ઘણી સત્તા મેળવી; અને રાજ્ય મરી ગયો ત્યારે લોકો તરફથી એને ગાદી મળતાં કાંઈ હરકત પડી નહિ. (ઇ. સ. ૧૦૬૬.)

હેરોલ્ડ મહા પરાક્રમી, ડાહ્યો ને ગુણવાન હતો, પણ એના નસીબમાં એ રાજ્ય હતું નહિ. રાજ્યાભિષેક મથી થઈ રહ્યો એટલામાં એનો પોતાનોજ લાઈ નોર્વેના રાજાને લઈ ચડી આવ્યો. એ સેના બહુ બળવાન હતી, પણ હેરોલ્ડના પરાક્રમ આગળ તે બિલકુલ મારી ગઈ. પણ મોટું નુકસાન એ થયું કે આ રોકાણથી ખીજે એક

મોટા શત્રુ ઇન્દ્રાંડમાં આવીને ઉભો રહ્યો, અને તેને જમીનપર ઉતરતા ખાળી શકાયો નહિ. આ શત્રુ નોર્મીડીનો ડચૂક વિલિયમ હતો. આ શત્રુની તરફથી વધારે દહેશત રાખવાનું એ હતું કે તેનો ધર્મપક્ષ છે એમ લોકમત થઈ ગયો હતો. ખરૂં જોઈએ તો ઇન્દ્રાંડની ગાદી ઉપર એનો કાંઈપણ હક નહોતો—એ સંન્યાસી એડવર્ડના મામાના છોકરાનો દાસીપુત્ર થાય. પણ એનું કહેવું એમ હતું કે મરનાર એડવર્ડ પોતાનું રાજ્ય એને આપી ગયો છે. એ વિચાર એડવર્ડની હયાતીમાં ચાલતો હતો ખરો, અને એક વખતે હૈરોલ્ડ નોર્મીડીમાં ગયો હતો ત્યારે વિલિયમે એની પાસે શપથપૂર્વક એવો લેખ કરાવી લીધો હતો કે ઇન્દ્રાંડનું રાજ્ય મળવા સારૂ તમને સહાય થઈશ. હૈરોલ્ડ કહેતો કે આ લેખ અળાતકારથી મારી પાસે કરાવ્યો છે. આ તકરાર પાપ આગળ ગઈ અને તેણે વિલિયમનો દાવો મંજૂર રાખ્યો તથા હૈરોલ્ડને શપથ સ્વંય કરનારો ઠેરવ્યો. આ કારણથી યૂરોપમાંથી ખીજા પણ ધણા લોક આ ધર્મયુદ્ધ છે એમ સમજી વિલિયમના વાવટા નીચે ભેગા થયા, અને હૈરોલ્ડનું પોતાનું લશ્કર એની તરફથી લડવાને આમંત્રણ આપવા લાગ્યું.

હેરિટિંગ્સનું યુદ્ધ—તોપણ હૈરોલ્ડ ખીલે એવો નહોતો. વિલિયમ આવ્યાની ખબર સાંભળતાંજ તે તેની સામે ધાયો. વાટે એનું લશ્કર વિખરાઈ જવા લાગ્યું પણ તેની કાંઈ પરવાહ રાખી નહિ. શત્રુઓને જમીન ઉપર ઉતરી ચૂકેલા દીઠા તોપણ એ મલરાયો નહિ. એણે હિંમત અને ખબરદારીથી હેરિટિંગ્સ આગળ મોટું યુદ્ધ કર્યું. વિલિયમે બહુ બહુ ધસાવડા કર્યા પણ તે સધળા મિથ્યા ગયા. હૈરોલ્ડે ચતુરાઈથી લડાઈનું સ્થળ એવું પસંદ કર્યું હતું કે ત્યાંથી એ ખસે નહિ ત્યાં સુધી વિલિયમનું કાંઈપણ વજ એવું નહોતું. વિલિયમે આ પ્રસંગે એક છળ કર્યો. જાણે નાસી જતા હોય એમ પોતાના લશ્કરને પાછા હઠવાનો હુકમ કર્યો, અને એથી ઇંગ્લેન્ડના કુમારને આગળ આવ્યા કે પાછા ફરી તેમને યુદ્ધ આપ્યું. આ

પ્રમાણે બે વાર ઈંગ્રેજો હુમલા અને તેથી બારે નુકસાન ગયું. તો પછી હુરોદ્ધ તો ખરા રાજપૂતની પેઠે પ્રતિજ્ઞા જ કરીને આવ્યો હતો કે મરવું કે મરવું. એના જોદ્ધાઓ ખપી જવા આવ્યા, બે ભાઈઓ પોતાની નજર આગળ પડ્યા, અને તીરોથી શરીર વીધાઈ ગયું તોપણ શરો હુરોદ્ધ રણસંગ્રામમાં ધૂમ્બો રહ્યો અને સામે મોટેજ મૂક્યો. હુરોદ્ધ પડ્યો અને તેના સાથે સેંકસન રાજ્ય પડ્યું, ને ઇસ્લામમાં પરદેશી રાજ્યનાં દારુણ દુઃખો પાછાં શરૂ થયાં. (ઇ. સ. ૧૦૬૬).

આ માઠા સમાચાર સાંભળી ઈંગ્રેજો ખીળ કાઢી સેંકસન રાજકુંવરને ગાદી આપવાનો વિચાર કરતા હતા, પણ એટલામાંતો વિલિયમ ત્યાં ઉતાવળે જઈ પહોંચ્યો અને તેને જોઈ બધા ડરી ગયા. દેશના જૂના કાયદા પ્રમાણેજ રાજ્ય કરીશ એવા સોમન લઈ તે ઇસ્લામની ગાદીએ એકદમ ચડી બેઠો (ઇ. સ. ૧૦૬૬), ને બધા લોક કાંઈ પણ બોલ્યા વિના તેને તાબે થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૪ મું.

એન્જલો—સેંકસન વગેરે ચારે ભતની પ્રકૃતિસ્થિતિ.

નોર્મન લોક આવ્યા, ને તેની સાથે જે ચાર ભત મળીને ઈંગ્રેજ કોમ ઉત્પન્ન થવાની હતી તે સધળી આ ભૂમિપર આવી ચૂકી. પહેલી ત્રણ વર્ષનું તો સંમિશ્રણ થઈ રહ્યું હતું, અને તેમાં નોર્મન લોક શી રીતે ભળી ગયા તેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. માટે, આ ચારે વર્ષના સ્વભાવ તથા આચારવિચાર કેવા હતા તેનો આ પ્રસંગે કાંઈક વિચાર કરીએ તો ઠીક.

પિટન લોક.—એ બિચારા તો અહિંયાંથી બહુ કરીને નિર્મૂળજ થઈ ગયા હતા એટલે તેમને વિશે કાંઈ ઝાણું બોલવાની જરૂર નથી.

એ લોકની પ્રકૃતિ બહુજ આવેશી, સ્વભાવ ખરો ને તીંગો તથા બુદ્ધિ ચપળ ને વિચક્ષણ હતી. તેની સાથે તેઓ ભલા પણુ ફતા. ઇતિહાસમાં દેખાયા તે વેળા તેઓ વનચર સ્થિતિમાં હતા, તોયે બીજા જંગલી લોકની પેઠે માંદોમાંદો થી મરતા નહોતા. ક્ષાઈ આવી પડે ત્યારે કેવા નિડરપણાથી લડતા તે તો આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. યુદ્ધકળા મૂડી જવાથી જંગલી સંક- મનોની સામે ટકી શકાયું નહિ, પણુ શરણું તો નજ આપ્યું અને આખરે મરી છૂટ્યા. ઈંગ્રેજોમાં જે ઉત્સાહ ને ચંચળ બુદ્ધિ છે તેનું મૂળ આ લોક છે એમ ધારવામાં આવે છે.

એન્ડો-સેકસન લોક:-આ લોકની મૂળ પ્રકૃતિ તમોગુણી હતી તે તો આપણે પ્રથમ કહી ગયા. પણુ આ તમોગુણ ગાંડો કે આવેશી સમજશો નહિ. તેઓ તો સ્વભાવે ધીરા ને મહા અર્થ- બુદ્ધિવાળા હતા. તેથી તેઓ મદોન્મત્ત રહેતા, પણુ કદીયે મદાંધ ચતા નહિ. તેથી તેઓ શરા ને સ્વાભિમાની બહુજ હતા, તો પણુ સમે જોઈ વર્તતા. કોઈ પણુ કામ વિચારીને જ તેઓ આદરતા, અને તેમનો સઘળો તમોગુણ કાર્યસિદ્ધિમાંજ પ્રગટતો. આરંભેલું કામ કદી છોડતા નહિ. હાલ આગ્રહનો અમૂલ્ય સદ્ગુણ જે ઈંગ્રેજોમાં છે તે એમના આ વનવાસી તીર્થંડોની તર્કથીજ વારસામાં આવેલો છે.

આવા સ્વભાવના લોક જે સંસારી કામમાં પડે તેમાં કતેલ આમ્યા વિના કદી રહે નહિ. જર્મનીના લોક જંગલોમાં ન્યારે રહેતા હતા ત્યારે બુદ્ધ એજ તેમનો ધંધો હતો. ત્યાં થોડીક ખેતીવાડી હતી ખરી પણુ તે કરવાનું કામ તેમણે ગુલામોનેજ હાથ રાખ્યું હતું. રોમનોએ ઘણા ઘણા જંગલી લોકોને છૂટ્યા હતા. પણુ જર્મનો તેમનાથી કદીયે છૂટાયા નહિ. ઉલટા એ લોકો તેમના મુલકોપર પડી પડી સદા લૂટફાટ ચલાવતા, અને આખરે એ જતનાજ કોઈ કોઈ એ પાદશાહી સામ્રાજ્યને ઝીધું વાળ્યું.

આ લોકને છૂટાપણું બહુજ ગમતું તેથી તેઓ માંદોમાંદો પણુ

કેટલીક અત્યાધી રાખતા. જર્મનીમાં તેઓ રહેતા તે શહેર કે ગામ વસાવીને નહિ, પણ એકબીજાથી ગાઉગાઉને છેડેજ. નકામું બંધન કાઢાપણુ રીતનું વેડવું નહિ એજ એ લોકનો સિદ્ધાંત હતો.

એમની સ્ત્રીઓ પણ એવીજ શરી ને સ્વતંત્ર બુદ્ધિની હતી. તેઓ લગ્નમાં સાથે જતી ને હમેશા મિત્ર પ્રમાણે મનાતી. ઓઝણ પડાનો કે એ ખાયડી કરવાનો ધારો આ લોકમાં મિલકુલ હતો નહિ. સ્ત્રીઓને મુદ્દપની પેઠે સઘળી છૂટ હતી, ને તેથી તેઓ શરી ને સદગુણી નીવડતી.

એમના મળ વતનમાં રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આ પ્રકૃતિને અનુસરતી હતી. તેઓ લગ્નમાં જતા, ત્યારે પોતામાંથી ગમે તેને સરદાર કરી લેતા. રાજગાદી એમનામાં પરંપરાની નહોતી, પણ રાજકુળમાંથી લોક જેને પસંદ કરે તેજ રાજન થાય. રાજનો અખત્યાર પણ વળી હદમાં રાખેલો હતો. મોટાં મોટાં કામ તો લોકને ભેળા કરી પૂછે ત્યારેજ તેનાથી થઈ શકે. માહોમાંહે સમાધાની રાખવા સો સો માણસના જયા બંધાતા અને લગાઈ ટટી ન થાય તેની તેઓ પોતેજ તપાસ રાખતા. મોટા ગુનાહને માટે છૂટા ન્યાયાધીશો હતા; પરંતુ તે પણ લોકેજ પસંદ કરેલા.

આ ઉપરથી તમે કહેશો કે આ લોકને સ્વાધીનપ્રાણુ મહુ જ મહાલું હતું. કદાપિ તમે કહેશો કે સ્વાધીનપ્રાણુ કોને નથી ગમતું? સૌને ગમે છે, પણ ગમવા ગમવામાં ફેર છે. આ લોકને તો સ્વાધીનપ્રાણુ શ્વાસ ને પ્રાણુ હતું. એ વિના સઘળાં સુખ તેમને કડવાં ઝેર લાગતાં. સ્વાધીનપ્રાણુ વિના તેઓ જીવીજ શકતા નહોતા. પરાધીન રહેવા કરતાં મરવું બહુ એમ તેઓને લાગતું, અને તેથી તેઓ સ્વાધીનપ્રાણુને માટે સુખસંપત્તિનો એકદમ ત્યાગ કરી પ્રાણુ આપતાં પણ આંચકો ખાતા નહિ.

આ લોક ઈંગ્લાંડમાં આવ્યા પછી ઠરી કામ પડ્યા અને સુધરવા લાગ્યા. ત્યાં કાયદાઓ લખાયા અને રાજને હદમાં રાખવા

સારે વિટન નામની મોટી સભા સ્થપાઈ. ઇનસાફ વગેરેનું કામ પશુ મૂળને ધોરણે એવું રાખ્યું કે સ્વાધીનતા જળવાય ને જીલમ થાય નહિ. પશુ એ વખત લડાઈટંટાનો હતો તેથી સર્વેના રક્ષણ તથા સમાધાનીની ખાતર સરદારોને વધારે અખત્યાર સોંપવાની જરૂર પડી. એમ થવાથી તેઓ ધીમે ધીમે ધણા બળવાન થવા લાગ્યા અને આખરે એક મોટો અમીર વર્ગ ઉભો થયો.

ન્યારે ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય થયું ત્યારે રાજાનું બળ પશુ ધણું વધ્યું, અને વખતે તેઓ મજામાં આવે તેમ ચાલતા, તોપણ રાજા ઉપર અમીરોનો જબરો અંકુશ હતો. વિટન સભામાં તેઓ જે કાયદા મંજૂર કરે તે પ્રમાણે રાજાને ચાલવું પડતું. રાજપરંપરાનો ધારો હતો તેમને સૂઝ્યો નહોતો, તેથી રાજકુંવરોમાં વખતો વખત લડાઈઓ ઉઠતી અને દેશમાં હંમેશાં તકટો ચાલતાં. જેની તક ધણા અમીર થાય તેને રાજ્ય મળે. આ કારણથી અમીરોની સત્તા હતી તેથી પશુ વધી, સાધારણ લોકની સ્વાધીનતા ઘટી, રાજદેરફારમાં તેમને કંઈ લાભ રહ્યો નહિ, અમીરોમાં અદેખા, કુસંપી, ખુશા-મસ્તિયા ને પોતપોતાના સ્વાર્થ તકાવનારા વધી ગયા, અને તેથી છેવટે આખો દેશ પરાયાને હાથ ઝપાટામાં ચાલ્યો ગયો તે વેળા કાંઈ પશુ વહારે ધાયું નહિ.

આ ઉપરથી જણાય છે કે એંગ્લો-સેક્સન લોકોએ ઈંગ્લાંડમાં એક અપૂર્વ રાજમંડાણની ઉદ્ભવણી તો કરી, પણ તેમનાથી જોઈએ તેવો મજબૂત પાયો નાખી શક્યો નહિ, અને તેથી તે અધવચમાંજ બાકી પડ્યું. તેમના સ્વતંત્ર અંતઃકરણે ઉત્તમ રાજનીતિનાં ખરે તત્ત્વ ઓળખ્યાં તો ખરાં પણ, તેમનાથી જોઈએ તેવી તેની વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ. એ કામને માટે વધારે સૂક્ષ્મ, દીર્ઘ ને વિસ્તીર્ણ શુદ્ધિની જરૂર હતી, તે આ લોકમાં નહોતી. પણ આ બાબતો દેશને તેવા લોક પણ પરમેશ્વર મેળવી આપ્યા અને તેમણે આવી એવું એક રાજમંડાણ ધીમે ધીમે ઉભું કર્યું કે તે તરફ હાલ દુનિયાના સઘળાં

લોક સાનંદાશ્ચર્યથી ભેધ રહ્યા છે.

ચતુર વાંચનાર ચંતી ગયા હશે કે આ લોક તે નોર્મનોજ, પણ તેમનું વર્ણન કરતાં પહેલાં ઉનલોક કોણ ને કેવા હતા તે કહેવું ભેધએ.

ઈજિપ્તની સંસારસ્થિતિ સુધારવાને માટે પણ ભિન્ન પ્રકૃતિના લોકની ટેટલીક જરૂર હતી. સૈકમનો ઈજિપ્તમાં આવ્યા પછી સુધર્યા હતા અને ધર્મીએક દુનરક્ષાગો દાખલ થઈ હતી, તો પણ હજી એ મુલકનાં બધાં જંગલો કપાઈ રહ્યાં નહોતાં અને પૂરેપૂરી ખેતી ચાલી નહોતી. તેઓ હુકમે બહુ પાળતા, અને એજ તેમની મોટી દોષત હતી. તેઓ ઘર બાંધતા તેમાં કાંઈ વગ કે શોભા હતી નહિ. રાયરચીલાનું નામજ ન લેવું અને આખું ઘર ઉકરડા જેવું લાગવું. અમીરોના ઘરમાં પણ કાંઈ જાડી ભલીવાર નહોતી. તેમની રીતભાત કુવડ ને જૂસી હતી. ખૂબ હુકરનું માંસ ખાવું, દારૂ પીવો, ને કેફની ખૂનમાં મુડદાની માફક પરી રહેવું, એજ તેઓની મોજ હતી. તેમનામાં સુધડતા બિલકુલ નહોતી અને બધા તેમને કુવડ કહી ધિક્કારતા. માટે સુધડ ને રસિક લોકની ખરેખર ઇચ્છામાં જરૂર હતી, અને તે પણ પેલા લોકના આવવાથી ટેટલેક દરજ્જે પૂરી પડી.

ઉન લોક—નોર્વે, ડેન્માર્ક ને સ્વીડન તરફથી એ પ્રથમ ચાંચીઆ તરીકે આવતા. તેઓ સૈકમનો કરતાં પણ વધારે તમોગુણી, ઉજગળ ને સ્વાધીનતાને ચાહનારા હતા. એ લોકમાં રાજા નામનાજ હતા. પસંદ ન પડે તો તેને પદબ્રષ્ટ કરતાં તેઓ વાર લગાડતા નહિ. એ લોક સ્વભાવે શરા, સાહસિક, નીડર ને નિર્દય હતા. વહાણની લડાઈમાં તો ઘણા હોંશીયાર હતા, અને તેઓ ફક્ત ચાંચિયાપણુને માટેજ વહાણ રાખતા હતા એમ નહિ. યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં તેઓ ભારે વેપાર ચલાવતા, ને વેપારી વહાણુને ભૂટતા નહિ. તેમણે આખા યુરોપમાં ખારવાપણુને માટે મોટું નામ મેળવ્યું હતું. તેઓ આણે પણ ખોદી બણુતા, અને ધાતુ કહાડી ભાતભાતના ધાત

ખનાવતા. તેમને કવિતા તથા ગાયનનો ધણો શોખ હતો. વળી સ્ત્રીઓ તર્ક માન તથા પ્રેમભક્તિથી જોતા.

આ રીતે સોક્સનો કરતાં ફેટલીક વાતે એ દોષક ચડાવતા જણાય છે, તોપણ મૂળ જાત તો એકજ હતી, અને ફેટલીક રંગે-ગુણી પ્રકૃતિની સાથે નિર્દયપણું વધારે હતું. ઈંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સમાં એમના નામનો ત્રાસજ વર્તી રહ્યો હતો. એમના મહત્ત્વા દૃષ્ટી દેખાતા કે કાંઠાપર રડાપીટ થઈ રહેતી, કેમકે એમને મન માખી મારવી ને માણસ મારવું એ સરખુંજ હતું.

દરિયો ખેડવાની ટેવ, સાહસિક સ્વભાવ ને વેપારની શુદ્ધિ જે ઇંગ્લેન્ડમાં ધણી છે તે આ લોકમાંથી આવી એમ ધારીએ તો ખેડું નહિ કહેવાય.

ઈંગ્લેન્ડ—સોક્સને જે રાજરચના ઉઠાવી તેમાં આ લોકની પણ ફેટલીક મદદ હશેજ, કેમકે તેઓ કડકે કડકે આવ્યા પણ સરવાળે તેઓની સંખ્યા દેશમાં કાંઈ ઓછી નહોતી. ઇંગ્લાંડના ઈશાન ભાગના લોકો ડેનવંશના છે એમ ધારવામાં આવે છે. નેલ્સન એ નામ ડેન-લોકોમાં બહુ સાધારણ હતું.

નોર્મન લોક—એ પણ મૂળે તો નોર્વે તર્કના ને ડેન જાતના હતા, પણ દોઢસોક વર્ષથી ફ્રાન્સમાં આવી ત્યાંના ઉત્તર ભાગમાં ભારે હાકમી બથાવી પડ્યા હતા. ફ્રાન્સના સુધરેલા મુલકમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ હતા તો જંગલી, પણ તેમની રંગેગુણ પ્રકૃતિ સુધારાને ધણી અતુકલ હતી. સારું તેમને સ્વાભાવિકપણેજ ગમતું, અને તે હેંસથી જ્યાં દેખે ત્યાંથી લેતા. ફ્રાન્સમાં વસ્યા કે તુર્તજ તેઓએ પોતાની મેળે ત્યાંની ભાષા, ધર્મ તથા રીતભાત સ્વીકાર્યા, અને થોડા વખતમાં તેઓ ખીજથી પણ ચડિયાતા થઈ પડ્યા.

આ વેળા યૂરોપમાં પ્રેમશૌર્યભક્તિ (શિવલી-chivalry) એ નામની જે સુધડ રાજપૂતાઈ ચાલુ થઈ હતી તેમાં નોર્મનો સંપૂર્ણ આગળ પડતા હતા. તેઓ શુદ્ધિમળને પણ બહુ માન આપતા, અને તેને માટે વખણાતા.

આખા ક્રાન્તિમાં એમનું રાજ્ય આ વેળા ધણુંજ નબરદસ્ત હતું, કેમકે એ લોક ધીર અને વીર બંને હતા. તેઓ રણમાં જેવક નીડર તેવાજ મસલતમાં શાણા હતા. અગમબુદ્ધિ તેમનામાં ધણી હતી, અને સમજતા કે પરસ્પરના લાલને માટે કાયદાનો બંધ જરૂર નો છે. તેથી તેમના રાજ્યમાં સ્વાધીનતા અને અન્દોષસ્ત એ બંને સમાન હતાં.

આવા સદ્ગુણની સાથે કેટલાક દુર્ગુણ પણ તેમનામાં બહુ મોટા હતા. તેઓ મહા અહંકારી ને જીલમગાર લોક હતા. તેઓ પોતાની નીચલી વર્ણના લોકોને તુચ્છ પણ જેવાજ ગણતા, અને તેમના સંબંધમાં દયા કે ઈન્સાફ શું તે તેઓ સમજતા નહિ. વાત કરતાં નીચ માણસનું ખૂન કરતાં પણ આંચકા ખાતા નહિ. એમના રાજ્યમાં ખેડુ વગેરે લોકો ગુલામની હાલતમાં હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમની ઉપર દરરોજ મહા મહા જીલમ ગુજરતો, અને કાલે આપણે જીવતા રહીશું કે નહિ તેનો એ ખીચારાઓને જરાપણ ભરેસો રહેતો નહિ.

નોર્મનોના આ સઘળા ગુણ તેમના ડયુક (હાકાર) વિલિયમમાં પરિપૂર્ણપણે ખીલી નીકળ્યા હતા. એ જમાનાનો તે ખરેખરો વીર હતો, અને તેની સાથે ઘણો ડાહ્યો, શાણો, અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો પુરુષ હતો. સ્વભાવે નિર્દય હતો નહિ, પણ કાર્યસિદ્ધિને અર્થે ગમે એવાં દૂર કર્મ કરવાં પડે તો તે બેલાશક કરે એવો હતો.

હાલ જે ઇંગ્લાંડમાં અમીરો છે તે ધણું કરીને આ નોર્મનોના વંશજો છે, અને બધા ઇંગ્લેન્ડમાં જે કેટલોક પાદશાહી મિળજ, જીજિનું વિશાળપણ તથા સુધારાનો શાખ માલમ પડે છે તેનું મૂળ નોર્મન લોકજ ગણવા.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ભાગ ૨ જો: ઇ. સ. ૧૦૬૬ થી ૧૩૯૯ સુધી.

પ્રકરણ ૫ મું.

નોર્મન કુળના રાજાઓ—ઇ. સ. ૧૦૬૬ થી ૧૧૫૪ સુધી.

નોર્મનના આવવાથી જરૂરની જોટ પૂરી પડી તથા ઇંગ્લાંડને બળી કાયદો થયો એમ આપણે પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા હતા, પરંતુ તે કાયદો તુર્તજ થયો હોય એમ સમજશો નહિ. પ્રથમ તો દેશમાં તેમના આવવાથી જીલમનો વરસાદ વરસી રહ્યો, અને એકઠો-એકસનો છેક ખરાબખરાત થઈ ગયા.

(૧જી વીલિયમ—આ રાજા ગાદી ઉપર એક પછી થોડાક મહીના સુધી તો ન્યાય ને નરમાશથી આવ્યો; પરંતુ કાંઈ પણ લોક એકદમ નો પરદેશી રાજ્યને કેમ તાબે થાય ? એક બંડ ઉઠ્યું અને તે બંડની ખબર સાંભળતાંજ એણે પોતાની જાતનું વિકરાતપણું પ્રદર્શ્યું. આ બંડખોરોને તલવારને અપાડે એણે ઉડાવી દીધા એટલું જ નહિ, પણ હવેથી દેશીઓને છૂંદવાજ એવા નિશ્ચય કરી એડો.

હવેથી વીલિયમે દયા ને ઈનસાફ એક કારે મુક્યાં, અને ઇંગ્લાંડમાં ઠેર ઠેર ઘાસની માફક માણસોની કાપણી ચાલી. એક વખત હાંખર ને ટે નદીઓની વચ્ચેના મુલકમાં કાંઈ નાનું સરખું બંડ ઉઠ્યું, તે ઉપરથી એણે ત્યાંનો આખો ૧૦૦ માઈલનો પ્રદેશજ હિન્ડ કરાવી નાખ્યો. માણસનું એકે જણ્યું ત્યાં રહેવા દીધું નહિ એટલુંજ નહિ, પણ દેરદાંખરને પણ શોધી શોધીને કાપી નાંખ્યાં, લોકનાં ધરખાર તોડી પાડ્યાં, અનાજના ઢગલે ઢગલા કરી બાળી મુક્યા, ને ખેતરો તથા ઝાડો પણ કપાવી નાખ્યાં. એની મતલબ એ મુલકમાં માણસ હવેથી રહી શકેજ નહિ એ હતી, અને બંડનું તો

માત્ર બહાનું હતું. પણ એમ કરવાનું ખરું કારણ એ હતું કે કેન-
લોક ઇંગ્લાંડ ઉપર હુમલો કરવાને એ તર્ક ઉતારવાના હતા; તેમને
કોઈ રીતનો આશરો મળી શકે નહિ. આ કૂર કર્મથી એક લાખ
માણસના જીવ ગયા હશે એવો અડસટ્ટો કહાડવામાં આવ્યો છે.
એંગ્લો-સેક્સનો તર્ક એ ખરેખર છેક સ્વચ્છંદ અને મદમસ્તપણે
વર્તતો. એક વેળા પોતાને શિકાર કરવાને સારું એક વન કરાવવાનું
મન થયું તો તે માટે તેણે કેટલાંક ગામડાં ને દેવળો પણ ભાગી
નખાવ્યાં. બીજા નોર્મનોએ પણ એ પ્રમાણેના નાનાં નાનાં વન
બનાવ્યાં હતાં અને તેમાંનું એક પણ જનવર કોઈ દેશી મારે તો તેના
એકદમ હાથ કાપી નાંખવો એવો સખ્ત કાયદો તે વેળા ચાલતો હતો.

આ પ્રમાણે જે રાજા દેશી પ્રજાને બોકડાની માફક જ નજરે
કરવા મડ્યો હતો, તે રાજાએ લૂટફાટ કેટલી ચલાવી હશે તે તો
તમે પોતાની મેળે ધારી શકશો. એણે દેશીઓપાસેથી તમામ જમીન
જીંટાવી લઈ નોર્મન સરદારોને આપી, તથા બધા સેક્સનોને બીજા
માગતા કરી નાખ્યા. હવે બીચારા સેક્સનોની ખરાબીમાં કોઈ બાકી
રહ્યું નહિ. તેમના ઉપર નોર્મન લોકો મર્જીમાં આવે તેવા જુલમ
ચલાવતા અને તેની દાદ કે ફર્યાદ કોઈ સાંભળતું નહિ. એમનો
જાહેરમાં તેઓ જાણીજોઈ તુચ્છકાર કરતા અને તે બધું તેમને મૂકે
માટે સાંખી રહેવું પડતું. ટુંકામાં સઘળા એંગ્લો-સેક્સનો ઉપર
જપ્ત દાસત્વ આવી પડ્યું અને તેઓમાં ચૂં કે ચાં કરવાના જરા પણ
હોશ રહ્યા નહિ.

આવા કૂરકર્મથી પાંચ પંદર વર્ષની ટુંકી મુદતમાં વિલિયમે સઘળો
મુલક જેર કરી નાંખ્યો, અને પછીથી ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન રાજ્યનો
એવો અવિચળ પાયો નાખ્યો કે ફરીથી સેક્સનો તર્કથી એક બંડ
કે ફિસાદ થયું નહિ. તેમના મનમાંથી દેશી રાજ્યનું સ્વપ્ન પણ જતું
રહ્યું. અને આજ પર્યંત પણ ઇંગ્લાંડની ગાદી એનાજ વંશમાં ચાલી
આવે છે. માટે વિલિયમને ઇતિહાસમાં વિજયી કરીને કહે છે તે નામને
તો એ ખરાખર લાયક છે. જે એણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને

રાક્ષસી ઉપાયો કામે લગાડ્યા ન હોત તો એ બહુ સારો રાજા પણ
કહેવાત; કેમકે એના ડહાપણમાં કાંઈ ખામી નહોતી. એણે રાજ્યનો
બદોબસ્ત રાખવા જે જે ધારા ચલાવ્યા તેમાં ઘણી અગમચુદ્ધિ
વાપરી છે. એના સઘળા ધારામાં “ક્યૂડલ” ધારો બહુજ અગત્યનો
છે અને તે ઉપરથી એની અપૂર્વ દીર્ઘદષ્ટિ બરાબર જણાઈ આવે છે.

ક્યૂડલ ધારો—આ ધારો ચૂરાપમાં આ વેળા ઘણું ઠેકાણું
ચાલતો હતો. વિલિયમ કેટલાક ફેરફારની સાથે તે ઈંગ્લાંડમાં દાખલ
કર્યો અને એનું રાજ્ય અવિચળ પાચે સ્થપાયું તથા આગળ જતાં
તેમાંથી હાલની ઉત્તમ રાજરચના ઉભી થઈ એ સઘળાનું કારણ તેજ છે.

એને લશ્કરી આગીરદારનો ધારો કહીએ તો ચાલે. ન્યારે કાંઈ
રાજા નવો મુલક જીતતો, ત્યારે ત્યાંની જમીનનો કેટલોક સારો ભાગ
પોતે રાખતો અને બાકીની જમીન પોતાના સરદારોને એવી શરતે
વહેંચી આપતો કે ખપ પડે ત્યારે તમારે આટલા માણસનું લશ્કર
ઝંઘને અમારા ભેળા લડવા આવવું. એ સરદારો પાછા એ જમીન
એવીજ શરતે પોતાના હાથ નીચેના નાયકોને વહેંચી આપતા અને
તેઓ વળી બીજાને. એ રીતે મુલકની સઘળી જમીન લશ્કરી
માણસોના હાથમાં રહેતી, અને રાજાને ખપ પડે ત્યારે જોઈતું લશ્કર
મળતું. જંગલી વખતમાં પરદેશીઓ કાંઈ મુલક જીતે ત્યારે ત્યાંની
મુખાધૂતી જાળવવાનો આ સ્વાભાવિક રસ્તો હતો. આપણા દેશમાં
રાજપૂતો પણ ઘણું કરીને એમજ કરતા, અને ચૂરાપમાં ત્યાં ત્યાં
નવાં રાજ્ય સ્થપાયાં હતાં ત્યાં ત્યાં આવી રીતનીજ ગોઠવણ
ચાલી હતી.

પણ આ ગોઠવણમાં હરકત એ હતી કે એ સરદારો ધીમેધીમે
સ્વતંત્ર થઈ પડતા અને રાજાને ગાંડતા નહિ. કેમકે તેમના હાથમાં
કેટલીક પૃથ્વી આવતી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પોતપોતાના
ખાંતમાં સઘળી રીતે પૃથ્વીપતિજ હતા. લડાઈ વખતે અધિરાજાને
આશ્રમ આપવા પડે એ સિવાય કંઈ પણ બાબતમાં રાજાનો દાખ
નહોતો. હિંદુસ્તાનમાં માંડળિક રાજાઓ હતા તે કરતાં આ અમીરો

કાંઈ રીતે પણ અધિકારમાં ઉતરતા હોય એમ જણાતું નથી. તેઓ કિલ્લા કેટ કરીને રહેતા, લશ્કર રાખતા, દિવાની ફાજદારી ચૂકવતા, અને પોતાના પાડોશી અમીરની સાથે કાંઈ તકરાર પડતી તો અધિરાજને પૂછ્યા વિના માંહોમાંહે લડાઈઓ પણ ચલાવતા. આવા બળવાન અમીરો વખતે રાજાની આજ્ઞા ન ગણુકારે અને તેની સામે પણ લડવા તૈયાર થાય, તો તેમાં કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવું નથી. ક્રાન્સમાં ઘણી અમીરાતો આ સ્થિતિનેજ પહોંચી હતી, અને ઍંગ્લો-સ્કોટ્સનોમાં પૂરેપૂરો તો ફ્યુડલ ધારો નહોતો, તોપણ આપણે જોયું છે કે તે વખતના અમીરો રાજ્યમાં ઘણી સત્તા પચાવી પડ્યા હતા.

વિલિયમે ક્રાન્સમાં આ સઘળું જોયું હતું અને તેથી એ ધારો ઇંગ્લાંડમાં દાખલ કરતી વખત ઘટતી સાવચેતી રાખી. એણે દેશીઓ પાસેથી જે સઘળી જગીરો પડાવી લીધી તેમાંના ઘણા ભાગ તો પોતાનાજ હાથમાં રાખ્યો. પછી પોતાના સરદારોને ભારે ભારે જાગીરો આપી રાજ તો કર્યા, પણ તેમાં તજવીજ એવી રાખી કે કાંઈ પણ એક અમીરનું રાજ્ય એક જથ્થે થઈ જાય નહિ, તેથી એક જાગીર ઉત્તરમાં તો બીજી દક્ષિણમાં, ને ત્રીજી પૂર્વમાં તો ચોથી પશ્ચિમમાં એ પ્રમાણે તેણે જમીનની વહેંચણુ કરી. તેથી દરેક અમીર પાસે જાગીર ઘણી થઈ પણ તે ફટી છૂટી. વળી ક્રાન્સમાં અમીર જેને જમીન વહેંચી આપતા તે લોક તે અમીરનીજ વફાદારી રાખવાને પ્રતિજ્ઞા લેતા હતા, પણ વિલિયમે તો મોટા અમીરથી તે એક નાના પટેલ સુધી સઘળાને અધિરાજની સાથે વફાદાર રહેવાના સોગંદ આપ્યા. તેમ કેટલાક મોટા ગુનાહનો ઇન્સાફ પણ પોતાનાજ હાથમાં રાખ્યો. આ કારણથી ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન અમીરો ક્રાન્સ કે ઇટલીની ચેડે કદીપણુ સ્વતંત્ર થવા પામ્યા નહિ, અને તે છતાં તેમના હાથમાં એટલું તો બળ રહ્યું કે જો તેઓ એકઠા કરે તો રાજાને આડો આલતા પૂરી રીતે અટકાવી શકે.

ફ્યુડલ ધારો તે સમાને અનુકૂલ હતો, અને ધરોપને તેથી ઘણું ફાયદા થયા છે. પણ તેનું એક અત્યંત મોટું પરિણામ આજે

સુધી બધા લોકોને સોસવું પડે છે અને તે ટાળવાનો હવે એકે ઉપાય કાયદાના હાથમાં રહ્યો નથી. આ ક્યૂડલ ધારાથી ખરા ખેડુઓના હાથમાં કાંઈપણ જમીન રહી નહિ. તેઓ તો ખીચારા મજૂરની હાલતમાંજ આવી રહ્યા છે. હાલ ઈંગ્લાંડની સઘળી જમીન થોડાજ માણસો (અમીરો)ની ખાસ મિલકત થઈ પડી છે, અને તેથી ધણા માણસોને કુદરતની આ એક સામાન્ય બક્ષીસનો કાંઈપણ લાભ મળી શકતો નથી. વળી એ કારણથી સરકારને જમીનમાંથી એક ટોડી પણ ઉપજતી નથી અને પોતાનો ખર્ચ ચલાવવાને માટે લોકો ઉપર ખીજા વેરા મુકવા પડે છે.

વિલિયમ વિજીનું મરણ—એનામાં જેવી દૈત્ય બુદ્ધિ હતી તેવુંજ દૈવયોગે એનું મરણ પણ નીપજ્યું. ફ્રાન્સના રાજા સાથે તકરાર ઉઠવાથી ત્યાં એ લડવા ગયો હતો તે વેળા પોતાની રીત પ્રમાણે એક શહેરને એણે બાળી મુકાવ્યું, અને તે બરાબર બળી રહ્યું છે કે નહિ તે જોવા મદ ને હરખભેર પડે ત્યાં ગયો. ત્યાં એના ઘોડાના પગતળે ધખધખતો અંગારો આવવાથી તે ભડક્યો અને વિલિયમ જે ડીલે અતિશય જાડો થઈ ગયો હતો, તે પોતાનાજ જીનના મોગરામાં સપ્ત અફળાયો. આ ઘામાંથી એનું મોત થયું. મેરતી વેળા પોતાનાં દુષ્ટકર્મોનાં એને ઘણા બળાપો થયો અને પોતાના આત્માની સમાધાનીને માટે એણે બેહદ ધર્મદાન કર્યાં. મૃત્યા પછી એને દાટવા લઈ ગયા ત્યારે એક બહાદુર ગામડીઓ આવીને બોલ્યો કે “ હું ઈશ્વરના નામથી પોકારીને કહું છું કે આ જમીનમાં એને નહિ દટાય. એ મોટો ચોર હતા. આ જમીન મારી મારા બાપદાદાના વખતની છે અને તે એણે વગર હકે પડાવી લીધી છે. ” આવે પ્રસંગે આ બોલ સાંભળી બધા જોઈ રહ્યા, અને કેટલાક પૈસા આપી તેનું મન મનાવ્યું ત્યારેજ એને ભૂમિદાહ થયો.

રાજગાદીને માટે વઢાવઢી—નોર્મન લોકોમાં પણ હજી વડીલ કુંવરને ગાદી મળે એવો ધારો હોય એમ જણાતું નથી. મરનાર રાજા પોતાની મરજીમાં આવે તે કુંવરને ગાદી આપી જતા. આ

ધારે વારંવાર લગ્નનું કારણ થઈ પડતો. વિલિયમ વિનયી મૂંઝા પછી પણ એમજ થયું. મોટા કુંવર રોબર્ટે બાપની હયાતીમાંજ ખંડ છોડાવ્યું હતું તેથી કે કોઈ બીજા કારણથી તેને નોર્મંડી તથા મેઈનની કકરાતોજ આપી, વિલિયમ વિનયી મરતી વેળા એને ટાળી ઇંગ્લાંડની માદી પોતાના બીજા કુંવર વિલિયમ રક્તકેશીને આપતો ગયો. આ ઉપરથી એ ભાઈઓ વચ્ચે લડાઈ ઊઠી, પણ અમીરોએ સમજાવી એવી વિદિ કરાવી કે હાલ જેની પાસે જે મુલક છે તે તેની પાસે રહેવા દેવા, અને એમાંથી એક મરે ત્યારે બીજાએ તે બંને રાજ્ય ભોગવવાં.

પણ રક્તકેશી મૂંઝા ત્યારે રોબર્ટ તો કુસેડ લડવા પેલેરટાર્ન ગયો હતો તેથી એનો નાનો ભાઈ હેન્રી બંને રાજ્યનો ધણી થઈ બેઠો. રોબર્ટ આગ્યા પછી લડાઈ સળગી, પણ અમીરોએ એને સમજાવી પહેલાંના જેવીજ વિદિ કરાવી. પાછળથી હેન્રીએ કરાર તોડી એકાએક નોર્મંડી ઉપર હુમલો કર્યો અને શ્વેરો પણ બોળો રોબર્ટ પકડાઈ ગયો, તેને ઇંગ્લાંડમાં આણી મૂંઝા ત્યાં સુધી સખ્ત કેદખાનામાં રાખ્યો.

આ બંને રાજ્યો પોતાના બાપનાજ જેવા સમ્રાજી વાતે હતા અને તેમણે ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન રાજ્ય મજબૂત કર્યું. હેન્રી જેણે સારી કેળવણી લીધી હતી તેણે તો સેક્સન પ્રજાની પ્રીતિ મેળવવા પણ કટલીક તજવીજ કરી. એ સેક્સન રાજકુળની મટિલ્ડા નામની કુંવરી વેરે પરણ્યો અને લોકોને વચન આપ્યું કે રાજ્ય એડવર્ડ સમ્રાજીના કાયદા પ્રમાણે જ હું વર્તીશ. તોપણ એ એના બાપના જેવાજ હુમ્મો ને મતલબી માણસ હતો. હજી સેક્સનોનાં દુઃખ કાંઈપણ ઓછાં થયાં હોય એમ જણાશે નહિ.

હેન્રીના મૂંઝા પછી ઇંગ્લાંડમાં ગાદીને માટે ભારે લડાઈ ઊઠી. એનો છોકરો તો એની હયાતીમાંજ મરી ગયો હતો, અને તેથી તે પોતાની છોકરી મટિલ્ડાને ગાદી મળવાની પાંકી ગોઠવણ કરી ગયો. પણ એનો ભાણેજ સ્ટીફન જેને એણે ફ્રાન્સમાંથી બોલાવી

છોકરાની પેઠે પાળ્યો હતો તે ખટપટ કરીને પોતેજ ગાદી ઉપર ચડી બેઠો.

આથી ભારે લડાઈ ગઈ. એકવાર એક હરીફ જીતે તો બીજાવાર બીજો, અને ઈંગ્લાંડની ગાદી એક બીજાના હાથમાં વારંવાર ઉથલાયા કરી. આ પ્રમાણે દોઢ દાયકા ચાલ્યું અને તેથી આખો મુલક પાયમાલ થઈ ગયો, ને અમીરો કિલ્લા બાંધી ન્યાં ત્યાં લટકાડી ને જીલમ ચલાવવા લાગ્યા. આ અંધાધુંધીના વખતમાં ખેતીવાડી કે વાંધો રોજગાર કાનાથી થઈ શકે ? દુકાળો પડ્યા ને હળરો માલુસ ઠેર ઠેર મરવા લાગ્યાં. આ વેળા સૈકસનોને જે દુઃખ પડ્યાં છે તેવાં તેઓએ કદી પણ સહ્યાં નહોતાં, અને દેશની વસ્તી ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ.

આ રીતે લોકો અને છેવટે અમીરો પણ કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા તેવામાં મટિલ્ડોનો છોકરો હેન્રી (જે હાલ મોટો થયો હતો તે) ભારે લશ્કર લઈને ઈંગ્લાંડપર ચડી આવ્યો. અમીરોએ જોયું કે હવે જે વધારે વાર લડાઈ ચાલી તો બધાની ખરાબી છે. તેથી તેઓએ પહેલાની પેઠેજ નિકાલ કહાડી બંનેની લડાઈ પતાવી, અને વર્ષેકમાં સ્થિતિ મરી ગયો એટલે બીજો હેન્રી એ નામથી તે ઈંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો (ઇ. સ. ૧૧૫૪) ભારે લોકોએ આનંદથી જામજમા પોકાર કર્યા.

સૈકસન લોકોને ખુશ થવાનું વિશેષ કારણ એ હતું, કે એ રાજાની મા સૈકસન કુળની હતી. પરદેશી રાજ્ય છે એમ બાણી જે તેમને કાંઈક માહું લાગતું હતું તે હવેથી દૂર થયું, અને તેઓ એને પોતાનુંજ રાજ્ય ગણવા લાગ્યા.

નોર્મનો હજી દેશીઓ તર્ક પ્રીતિભાવ રાખતાં શીખ્યા નહોતા તોપણ તેમને અહીંયા વસ્યાને સોએક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓની મમતા ક્રાન્સ ઉપરથી ઓછી થઈને ઈંગ્લાંડ ઉપર ચોંટવા લાગી હતી. ક્રાન્સમાં તેઓ ઓંગ્લો-નોર્મન એ નામથી ઓળખાતા થયા હતા.

પ્રકરણ ૬ રૂં.

પ્લેન્ટેજિનેટ કુળના રાજાઓ.

બીજે હેન્રી તથા ૧ લો રિચર્ડ: ઇ. સ. ૧૧૫૪ થી ૧૧૯૯

રાજ્યવ્યવસ્થા—લોકોએ આશા ખાંધી હતી તે પ્રમાણે જ ગાદીએ બેઠા પછી હેન્રીએ સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું. એણે ૧ લા હેન્રીનો પદો મંજૂર કર્યો, માજી રાજ્યના ગેરકાયદેસર સ્થળોં કામે રદ કર્યો, નવા બંધાએલા કિલ્લાઓ તોડી પડાવ્યા, સિક્કામાં સેળબેળ કરવાની રીત બંધ પાડી, મારામારી ને ધાડ્યેારીઓ બેસાડી દીધી, અને પોતે પક્ષપાત વિના ઈનસાફ કરવા લાગ્યો. ન્યાયાધીશોએ પરગણામાં ફર્યાદ સાંભળવા ફરવાનો ધારો પહેલવહેલો આ રાજનના વખતમાં નીકળ્યો. પંચ (જ્યુરી—jury) થી ઈનસાફ કરવાની રીતનું મૂળ પણ આ રાજ્યમાંજ રોપાયલું જણાય છે.

રાજ્યવૃદ્ધિ—નોર્મન રાજાઓની મૂળ અગીર ક્રાન્સમાં હોવાથી તે દેશમાં તેમનું થોડું બાણું રાજ્ય તો અસલથી હતું, પણ આ રાજનના વખતમાં તો એ એટલું બધું વધી પડ્યું કે ખુદ ત્યાંના રાજનના હાથમાં પણ એના જેટલા મુલક રહ્યા નહિ.

નોર્મની અને મેઈન પ્રાંત પોતાની માની તફથી અને દૂરઈન તથા એન્જી બાપની તફથી મળ્યા—બાપે તો એન્જી પ્રાંત એના નાના ભાઈને આપ્યો હતો, પણ હેન્રીએ તેની પાસેથી તે પડાવી લીધો. છેડો ફાડી કઢાડી મુકલી ક્રાન્સની પતિત રાણીને પરણી એણે પાઈટા, ગીયેન, વગેરે સાત પરગણાં મેળવ્યાં. થોડા વરસમાં એનો નાનો ભાઈ (જે બાપુદી અગીર ખોયા પછી નૈન્ડ્રમમાં જઈ વસ્યો હતો ને જેને ત્યાંના લોકો પોતાનો ઠાકોર બનાવ્યો હતો તે) મરણ પામ્યો; અને તેથી એ વારસો લેવાને હેન્રી ક્રાન્સમાં દોડ્યો. પણ એટલામાં એ પરગણાનો કબ્જો પિટની પ્રાંતનો ઠાકોર કરી બેઠો, અને ત્યારે હેન્રીએ જઈ તેને સતાવવા માંડ્યો ત્યારે ક્રાન્સનો રાજ તેની કુમક આવ્યો. આ ઉપરથી સર્વેને એમ લાગ્યું કે હવે ભારે

લગાઈ જામશે. પણ હેત્રી સામદામ વગેરે સધળા કામમાં પૂરો હતો. એ પંડે ફ્રાન્સના રાજાની મુલાકાતે ગયો અને તેને સમજાવી પોતાને લાલકારક સંધિ કરી આવ્યો. પોતાના પાંચ વરસના કુંવરનો વિવાહ હજી પારણામાં જૂલતી ફ્રાન્સની કુંવરી જોડે કર્યો, અને શ્રિટનીની કુંવરી વેરે બીજા પુત્રને પરણાવ્યો. આ સગાઈને જોરે તે પ્રાંત પણ સાત વરસ પછી ત્યાંનો કાંકાર મરણ પામ્યો ત્યારે તેના હાથમાં આવ્યો, અને ફ્રાન્સના રાજાને કાંઈ કળ્લરજ થાય, તો તે ગાદી પણ એને મળે એમ દીસવા લાગ્યું.

પણ હેત્રીની રાજ્યતૃષ્ણા આટલાથી નૂત્તર થઈ નહિ. ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો ત્યારથીજ તેની હદ ચોતર્ફ વધારવાને એણે મથવા માંડ્યું હતું. સ્કોટલાંડ પર હુમલા કર્યા તેમાં એ કાંઈ ઘણો તો ફાવી શક્યો નહિ. પણ એકવાર ત્યાંનો રાજા પકડાઈ જવાથી પોતાનું આધિપત્ય કબૂલ કર્યું ત્યારેજ તેને છોડ્યો. આગળ પણ વિલિયમ વિન્ચીનું અને ૧ લા હેત્રીનું આધિપત્ય તે તે વખતના સ્કોટલાંડના રાજાઓને સ્વીકારવું પડેલું હતું, અને વેલ્સ જીતવાનો એને બહુજ મમત હતો. એકવાર એણે ક્રોધાયમાન થઈ વેલ્સના ઝોળમાં આવેલા પુરુષોની આંખો ફેાડી તથા સ્ત્રીઓનાં નાક કાન કાપ્યાં. પણ તે શરા કોઈ હડયા નહિ અને ત્યાં બહાલી જીત તો કાંઈ થઈ શકી નહિ.

આયર્લેંડ જીતવાને સારૂ પોપની રજા તો ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એણે મેળવી રાખી હતી. આ વખત એવા ધર્મોપદેશનો હતો કે પોપ કોઈ રાજાને કહે કે ફલાણો દેશ જઈને જીતો, તો તે દેશ ઉપર સ્વારી કરવાનો તે રાજાનો સંપૂર્ણ હક ગણાતો. આ રજા આપવામાં પોપનોયે સ્વાર્થ રહેલો હતો. આયર્લેંડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ આદતો ખરો, પણ ઉપરીપણું પોપના હાથમાં નહોતું. તેથી એને લાલચ એ હતી કે હેત્રી જીતે તો એ બધા મુલકનું ધર્મોપદેશ મને મળે. આ રીતે રજા મળી હતી, પણ ધણી વખત સુધી પોતાનો મનમુગ્ધો પાર પાડવાનું બીજી લગાઈઓને લીધે હેત્રીથી બની શક્યું નહોતું. એવામાં એને એક લાગ સારો મળ્યો. આયર્લેંડમાં આ વેળા

કેટલાંક છૂટાં છૂટાં રાજ્ય હતાં. તેવામાં એક રાજ્યએ કોઈ અમીરની ખાયડી ખૂંચવી લીધી, પણ પછી એ પાપાને ત્યાંથી નાસવું પડ્યું. તે હિંદીને શરણે આવ્યો, અને કહ્યું કે મને મારી ગાદી પાછી અપાવો, તો હું તમારું સ્વામિત્વ સદા માન્ય રાખીશ. હિંદીને એટલું જ નોંધવું હતું, અને તેથી પોતે તો ક્રાન્સની લડાઈઓમાં રોકાએલો હતો પણ ઈંગ્લાંડના અમીરને એની વહારે જવાની છૂટ આપી. એક અમીર ઘણાક મરણિયા લોક ભેગા કરી આયક્ષાડ ઉપર ચડ્યો, અને એક બે વરસમાં તે ટાપુનો મોટો ભાગ છતી લીધો. હવે હિંદીએ જોયું કે જો હું વચમાં નહિ પડીશ, તો એ અમીર પોતાનું જ સ્વતંત્ર રાજ્ય ત્યાં સ્થાપી બેસશે. તેથી એણે તે લશ્કરમાંથી પોતાની સઘળા રૈયતને ઈંગ્લાંડ ખોજાવી લીધી. પછી પેલા અમીર વગેરે સરદારોએ મોટાં મોટાં શહેરો એને હવાલે કર્યાં, અને એનું અધિરાજપાણું સર્વ પ્રકારે કબૂલ રાખ્યું, ત્યારે એણે રાજ થઈ તેમણે મેળવેલા મુલકની ડકરાતો તેમને બક્ષી. બીજે વર્ષ પોતે ત્યાં ગયો, અને બધાનું સ્વામત્વ સ્વીકાર્યું. (ખ. સ. ૧૧૭૧.) આ તારીખે આયક્ષાડનો અર્થોર્થ ભાગ હજી સ્વતંત્ર રહી ગયો હતો ખરો; પણ ધીમે ધીમે તે ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં થોડા વખતમાં લીન થઈ ગયો.

ધર્મગુરુઓની સત્તા—આ વેળા યૂરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓની સત્તા કેટલી બધી હતી તે નીચેની હકીકત ઉપરથી માલમ પડશે. હિંદી આવો પ્રતાપી હતો, તોપણ તેને ધર્મગુરુઓથી હારી નાકલિસોટો તણુવી પડી. નોર્મનોનું રાજ્ય આવ્યા પછી ઈંગ્લાંડમાં ધર્મખાતાની સત્તા તદ્દન સ્વતંત્ર કરવામાં આવી હતી, એટલે પાદરીઓ સામે ફોજદારી કે દિવાની કામ સરકારમાં ચાલી શકતું નહિ. તેમનો ઈનસાફ તો તેમના ખાતામાં જ થાય. આથી પાદરીઓ ઘણા બહેકી ગયા અને તેમની બદઆલનાં ઘણાં વગોણાં થવા લાગ્યાં. આ સમે પાદરીઓ ખરેખરા ‘બૂદેવ’ જ થઈ પડ્યા હતા, અને કોઈની પણ તાકાત નહોતી કે તેમને કાંઈ પૂછી શકે. ધર્મગુરુઓ સરકારનો આપેલી મોટી મોટી ઝાગીરો ભોગવતા, પણ બીજા અમીરો જેમ

રાજનું સ્વામિત્વ કબૂલ રાખતા તેમ ન કરતાં તેઓ તો પોપને જ પેતાનો અધિરાજ ગણતા. પાદરીઓ એટલા બેકેદ થઈ ગયા હતા કે હેત્રીને ગાદીએ બેઠાને બે વરસ થયાં નહોતાં તોપણ એટલા વખતમાં તેઓએ ૧૦૦ મૂન કર્યાં હતાં. હેત્રીએ નંચું કે આ તો ખોટું. હું રાજ કહેવાઉં અને મારી નજર આગળ આવી ઉભતાઈને આવાં દુરત્યરણો વગર શિક્ષાએ થયાં જાય એ તે કેમ ખમાય ? પણ લોકમાં ધર્માધપણું ઘણું ચાલતું હતું તેથી કળે કળે ધર્મખાતાની સત્તા ઓછી કરવાનો એણે ઠરાવ કર્યો. તેથી કુન્ટર્પરીના આચાર્યની જગા ખાલી પડી ત્યારે તેણે તે ટોમસ-એ-એકેટ નામના એક પોતાના માણસને આપી. પણ આ એકેટ તો પાદરીના પક્ષનો એવો મમતી નીકળ્યો કે તેણે રાજને હેરાન કરી સઘળી ધારણાઓ આખરે મૂળ મેળવી.

એકેટ નાનપણમાં કુન્ટર્પરીના આચાર્યને ત્યાં નોકર હતો. તેણે એની હોંશીઆરી તથા મહેનત જોઈ એને ધર્મખાતાનું કાંઈ કામ સોંપ્યું. આ કામથી પાંચ પૈસા કમાયો કે તુર્ત તે પોતાનો અભ્યાસ વધારવા પેરિસ અને બોલોના ગયો, ને ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહી મોટા નામાંકિત વિદ્વાન થઈને આવ્યો. પેલા ગુણગ્રાહક આચાર્ય એને મોટી જગા આપી, અને થોડા વખતમાં એનીજ લક્ષામણથી રાજ્યએ એને પોતાનો દિવાન (ચેન્સેલર) કર્યો. અહીં પણ એણે એવીજ ખબરદારી, ખંત તથા પ્રમાણિકપણું બતાવ્યાં, અને રાજની એના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ થઈ. આ સમે એના જેવો મોભો તથા ઠાક દેશમાં કોઈનો નહોતો; એની પાસે મોટામોટા અમીરો બેઠાને બેઠા રહેતા, અને ન્યારે એની સ્વારી નીકળતી ત્યારે બધા લોક તે તર્ફ જોઈ રહેતા. પણ આચાર્યની પદવી મળતાંજ એણે આ કારભાર છોડ્યો, કેમકે એ ધર્મખાતાની વિરુદ્ધ રાજના શા મનસુખા છે તે બરાબર જાણતો હતો, અને તે મનસુખાની સામે થવાનો વિચાર તો એણે ધરથીજ કરેલો હોય એમ જણાય છે. પોતાની નોકરી છોડી તેથી રાજને ખોટું તો લાગ્યું, પણ શું કરે ?

બેકેટ તો હવંથી સવળો વૈભવ તજી દારુણ વૈરાગ્ય લઈ બેઠો, અને એના તપસ્વીપણાનાં લોકમાં ઘણાં વખાણ થવા લાગ્યાં. તે છતાં જે કામમાંથી આગળ જતાં રાજ સાથે જગડો વધી પડ્યો તે કામનું સ્વરૂપ જોતાં તો તેમાં આ ધર્માધ્યક્ષનોજ અધર્મ જણાય છે.

એક પાદરીએ કોઈ સ્ત્રીને બગાડી તેના બાપને મારી નાખ્યો. રાજાએ કહ્યું કે એ પાપીને અમને સ્વાધીન કરો, કે એને વ્રતી સજાએ પહોંચાડીએ. આ અહંકારી આચાર્યે કહ્યું, તમારા એમાં કંઈ અખત્યાર નથી, અમેજ એનો ઈનસાફ કરીશું. ઈનસાફમાં માત્ર તેને બરતફ કર્યો. રાજાએ કહ્યું કે હવે એ પાદરીખાતામાંથી બરતફ થયો છે અને તેથી અમે એનો બીજી રીતની માફક ઈનસાફ કરી શકીએ. બેકેટ કહ્યું, એમ નહિ કરાય; એક ગુનાહતે માટે બે વાર દંડિત્વા હોય નહિ.

આ ઉપરથી રાજાને વ્રજોજ ક્રોધ ચડ્યો, અને તેણે મહદ્-ગુરુઓની સલા મેળવી પ્રશ્ન મુક્યો કે તમે દેશના ધારાને માનોછો કે નહિ ? તેમણે તજવીજથી જવાબ આપ્યા, કે અમારા આશ્રમ વિરુદ્ધ ન હોય તેવા બધા ધારા અમે માનીએ છીએ. આ ખંધાઈ ભરેલા ઉત્તરથી જે મુદ્દો હતો તે તો દૂરજ રહ્યો. પણ જેવી એમ ભોળાઓ ભોળવાય એમ નહોતો. એણે બીજી સલા ભરી તેમાં અમીરોને પણ બોલાવ્યા, અને તેમને કહ્યું કે તમે આ મહતોની સાથે વિચાર કરી નિશ્ચય કરો કે જૂના રીવાજ પ્રમાણે ધર્મખાતાનો કેટલો અખત્યાર છે. આ સલાએ કાંતો રાજાના લયથી, ન્યાયાન્યાયની શુદ્ધિથી, કે જૂના રીવાજને અનુસરી, એક મોટો લેખ તૈયાર કર્યો. તેનો મુખ્ય આર એ હતો કે પાદરી ઉપર જે કોઈ ગુનાહતું તુહોમત આવે તો તેનો ઈનસાફ કરવાની રાજાને સત્તા છે. એમાં બીજા પણ રાજાને લાક્ષણિક કેટલાક ફરોવો છે. આ લેખને ‘ફોરેન્ડના ધારા’ કહે છે, કેમકે એ સલા એ નામના ગામમાં મળી હતી. (ઇ. સ. ૧૧૬૪.)

આ લેખ ઉપર બીજા ધર્મગુરુઓએ સહી કરી તેથી બેકેટને બચાવ કરવી પડી. “ આશ્રમ વિરુદ્ધ ન હોય તો ” એવી ચરત મુકવા

માંડી પણ કબૂલ થઈ નહિ, અને હું મારા અંતઃકરણથી એ પ્રમાણે વર્તીશ એમ પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી. પણ પોપે આ લેખ નામંજૂર કર્યો- પોતાના અધિકાર વિરુદ્ધ હતા એટલે તે તો નામંજૂર કરે એમાં શી નવાઈ ? અને એ વાતનું બહાનું કહાડી એક્ટે પોતાના બોલ પાછા ખેંચી લીધા, ને બીજાને તેમ કરવા ખુદી રીતે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. હવે રાજા એના ઉપર સખ્તી ચલાવવા લાગ્યા. ડાઈ એ એન. ઉપર હરેણાની ફરિયાદ કરી અને એક્ટ તેનો જવાબ દેવા હાજર ન થયો તેથી એને બારે દંડ કર્યો. એણે રાજભક્તિની પ્રતિજ્ઞા તોડી એવો આરોપ મુકી એની સઘળી ઝાગીરા જત કરવામાં આવી અને ધર્મદાખાતાનો વહીવટ શી રીતે ચલાવ્યા હતા તેનો હિસાબ જોઈ ૪૪૦૦૦ માર્ક હરેણા કહાડ્યા. બધા ધર્મશુરુઓએ ભેગા થઈ એક્ટને કહ્યું કે તે પ્રતિજ્ઞાભંગનું પાપ કયું માટે અમે તને આચાર્ય ગણતા નથી. એક્ટે પરગામ જવાની રજા માગી તે પણ આપવામાં આવી નહિ. આ ઉપરથી એણે જાણ્યું કે હવે હવ ઉપર વાત આવી છે, અને તેથી તે લાગ જોઈ ક્રાન્સ નાસી ગયો.

ક્રાન્સના રાજાએ એનો પક્ષ લીધો, અને તેથી ઈંગ્લાંડ ને ક્રાન્સ વચ્ચે કેટલાક વખત સુધી લડાઈ ચાલી. આખરે ક્રાન્સના રાજાએ હેન્રી સાથે એક્ટને સલાહ કરાવી, અને તે પાછો પોતાના વતનમાં ગયો. પણ ત્યાં જઈને તે સલાખણો બેઠો નહિ. વાટે જતાં જતાં જો ધર્મશુરુઓ રાજાના પક્ષમાં ગયા હતા, તેને એણે ધર્મખહાર કર્યા. તે વેળા ધર્મખહારની શિક્ષા આપણામાં હાલ નાતખહારની છે તે કરતાં પણ વધારે ભયંકર હતી. પેલા ધર્મશુરુઓ ગાભરા પડી ક્રાન્સમાં જઈ હેન્રી આગળ પોતાનું દુઃખ રોયા. આ સાંભળી રાજાને બહુજ ગુસ્સો ચડ્યો. તે બોલ્યો કે “અરે આ હરામખોર, માઈ કેટલું અપમાન કરે છે. શું મારા માણસોમાં ડાઈ પણ એવો નથી કે તે જઈને માઈ વેર લે ?” આ બોલ કદાપિ ગુસ્સાના આવેશમાં જ બોલ્યો હશે, પણ તે સાંભળીને ચાર જોદ્દાઓ તુર્ત જ એક્ટને મારવા નીકળી પડ્યા. પાછળથી એ વાતની ખબર પડતાં જ તેમને વારવા માણસો

પોકલ્યાં, પણ એટલામાં તો તેઓ ઈશ્વારમાં જઈ પોતાનું ધારેલું કર્મ કરી રહ્યા હતા. તેઓએ ધોળદહાડે દેવળમાં પેસી ખૂન કર્યું; અને એકેટ ભરતાં ભરતાં પણ ધીરજ અને પોતાની મોટાઈ રાખી રહ્યો. આ દુષ્ટ કામથી ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર યોગમથી ઉઠ્યો.

પેલા ચાર હત્યારા તો એ કામ કરીને તુર્તજ ઈશ્વારમાંથી ત્રાહા, અને પોતાનાં પાપ ધોવાને જોશસલમની જાત્રાએ ગયા. ત્યાં ખપડી રવડીને મરી છૂટ્યા. હેત્રીએ (ભાવ કે કભાવે) આ ખપ્પર પ્રાંભળતાંજ બહુ દિલગીરી બતાવી, ત્રણ દહાડા સુધી ખાવું પીવું કાઢી રડ્યાજ કર્યું, અને પાપને ઘણી દીનતાથી નિવેદન કર્યું કે આ પ્રહાહત્યાની વાતમાં હું કાંઈ જાણતો નથી, તથા જે બન્યું તેને માટે મહુજ દિલગીર છું. પાપને આ વેળા હેત્રી સાથે છેક બગાડવું બોલે એવું નહોતું તેથી તે કાંઈ વધારે બોલ્યો નહિ, પણ ફક્ત મરનાર પોકેટને પીર (સેઈન્ટ-સાંપલ) નું પદ આપ્યું. હવેથી એ કારણને ધિે આ પીરની ધોર આગળ સેંકડો વરસ સુધી મોટી જાત્રા મરાવા લાગી, અને યુરોપમાંથી દેશે દેશના લોકો માનતાઓ ઈને ત્યાં આવતા.

હેત્રી આયર્લેન્ડ જતા પછી ત્યાંનું ધર્માધિપત્ય પાપને આવા તેના એલચીઓને નોર્મંડીમાં જઈ મળ્યો, અને પવિત્ર અસ્થિપર થ મુકીને તેણે સોગન ખાધા કે એકેટની હત્યા મેં કરાવી નથી ને તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા પણ નહોતી. ત્યારે રોમના ગુરુ હારાજે એને મારી બક્ષી. તોપણ હેત્રીને માલમ પડ્યું કે લોકોનો ભાવ હજી ગયો નહિ. અને તેથી ન્યારે એના પુત્રાએજ બંડ ડાવ્યાં ત્યારે લોકોની પ્રીતિ મેળવવા એણે ફરીથી જાહેર પ્રાયશ્ચિત િં. ક્રેન્ટર્પરીની જાત્રાએ ગયો, ઉઘાડે પગે ગામમાં પેઠો, એકેટ રની ધોર પૂજી, અને પછી તે ઠેકાણે પાદરીઓની સભા મેળવી મની સમક્ષ પોતાની પીઠ ઉપર કાયડાનો માર મરાવ્યો. બીજે દિવસે િશુરુએ કહ્યું કે હવે તમે પાપથી બરાબર મુક્ત થયા.

કુટુંબ કલેશ અને મરણ—એ કરતાં પણ એના લડાઈખોર કુંવરોની કુપાત્રતાથી હિન્દી બહુ હેરાન થયો. પોતાના ચારે કુંવરને એણે ક્રાન્સમાં મોટી મોટી ઝાગીરો આપી હતી, પણ એથી ન ધરાતાં તેઓ માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા, અને આખરે ત્રણ ભાઈ-ઓએ ભેગા થઈ બાપની સામેજ બંડ બિઠાવ્યું. આ દૃષ્ટ કામમાં તેમની કપાતર માની ઉશ્કેરણી હતી, અને ક્રાન્સનો રાજા આશ્રય આપે એમાં આશ્ચર્યજ શું? તે છતાં હિન્દીએ ક્રાન્સમાં જઈ એ ભયંકર અસ્વાભાવિક બંડ શમાવી નાંખ્યું, અને પોતાના કુંવરોને તથા તેમના પક્ષવાળાઓને મારી બધી. મારીને માટે આવેલા બંડ-ખોરોની ટીપમાં પોતાના વહાલા કનિષ્ઠ પુત્ર જોન (જેને તો તે પોતાનીજ તર્ફનો સમજતો હતો તે) નું પણ નામ લ્યારે એણે બોલ્યું, ત્યારે એના કલેજમાં એવો કારી ધા લાગ્યો, કે તે પછી રૂઝવેજ નહિ. કુપુત્રાથી દાઢેલો હિન્દી તેમને વારંવાર શાપ દેતો તે પોતાના દુભોગ્યને નિંદતો મહા દુઃખમાં ઇ. સ. ૧૧૮૯ માં મરણ પામ્યો. કહેછે કે આ વેળા એનો વડો દીકરો દરથી આપનું મોં જોવા જતોમાતો આવ્યો હતો તે તર્ફ એ મહાનાં નરકારામાંથી લોહીની ધારાઓ ઊડી અને તે પોતાના પાપિષ્ઠ કર્મને સાર પસ્તાતો તે રડતો ત્યાંથી એકદમ નાસી ગયો.

રિચર્ડ ૧ લો.

એ હિન્દીનો વડો છોકરો હતો. એને ઇતિહાસમાં સિંઘ-જાતીનો કહેછે, અને નામ પ્રમાણેજ ઘણો બહાદુર ને જબરો હતો ખરો, પણ એ બહાદુરીથી એના દેશને કાંઈ ફાયદો થયો નહિ.

એ ગાદીએ બેઠા પછી તુર્તજ કૂંસેડની લડાઈમાં ગયો, અને ત્યાંથી આવ્યા કેડે પણ તે ઈંગ્લાંડમાં થોડોજ રહ્યો. એ ઇ. સ. ૧૧૮૯ માં મરી ગયો, અને એની જોડે બારમો સૈફો પણ પૂરો થયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

પેન્ટેન્જિનેટ કુળના રાજાઓ.

જોન અને મેગનાહાર્પિઃ ઇ. સ. ૧૧૮૮ થી ૧૨૨૬.

આપણે પ્રથમજ કહ્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડનો ઉદય તેરમા સૈકાથી છે. હવે તે સૈકા સુધી આપણે આવી પહોંચ્યા. આ મુદતમાં સેક્સન ને નોર્મન લોકોનું સંમિશ્રણ થઈ રહ્યું; અથવા કાંઈક બાકી હતું તે રિચર્ડ પછી એનો ભાઈ જોન ગાદીએ બેઠો તેની કારકીર્દીમાં વીજળીને વેગે ઘણું ખરું થઈ ગયું. હવેથી સેક્સન કે નોર્મન એ નામ જાહેરે બધા ઇંગ્લેન્ડ કહેવાવા લાગ્યા, ને તેઓ એક બીજાને દેશીભાઈ ગણતા થયા. વિલિયમ વિજયીએ નોર્મન ભાષા ઇંગ્લાંડમાં દાખલ કરવા ઘણી મહેનત લીધી હતી. એણે તેને રાજભાષા કરી હતી એટલુંજ નહિ, પણ નિશાળોમાંયે તેજ શીખવવાનો હુકમ કર્યો હતો. નોર્મન અમીરો તો તેજ ભાષા બોલે એમાં નવાઈ શી ? પણ સેક્સનો બડાઈને માટે તેજ બોલવા લાગ્યા હતા, કેમકે તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં નોર્મન બોલવું એ જાણવાયલા કે ખાનદાન માણસનું ચિહ્ન ગણાતું હતું. આ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડ કાળ સુધી ચાલ્યું. ને નોર્મનો એંગ્લો-સેક્સન ભાષાને નાણુદ કરવા બહુ મધ્યા; પણ એ રીતે દેશભાષાનો નાશ થઈ શકતો નથી. ઉલટું, બન્યું તો એમ. કે ધીમે ધીમે નોર્મનો પણ દેશભાષા બોલવા લાગ્યા, ને કાલાંતરે એંગ્લો-સેક્સન તથા નોર્મન ભાષાઓનું સંમિશ્રણ થઈને એક નવીજ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ. જેમ એ મિશ્ર વર્ણનું નામ ઇંગ્લેન્ડ પડ્યું તેમ તેમની આ મિશ્ર ભાષા ઇંગ્લેન્ડ એ નામથી ઓળખાવા લાગી. આ ભાષામિશ્રણ પણ ઘણું કરીને તેરમા સૈકામાંજ સંપૂર્ણ થઈ રહ્યું, અને તેનું ફળ ચૌદમામાં દેખાયું.

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાય એ કહેવત પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડની કામ આ સૈકામાં ઉભી થઈ, કે તેની સાથેજ તડકાખંધ તેણે એક પરાક્રમ કર્યો. દુનિયામાં ઘણી જાતના રાજપત્રો થઈ ગયા

છે; પણ આપણે જાણીએ છીએ કે હાલ જે રીતનો રાજ્યતંત્ર ઇંગ્લાંડમાં ચાલે છે તેની ખૂબી ઓરજ છે. આ બધા રાજ્યતંત્રનો મૂળ પાયો આ સૈકામાં નખાયો, અને પાછળથી ઇંગ્લેન્ડની જે ચડતી કળા થઈ તે બધાનું કારણ એજ છે. આ સિંહના બચ્ચા-એ બાળપણમાંજ આવો પરાક્રમ શી રીતે કર્યો તે તમારે જાણવું હોય, તો જોન રાજની હકીકત ધ્યાન દઈને સાંભળો.

જોન રાજનો સ્વભાવ—એ રાજ મહા મિનજી, જુદમી, નિર્દય ને તેની સાથે બાયલો તથા ક્રમચક્ષુનો હતો. એ સમાને જરા પણ ઓળખતો નહિ, ને વગર સમજ્યે બધા સાથે દુશ્મનાઈ બાંધતો. દુશ્મનાઈ કરી બાથ બીડવાના તો એનામાં રામ હતા નહિ, તેથી એની આખી જીંદગી શરમ ભરેલી હાર ખાવામાં ગઈ; અને આખરે ચિંતાક્રાંતમાંજ મૂંઝાઈને મૂચ્યો. પણ એ થોડા વરસ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર રહ્યો તેટલામાં એણે દેશમાં ત્રાહે ત્રાહેના પોકાર પડાવ્યા. એના જેવો જીલમ કાઈપણ રાજ્યે આગળ કર્યો નહોતો. પરંતુ જે દેશના લોક યશ ને સંપીલા હોય છે, ત્યાં નકારા રાજથી ઉલટો ફાયદોજ થાય છે. જીલમ જોઈ તેઓનું લોહી તપી આવે છે, અને રાજ નખજો હોય છે, તો તો તેઓ પોતાનું ધાર્યું લડીને ઝટ પાર પાડે છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકના સુભાગ્યે આરંભ કાળમાંજ તેમને આ બંને જોગ મળી આવ્યા.

રાજ્ય હાનિ—જોન ગાદીએ બેઠા પછી એના મોટા ભાઈના સગીર પુત્ર તર્ફથી બંડ ઉઠ્યું પણ તેમાં તે પકડાઈ ગયો, અને એમ કહેવાય છે કે જે બંદીખાનામાં એને રાખ્યો હતો ત્યાંથી એને છાનોમાનો ઉઠાવી એના ચંડાલ કાકાએ પોતાને હાથેજ તેને મારી નાખ્યો. નસરે આ ખૂનની વાત પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ ત્યારે તેનો જવાબ દેવા ફ્રાન્સના રાજા ફિલિપે જોનને પોતાની હજૂરમાં બોલાવ્યો. જોન ફ્રાન્સનો એક તાલુકદાર લેખાય એટલે ફિલિપનો એની ઉપર આવો અધિકાર ગણાય ખરો, પણ ઇંગ્લાંડ જેવા સ્વતંત્ર દેશનો રાજા આવા હુકમને માન આપે એ વાત સંભવિત

નહોતી. પણ ફિલિપે તો પક્ષાધી જાણી જોઇને લડાઇનું મખાંતર શોધવાજ આવો હુકમ મોકલ્યો હતો. ધાર્યા મુજબ જોન હાજર થયો નહિ, અને તે ઉપરથી તેની ઝાગીરો ફિલિપે જમ કરવા માંડી. જન લશ્કર લઈ સામો ગયો, પણ તેમાં કાંઈ ફાવ્યું નહિ, અને દેવાર નદીની ઉત્તરના સઘળા મુલક ઉપરથી પોતાને હાથ ઉઠાવી જનને સલાહ કરવાની જરૂર પડી (ઇ. સ. ૧૨૦૬). આ રીતે ક્રાન્સમાંથી નોર્મંડી પગેરે સઘળું રાજ્ય ગયું. તે ક્રકત ગીચેન જેવા એક બે દુરનાજ તાલુકા રહ્યા.

આ પ્રાંતો જવાથી ઈંગ્લેન્ડ લોકોના હકમાં તો ફાયદો થયો. નોર્મંડોને ઈંગ્લાંડમાં આવ્યે દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ હમણાં એકસન જોડે હળી મળી ગયા હતા ખરા; તોપણ હજી સ્વદેશ તરીકે મમતા તો તેઓ નોર્મંડી ઉપરજ રાખતા, અને વખતે વખતે અહિંની કમાઈ ત્યાં જઈ મોગવતા. પણ હવે જ્યારે નોર્મંડી ઈંગ્લાંડના રાજના હાથમાંથી જતી રહી, ત્યારે ઈંગ્લાંડ પોતાનું વતન છે એમ ગણવાની તેમને જરૂર પડી.

ક્રાન્સમાં જે એક બે તાલુકા રહ્યા તેનું પરિણામ પણ આ નોર્મન અમીરોની ઈંગ્લાંડ પ્રતિ દેશલક્ષિત દૃઢ કરે એવું જ હતું. તે તાલુકામાંથી જોન ભાડૂતી લશ્કર લાવતો ને તેની હુકે ઈંગ્લાંડમાં મળી માફક ચાલતો. આ જોઇ નોર્મન અમીરોની આંખ ઉઘડતી કે આપણે તો ખરું જોતાં છીએ ઈંગ્લેન્ડ, ક્રાન્સના લોક તે પરદેશી, અને એ પરદેશીને તો મુલકમાંથી હાંકી કહાડવામાં જ આપણો લાલ રહેલો છે.

પાપ સાથે વિરોધ—ક્રાન્સ સાથે લડીને આવો ઉજેશકાર કરી રહ્યો કે જોને ઈંગ્લાંડમાં આવી પોપની સાથેજ મોટો ઝઘડો ઉઠાવ્યો. કેન્ટર્બરીના ધર્માધ્યક્ષની જગા ખાલી પડવાથી ત્યાંના સાધુઓએ પોતામાંના એકને તે ગાદી આપી, ને દસ્તૂર મુજબ મહોતોના મત લેવો જોઇયે તથા રાજની મંજૂરી માગવી જોઇયે તે કાંઈ કયું નહીં. રાજને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે

ક્રાઈ બીજને જ ધર્માધ્યક્ષ નીમ્યો. અને વળી ટંટાનો લાલ લઈ પોપે હુકમ કર્યો, કે એ બંને નેમણુકા રદ છે, અને હું રેટીફાઈનડી લૅંગ્ટન નામના ઇંગ્લેન્ડ પંડિતને મોકલું છું તેનેજ તમારે ધર્માધ્યક્ષ કરવો. સાધુઓએ તો અલબત્ત આ આજ્ઞા માથે ચડાવી, પણ ખરું જોતાં પોપનો આ ગેરવાળખી પગપેસારો હતો, અને જોન જો ડહાપણથી સામે થયો હોત, તો તેમાં એનો કાંઈ વાંક કહાડી શકાત નહિ. પણ એ તો એના અવિચારી ને મમતી સ્વભાવ પ્રમાણેજ વર્ત્યો. એણે પેલા સાધુઓને એકદમ ખરતફૂર કર્યો, ને પોપના ગુસ્સાની કાંઈપણ દરકાર રાખી નહિ. એને એટલો વિચાર સૂઝ્યો નહિ, કે બીજા હૈત્રી જેવા મારા પ્રતાપી પિતાનું પણ પોપની આગળ કાંઈ આલ્યું નહોતું, તો હું તે તેની સામે શી રીતે ટકી શકીશ. બીજો હૈત્રી ગમે એવો હતો પણ બહારથી તો પોપને નમતો જ રહેતો. જોને તો તેથી ઉલટોજ માર્ગ પકડ્યો.

પોપે ક્રોધાયમાન થઈ ઇંગ્લાંડને ધર્મબહાર મુક્યું. ‘ધર્મબહાર’ બોલ તો નાનો છે, પણ એની વિપત કહ્યામાં આવે એવી નથી. આ શિક્ષાથી ઇંગ્લાંડમાં સઘળી શુભ કે અશુભ ક્રિયાઓ એકદમ બંધ પડી. કબરસ્તાનમાં મુડદાં પણ દટાય નહિ, એક બીજાને નમસ્કાર કરવાની પણ મના, અને ક્રાઈથી લૂગડાંએ બદલાય નહિ. આપણા દેશમાં સૂતકીને જેટલી હરકત પડે છે તેથી સો ગણી ઇંગ્લાંડના લોકોને આ વેળા દરરોજ પડવા લાગી. આ પોપની શિક્ષા તો એવી હતી કે લોકો કાયર થઈ પોતાની મેજેજ રાજની સામે થાય. હજી પણ જોન કાંઈ ન સમજતાં ઉલટો વધારે ઉન્મત્ત થયો. બળાહારે પાદરીઓને ક્રિયા કરાવવાની ફરજ પાડી તેમને એ બહુ પીડવા લાગ્યો. પાદરીઓ ગભરાઈને ધણાખરા ડ્રાન્સ નાસી ગયા, દુનિયામાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, ને પોપ ઉપરાઉપરી વધારે ધર્મશિક્ષાઓ જોનને કરવા લાગ્યો. છેવટે ખ્રિસ્તી જગદ્ગુરુનું છેલ્લું બાણ છૂટ્યું. પોપે જોનને પતિત ઠેરવી પદબ્રજ કર્યો, ને સઘળા ખ્રિસ્તી રાજ્યોને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચડી જઈ તે હુકમ

અમલમાં આણવા લખી મોકલ્યું.

ફ્રાન્સના ફિલિપને એટલું જ જોઈતું હતું. મોટું સેન તૈયાર કરી તે ઈંગ્લાંડ લેવાને એકદમ નીકળી પડ્યો, અને તેને ઈંગ્લાંડના અમીરો મળી જશે એમ જ્ઞેનનં લાગ્યું, કેમકે એના જીવમથી તેઓ ક્યારના કંટાળી ગયા હતા. આ જોઈ ખાયલો જ્ઞેન પહેલાં જેટલો તોર રાખતો હતો તેટલોજ આ પ્રસંગે દીન થઈ ગયો. એ પગે લાગતો પોપના એલચી પાસે ગયો, ઈંગ્લાંડનું તાજ પોપને ચરણે ધર્યું, તેણે પોતાના ખંડિયા તરીકે પાછું આપ્યું તે એણે લીધું, ને દર વર્ષે પોપને ભારે ખંડણી ભરવાનું કબૂલ્યું. (ઇ. સ. ૧૨૧૩.) પોતાના દેશને નીચું જોવાવનારા આ તહની વાત સાંભળી ઈંગ્લાંડના અમીરો શરમથી લાલચોળ થઈ ગયા, અને પોતાના રાજને બહુજ ધિક્કારવા લાગ્યા. તોપણ હાલ તો જ્ઞેનનું વિધન આ ઉપાયથી દૂર થયું ખરૂં. ફિલિપને આચારજી મહારાજની આજ્ઞા થઈ કે હવે આ મુલક અમારો થયો છે તેથી તમારે એકદમ પાછા વળવું. આ સાંભળી ફિલિપ ધણોજ ચીડવાઈ ગયો, કેમકે એણે જોયું કે રૌમના બાવાએ તો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા મને નકામોજ ખરચમાં ફસાવ્યો, ને માફ ધાર્યું તો કાંઈ પણ થવા દીધું નહિ. તોપણ એ સમયને ઓળખનારો હતો તેથી મનમાં ગમે એટલું લાગ્યું પણ સમજીને પાછો ગયો.

પ્રજનો પોકાર તથા એકસંપ—આ રીતે પોપ સાથેનો ઝગડો પતાવી જ્ઞેને જાણ્યું કે હું પાર પડ્યો. એને હજી ખબર નહોતી કે આચારજીના ક્રોધાગ્નિ કરતાં પણ પીડાયલી પ્રજનો ક્રોધાગ્નિ કેટલો બળવાન છે. હવેથી એ તો બહુજ બેહેક્યો, ને લોકોએ કાને પણ સાંભળ્યાં ન હોય એવાં જીવમનાં કામ કરવા લાગ્યો. મર્જીમાં આવે તેને દડે, કેદ કરે, લૂટી લે કે મારી પણ નાખે. એક ચાહુદીને વગર વાંકે પકડી લૂટવા માંડ્યો, ને દાટેલું ધન બતાવ એમ કહી રીખાવી રીખાવી દરેક એકેક દાંત તાણી કહડાવ્યો. એમ સાત દહાડા સુધી થયું, ત્યારે તે બાપડાએ હારીને પોતાનું સંધનું ધન બતાવી દીધું. વળી એની બદચાલ તો બેસુમાર હતી. મોટા ધરની વડુ દીકરીની પણ

તે બળાતકારે આખરે લેતો. એક અમીરઝાદી એને વશ થઈ નહિ, ત્યારે તેને ઝેર દેવડાવી એ દૈત્યે મારી નખાવી. આવો જુલમ આપણા દેશમાં પણ કાંઈ રાજાએ કર્યો હોય તો તેની ખરાબી થયા વિના રહેતી નથી; તો નોર્મન ને સ્કૉક્સન લોહીના લોકો એવા જુલમ-ગારની સામે કમર બાંધીને ઉઠે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ તે ઉડાવણીમાં જે તેમણે એક્સપીલાપણું, ધીરજ ને અગમબુદ્ધિ બતાવી છે તે ખરેખર એશિયાની સઘળી પ્રજાને બોધ લેવા લાયક છે. આપણે ત્યાં જ્યારે રાજા આવો નીકળે છે, ત્યારે બધા લોકો ત્રાહે ત્રાહે પોકારે છે, પણ જેના માથા ઉપર આવી પડે છે તેજ તેનું ફેડી લેછે. વખતે જેનાથી સાંખી નથી રહેવાતું તે ગાજી ઉડી રાજાને છૂંદી નાખેછે, અને બીજો કાંઈ ગાદીએ ચડી બેસેછે. પાછો થોડા વખતમાં બીજો રાજા પણ એવોજ નીવડેછે, અને બહુ થાયછે ત્યારે તેની પણ એજ વલેહ. આ રીતે એશિયાખંડના દેશોમાં નિરંતર જુલમ ને બંડો વારા ફરતી ચાલ્યાજ નયછે, અને લોકો કદી પણ નિરાંતે ઠરી ઠામ બેસી શકતા તથી.

જરા પણ શાણા ઇંગ્રેજ લોકો તો આ ટાંકણે જૂદીજ રીતે વર્ત્યા. તેઓ સમજતા હતા કે જેને માથે પરે તે ભોગવી લે એ સમજાજ નગંડી છે અને એથીજ બધી ખરાબી થાયછે. તેઓ સમજતા હતા કે દેશમાં એકપર જુલમ થયો તો બધાએ પોતા ઉપર થયો એમ બાણવું બેઠયે. કેમકે જેનામાં જરાપણ અગમબુદ્ધિ હોય તે તો સમજે કે આજે એનો વારો તો કાલે આપણો પણ આવશે ખરો. જ્યારથી જોન રાજાનો જુલમ વધવા માંડ્યો ત્યારથીજ નોર્મન ને સ્કૉક્સન લોકો એક બીજાને સમદુખીઆ સમજી પોતાનું જૂનું વેર બૂલી ગયા. તાલુકદારોને સમજ પડી કે આ લોકને પક્ષમાં લઈ રાજાની સામે આથડવું એમાંજ આપણો લાભ રહેલો છે. પાદરીઓ તો આ દુષ્ટ રાજાનો મદ તોડવાને મૂળથીજ તત્પર થઈ રહ્યા હતા.

હવે એટલુંજ બાકી હતું કે થોડા માણસો આગળ પડી બધાને

બેળા કરે. આ કામ કુંન્ટર્પરીના ધર્માધ્યક્ષ રટીફન-ડિ-લૅંગ્ટને ધણીજ હિંમત તથા ચતુરાઈથી પોતાના હાથમાં લીધું. એ આચાર્ય મહા વિદ્વાન, બુદ્ધિવાળો, બલો ને ખરેખરો દેશભક્ત હતો. રાજ્યતંત્ર કેવી રીતનો હોય તો રૈયતને દુઃખ પડે નહિ એ બાબતનો તે ધણા વખતથી વિચાર કર્યાજ કરતો હતો, ને જેમ જેમ દેશમાં રાજનો બુલમ વધતો ગયો તેમ તેમ તે પોતાના વિચાર અમલમાં અણાવવા હિંમત ને તળવીજથી આગળ પડતો ગયો.

પૌપ સાથે સમાધાની થઈ, તોપણ પ્રાર્થિત આપ્યા પહેલાં આ દેશહિતેચ્છુ સાધુએ રાજની પાસે એવા સોગન ખવડાવ્યા, કે હવેથી હું એડવર્ડ રાજના કાયદા પ્રમાણે ચાલીશ. અમીરોએ રાજની હારે ક્લાન્સમાં લડવા આવવાની ના પાડી હતી. તેથી ન્યારે તે લાંથી પાછો વળ્યો તે વેળા જાણે પારકાજ મુલક હોય તેમ જોન અમીરોનાં ગામ લૂંટતો ને બાળી મુકતો ઇંગ્લાંડમાં પેઠો. એ સાંભળી આ ખરો ધર્મગુરુ તેની સામે ગયો, ને પોકારીને કહ્યું કે આ રાજનો ધર્મ નહિ. સીધી રીતે ન માન્યું ત્યારે જોનના લશ્કરમાંના દરેક સિપાહીને ધર્મ બહાર મુકવાની એણે ધમકી આપી, અને ત્યારેજ તે કાંધક સમજ્યો.

પણ લૅંગ્ટન જાણતો હતો કે આ રાજ આટલાથી ઠેકાણે આવવાનો નથી, અને તેથી તેણે લંદનમાં મોટા મોટા અમીરો તથા પાદરીઓની એક સભા કાંઈ નિમિત્તે મેળવી, અને પછી તેમની આગળ બધાના મનમાં જે વાત ઘોળાયા કરતી હતી તેજ કહાડીને એણે પૂછ્યું, કે રાજ બહુ ફાટ્યો છે તેનો કાંઈ ઉપાય કરવો છે કે નહિ? આ અનુલવી પંડિત સમજતો હતો કે એક નવી વાત ગમે તેવી સારી હોય તોપણ ન્યાં સુધી તેને જૂના રીવાજનો ટેકા મળતો નથી ત્યાં સુધી ધણા લોક તેમાં સામેલ થતાં આચંકા ખાયછે. તેથી એણે મહા મહેનતે પહેલા હેત્રીએ આપેલા પક્ષની નકલ શોધી કહાડી હતી તે બધાની આગળ રજુ કરી કહ્યું, કે રાજને આ પ્રમાણે ચાલવાની આપણે ફરજ પાડવી જોઈએ. બધાએ એ ઠરાવ

એક અવાજે કબૂલ રાખ્યો, ને દરેક જણે ધર્માધ્યક્ષ પાસે જઈ બાઈ-બલ ઉપર હાથ મુકી સોગન ખાધા કે દેશની સ્વાધીનતાને અર્થે જરૂર પડે તો હું મારો પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર છું.

પ્રજનનું બહેર બંડ—આ રીતનો એકકો કર્યા પછી થોડેજ દહાડે સઘળા તાલુકદારો સફર થઈ દરબારપર ચઢી ગયા. જાને તેમને ઊડાવવા તો માંડ્યા, પણ એ હથીઆરબંધ અમીરોના વિકરાલ ડોળા જોઈ એ સમજી ગયો કે એ વેળા તો લટી ગયા વિના છૂટકો નથી. તેથી તેણે મહેતલ માગી વચન આપ્યું કે હું તમારું મન મનાવીશ, ને એ વાતના લેન્ડન વગેરે બે ચાર ધર્મગુરુઓને જામીન આપ્યા. આ વાત તેમણે કબૂલ કરી, કેમકે ઉછાળી પગ ભાંગવેલું નહિ એવી લેન્ડનની સલાહ હતી. પણ એ દરમ્યાન કેટલાક હક આપી પાદરીઓને ફેડવાની રાજીઓ તજવીજ કરી, તેમ સાધારણ લોકોને પણ થોડાક હક આપ્યા. પણ રાજની આ નીચ તજવીજથી આ કાંચ પ્રજાનો સંપ જરાએ ડચ્છો નહિ, અને ત્યારે એણે પોપને સમજાવી એવી આજ્ઞા કરાવી કે અમીરોએ રાજની સામે થવું નહિ, ને ધર્માધ્યક્ષે રાજના સહાયક થવું. પણ આ ખરો દેશ-હિતેચ્છુ સાધુ તથા પેલા અમીરો તો લોભી જગદ્ગુરુના એ બોલવા ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં પોતાના પવિત્ર ઉદ્યોગમાં જાડી રહ્યા.

મહેતલ પૂરી થઈ કે બધા તાલુકદારો ૨૦૦૦ જોડા લઈ એકસઠડી મુકામે રાજી હતા ત્યાં ગયા. એમની માગણીએ સાંભળી રાજી તો ચોકડો, કેમકે આ વખતે પહેલા હેત્રીનો પટ્ટો આધો મુકી તેમણે એક જુદોજ લેખ લખાવી લેવા માગ્યો, અને તેમાં પ્રજાના સઘળા વર્ગની સ્વાધીનતા જળવાય એવી ઠાપણ ને દરઅંદેશી ભરેલી ઘણી નવી કલમોજ પેલા પરમાર્થ પાદરીએ નાખી હતી. નીચ ખંધાઈથી જોને જવાબ આપ્યો કે તમારે મારા ઘણી પોપને અરજ કરવી, અને તે જે ફરમાવશે તે કરવા હું તૈયાર છું. અમીરો કહે કે અમે પોપ પોપને ઝાળખતા નથી, પણ તું અમને પાંશરો જવાબ આપે છે કે નહિ. પોપના એલચી

પાસે લેવનને કહેવડાવ્યું કે આ અમીરો જગદગુરુની સામે ખંડ કરેછે માટે તમારે એ લોકોને ધર્મબહાર મુકવા જોઈએ. આ શાશ્વત દેશભક્તે એટલોજ જવાબ આપ્યો કે પોપની શી ઇચ્છા છે તે હું તમારા કરતાં વધારે જાણું છું, અને તેનીજ સાથે રાજ્યને કહારી મોકલ્યું કે તમે જો તમારા લાકુતી સિપાહીઓને રુખ્સત નહિ આપો તો હું તે સર્વેને ધર્મબહાર કરીશ.

જોન અમરાઈને નાઠો, તે લંદનના કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો. તાલુકદારોએ ખુશી રીતે બંડનો વાવટો ચડાવ્યો, પોતાના લશ્કરનું નામ “ ધર્મસેના ” પાડ્યું, અને તેની સરદારી એક હોશિયાર અમીરને આપી. જેમ જેમ તેઓ અગગ ચાલતા ગયા તેમ તેમ લોકોનાં ટોળે ટોળાં પોતાનાં ધરખાર છોડી હથિયારબંધ તેમને આવી મળવા લાગ્યાં, અને હવે સાબીત થયું કે આખો દેશ સ્વતંત્રતાને માટે કંકડીને ઉભો થયોછે. આ સમે રાજ્યએ અમીરોને જે હક જોઈતા હતા તે આપવાનાં કહેણ મોકલ્યાં, પણ તેમણે ઉદાર બુદ્ધિથી જવાબ આપ્યો કે અમે અમારાજ સ્વાર્થને માટે નહિ પણ તમામ પ્રજાને સારૂ ઉભા થયા છીએ. આ સાંભળતાંજ રાજ્ય લંદનમાંથી રતોવાઈ નાઠો, ને ધર્મસેના ત્યાં આવી પહોંચી ત્યારે ત્યાંના નગર-શેઠે (મેયર-mayor) તેમને પ્રેમથી વધાવી પોતે તે પક્ષમાં સામિક થયો. જુલમગાર જોનની તરફ હવે કાઈ રહ્યું નહિ, અને તેણે હારીને કહાવ્યું કે તમે જે દહાડે ને જે ઠેકાણે મળીને સમાધાન કરવા ચાહતા હો, તે ઠેકાણે ને તે દહાડે આવી તમારાં મન મનાવવા હું તૈયાર છું. તેઓએ કહાવ્યું કે એમ છે તો તા. ૯ મી જ્યુને રુનીમીડના ક્ષેત્રમાં મળવું. ત્યાં બધા મળ્યા, ને થોડી ખેંચતાણ કર્યા પછી તા. ૧૫ મી જ્યુન ઇ. સ. ૧૨૧૫ ને રોજ આ જુલમી ને મિનજી રાજ્યએ પોતાને હાથે એક લેખ ઉપર મહોર કરી. એ લેખને મેન્નાકાર્ટ અથવા “ મોટો પટ્ટો ” કરીને કહેછે.

પદ્મ પ્રમાણે રાજ્યને ચત્રાવવા તાલુકદારોએ પોતાના હાથમાં લંદનનો કબજો રાખ્યો, કિલ્લો ધર્માધ્યક્ષને હવાલે સોંપ્યો, અને

રૂપ અમીરોને પ્રજાની સ્વાધીનતાના રક્ષક ઠેરવી તેમને કુલ અપત્યાર આપ્યો. ધાર્યા પ્રમાણેજ આ પાપી રાજાએ પોતાનું વચન તોડતાં વાર લગાડી નહિ. એણે પટ્ટો રદ કરવાની ધીપ પાસેથી આજ્ઞા મંગાવી, ને પોતે લાડુતી સિપાહીઓ ભેગા કરી ચોતર્ફ મુલકને ઊંડ કરવા લાગ્યો. પણ તાલુકદારો ડરે એવા નહોતા. તેમણે એને પદબ્રષ્ટ ઠેરવ્યો, ને રાજાની ગાદી ફિલિપના છોકરા લુઈને આપી. તે લશ્કર લઈ દોડતો આવ્યો, અને લંદનમાં સધળા અમીરોએ એને રાજા પ્રમાણે ગણ્યો. હવે લડાઈ ખૂબ મચી, અને ખંતે પક્ષની વારાફરતી હારજીત થવા લાગી. પણ એવામાં દૈવયોગે વૉશની ખાડી ઓળંગી જતાં જોનનો સધળો ખજાનો, ઘાસ દાણો ને રાજચિન્હો ટૂંપી ગયાં. એનું શરીર ફિક્કર ચિંતાથી નખખું ચાલતુંજ હતું તેમાં આ મોટી આફતથી એકદમ વધારો થયો, અને પાસેના કિલ્લામાં જોમ તેમ કરીને જઈ પહોંચતાં એણે પોતાનો દેહ છોડ્યો. (ઇ. સ. ૧૨૧૬) આ રીતે જોનના જીવન ને મમતની આખર આવી.

મેગના કાટર્ફ.—આ રાજ્યમાં સૌથી વધારે યાદ રાખવા જેમ આખત આ પટ્ટાની છે. એ પટ્ટો બહુ લાંબો છે પણ તેમાંની આ ત્રણ કલમો તો અમૂલ્યજ છે:—

૧. કૌઠપણ સ્વતંત્ર માણસને અમે કેદ, દંડ કે દેશનિકાલ કરીશું નહિ.

૨. કૌઠપણ સ્વતંત્ર માણસને તેના ખરેખરિયાની સંમતિ વિના અમારાથી ગુનેહગાર ઠેરવી શકાય નહિ.

આ બીજી કલમ વિના ખરેખર પહેલી કલમ નિરર્થકજ છે, કેમકે ગુનેહગાર ઠેરવવાનું રાજાના હાથમાં હોય તો તે મજામાં આવે તેને શિક્ષા કરી શકે; પણ આ કલમથી ગુનેહગાર ઠેરવવાનું કામ તો તહોમતદારના વર્ગીઓને જ હવાલે થયું, અને તેથી જો તેઓ તેને નિર્દોષ કહે, તો રાજાની ગમે એટલી ધતરાજી હોય તોપણ તેને હાથ ધસીનેજ ખેંચી રહેવું પડે.

૩. દેશના મહાજનની મંજૂરી વિના કૌઠપણ કર અમે મુકીશું નહિ.

આ ગોઠવણમાં બહુજ ડાહ્યાપણુ રહેલું છે. આથી લોકોને અશ્ચુર્યમતા કર મુકાતા બધે પડ્યા, એટલુંજ નહિ, પણ નાણાં લેવા-ને માટે મહાજનનો હરવખત ખપ હોવાથી રાજને હમેશાં વિચાર રહેતો, કે જો હું ગેરકાયદે ચાલી રૈયતને નારાજ કરીશ તો તેઓ કર મુકવાની વખતે મારી આડે આવશે. આ તળવીજ એવી હતી કે વારે વારે બંડ કરવાની જરૂર પડે નહિ, અને રાજ પોતાની મેજેજ પાંચરો ચાલે.

માટે, આ પદ્ધતિ ઇંગ્લેન્ડ લોક જે અભિમાન રાખેછે તે વાજખી-જ છે. આવું ડાહ્યાપણુ ભરેલું પરાક્રમ પહેલાં કાંઈ પણ લોકે કાંઈપણ દેશમાં કર્યું નહોતું. આ પદ્ધતિ બરાબર અમલમાં આવતાં અને વિસ્તાર પામતાં અલખત ઘણો કાળ લાગ્યો, પણ આ પદ્ધતિમાં પ્રજાની સ્વાધીનતાનાં સઘળાં તત્વો સમાએલાં છે. તેથી આ પદ્ધતિ દુનિયામાં બધે ગુણુ ગવાય અને તેનું નામ સાંભળતાંજ ઇંગ્લેન્ડનાં અંતઃકરણ ઉભરાઈ જાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એ પદ્ધતિ લેખ, એ પદ્ધતિ તારીખ, ને એ પદ્ધતિ સ્થળ સ્વતંત્રતાના સઘળાં ચાહનારાને બહુ જ વહાલું હોવું જોઈએ. રનીમીડનુ પવિત્ર ક્ષેત્ર જોઈ એકન્સાઈડ નામના એક શાંત ઇંગ્લેન્ડ કવિનો વીરરસ કેવો ઉછળી આવ્યો હતો તે તેની કવિતાના નીચલા ભાવાર્થ ઉપરથી પણ કાંઈક સમજશે.

(લાવણી.)

સ્વદા રહેવે ઓ પંથી, यह हैं वडा रनीमीद रम्य अरन्य,
जहां पूर्वे पूर्वजने अपूर्वहि किया पराक्रम सिपाही बन;
पकर करही जुल्मी राजाका छिस्वालिया पट्टा पावन,
जिस पट्टेके जोरहि तेरे तूटे हुवे हैं सब बंधन.

सीस भमा, आसौंस दे, सुमरन कर हरदम आनंदित मन;
 और होवे कभि दिये देवने तिझे पुत्र, तौ तूं तत्छन
 जा, तिस्कोहयां बुलाहि ला, अरु खेत्र बताके बोल बचन,
 जेठा बेहद है उपकारहि जो कर गयेहि वे महाजन.
 अमूल्य है अैशानहि इस्का मिले न बदला चौदधुवन
 एक उपायहि है, तुम इस विध मिझे दो पुत्र बचन
 यह पूर्वजका अजब वारसा मझब मुझब करकेहि जतन
 सदा अखंडहि अहो रस्वीगे लडके लडकों के कारन.
 जब लग घटमें प्रान, कोन हि करे अम्हारा हक हरन
 हक खातिर बहितरहि मरना: बंदिबानका जलो जीवन!
 इंग्रेज कवि एकन्साइड करत यैं पूर्ण उच्छाह कवैन
 जिस्का तर्जुमा तर्त्तिवे नवलराम बदे रंकवदन.

प्रकरण ८ भुं.

रत्ननेजिते वंशना राजाया :

हुन्नी ३ जे, अ३५३ १ ले, अ३५३ २ जे.

छ. स. १२१६ थी १३२७ सुधी.

लेनना अक्षरा मृत्युथी छिन्नांड क्रान्तना हाथमां जतुं जतु
 अथी जतुं. देशना छडमां तो अेनुं भरषु सवप्तेज नीपण्युं. अे जुलम-
 गार जयो के अमीराने नियर सऊयो के हवे आपणुने छुछनो शे
 अप छे, अने छे. करी परदेशीने राज शा भाटे आपवुं जेछये.
 तेओ आभ संदपविद्वय ऊर्था करता हता अेवामां पैओकना
 छिन्नारे लेनना पाटवीपुत्र हुन्नीने पद्मलिपेक ऊर्था हतो तेनी तर्ही

તેમની ઉપર આજ્ઞાવર્ત્તી સત્તાહસંપન્નાં કુટુંબ આગ્યાં. એ ઠાકોર આળસજનનો બનેલી, તથા જાતે ઘણો ઝાઘો ને બલો માણસ હતો. તેથી સદગા અમીરો એક પછી એક પોતાના સરકર સાથે લુછને છોડી નવા રાજાને આવી મળ્યા. તેઓએ પેંશ્ચોકને રાજ્યનો રક્ષક ઠેરવ્યો, અને આ રીતે ઇંગ્લાંડનો પાછો એક તંત્ર ધવાથી લુછને સત્તાહ કરી પોતાના મુસકમાં પાછું જતું પડ્યું.

પેંશ્ચોક જીવ્યો ત્યાં સુધી રાજ્યમાં સુખ ને સમાધાની રહ્યાં, પણ એ બે વરસમાં મરી ગયો ને મનસખીઆ લોકો રાજા પાસે આવીને ભરાયા. હેત્રી મોટો થયો તોપણ આગકજ રહ્યો, અને જન્મપર્યંત બીજાની અક્ષતે ચાલ્યો. એના રાજમાં ખરું ચક્ષુ એના માનીતાઓનુંજ હતું, અને તે નીચ પરદેશીઓ જેમ અને તેમ પોતાનાં ઘર ભરવાનું કરતા. પણ આ સમયના જખરા મગર અમીરો પરદેશી માનીતાઓનું ચક્ષુ કે બુદ્ધિ નોઈ શકે એવા નહોતા. હેત્રીને એના પાછ માનીતા મોટો પટ્ટો તોડવાને ઉશ્કેરતા. અને તે વેળા તો અમીરો સિંહની પેઠે કીકીયારી કરી ઉઠતા.

હેત્રીએ છેક ૫૬ વરસ સુધી રાજ કર્યું, પણ એ બધો કાળ અમીરોના ઝગડામાંજ ગયો. ઘણા વખત સુધી અમીરોએ રાજ્યનો બધો અખત્યાર પોતાનાજ હાથમાં લઈ લીધો હતો, અને હેત્રી કુટલોક વખત ખરેખરો કેદીજ હતો. રાજના અને અમીરોના પક્ષ વચ્ચે ખુદી રીતે ઘણીવાર લડાઈઓ થઈ હતી, અને એકવાર આ પક્ષ જીતે તો બીજાવાર પેલો. પણ ઘણા કાળ સુધી આ રાજ્યમાં અમીરોનુંજ પ્રબળ ચાલ્યું હતું. અમીરોનો આગેવાન અમીર સઈમન-ડિ-મોન્ટફર્ડ કરીને હતો તેના સંબંધે આ ઝગડાનો કાંઈકે હેવાસ નીચે આપ્યો છે.

સાઈમન-ડિ-મોન્ટફર્ડ—એ પણ રાજાનો બનેલી થાય, એ પેંશ્ચોકની વિધવા જોડે પરણ્યો હતો. મોન્ટફર્ડ જાતે ફ્રેંચ હતો, પણ આ સ્ત્રી કર્યા પછી ઇંગ્લાંડમાં દીસ્ટરની દકરાતપર આવ્યો, અને પોતાના ગુણથી અમીરોમાં એણે ઘણો વજ મેળવ્યો.

રાજ્યએ બે ચાર વાર મોટા પદાને મંજુર કર્યાં, ને બે ચાર વાર તોડ્યો, ત્યારે અમીરોએ જોયું કે રાજ્યને બેલાવાના બધ નથી, અને એ તો નીચ માણસોની અક્કલે ચાલે છે. તેથી તેઓએ બેગા મળી એકઠા કર્યાં, ને કરની મંજુરી માટે જ્યારે તેમને પાર્લામેન્ટમાં બેલાવ્યા, ત્યારે તેઓ હથીઆર બાંધીને ગયા, ને રાજ્યને નજરકેદ જોવો કરી નાખી એની પાસે સોગન ખવડાવ્યા કે તમારામાંના પંદર જણનું મંડળ રાજ્યસુધારાને માટે જે કાયદા બાંધે તે મારે કબૂલ છે. આ મંડળનો પ્રમુખ સાઈમન-ડિ-મોન્ટફર્ડ હતો. એના પ્રમુખપણા હેઠે જે કાયદા બંધાયા તે “એક્સસાઈડના ધારા” એ નામથી ઓળખાય છે. (ઇ. સ. ૧૨૫૮.) આ ધારાથી એણે દેશમાં કેવા મહાભારત રાજ્યસુધારાનો પાયો નાખ્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે, પણ એની આ સમે કેટલીક વર્તણૂક ઉપરથી ઘણાને એમ લાગ્યું કે આ પંદર જણા રાજ્યની સઘળી સત્તા ધોતાનાજ હાથમાં લેવાનું કરે છે, અને તેમણે કરવા પણ તેમજ માંડ્યું હતું. તેઓએ રાજ્યના સઘળા અધિકારીઓને ફેરવી નાખ્યા, પાર્લામેન્ટ માટે ન આવી શકાય તેથી કરીને બાર ઝાગીરદારોને પ્રાતનિધિ નીમ્યા, અને દરેક પરગણાના રાજ્યના અમલદારોને તેમના કામકાજમાં સામેલ રહી મદદ કરવાને તેમજ પાંચરા રાખવાને આમ તર્ફના ચાર ચાર પ્રતિનિધિઓને ચૂંટવાના હુકમ કર્યા. આ જોઈ કેટલાક અમીરોએ રાજ્યના પક્ષમાં જઈ લડાઈ ઉઠાવી. મોન્ટફર્ડને ક્રાન્સમાં નાસી જવું પડ્યું, પણ ત્યાંથી થોડા વખતમાં પાછા આવી એણે એક્સસાઈડના ધારા પ્રમાણે ચાલવાની રાજ્યને ફરજ પાડી. (ઇ. સ. ૧૨૬૩)

ક્રાન્સના રાજ પાસે આ તકરાર મઈ, અને તેણે “એક્સસાઈડના ધારા” રદ કર્યા. આ ઠરાવ અમીરોએ માન્ય કર્યો નહિ, અને દેશમાં આત્મવિગ્રહ ચાલુ થયો. ઇ. સ. ૧૨૬૪ માં હુધસિ આગળ મોટું યુદ્ધ થયું, અને તેમાં હુન્ની કેદ પકડાયો. હવે અમીરોની જીત પરિપૂર્ણ થઈ. બે ચાર ઠેકાણેથી રાજ્યની તર્ફની હાલ-

વધી થઈ, પણ તેને એક કપાટાની સાથે દાખી નાખી. અમીરોને ધર્મ બહાર મુકવાનો હુકમ થયો મોકલ્યો તે મોન્ટફર્ડે ભરસલામાં તિરસ્કારથી ફાડી નાખ્યો અને ક્રિસ્ટમસનો તહેવાર પોતે રાજ-વૈભવથી પાળ્યો.

મોન્ટફર્ડનો આ ઠાં અને આ પ્રતાપે જોઈ કેટલાક અમીરો-ને લાગ્યું હશે કે એ રાજપદનો લોભી છે, પણ એણે આ સંપૂર્ણ ચડતી કળામાં પણ જે પ્રગલ્ભિતનું અપૂર્વ કામ કર્યું તે ઉપરથી સાબીત થાય છે કે એ તો ખરેખરો જનસ્વતંત્રતાનો હમેશાં મિત્રજ હતો. ઇ. સ. ૧૨૬૫ ના જાનેવારી માસની ૨૦ મી તારીખે એણે જે પાર્લમેંટ બોલાવી તેમાં દરેક પરગણા (county) અને ડસ્થા (borough) ના લોકોને પોતાની તરફના જે જે માણસ પસંદ કરીને મોકલવાની એણે પહેલવહેલી સત્તા આપી. મોન્ટફર્ડના ધારામાં એણે આ કાર્યનું મંગળાચરણ કર્યું હતું, અને આ સમે તેનો આરંભ કર્યો.

પરંતુ અમીરોમાં એના સામે બેદિલી દહાડે દહાડે વધતી ગઈ, અને તેનો લાભ લઈ રાજકુંવર એડવર્ડે પોતાના બાપની તરફથી ખટપટ કરવા માંડી. એ બાપની સાથે કેદમાં આવી રહ્યો હતો ત્યાંથી છટક્યો ને એણે લડાઈનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. ઇવશામ આગળ જંગ મચ્યો. ઘણાં વધારે મોટાં સેનની સામે દહતાથી લડતાં મોન્ટફર્ડ કપાઈ મૂક્યો. આ પ્રતાપી પુરુષના પડવાની સાથે અમીરોનો પક્ષ તુટી ગયો, અને રાજસત્તા પાછી સ્થાપન થઈ. જેનીએ 'મોટા પદ્મ' પ્રમાણે આલવાના સોગન લીધા, અને પાર્લમેંટે એને ફરીથી માન્ય કર્યો. મોન્ટફર્ડે જે સુધારો દાખલ કર્યો હતો તે બંધ પાડવાની રાજાએ હિંમત ચલાવી નહિ, અને તેથી એ મૂક્યો. ત્યાંસુધા હવે તો દેશમાં સારી સમાધાની રહી. એ સમાધાની એવી તો થઈ ગઈ હતી કે એડવર્ડે નિરાંતે કુસેડની લડાઈએ ગયો, અને એ દરમ્યાન એનો બાપ મરી ગયો (ઇ. સ. ૧૨૭૨) તોપણ

કાંઈ તકરાર ઉડી નહિ, એને એ ગેરહાજર છતાં લોકોએ એના નામની દવાઈ ફેરવી.

આમની સલાહ—આ પ્રમાણે આ લાંબા રાજનો અંત આવ્યો. એમાં સાંથી યાદ રાખવા જોગ બીના સ્વચ્છમન-ડિ-મોન્ટ-ફર્ડનું પેલું મહાભારત કામ છે. રાજકાજમાં ભાગ લેવાનો હક્ક અમીરોનાં તો મૂળથી હતો, પણ આ વખત પહેલાં સાધારણ લોકોને કાંઈ કાંઈ પૂછવું કે સાંભળવું નહિ. પાર્લિમેન્ટનું ખાસ સ્વરૂપ જે લોકો તરફની પસંદગી, તે પહેલવહેલું “એલિઝાબેથના ધારા ” થી દાખલ થયું, અને હાલને સમે ઇંગ્લાંડની આમની સલાહ જે દુનિયામાં ગાજી રહી છે તેનો મુળ પાયો નાખવાનો જશ આ ક્રેંચ જનને છે. તે વેળાના લોકોને એનામાં ગમે એવા દોષ ભાસ્યા હશે પણ ઇતિહાસમાં તો એનું નામ ઉજવવું સ્વતંત્રતાની જોડેજ સદા જોડાયેલું રહેવાનું, અને જ્યાં સુધી ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટ રહેશે ત્યાં સુધી સ્વચ્છમન-ડિ-મોન્ટ-ફર્ડનું નામ લોકો ઉમળકાની સાથે સ્મરણ કરશે.

એડવર્ડ પહેલો.

મુસલમાનોની સાથે લડાઈ એમાં મહા ફત્તેહ કરીને એડવર્ડ પેરેરટાઈનથી પાછો આવતો હતા ત્યાં રસ્તામાં એને ખચર મળી, કે હિન્દી મરી ગયો છે પણ એને નામે રાજ સારી રીતે ચાલે છે. તેથી એ કાંઈ ઉતાવળ ન કરતાં એત પ્રમાણે ફ્રાન્સમાં ગયો અને ત્યાં એક વરસ રહી તે રાજ્ય સાથે જે તકરારો હતી તે પતાવી. પછી ઇંગ્લાંડમાં આવી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ને થોડાં વરસ દેશનો ખરાબર ખદોખસ્ત કરવામાં કાઢ્યો. એનો વિચાર પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કરી તેને ચોતરફ વધારવાનો હતો. એણે જોયું કે ફ્રાન્સ સાથે નફામાં લડાઈઓ કરવા કરતાં વેલ્સ ને સ્કોટલેન્ડ જે છતીને ઇંગ્લાંડ સાથે જોડી દીધાં હોય તો ઇંગ્લાંડ ધૂરોપમાં એક જગતદસ્ત રાજ્ય થઈ જાય, એની આખી જિંદગી

એ મનસુખો પાર પાડવામાં એણે ઉત્સાહ ને ખંતયા કહાડી, અને તેમાં ધણે દરજ્જે તે પાર પથ્થુ પડ્યો.

વેદસના દત—એ પ્રાંત રોમન ને સેક્સનોથી ભાગેલ શ્ચિટન લોકથી વસેલો હતો. એમની ભાષા જુદી હતી, અને હાલ પણ હજી તેમજ છે. ધણા વખતથી એ પ્રાંત ઈંગ્લાંડનો ખંડિયે ગણાતો હતો, પણ ત્યાંના લોકો પોતાનો વહીવટ સ્વતંત્રપણે ચલાવતા, અને ત્યાંના પહાડી લોકો વખતે વખતે પાસેના તાલુકાઓમાં ઉતરી પડી ઈંગ્લાંડની વસ્તીના દોરઠાંખર વાળી જતા હતા. આથી એ બે પ્રાંતો વચ્ચે હમેશાં તકરારો તો ચાલ્યાંજ કરતી હતી. વળી પાછલા રાજમાં તેઓ અમીરોના પક્ષમાં ગયા હતા. તે બાબતનું એડવર્ડના મનમાં ભારે ઝેર હતું. માટે કાંઈ મિષ કહાડી એણે વેદસપત્ની સ્વારી કરી. એ જંગલી લોક મહા શરાતનથી ઘણું દેશાભિમાન ધરીને લડ્યા, પણ કળા ને ક્વાયત આગળ ફક્ત શરાતનનું કાંઈ ચાલતું નથી. એમનામાં કુસંધ ધણો હતો. પાછળથી તેઓ સમજી એકસંધ પણ થયા, પણ શું વળે ? તેમનો રાજા હુવેલિન રણમાંજ પડ્યો; ને તેનો ભાઈ ડેવિડ નાસતો હતો તેને કાંઈ હરામખોરે પકડી એડવર્ડને સ્વાધીન કરી દીધો. આ વેળા ખાસ કાયદો કહાડી (જે ૧૮૧૪ ની સાલ સુધી કાયદાની ચોપડીમાં કાયમ હતો) એડવર્ડે એ ખીચાર ઉપર ઘણુંજ ઘ.તકીપણું વાપર્યું. આંતરડાં ખેંચી કહાડી એની નજર આગળ બાળ્યાં, અને એમ એને રીબાવીને માર્યો, ને એ મૂઆ પછીયં એના માથાના ચાર કડકા કરી એકેકા ઈંગ્લાંડની ચાર દિશાએ મોકલ્યો. કે તે જોઈ બધા લોક કંપે ! આથી એડવર્ડના નામનો ચોગમ કેર વર્તી રહ્યો, ને સઘળો મુલક ખાલસા કરતાં વાર લાગી નહિ. (ઇ. સ. ૧૨૮૪.)

રુકોટક્ષાંડ લેવાની તજવીજ—આ પ્રાંત પણ એડવર્ડે મૂળથી દાદમાં ધાલ્યો હતો. હાલ ત્યાંનો રાજા મરી ગયો. ફક્ત એને એક દીકરીની દીકરી હતી. તેની જોડે એડવર્ડે પોતાના કુંવરનો

વિવાહ કર્યો કે તે ગાદી વગર લડાઈ એ પોતાના વંશમાં આવે. પણ તે કુંવરી તો એટલામાં ગત થઈ ગઈ, ને ભાયાતોમાંના ત્રણ જણ એ ગાદીનો દાવો કરવાને ઉભા થયા. એડવર્ડે હિંમત ન હારતાં આ ટંટાનો લાભ લઈ પોતાનું જ ધાર્યું પાર પાડવાની જાંડી તળવીજ આરંભી.

એણે એ ત્રણ ઉમેદવારને એવી સલાહ અપાવી, કે તમે માંહેના માંહે લડી મરવા કરતાં ચુકદો કરવાનું કામ ઈંગ્લાંડના રાજાને સોંપી તો ઠીક. આ વાત તેમને તથા સ્કોટલાંડની પાર્લામેન્ટને પસંદ પડી. તેઓ થોડાક અમીરોને લઈ હરખાતા હરખાતા ધનસાફ કરાવવા ચાલ્યા અને એડવર્ડ સામે જઈ તેમને સરહદ ઉપરનાં નેરહેમ અને એરિક પરગણામાં મળ્યો. મુલાકાત થતાંજ તેમને માલમ પડ્યું કે આ તો એડવર્ડની ખંધાઈ છે. એણે કહ્યું કે હું અધિરાજદાવે તમારો ચુકદો કરવાનો છું, તેથી તમારે પ્રથમ તો મારું સ્વામિત્વ સ્વીકારવું, તથા તમારા મોટા મોટા કિલ્લાઓ મને સ્વાધીન કરી દેવા. હવે સ્કોટલાંડ ઉપર સ્વામિત્વનો હક ઈંગ્લાંડનો કાંઈક હતો ખરો, અને એક સ્થળ ઝલાઈ ગયો હતો ત્યારે જાહેર રીતે તેણે માન્ય અણુ કર્યો હતો; પરંતુ એ પ્રાંત અત્યાર સુધી સ્વતંત્રજ હતો, અને ત્યાંના લોકોને સ્વામિત્વનું નામ સાંભળીજ ગુસ્સો લાગતો હતો. તેથી શું કરવું તેનો આ લોકોને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. ભરોસામાં તેઓ તો ઇડાજ આવ્યા હતા, અને એડવર્ડ (જે પોતાની જોડે જખરા જોદાઓ લઈને આવ્યો હતો) તેણે તળવીજથી ધમકી પણ આપી કે તમે મારું સ્વામિત્વ કબૂલ નહિ કરો તો તમે તમારી જન્મભૂમિનું ફરીથી મોં જોવા પામવાના નથી. શું કરે ખીચારા એ ઉમેદવારો, કે તેમની જોડે જે થોડાક અમીરો હતા તે ? આમ તેમ ગણાં તણાં મારી આખરે તેઓ નમ્યા.

સ્કોટલાંડની છત—ત્યારે બધા કિલ્લાનો કબજો લેવાઈ રહ્યો, અને તેમાં એડવર્ડે પોતાનું લશ્કર ભર્યું, ત્યારે એણે યુરોપના પંડિતો પાસેથી જોન બેલિયલ નામના ઉમેદવારની તરફનો શાસ્ત્રીય મંગાવી

મુક્યો હતો તે જાહેર કર્યો. (ઇ. સ. ૧૮૨૦.) બેલિયલને આ રીતે રાજ તો મળ્યું, પણ લોકમાં બહુજ દિટકાર થયો. તેઓ તો પરદેશીની ઝુંસરી ફેંકી દેવા રાજને હરધડી ઉશ્કેરવા લાગ્યા, અને એડવર્ડનો હેતુ પણ એમજ કરાવવાનો હતો, કે લડીને બધો મુલક ખાલસા કરી નાખવાનું એને પૂરતું બહાનું મળે. એ મતલબથી ખામુખા એને માહું લગાડવા એ સહેજ સહેજ કામને સાર બેલિયલને લાંદન બોલાવવા લાગ્યો. આથી એ અંતે કંટાળ્યો અને ક્રાન્સ સાથે ઇંગ્લાંડને લડાઈ થઇ તેનું ટાંકણું સાધી એણે ખુલ્લું બંડ ઉઠાવ્યું.

આ ખખર સાંભળતાંજ એડવર્ડ ક્રાન્સ જવા નીકળ્યો હતો. ત્યાંથી પાછો વળી રફોટલાંડ તર્ફ ધાયો, ને ડનખાર આગળ મોટી જીત મેળવી. (ઇ. સ. ૧૨૯૬.) બેલિયલ પકડાયો તેને કેદ રાખી એણે પોતાની આજુ ફેરવી, અને મુલકના બદોબસ્ત માટે એક સમ્રાટ ત્યાં મુક્યો.

વિલિયમ વોલેસનો બળવો—આ પુરુષનું નામ દુનિયામાં બહુજ પ્રસિદ્ધ છે. એણે આ સમે પોતાના દેશની લાજ રાખી રફોટલાંડમાં ઇંગ્લેન્ડે બહુ જીલમ કરવા લાગ્યા; પણ કાંઈક કાંઈક બોલી શકાયું નહિ, કેમકે અમીરો કુસંપી ને નખળા થઇ ગયા હતા. વિલિયમ વોલેસ તો એક નાહાનો સરખો ગરાસીઓ હતો. દેશને દુઃખે એ દાઝી રહ્યો હતો તેવામાં એક દિવસ એ ગામ ગયો હતો, તે વેળા કહે છે કે એક ઇંગ્લેન્ડ અમલદારે આવી એની ખાયડીની આખર લીધી, ને તેથી તે બલી ખાયડી એકદમ ગાંડી થઈ ગઈ. આ યુનોહ છુપાવવા તે પાપીએ વોલેસ બંડખોર છે, એમ કહી એના ઘરખાર પણ ખાળી મુક્યાં. વોલેસ ગામથી આવીને જુવે છે તો ખાયડી ગાંડી થઈ ગયેલી, ને ઘરખાર ખાળી મુકેલાં. એજ વેળા તે “ હવે હું નહિ કે ઇંગ્લેન્ડ નહિ ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને એક તલવાર લઈ કુંગરામાં નીકળી પડ્યો.

થોડા વખતમાં આ બહારવટિયાની યોગમ હાથ વાગી રહી-
 હનરો બીજા મરણિયા એને આવી મળ્યા, અને તેઓ ભેગા થઈ
 ઈંગ્રેજોને કતલ કરી એક પછી એક ઘણાક કિલ્લા સર કરવા લાગ્યા.
 હવે અમીરો પણ લશ્કર લઈ એના હાથ નીચે આવીને ઉભા રહ્યા,
 અને સ્થર્ધિંગ આગળ એક મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ઈંગ્રેજોને હરાવી
 દેશપાર હાંકી મુક્યા. આ રીતે આ એક માણસના પ્રતાપથી બધા
 છતાયેલો મુલક પાછો સ્વતંત્ર થયો.

એડવર્ડ આ માઠા સમાચાર સાંભળતાંજ એક લાખ માણસ
 મેશું કર્યું, ને જેમ બને તેમ તાકીદે તે લઈને રફોટલાંડ પર તે
 યડી આવ્યો. આ જોઈ વૉલેસના લશ્કરમાંથી અમીરો એક પછી
 એક ભાગવા લાગ્યા, અને એમને મનાવવા સારૂ વૉલેસે સરદારી છોડી
 ફક્ત એક સિપાહી દાખલ લડવાનું કબૂલ કર્યું. પણ ન્યાં આવા
 સ્વાર્થી ને નબળા સરદારો હોય, ત્યાં શી રીતે જય થાય ? એકલો
 વૉલેસ શું કરે ? ફોલ્કર્ક આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રફોટલાંડની
 મંપૂર્ણ હાર થઈ. (ઇ. સ. ૧૨૯૮.) તોપણ રૂંચત સહેજમાં તાબે
 પાય એવી નહોતી. ઈંગ્રેજ લશ્કર આવે ત્યારે તો તે નમી જાય
 ખરી, પણ તે પાછું બળ્યું કે તે પાછી હતી તેવી ને તેવી. આવી
 લડાઈ કેટલાંક વરસ સુધી ચાલ્યા કરી, અને એડવર્ડ છેક કંટાળી
 ગયો. એણે જાણ્યું કે ન્યાં સુધી આ એક નર જીવતો છે ત્યાં સુધી
 એ દેશ કદી પણ પૂરેપૂરો મારે તાબે થવાનો નથી. તેથી એને પકડ-
 વાની બહુ મહેનત કરી, પણ ઘણા વખત સુધી કાંઈ વળ્યું નહિ.
 ત્યાં કરતાં એ આ ડુંગરામાંથી પેલા ડુંગરામાં નાસી જાય,
 અને કોની તાકત હતી કે એનું પગલું પકડે. લોકોનો ભાવ એના
 ઉપર એટલો બધો હતો કે તે તો માથું જાય તોપણ બતાવે એવા
 નહોતા. આખરે એડવર્ડ ભારે લાલચો બતાવી, અને તેથી લોભાઈ
 એક હરામખોરે પોતાના ઘરમાં પડેલો ઉતારીનેજ તેને ફસાવી દીધો.

વૉલેસ મરવા ભાગે ખીલે એવો નહોતો. પકડાયા પછી એણે જરાએ નમણું આપ્યું નહિ, અને એડવર્ડે જીંદન લઈ જઈ આ અમર દેશભક્તને જંગલી રીને વેસના રાગની પેઠે રીખી રીખીને મારી નાંખ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૦૫.)

રોબર્ટ ડ્યુસનો બાળવો—વૉલેસને મારી રુકોટત્રાંડનું રાજ્ય નિષ્કંટક કરવાની એડવર્ડે ધરણી રાખી હતી, પણ પરિચય તો એથી છેક ઉત્તરું થયું. વીર પુરુષોના મરણથી પણ દેશને કાયદોજ થાય છે, કેમકે તેના લોહીનો એક છાંટો પડે છે તેમાંથી ખીજ અનેક વીર પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. વૉલેસને માર્યો એ વાત માંત્રગતાંજ આખો દેશ કકળી ઉઠ્યો અને તેની અગેવાની રોબર્ટ ડ્યુસે લીધી. રોબર્ટ ડ્યુસ એ જોન બેલિયસની સાથે ખીજે ઉમેદવાર હતો તેના પૌત્ર થાય, અને હાલ તે ખીજ બધા મરી જવાથી રુકોટત્રાંડની ગાદીનો ખરેખરો હકદાર હતો.

અત્યાર સુધી એ એડવર્ડના પક્ષમાં હતો. કહે છે કે ફોલ્કર્ડની લડાઈને દહાડે એ એકસો નવી કિનારે ફરતો હતો તે વેળા સામે કઠિયા વૉલેસે એને દીઠો, અને પૂછ્યું કે “કાણુ, ડ્યુસ ?” એણે હા કહી. ત્યારે તેણે આશ્ચર્યચક્રા તિરસ્કારથી કહ્યું કે “તું ત્યાં ક્યાંથી ?” પછીથી એણે દેશના દુઃખનો એવો ચિનાર આપ્યો કે ડ્યુસ નીચેથી ઊંચું જોઈ શક્યો નહિ, અને ત્યાર પછી હરબડી વૉલેસે જે કહ્યું હતું તેના ભણુધારા એના કાનમાં વગ્યા કરતા. વૉલેસ મૂંઝો ત્યારે તો એના આત્માએ કહ્યું, “ઉડાલવે તારો વારો આવ્યો, તું બેસી રહેા છે કેમ ?” એ એકદમ વેશ બદલી જીંદનમાંથી નાડો, ને રુકોટત્રાંડમાં આવી અમીરોને મળ્યો. તેમણે એને રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને પછી સૌએ એકસંપ થઈ મુક્તમાંથી ઇંગ્લેન્ડને હાંકી કાઢ્યા. (ઇ. સ. ૧૩૦૬.)

એડવર્ડે તુર્તજ મોટું લશ્કર મોકલ્યું. તેણે રુકોટ લોકોને ભારે કતલની સાથે હરાવ્યા. સવળો મુક્ત પાછો ઇંગ્લેન્ડે લાપ ગયો, ને

બ્રૂસને પશ્ચિમ તરફના ખેડામાં નાસી જવું પડ્યું. ખરું જોતાં ઇંગ્લાંડના બળ આગળ સ્કોટલાંડથી ટકી શકાય એમ હતુંજ નહિ, અને તેથી શિવાજીની પેઠે નાસભાગની લડાઈ કરવી એમાંજ કાંઈક આશા રહેલી હતી. આવી રીતનો લડાઈમાં ખત, ચપલતા ને સદા ઉમંગી સ્વભાવની ધણી જરૂર છે. એ ગુણ બ્રૂસમાં પરિપૂર્ણપણે હતા, અને તે વડે આખરે એણે પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કર્યોજ.

એડવર્ડ યુદ્ધકળામાં ધણો સમજદાર હતો. તેણે જોયું કે બ્રૂસની આ ગત કોઈ દહાડો ખરાબ કરશે. તેથી એને સામટો છૂંદી નાંખવાને ધરાદે મોટામાં મોટું લશ્કર ભેળું કર્યું, ને પોતે હવે જોઈ અને કાયલી થઈ ગયો હતો. તોપણ તે લશ્કરને પડેજ ચડ્યો. પણ વાટે જતાં એનું શરીર વધારે બગડ્યું, ને કાલ્પાઈત મુકીને જરા આગળ વધ્યા કે એને ત્યાં પોતાનો દેહ છોડવો પડ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૦૭.) સ્કોટલાંડ જીતવાનો મમત એને એટલો બધો હતો કે મરતાં મરતાં એ પોતાના છોકરાને આજ્ઞા કરી ગયો, કે આ મુલક જીતાય ત્યાં સુધી તું પાછો જઈશ મા, અને મારા મડદને ત્યાં સુધી ન દાટતાં એક પેટીમાં મુકી લશ્કરને મોખરે રાખજે. આ સલાહ પ્રમાણે વર્તાયું હોત, તો સો વસા એડવર્ડનું ધાર્યું થાત ખરું. પણ એનું કહ્યું તો એની જોડે ગયું, ને કુંવર તો આપને ભૂમિદાહ કરી થોડા વખત સુધી લડાઈનું ડોળ કરી આખરે પાછો વળ્યો.

એડવર્ડની રાજનીતિ-પ્લેટિનિન્ટ કુળમાં આ રાજાને કેટલાક સૌથી મોટો ગણે છે, અને ખરેખર એ બહુજ બહાદુર ને ડાહ્યો રાજા હતો. એનો દેખાવ લપકાદાર તથા મોલીચાલી મીઠી હતી. જે વાત એના મનમાં આવતી તે પાર પડે ત્યારેજ તે જાંપતો, અને તેની સાથે અવિચારીપણું જરાએ કરતો નહિ. એ જે ઘાટ રચતો તે પાકા અને તીર્થદક્ષિણા હતા. એનામાં રાજ્યસૌભ એ મોટો દુર્ગુણ હતો, અને તેને લીધે વેલ્સ ને સ્કોટલાંડના સમંધમાં એણે ધણો અન્યાય કર્યો, તથા ક્રૂર જંગલીપણું વાપર્યું. તો પણ પોતાની રૈયતને તો સારો

કનસાઈ આપવા તે એટલો બધો ખંતી હતો કે તે બાબતના કાયદો-
ઓમાં એણે ઘણો સુધારો કર્યો; તથા ન્યાયાધીશો ઘણા લાંચિયા
અમ ગયા હતા તેથી એણે એકવાર બે સિવાય બધાને એકદમ ખરતદ્દ
કર્યા હતા. એ સજા કરવામાં એવો સખ્ત હતો, કે એના રાજમાં
ગુનાહ પહેલાં કરતાં બહુ ઓછા થઈ ગયા.

આ પણ એક નોંધી રાખવા જોગ વાત છે, કે આવા અદલ
રાજના વખતમાંજ યાહુદીઓને દેશપાર કરવાનો કાયદો થયો હતો.
અને તેનો થોડો ઘણો અમલ છેક પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી
ઈંગ્લાંડમાં ચાલુ હતો.

પાર્લામેન્ટનો અંકુશ એને ગમતો તો નહોતો, પણ આપના
વખતના અનુભવપરથી જાણુનો, કે ઈંગ્લેન્ડ રૈયતને એ બાબત બહુ
કનડવામાં સાર નથી. તેથી ખેંચાય ત્યાં સુધી ખેંચતો, ને નહિ તો
પકડી મુકી દેતો.

મોટા પટ્ટો એને ધણીવાર મંજુર કરવો પડ્યો હતો. એક બે
વાર એણે વગર રજાએ કર ઉધરાવ્યા હતા. પણ અમીરો એવી અટ
કાઈને ખેડા કે આખરે એને એવો કાયદો પસાર કરવો પડ્યો, કે
રાજાથી પાર્લામેન્ટની રજા વિના કર મુકી શકાયજ નહિ. આ ઉપરથી
તમે જોશો કે એડવર્ડથી પણ એ બગવાન હતા, ને હક્કની બાબતમાં
જાપના પણ તેજમાં અંજામ જતા નહિં.

એડવર્ડ બીજો.

આ રાજા પહેલાં એડવર્ડનો વડો પુત્ર ધાય. પોતાનો બાપ
મૂઝો કે તુર્તજ એ સ્કોટ્લેન્ડનો બગવો ઝિમો મુકી પાછો આવ્યો
એ વાત આગળ કહી ગયા; અને તે ઉપરથી તમને વિચાર તો થયો
હશે, કે આ નવા રાજામાં શરૂાતન નહિ હોય. તેમજ હતું. એ રાજા
સ્વભાવે રાંક અને લડાઈટંટાથી કાયર હતો, પણ એને ખખર ન-
હોતી કે આ દુનિઆમાં લડાઈટંટા દૂર કરવાનો રસ્તો કાંઈ કાયરપણું
નથી. લડાઈથી કંટાળી એ ઈંગ્લાંડમાં આવ્યો, તો ત્યાં એના તાલુક-

દારો ક્યાં એને સુખે ખેશી રહેવા દે એવા હતા ? અને આખા રાજ્યમાં અમીરોના બળવા ઉઠ્યા ક્યાં અને આખરે તેમાં એનો જીવ પશુ ગયો. પરંતુ એ બળવાઓનો હેવાલ આપતાં પહેલાં આપણે આ ઠેકાણે ભેગું ભેગું રોકોટલાંડનું શું થયું તે જોઈ લઈએ.

જેનોકખોર્નની લડાઈ—એડવર્ડ પાછો વળ્યો કે રોબર્ટ જૂસે એક પછી એક કિલ્લાઓ લેવા માંડ્યા, અને પાંચ સાત વર્ષમાં ઘણાખરો મુલક પાછો એને હાથ આવ્યો. એડવર્ડ તો આ બધો વખત તાલુકદારોના ઝગડાઓમાંજ રોકાયેલો હતો, અને હજી પશુ તેમાંથી કાંઈ પરવાયો નહોતો, પરંતુ રૅલિંગના મોટા કિલ્લાને જૂસે ઘેરો ઘાલ્યો હતો તેને તો એના હાથમાં બનતાં સુધી જવા ન દેવો જોઈએ એ કારણથી એણે રોકોટલાંડ ઉપર સ્વારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એડવર્ડે તૈયારી તો સારી કરી, વીણી વીણીને એક લાખ માણસ ભેગું કર્યું અને તે લઈ રોકોટલાંડમાં પેઠા.

આ મોટું દળ આવતું સાંભળી જૂસને વિચાર થઈ પડ્યો કે હવે કરવું શું ? એની પાસે તો ઘણામાં ઘણું ત્રીશ હજાર માણસ ભેગું થાય એમ હતું. પરંતુ સઘળા શરા, મંપીલા અને દેશાલિમાનથી ભરપૂર હતા. તેથી જૂસે યુદ્ધ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને દક્ષિણે થોડે દૂર આવેલાં તેમ રૅલિંગની વહારે આવનારને વટાવતુંજ પડે એવાં જેનોકખોર્નના મેદાનમાં પોતાના સેનની ઉત્તમ બૃહદ્રચના કરી શત્રુની રાહ જોતો ઉભો. આ મેદાનની એક તરફ મોટા કુંગરા, ને બીજી તરફ એ માર્છલના પટવાળી ફ્રાંચ નદી આવેલી છે; અને વચમાં જેનોક નામનું નાળું આડું આવેલું છે તે ફ્રાંચ નદીને જઈ મળે છે, અને તે તરફ ઘણું કાદવ રહે છે. કુંગરા તરફ એ નાળાને કાંઈ મોટું જંગલ ઉગેલું હતું. જૂસે પોતાના લશ્કરને એ કાદવ ને જંગલના વચલા ભાગમાં જેનોકને ઉત્તર કાંઈ બિલું રાખ્યું, અને કાંઈ ગાળા રહ્યા ત્યાં ખાડા ખોદાવી તે પર ઝાડની ડાળીઓ પથરાવી દીધી.

આ વ્યૂહરચના એવી હતી કે સામાનું મોટું લશ્કર નક્કર ધર્મ પડે; અથવા જો ભૂલથી ઘણાં માણસો આવી પડે, તો તેને માટે એક તર્ફ કળણ અને બીજી તર્ફ ખાડા તૈયારજ હતા- ઘાટ ઘડ્યા પ્રમાણેજ ઊતર્યો. એ નેજા વટાવી બીજો રસ્તો તો જવાય તેમ હતું નહિ, તેથી નાળું ઝાળંગી આખું સૈન્ય આ તરફ આવ્યું, અને આવતાની સાથે સાણસામાં સપડાઈ ગયું. કેટલાક કાદવમાં કળી મૂક્યા, ને કેટલાક ખાડામાં પડ્યા, તેને શત્રુએ વીણી વીણીને માર્યાં. લશ્કર મોટું તેથી તેની ટુકડીઓ માંહેા માંહેજ ગૂંચવાઈ પડી. તીરંદાજ, લાલાવાળા ને તરવારિયા, પાયદળ અને હયદળ, સઘળું સેજભેજ ધર્મ ગયું, અને ઇંગ્રેજ લશ્કરમાં મોટો ગલરાટ ઘૂટ્યો. આ જોઇ ધ્રુસે છેવટનાં હથ્થાં કર્યાં; ભારે ખૂનરેજ ચાલી, અને લાખ માણસનું લશ્કર ઘડી બેઘડીમાં પાયમાલ ધર્મ ગયું. (ઇ. સ. ૧૩૧૪.) જે થોડાક બચ્યા તેને નાસતાં ભોંય ભારે પડી, અને ફરીથી કેટલાંક વર્ષ સુધી રોકોટલાંડ તર્ફ નજર કરવાની પણ ઇંગ્લાંડની હિંમત ચાલી નહી. આ યશસ્વી વિજયથી રોકોટલાંડ દેશ સ્વતંત્ર થયો તે છેક ઇ. સ. ૧૬૦૩ માં ત્યાંના રાજા જેમ્સને ઇંગ્લાંડની ગાદી વારસામાં મળી ત્યાં સુધી છૂટો ને સ્વતંત્રજ રહ્યો.

તાલુકદારોના બળવા—એડવર્ડ પહેલી પાર્લમેન્ટ મેળવી તેમાંજ અમીરો સામે થયા, ને કહ્યું કે તમારા માનીતા પીયર્સ જેવેસ્ટનને દેશપાર કરો. આ માનીતો નાલાયકજ હતો અને તે કુંવરને બદસલાહ આપે છે એમ જણાયાથી મોટા એડવર્ડ પણ તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. પાર્લમેન્ટની આ માગણીને ના તો ન કહેવક, પણ દેશપાર કરવામાં એને આયર્લાંડનો સૂબો કરી મોકલ્યો, અને દોઢેક વર્ષમાં પાછો રાજાએ પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. તાલુકદારોએ તુર્તજ પાછાં હથિયાર પકડ્યાં, અને ઘણીખરી રાજસત્તા પોતામાંના કેટલાકને સોંપી. પણ હજી આ બેવકુફ

રાજા કાંઈ સમજ્યા નહિ. એણે ગેવેસ્ટનને ત્રીજવાર પાછો બોલાવ્યો, અને ત્રીજવાર અમીરો સામે થયા. આ વેળા તો તેમણે લેફ્ટેસ્ટરના ડ્યૂકની સરદારી હેઠે એવો ખુલ્લો બળવો ઉઠાવ્યો કે રાજાને નાસવું પડ્યું, અને ગેવેસ્ટન પકડાઈ ગયો તે તેનો અમીરાએ શિરચ્છેદ કર્યો. (ઈ. સ. ૧૩૧૨.)

રેકોટલાંડમાં હાર ખાધા પછી તો એડવર્ડનો બંધો ભાર ભાગી ગયો, અને તાલુકદારો સહેજ સહેજ વાતમાં એનો તુચ્છકાર કરવા લાગ્યા. આ સમે રાજાની પ્રીતિ ડીસ્પેન્સર નામના આપ દીકરાપર ઘણી હતી. તરુણ ડીસ્પેન્સર ચતુર અને સુભાષુ પુરુષ હતો, પણ તાલુકદારોથી એ દેખી ખમાયું નહિ. તેમણે બંડ કરી લાંદન લઈ લીધું, પાર્લામેંટ મેળવી, અને બંને ડીસ્પેન્સરને ખરતર્ફ કર્યા. આ બેઈ એડવર્ડની આંખ ફાટી. માનીતાઓને પાછા બોલાવ્યા. ને લશ્કર લઈ બંડખોરોની પછાડી ધાવ્યો. તેમણે રેકોટલાંડની સહાય લીધી, પણ રાજાએ તેમને હરાવ્યા. (ઈ. સ. ૧૩૨૨.) લેફ્ટેસ્ટરને પકડ્યો અને તેને તેના પોતાના કિલ્લા આગળ આણીને ફળેતીની સાથે ફાંસીએ લટકાવ્યો. પણ “ધર પુટયે ધર જાય” એ કહેવત પ્રમાણે બીચારા એડવર્ડને થયું. એની કુભારજી રાણી રોબર્ટ માર્ટિનર નામે કોઈ અમીરની સાથે કુછંદમાં પડી અને તેની શીખામણથી હાલ ખુલ્લી રીતે બંડખોરોનો પક્ષ કરવા લાગી. તે ફ્રાન્સમાં ગઈ હતી ત્યાંથી એણે ઘણીને કહાવી મોકલ્યું, કે તમે ડીસ્પેન્સરને કહાડી મુંઝા તોજ આવું. રાજાને પૂછ્યા વિના ફ્રંચર એડવર્ડનો વિવાહ કર્યો, અને તેના સસરા પાસેથી લશ્કર લઈ ઇંગ્લાંડમાં આવી બળવામાં સામેલ થઈ. રાજાના બંને ભાઈઓ પણ તેમાં મળી ગયા. એકલો બીચારો એડવર્ડ શું કરે ? તે વેલ્સમાં નાઠો ને બંને ડીસ્પેન્સર પકડાઈ ગયા, તેમને રાણીએ ફાંસી દીધી. રાજા વેલ્સથી અપયક્ષીડ જવા નીકળ્યો, પણ માઠા ભાગ્યે એના વહાણને પવને પાછું માર્યું, ને એ શત્રુઓના હાથમાં આવી ગયો.

(ઇ. સ. ૧૩૨૭.) અને આ પાપણી રાણીએ એને એક કિલ્લામાં કેદ કર્યો અને કહેછે કે ત્યાં ધગધગતા મળીઆ પેટમાં ઘોંચી મારી નખાવ્યો.

મકરણ ૬ મું.

પ્લેન્ટેજિનેટ રાજાઓ.

એડવર્ડ ૩ એ અને રિચર્ડ ૨ એ: ઇ. સ. ૧૩૨૭ થી ૧૩૬૯

એડવર્ડ ત્રીજો—દુર્ભાગી એડવર્ડ પકડાયા પછી રાણીએ પ્લેન્ટેજિનેટ પાસે તેને પદબ્રજ કરાવ્યો, ને પોતાના દુરરને ત્રીજો એડવર્ડ એ નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૨૭.) એ રાજા હજી ચૌદ પંદર વર્ષનો હતો તેથી સઘળો કારભાર રાણી, એટલે પેલા પાપી મોર્ટિમરના હાથમાં આવ્યો. ત્રણેક વરસ આમ આણું એમાં એણે ધણા જીલમ કર્યો, ને ધણાને લૂટી પોતાની આગીરો વધારી દીધી. રેકોર્ટલાંડની સાથે લગ્ન બિટી તેમાં તો એણે હારી તેનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કર્યું. અમીરો કાયર થઈ ફિતુરો કરવા લાગ્યા, મોર્ટિમરે રાજદ્રોહનું તહોમત મુકી રાજના કાકાને મારી નાંખ્યો, તેની આગીરો જમ કરી, અને પોતે હવે રાજના જેવું ડાળ કરવા માંડ્યું. જીવાન એડવર્ડ આ બધું સાંખી રહે એવો નહોતો કેટલાક અમીરો સાથે મસજત કરી, જે કિલ્લામાં એની મા અને મોર્ટિમર રહેતાં હતાં ત્યાં એકાએક રાતના ઘૂસી ગયો, તે બંનેને પકડી લીધા, અને કાંઈ પણ વિધિવિના મોર્ટિમરને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દીધો, તથા પોતાની ભૂંડી માને જીવતાં સુધી એક કિલ્લામાં કેદ રાખી. (ઇ. સ. ૧૩૩૦.)

રેકોર્ટલાંડ પાણું મેળવવાનો મહેનત—આ રાજા એના દાદા જેવો મહાકાંક્ષી હતો. બાળક છતાં પણ રેકોર્ટલાંડ સાથે લગ્ન થઈ તેમાં તે ચડ્યો હતો. હવે પોતાના હાથમાં રાજ લીધા પછી એણે

એ એક વા રાજનો અંદોખસ્ત કરવામાં કહાડ્યાં, અને પછી રફોટલાંડ સાથે પાછી લડાઈ લડાવી. આ વેળા મોટો ઘુસ મરી ગયો હતો, ને તેનો પુત્ર ઉવિડ ગાદીએ હતો તે હજી નાની ઉમરનો હતો. તેથી એડવર્ડ એલિયસના છોકરાને આગળ કર્યો. તે ક્રાન્સમાંથી આવી હડયો ને રાજ લીધું; પણ તે એડવર્ડના પક્ષમાં છે એમ જણતાંજ રફોટ લોકોએ તેને થોડા અડવાડ્યામાં ગાદીપરથી હાંકી કહાડ્યો. એડવર્ડ એની વહારે ગયો, ને હેલિડન હિલ આગળ મોટી જીત મેળવી; પણ એનું દસ્કર પાછું વળ્યું કે લોકો પાછા હતા તેવાને તેવા-તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પરદેશીને તાબે થવું નહો. આશરે છ વરસ એ લડાઈ ચલી, પણ કાંઈ ફળ થયું નહિ, ને આખરે ઉવિડ પાછો ગાદીએ આવ્યો.

એડવર્ડ એનું કે રફોટ લોકોનો હવે ઘણો કેડો લેવામાં કાંઈ માલ નથી. બોલેસ ને ઘુસની તાલીમ હઈ તેઓ દેશાભિમાનથી મસ્ત થયા હતા, અને હવે જીતાય તો શું પણ ઉલટો કાન્ડાંડપર ધસારે કરવા મડયા હતા. એડવર્ડ ત્યારે ક્રાન્સમાં જશના ડંકા કરી રહ્યો હતો, તે વેળા આ લોકો એક ભારે હુમલો કર્યો. પણ એડવર્ડની રાણી જેના હાથમાં આ સમે રાજની લગમ સોંપેલી હતી તેણે હિંમતથી બચાવ કર્યો, ને નેવિલ્સ-ફ્રેસની લડાઈમાં ફતેહની સાથે તેમના રાજન ઉવિડને કેદ પકડ્યો. (ઇ. સ. ૧૩૪૬).

સો વરસની લડાઈનો આરંભ-રફોટલાંડમાં ન ફાવ્યું તેવું વેદ એડવર્ડ ક્રાન્સપર લેવાનો ઠરાવ કર્યો. કેમકે રફોટલાંડને ક્રાન્સની મદદ હતી. ક્રાન્સનો રાજન કેટલાંક વરસ થયાં મરી ગયો હતો અને તે વેળા તકરાર ચાલતી હતી, કે હવે એ ગાદીનો હક્ક એની માની તફથી એડવર્ડનો છે; પણ ખરે જોતાં એ હક્ક બિલકુલ નાપાયેદાર હતો, ને એડવર્ડ પાંડેજ નવા રાજનું ૧૩૨૯ માં સ્વમિત્વ કબૂલ કર્યું હતું. પણ આ સમે એણે તે જૂનો હક્ક ઉકેલ્યો, ને ૧૩૩૮ માં ક્રાન્સ ઉપર પહેલોવહેલો હુમલો કર્યો.

આ પ્રમાણે ક્રાન્સ સાથે એક સૈંકા મુધીની લડાઈ ઉઠી, અને

ક્રાળ એટલુંજ થયું કે અને દેશ પેસેટક ખરાબ થઇ ગયા, અને ઇંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે એવો વેરભાવ બંધાઇ ગયો કે તે છેક હાલ સુધી ચાલતો હતો. એ સમે તો પોતાના એ ત્રણ રાજ્યો ફ્રાન્સમાં જો કનેહો મેળવી તે જોઇ ઇંગ્રેજો કુલાઇને રાજી રાજી થઇ ગયા હતા. પણ હાલના દીર્ઘદષ્ટિવાળા પુરુષો સમજેછે કે ફ્રાન્સ ઇંગ્લાંડથી ખરાબર જીતાઇ ગયું હોત તો ઇંગ્લાંડની મહા દુર્દશા થાત. જો ફ્રાન્સ જીતાત તો ઇંગ્લાંડના રાજા પોતાની રાજધાની ત્યાંજ કરીને રહેત; અને રાજધાની પરદેશમાં હોવાથી કેટલા ગેરફાયદા છે તે ખુલ્લુંજ છે. મુસલમાનના જુદામી રાજથી હિંદુસ્તાન આખાદ થયું હતું તેનું કારણ એજ કે તેઓ આ દેશમાં રહેતા હતા, અને હાલ ઇંગ્રેજ જેવા અદલ રાજથી પણ કેટલોક નારાજીપો થાય છે તે એટલાજ માટે, કે અહિંના સઘળા મોટા અમલદારો વિશ્વાયતવાસી છે. પરંતુ આ કાળ અર્થવિદ્યાના વિચારનો નહિ પણ વીરરસના પ્રગકનો હતો. આ લડાઇથી ઇંગ્રેજોનાં હથિયાર ઝળક્યાં, યૂરોપમાં બંકયાં, અને પ્રજામાં સ્વાલિમાન આવ્યું. આ વખતથી ફ્રાન્સના રાજા ઇંગ્લાંડપર સ્વામિત્વનો દાવોજ કરવો બૂલી ગયા, અને હવે પછી ઇંગ્લાંડની યૂરોપના એક મોટા રાજમાં ગણત્રી થવા લાગી.

કેસીનું યુદ્ધ—ઇ. સ. ૧૩૪૬—આ વરસે ફ્રાન્સની લડાઇ બહુ જોરપર આવી. એપ્રિલ ૩૦૦૦૦ ત્રીશ હજાર માણસ લઇને ફ્રાન્સમાં ઉતરી પડ્યો, અને ચોમેર મુલકને ઉજડ કરતો કરતો પેરિસ સુધી જઈ પહોંચ્યો. પણ એણે એ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો નહિ, કેમકે ત્યાં કિલ્લો બહુ મજબૂત હતો, અને તેની વહારે ફિલિપ રાજા આશરે સવાલાખ માણસ લઈ પાછળથી દોડ્યો આવતો હતો. તેથી એપ્રિલ સમજીને પાછો વળ્યો અને ફેલે શહેર ફ્રાન્સની કુંચી ગણાતું હતું તે લેવાનો પોતે વિચાર કરી તે તર્ફ ચાલ્યો. ફ્રેન્ચ લશ્કરે એની પૂઠ લીધી. આગળ ઇંગ્રેજ તે પાછળ ફ્રેન્ચ, એ રીતે કેટલા દહાડા સુધી દોડ ચાલી. એપ્રિલ જોયું કે હવે એ પકડી પાડ્યાવિના

રહેવાના નથી, ત્યારે એણે પોતાનું કચરર પાટમાં ફેંસીની ધાર આવી તે ઉપર ચડાવી દીધું. આ ધાર ખચાવની લડાઇમાં જાંઘએ તેવી હતી. શત્રુઓ ગમે તેટલા હોય પણ દુકડી તોડીને આવે તોજ અવાય. વળી વધારે રક્ષણને માટે એણે લશ્કરની ચામેર ખાંધ ખાંધાવી દીધી. આ રીતે ઢાઠો ખાંધી એણે પોતાનું સેન નીચે પ્રમાણે મોકલ્યું. તીરંદાજને જંગલની અડોઅડ છોટે છોટે ઉભા રાખ્યા, અને પાછળ ભાલોડીયા, તથા તરવારીયા પોતાની સાંડે રાખ્યા.

હવે ફ્રેન્ચનું લશ્કર ત્યાં દોડતું આવી પહોંચ્યું. ફિલિપનો વિચાર તો થાક ખાંધ તાજ થયા કેડે ખીજે દહાડે લડાઇ કરવાનો હતો, પણ ઉછાંછળા સરદારોએ માન્યું નહિ, ને આવી વેરણુખેરણુ હાલતમાંજ એકદમ હજાં કર્યા. તીરંદાજે ધસાવડે કરે છે અંટલામાં એક વરસાદનું ઝાપડું આવી ગયું, અને તેમના ધનુષ્યની પ્રત્યયાઓ બીજાનું ગઈ. તેથી તેઓ તીર ફેંકે તે નિશાન સુધી જાય નહિ, અથવા તો તેને જોરથી વાગે નહિ. ઈંગ્રિજ તીરંદાજે તો ધીરજથી અન્યાર સુધી પોતાના ધનુષ્યને ગ્યાનમાં રાખીને ઉભા હતા. તેમણે હવે પોતાના બાણનો મારો ચલાવ્યો. આ સને ઇંગ્રિજે તીરંદાજમાં સર્વોપરિ ગણાતા હતા; અને તેમની આગળ ફ્રેન્ચ તીરંદાજોથી ટકી શકાયું નહિ.

એ જોઈ પાછળથી ધોડેસ્વારોએ મોખરે આવવા દોડ કરી, અને તીરંદાજે પાછા નાસતાં પોતાનાજ ધોડાની લપટમાં આવી બચ્યા ખરા માર્યા ગયા. હવે ધોડેસ્વારનો વારો આવ્યો. ઇંગ્રિજોના સવા સવા વાર લાંબાં તીર તેમના ટોપ ને હાલ સોંસરા પેસી જાય ને બચાના પ્રાણ જાય. આખરે સ્વારોમાં બમણું ભંગાણુ પડ્યું, ને ફરસી તથા ભાલાવાળા ઇંગ્રિજે તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા. જેમ ખડકપર અથડાઈને મોજું અસ્તવ્યસ્ત થઈ પાછું પડેછે, તેમ આ મોટું ફ્રેન્ચ હયદળ હારને પાછું ઓસર્યું. હવે તલવારીઆઓએ તેમની પૂઠ પકડી, એટલે આ ફ્રેન્ચ હયદળ નાસતાં નાસતાં પોતાના પેદળપર પણ આવી પડ્યું, અને

તેથી ક્રેન્ચની સેનામાં દોડદોડ ને કચકચડી થઈ રહી. પાછળથી કપાકપ કરતું ધ્વજીજનું આખું લશ્કર તેમની ઉપર તૂટી પડ્યું, ક્રેન્ચનું ૩૬ હજાર માણસ મૂર્ચ્છા, અને છેવટે કિલિપને જીવ લઈ પેરિસ તરફ નાસી જવું પડ્યું.

આ લડાઈની આગેવાની એડવર્ડના વડા દાકરાને હાથ હતી, અને તેથી આ ફતેહનો ધણો જથ્થો તેને છે. એની ઉપર અંગ્રેજ લોકની બહુ પ્રીતિ થઈ અને તે લડાઈમાં કાળું બખ્તર પહેરતો હતો તેથી એનું “શ્યામ યુવરાજ” એવું નામ પડ્યું.

કુલે શહેરપર ઘેરો—હવે એડવર્ડને કુલે તરફ જતા કોઈ વાતની દહેશત રહી નહિ. બીજો દહાડોજ ત્યાંથી તેલણી ચાલ્યો. પણ લોકોએ દરવાજા બંધ કરી લીધા એટલે ઘેરો બાલવાની જરૂર પડી. આ ઘેરામાં એક વરસ સુધી એડવર્ડનું કાંઈ વખતું નહિ તેથી એનો મિત્રજી છેક ત્યાં ગયો; અને એણે નિશ્ચય કર્યો કે મારે એ ગામના એકપણ માણસને જીવતું મૂકવું નથી. એવામાં આખરે દાણો પાણી તમામ ખુટી ગયો, ને લોકોને શરણે જવાની જરૂર પડી. એડવર્ડે જવાબ આપ્યો કે તમારામાંના છ આખરદાર ગૃહસ્થ પોતાની કોટે તોબરો બાંધી મારી આગળ નાકલિસોટી તાણતા આવે, અને હું ફાંસી દઉં તો તેને ખુશીથી તાબે થાય, તોજ હું મારો ઠરાવ ફેરવી બીજા લોકને જીવતા મુકીશ. આ સાંભળી ગામમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. બીજાને સારૂ પોતે મરવા કોણ જાય ? પણ ઈશ્વરના લાલ એવા પણ કોઈ પોતાની મેળે નીકળ્યા, અને એડવર્ડની સામે આવી મરવાને ઉભા રહ્યા. આ જોઈ અંગ્રેજોને પણ એમ લાગ્યું કે આવા પરદુઃખ બંજનને તો રાજા માફ કરે તો સારું. પણ ક્રોધાંધ એડવર્ડે કોઈનું માન્યું નહિ, અને ફાંસીનાં લાકડાં તૈયાર કરાવ્યાં. ચોતરફ ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર થઈ રહ્યો, પણ કોની તાકત હતી કે બીજવાયેલા સિંહને વારે ? તોપણ એડવર્ડની ભારેવાઈ રાણીએ જાતે ધુન્ટણે પડીને રાજની ખાસે તેમનું જીવતદાન માગી લીધું અને એનાં ચોધાર આંસુથી

એડવર્ડનો કોપ પીગળ્યો અને તેણે રાણીનું માન રાખ્યું, ને પેલા જ જાણને આખરે છોડ્યા. કુલેને એડવર્ડે અંગ્રેજોથી જ વસાવ્યું અને તેના વેપરવણુજને માટે એવા ધારા બાંધ્યા કે તે થોડા સમયમાંજ આખાદ થઈ ગયું. પછી થોડાંક વરસ સુધી ક્રાન્સ ને ઈંગ્લાંડ વચ્ચેની લડાઈ બંને પક્ષવાળાએ સમજીને બંધ રાખી, કેમકે લડાઈથી બંને દેશ પાયમાલ થઈ જવા આવ્યા હતા.

પોઈટીયરનું યુદ્ધ. (ઇ. સ. ૧૩૫૬.)—મહેતાજ પૂરી થઈ અને પાછી બંને દેશ વચ્ચે લડાઈ ચાલી. સ્કોટલેન્ડ બહુ મરતી પર આવી છેક ઈંગ્લાંડમાં ધસી આવવા લાગ્યા હતા તેથી આગરે એડવર્ડ પોતે દેશમાં જ રહ્યો, અને બધી લડાઈ પોતાના યશસ્વી પુત્ર શ્યામ યુવરાજને સોંપી. આ વેળા પણ આરંભમાં ઈંગ્રેજોએ ઝપાટો ખતાવી દીધો. શ્યામ યુવરાજે દક્ષિણ તરફ હુમલો કરી ઘણા મુલક સર કરી લીધો, અને બોર્ડોમાં રાજધાની કરી ચાતક લૂટફાટ ચલાવવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે લૂટફાટ ચલાવી પાછો વળતો, હતા તેવામાં ફ્રેન્ચ લોકે આવી એને ઘેરી લીધો. ફ્રેન્ચ લશ્કર ૫૦ હજારનું હતું. અને શ્યામ યુવરાજ પાસે માત્ર ૮ હજાર માણસ હતાં. એણે સઘળી લૂટ પાછી આપી લડાઈ પણ બંધ રાખવાની મરજી દેખાડી, પરંતુ ફ્રેન્ચ રાજાએ તે માન્યું નહિ. યુદ્ધ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી એમ જણાવ્યું, ત્યારે શ્યામ યુવરાજે પોઈટીયર આગળ રણભૂમિ પસંદ કરી. બૂહરચના ઘણીખરી ફેસીના યુદ્ધ જેવીજ હતી, અને દુળ પણ તેવુંજ થયું. ફ્રેન્ચ લોકે મોટી હાર ખાધી એટલુંજ નહિ, પણ તેમનો રાજા જોને પકડાયો. એ પકડાયોની ખબર સાંભળતાંજ શ્યામ યુવરાજ સામે જઈ તેને માન સન્માનથી લઈ આવ્યો, અને ખાણીની વખતે એની ખુરસી પાસે ઉભા રહીને એણે ખવાસની માફક સેવા બજાવી. પછી એને ઇંગ્લાંડમાં લઈ ગયા ત્યાં એડવર્ડે પણ એનું સાફ સન્માન કર્યું. કેદી જોને રાજા આ સઘળાં સન્માનને યોગ્યજ હતો. એણે તો આ વખતે જે ખૂબી ખતાવી તેવી આપણા

પૌરાણિક ઇતિહાસ સિવાય કોઈપણ ઠેકાણે જંગલમાં આવતી નથી. છતાંએલાં મુલક તથા કેટલુંક નાણું આપવાની શરતે તે ક્રાન્સમાં પાછો ગયો. આ કરાર લોકોએ કબૂલ કર્યો નહિ, અને તેથી એ સત્યવાદી રાજા પોતાની મેળે પાછો જઈ એડવર્ડનો કેદી થયો. એડવર્ડે આવા અપૂર્વ પ્રામાણિકપણાની કદર બરાબર જાણી હોત, તે આ ક્ષત્રીવટની વાર્તા વધારે રસિક થાત. એણે તો કાંઈ તેમ કર્યું નહિ, અને જોન મુઝો ત્યાં સુધી તેને બંદીખાનામાં રાખ્યો. હોય, ભક્ત જક્તની રહેણી એક હોતી નથી: પણ આવું જાણવા છતાં ધર્મને માર્ગે વળગી રહેવું, એમાંજ ખરેખરી ખૂબી છે : જક્ત એજ ભક્તની કસોટી છે.

છવટ પરિણામ—આ વેળા રૅપેનમાં કોઈ મહા જીલમી રાજા હતો તેથી તેની રૅપેને તેને મારી કહાડ્યો. તેણે આ દિગ્વિજયી શ્યામ યુવરાજની મદદ માગી. આવા અધર્મીનો પક્ષ પકડ્યો એ એણે સાફ કર્યું નહિ, અને પરિણામે ફળ પણ ઈશ્વરે તેવુંજ દેખાડ્યું. એણે વિટોરિઆના મેદાનમાં મોટી છત મેળવી, ને બીચારી રૅપેનની રૅપેતને પાછો તે જીલમી રાજા કબૂલ કરવો પડ્યો. પણ એ વખતથી શ્યામ યુવરાજને ક્ષયરોગ લાગ્યો, અને એ લડાઈનો ખરચ પૂરો કરવા ફ્રેંચ રૅપેત ઉપર ઘણા જીલમ ભરેલા કર એને મુકવા પડ્યા. આથી મોટો ભડકો ઉડ્યો. રોગથી શ્યામ યુવરાજને તો ઈંગ્લાંડ જવું પડ્યું, ને જે સેનાપતિ રહ્યા તેમનાથી ફ્રેંચ રાજાની સામે ટકા શકાયું નહિ. એક પછી એક સંઘળો જતેલો મુલક જતો રહ્યો, ને ઇ. સ. ૧૩૭૪ માં સત્તાહ થઈ ત્યારે ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં ફક્ત ત્રણ જ ગામ રહ્યાં—એડોર્ડ, એયોન, કુલે. આખી જાંદગીની સંઘળી મહેનત આ પ્રમાણે બરબાદ થયેલી જોઈ એડવર્ડને મહા ખેદ થયો, અને તેમાં કાંઈ બાકી હશે તો તે પૂરું કરવા શ્યામ યુવરાજ સારો ન થતાં આખરે મુઝો.

આ મોટી લડાઈઓ ચલાવી હતી તો પાર્લમેન્ટની મંજૂરીથી

તોપણ નેનો બોલે બહુ ભારે થઈ પડ્યો, અને હવે બ્યારે એ સઘળા અર્થ પાણીમાં ગયો એમ માન્ય પડ્યું ત્યારે લોકો બહુ કકળવા લાગ્યા.

આ બધી ગમી દૂર કરવા રાજ્યએ ઘડપણમાં મોજમજ તક પોતાનું મન લગાડ્યું; પણ દિલના ઉંડા ઘા એમ શી રીતે રૂઝાય આખરે ઇ. સ. ૧૩૭૭ માં આ પ્રતાપી રાજા ૫૧ વર્ષ રાજ કરી ૬૫ વર્ષની ઉંમરે દેવલોક થયો.

એના રાજમાં પાર્લમેન્ટના હક વધ્યા તથા ઇન્સાફના કાયદા સુધાર્યા. પણ એ વેળાની જનસ્થિતિનું વર્ણન આગળ આપવાનો વિચાર રાખીએ છીએ તેથી અત્રે એ વિશે અહીં કાંઈ વધારે બોલતા નથી.

રિચર્ડ બોલે—ગાદીનો વારસ રથામ યુવરાજ તો આ વેળા મરી ગયેલો હતો, તેથી તેના કુંવર રિચર્ડને ગાદીએ બેસાડ્યો. એની ઉંમર ૧૧ વર્ષની હોવાથી સઘળો કારભાર એના કાકાઓના હાથમાં આવ્યો. મોટો થયો ત્યારે એને એ સત્તા પાછી મેળવતાં ઘણી મહેનત પડી, અને પૂરેપૂરી કદી પણ આવી શકી નહિ. એનામાં ડહાપણ કે ઝાઝા રામ નહોતા, ને જીલમ કરતી વેળા પાછું ફરીને જોતો નહિ. એ બધાનું ફળ એ થયું કે એણે રાજ બોયું ને કમેતે એનો જીવ ગયો. એના કાકા ડયૂક-ઓફ-લેંકેસ્ટરના કુંવર હેન્રીને કાંઈ કારણસર એણે દેશપાર કર્યો હતો, પણ કહ્યું હતું કે તારા બાપની સઘળી જગીરો તને ભોગવવા દઈશ. વખત આવ્યો ત્યારે રિચર્ડ બાપનાં કહાડવા માંડ્યાં. તેવામાં હેન્રી આયર્લેન્ડમાં બંડ ગિફ્ટ્યું હતું તેના લાગ જોઈ ઈંગ્લાંડમાં આવ્યો અને તેને ઘણા અમીરો મળી ગયા. રિચર્ડ લાગલો ત્યાંથી પાછો વળ્યો, પણ આખો દેશ ઉલટલો જોઈ બીહી ગયો, ને વગર લડાઈએ શરણ થવાની જરૂર પડી. પાર્લમેન્ટ મળી તેણે એને પદભ્રષ્ટ કરી કેદખાનામાં નાખવાનો હુકમ કર્યો, અને સઘળાએ એક મતે રાજગાદી લેંકેસ્ટરવાળા હેન્રીને આપી. (ઇ. સ. ૧૩૩૯.) એમ ધારવામાં આવ્યું છે કે બંદીખાનામાં ભૂખે મારી

ચિચડનો થોડા વખતમાં એના શત્રુઓએ અંત આણ્યો.

વોટ ટાઈસરનું બંડ—એ આ રાજમાં પ્રજા સંબંધી જાણવા જોગ બનાવ છે. ફ્રાન્સને ફેક્ટોટકાંડ સાથે લગાઈઓ ચાલી તેમાં કાંઈ લાભ ન થતાં સોળ વરસની ઉંમરનાં સઘળાં સ્ત્રી પુરુષો ઉપર ત્યારે માથાવેરા મુકવાની જરૂર પડી. આ સમે વેરા ઇન્જરે આપવાનો કાંડાંડમાં ખારો હતો, તેથી દેશમાં ચોતર્ફ ઇન્જરદારો લોકોને પીડવા લાગ્યા, અને ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર ઝાડ્યો. વોટ નામે એક ચાળો હતો તેની છોડીને સોળ વરસ થઈ ગયાં છે એમ કહી ઇન્જરદારના માણસે વેરા માગ્યો. એણે કહ્યું કે સોળ વરસ લજી નથી થયાં. તે ઉપરથી તે જોકલ માણસ પેલી કુમારિકાને બેઅદબીથી અડક્યો. આ જોઈ રૂએ રૂએ વોટને ક્રોધ વ્યાપી ગયો, અને હાથમાં લથોડો હતો તે વડે તે પાપીને તે ઠેકાણે પૂરો કર્યો. ગામના સઘળા લોકો પણ એની પાસે દોડી આવ્યા, ને સરકારના આવા જીલમની સામે તેમણે ખુલ્લું બંડ ઝીડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ જેમ જેમ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ ગામે ગામથી લોકો આવીને તેમના લશ્કરમાં સામેલ થવા લાગ્યા. ન્યારે તેઓ લાંદન આગળ જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમની સંખ્યા વધીને એક લાખ માણસની થઈ ગઈ હતી. કોઈના હાથમાં તલવાર તો કોઈના હાથમાં પાવડા, કોઈના હાથમાં કુવાડા તો કોઈના હાથમાં લાલા; કોઈના હાથમાં તીરકામડાં તો કોઈના હાથમાં દાતરડાંજ રહી ગયાં હતાં. આ રીતનું વિલક્ષણ પણ વિકરેલું સેન જોઈને સરકાર પણ દબી ગઈ, ને તેમને ફોસલાવી પાછા વાળવાની જુક્તિ કરવા લાગી. આ ટોળાના આગેવાનોને વાતચિત કરવા બોલાવ્યા. તેમાં વોટ રાજની સામે એવું તો ચડી ચડીને બોલવા લાગ્યો કે બાળરાજની જોડે લાંદનનો ધિયર વોલ્વર્થ હતો તેણે ખંજર મારી તેનો ત્યાંજ પ્રાણ લીધો. આ જોઈ પેલું આખું સેન કીકીયાગી કરી ઉઠ્યું, ને બાળરાજએ જો અસાધારણ સમયસૂચકતા ન બતાવી હોત તો તેના રાજનું બેશક તે વેળાજ મીકું વળ્યું હોત. તે દુર્ત થોડો

દોડાવતો તેમની તર્ફ ગયો ને બોલ્યો કે “ આવો, તમારો આગેવાન પડ્યો તો હું તમારો આજ્ઞી આગેવાન થાઉં છું. ચાલો, હું તમને ઇન્સાફ અપાવું.” એમ કહી તે તેમને પાસેના ખેતરમાં લઈ ગયો, ત્યાં બેસાડી તલાકા પાડ્યા, ને જે જે છૂટો માગતા હતા તે આપવાનું વચન આપ્યું. અજ્ઞાન ગામડિયા લોકો ભોળાજી હોય છે. તેમણે જાણ્યું કે રાજા કહેછે તે પ્રમાણે કરશેજ. તેમણે એ રાજાએ તો તેમને આ રીતે પટાવી પાછા વાળી તુર્તજ પોતાના તાલુકદારોને બોલાવ્યા, અને તેઓ આવી રહ્યા કે તેમને આ ખંડખોરાની પછાડી મોકલી આ ભોળા ગામડિયાઓનો ઘાણ કલાડી નંખાવ્યો.

આવી ચતુરાઈ રિયર્ડે મોટપણે બીજી કોઈ વખત બતાવી નથી, પણ જૂઠો ને જુદમી સ્વભાવ તો એનો એજ રહ્યો, અને આખરે એથીજ તે મૂંઝો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

તેરમા તથા ચૌદમા સૈકામાં ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિ.

વર્ણવ્યવસ્થા—તેરમા સૈકાને આરંભે ઇંગ્લાંડમાં ક્ષત્રી અને શૂદ્ર એવી બેજ વર્ણ હતી એમ કહીએ તો ચાલે. ક્ષત્રી વર્ગ મહા બળવાન, શૂરો અને મદોન્મત્ત હતો. આ સમે યુરોપમાં પ્રેમ-શાશ્વત્કિત પૂર્ણ જુરસારથી ચાલતી હતી. તેના મદ તથા તરંગમાંજ તેઓ સદા ગુલતાન રહેતા. યુદ્ધ એજ તેઓ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ સમજતા, અને બીજો કોઈ પણ ધંધો કરવો એ તેઓને મહા નીચ કામ લાગતું.

ધંધાદારી લોકો, એટલે વસ્તીનો ઘણાખરો ભાગ શૂદ્ર વર્ગમાં ગણાતો, અને તેમની સ્થિતિ ગુલામગીરી કરતાં થોડીજ સારી હતી. જાગીરો વેચાય તેની સાથે ખેડૂનો પણ દોર ઢાંખરની પેઠે બીજા ધણીને હાથ જતા, અને જાગીરદારો તેમની ઉપર જુદમ ગુજાર-

વાને ઘણું કરીને મુખત્યાર હતા. વસવાયા લોકપર ભારે વેડ હતી. ખીજા વેપારધંધા અનેક જાતના હતા, પણ તે કરનારને આખરે કે સ્વસ્થતા નહોતી.

કેટલાક શહેરના શાહુકારો ધનાઢ્ય હતા અને તેથી તેમનું કંઈક માન હતું, પણ સત્તા કંઈ નહિ ને ક્ષત્રીઓને રાજી રાખે તોજ રહેવાય. શાહુદી તો ગમે તેવો લખપતિ હોય, પણ અતિશ્ચ ગણાતો, ને તેની ઉપર કોઈ ગમે એવો જીવન કરે તો પણ તેની કાંઈ દાદ કે કૃપાદગ્ધ હતી નહિ. મતલબ કે આ વેળા ખંડી રૈયત દુઃખી, યુક્તામીમાં, ને એક ક્ષત્રીજ સત્તાધારી હતા. ક્ષત્રીમાં પણ ઘણું જોર આગીરદારોનું હતું. તેઓ તો રાજાને પણ ભાગ્યેજ ગાંડતા. તેમની પાસે મોટી મોટી લશ્કરી આગીરો હોવાથી, એક ડચકારી વગાડે તો સેંકડો સીપાહીઓ આવીને તેમના વાવટા નીચે ઉભા રહે. આવા પાંચ દશ સરદારો ભેગા થાય, તો રાજાને પણ વિચાર પડે એમાં શી નવાઈ ? રાજા પાસે પોતીકું લશ્કર તો આ સમે થોડુંજ હતું, અને આ સરદારોનું સમસ્ત લશ્કર તેજ રાજાનું મોટું લશ્કર હતું. તેથી રાજાઓ આ આગીરદારોને પોતાના ભાયાત પ્રમાણે ગણતા, ને કેટલાક ખરેખરા ભાયાત જ હતા. રાજાને જે કામ કરવું હોય, તે પોતાના આ સરદારોને રાજી રાખે તોજ થાય. કદાપિ કોઈ રાજા વાંકો ચાલતો, તો આ ક્ષત્રીજઓએ ટપ હથિયાર લઈને ઉભા થતા, અને તે વેળા તેઓ કેવા પરાક્રમ કરી શકતા તે તમે પાછળ આ બસો વરસનું વૃત્તાંત વાંચ્યું તે ઉપરથી બરાબર જાણી લીધું હશે.

જેની પાસે મોટી આગીરો નહોતી, તે નાઈટ (Knight-ગરાસીયા) કહેવાતા. એ પણ જાતે ક્ષત્રી તેથી મૂળ તો અધિકાર આગીરદારોના જેટલોજ હતો, પણ તે ધીમે ધીમે ઝાંછો થઈ ગયો હતો. કેમકે પડે પોતાની નાની આગીરોની દેખરેખ રાખે તોજ ગુજારે થઈ શકે એવી તેમની હાલત હોવાથી ધડીએ ધડીએ લડવું

કે રાજકારભારમાં માથું ધાલવા હાંદન દોડી જવું એ તેમને કેમ પરવડે ! ખાઈમેન્ટમાં બોલાવે, તોપણ તેઓ ભાગ્યેજ જતા; અને તેથી તેરમા સૈકાને આરંભે તેમના હક્ક નહિ જેવા થઈ રહ્યા હતા. તો પણ તેમણે ક્ષત્રીવટ છોડી નહોતી. અસ્પર્શસ્પર્શમાં જોઈએ તેવા કુશળ હતા. વખત આવ્યે હથિયાર પકડવાં એ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા. તેથી રાજમાં તેમનીયે કાંઈક તો ગણના હજી હતી ખરી. એ કેવી રીતે વધી, અને આ ગરાસીઆઓમાંથી આગળ જે ગૃહસ્થ વર્ગ ઉભો થયો તેની સત્તા દેશમાં શી રીતે સર્વોપરિ થઈ પડી તે તમે ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જેમ જેમ આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમને સમજશે.

પ્રજાસત્તાનો ઉદય ને વૃદ્ધિ—ઉપર જે કહ્યું તે ઉપરથી તમને માલમ પડ્યું હશે કે તેરમા સૈકાને આરંભે ઇંગ્લાંડના ધણુ લોકો તો કેવળ સત્તા રહિત હતા, પણ તેના બદલામાં થોડા લશ્કરી જમીદારો રાજને પણ હંકારે એવા હતા. આ સમે યુરોપના બીજા દેશોમાં જુઓ, તો તો તે ક્યારના પોતાના રાજાઓ સાથે આથડીને સ્વતંત્ર થઈ રહ્યા હતા; અને જોન, ત્રીજો હેન્રી, બીજો એડવર્ડ અને બીજો રિચર્ડ એ રાજાઓના રાજમાં તેમણે અહિંયા પણ થોડું મદોન્મત્તપણું ખતાવ્યું નથી, પણ ચિલિયમ વિજયીની દીર્ઘ દૃષ્ટિના પ્રતાપે તેઓથી રાજ તોડી સ્વતંત્ર તાલુકા સ્થાપન થઈ શક્યા નહિ. ઇંગ્લાંડના તાલુકદારો મૂળથી જાણુતા હતા કે એમ તો આપણાથી થઈ શકવાનું નથી અને તેથી સ્વતંત્ર થવાની ઉમેદ રાખવાને બદલે તેઓ માંહોમાંહે સંપ કરી રાજને હંમેશાં દાબમાં રાખવાની તજવીજ કરતા હતા.

નોર્મન તાલુકદારો મૂળથી ગ્રાહ્ય પણ હતા. પોતાની જાતનો અમલ જ્યાં સુધી પૂરેપૂરો ઇંગ્લાંડમાં જામ્યો નહોતો, ત્યાં સુધી તેઓ સંપૂર્ણ રાજભક્ત રહ્યા. એ સમે ગાદીને માટે કુંવરો વહતા ત્યારે તેઓ વાજબી કે ગેરવાજબી કાઢતો પક્ષ ન લેતાં લડાઈ જેમ અને

તેમ પતાવીજ નાંખતા. સમાધાનીમાં પણ એવીજ શરત લાવતા કે એક મરે ત્યારે બીજો ગાદીએ બેસે. આમ કરવાનો હેતુ એ હતો કે નોર્મન રાજના કકડા પડી જાય નહિ. તે છતાં ગાદીને માટે રાજ-કુવરો વઢી ન મરે એ હેતુથી તેમણે જ્યેષ્ઠ પરંપરાનો એટલે, એક રાજા મરે તો તેની પછી તેનો વડો પુત્ર કે તેનો વડો પુત્રજ ગાદી-એ બેસે એવો રીવાજ જલદીથી પાડી દીધો. ત્રીજા હેત્રીના રાજમાં આટલા બધા બખેડા થયા હતા તોપણ તે મૂંઝો ત્યારે વડો કુંવર એલેસ્ટાર્ધનમાં છતાં લોકોએ તેનીજ દ્વાર્ષ કરેલી.

આ વિચક્ષણ જમીદારોએ ઈંગ્લાંડમાં આવી જોયું તો તેમને આલમ પડ્યું કે રાજનો જુલમ અટકે અને લોકોની સ્વતંત્રતા જળા-વાય એવા કાયદા માજી રાજમાં સારા બંધાયા હતા. તે અમલમાં આણુવાની શક્તિ એન્ગ્લો-સેક્સનોમાંથી જતી રહી હતી, અને તેથી તેમનું રાજ પડી ભાગ્યું હતું. પણ આ નોર્મનો તો જેવા જોષ્યે એવા શાશ્વ, સંપીલા ને શરા હતા. તેમણે પહેલા હેત્રીના વખત-થીજ રાજ પાસે કાયદા પ્રમાણે વર્તવાનું વચન લેવા માંડ્યું હતું, ને તેમના સૈકાના આરંભમાં તો જોન રાજ પાસે “ મોટો પટ્ટો ” લખાવી ઈંગ્લાંડના પ્રજાલક્ષની જખરી કબૂલત કરાવી લીધી.

આ ‘ મોટો પટ્ટો, ’ મેળવવાનું માન આ અગીરદારોનેજ છે. એમાં બીજા લોકોનો ભાગ કાંઈજ નહિ અથવા બહુ થોડો હતો. એ પટ્ટામાં હક્ક તો આખી પ્રજાના ઘણે દરજ્જે મંજૂર થયેલા છે, પણ રાજસત્તામાં બીજા લોકને એથી કાંઈ ફાયદો થયો નહિ. એમાં મહા-જનની સંમતિ લેવાનું કહ્યું છે, પણ મહાજન મળે તેમાં અગીરદારો સિવાય બીજા કોઈ લોકને આવવાનો હજી અખત્યાર નહોતો. પ્રજાએ કરેલા પોતાના પ્રતિનિધિઓ આવે, ત્યારેજ તે દેશનું મહાજન મણાય, એવું જે હાલ પાર્લમેન્ટનું મુખ્ય સ્વલક્ષ્ય છે, તે હજી કોઈની સમજ-માં નહોતું. પણ એ મહાભારત કામ કરતાં પણ ઈંગ્લાંડને બચી

વાર લાગી નહિ. ઇ. સ. ૧૨૬૫ માં સાઈમન-ડિ-મોન્ટફર્ડની મારફતે એ અમૂલ્ય હક્ક ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાને મળ્યો. એ વખતથી ગરાસીયા અને કેટલાક મોટા શહેરના લોકો પોતાના પ્રતિનિધિ પાર્લિમેન્ટમાં મોકલવા લાગ્યા, અને આ વખતથીજ ખરેખરી પાર્લિમેન્ટ ઇંગ્લાંડમાં થઈ એમ ગણાય છે. રાજા અને જાગીરદારોના અગ્રણી પાર્લિમેન્ટને ખૂબ કાયદો થયો. જાને પક્ષના મનમાં એમ રહેતું કે ગરાસીયાઓ આપણી તરફ રહે તો સારું. તેમાં જાગીરદારો તો વિશેષ કરીનેજ તેમની સહાયતા શોધતા, કેમકે તેઓ એકલા રાજાની સાથે આથડી શકે એટલા યુરોપના તાલુકદારો જેટલા કોઈ જગ્યા નહોતા. રાજાને પણ ન્યારે નાણાનો ખર્ચ પડે ને જાગીરદારો વાંકા થયા હોય, ત્યારે પાર્લિમેન્ટને ખુશ રાખતા.

પહેલાં તો જાગીરદારોની ભેળાજ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પાર્લિમેન્ટમાં બેસતા, પણ સને ૧૩૧૨ થી ૧૩૪૧ સુધીમાં તેઓ જુદા જુદા મકાનમાં બેસતા થયા, અને ત્યારથી “ હાઉસ ઓફ લોર્ડસ ” —અમીરોની સભા,—અને “ હાઉસ ઓફ કોમન્સ ” સામાન્ય લોકોની અથવા આમની સભા,—એવાં નામ પડ્યાં. આમની સભામાં “ સ્પીકર ”—પ્રમુખ જેવો ઉપરી—પસંદ કરવાનો રીવાજ ઇ. સ. ૧૩૭૭ થી નીકળ્યો.

ત્રીજા એડવર્ડ રાજાએ પાર્લિમેન્ટની રજા વગર કર ઉઘરાવવાની ઘણી તજવીજ કરી, પણ તે આવો પ્રતાપી હતો તોપણ તેમણે તેને કળેકળે નમાવ્યો. તેઓ જાગીરદારોની પેઠે લડવા તો નહિ નીકળતા, પણ ન્યારે રાજા એમ કરે ત્યારે તે કામ કાયદા વિરુદ્ધ છે એમ ફરાવ કરતા, વારંવાર અર્જઓ મોકલ્યા કરતા, અને કોઈ અડીના વખતે હડલતોજ બેસતા કે અમારી ફલાણી ફર્યાદ નહિ સાંભળો તો અમે કર નથીજ મંજૂર કરવાના. કર મંજૂર કરતાં આટલી પંચાત ઉઠાવતા એટલુંજ નહિ, પણ આપેલાં નાણાં શી રીતે વાપર્યાં તેનો પણ તેઓ ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી હિસાબ માગવા

લાગ્યા. આ રાજના છેલ્લા ભાગમાં જે કાયદાઓ રાજ્યે કર્યા તેનાં મથાળાપર એમ લખ્યું છે કે આ કાયદો અમીરો તથા આમની સલાની સંમતિથી કર્યો છે. વળી રાજ નકારે આલે તો રાજને કપંકા દેવાને બદલે કારભારીઓ બદલવાની રીત કહાડી પ્રધાનોને કહાડી મુકવાનો આગ્રહ અમીરોનો તો મળથીજ હતો; પણ પાછળથી આમની સલાવાળા તેમ કરતાં શીખ્યા, અને તે કરવાની રીત સારી પડી. બંડ ઉઠાવવાને બદલે નાણાંની મંજૂરી જ ન આપે, અને તેથી આખરે રાજને એમનું કબૂલ કરવું પડે. વખતે રાજ બહુ જખરો ને મમતી હોય તો પાર્લમેન્ટની માગણી રદ પણ ગય. પણ વળી પાછો લાગ સાધી પોતાનું ધાર્યું મેળવે ત્યારેજ તેઓ જાય. પાર્લમેન્ટે કળેકળે કેવા હક્ક મેળવ્યા છે તે જોતાં મધ્યમ વર્ગના ઇંગ્લેન્ડમાં ફેટલો આગ્રહ છે તે બરાબર માલુમ પડે છે.

ચૌદમા સૈકાની છેવટે પાર્લમેન્ટની સત્તા આટલે સુધી વધીને થઈ હતી. હજી તે ઝાગીરદારોની સત્તાના તેજ આગળ ઝંખવાઈ જતી એ વાત ખરી. ધણીવાર તે રાજ કે બંડખોર તાલુકદારોના હાથેલા જ બચતી. બીજા એડવર્ડ કે બીજા રિચર્ડને પદભ્રષ્ટ કર્યો એ મદોન્મત જમીનદારોનું જ કર્મ હતું, અને પાર્લમેન્ટનું તો માત્ર નામ વગેરેવાનું હતું. પણ નામને ખાતર પણ પૃષ્ઠવું પડે, નામની એ મંજૂરી વિના કાંઈ થાય નહિ, એ તમે નાનો સુતો અપત્યાર સમજશો નહીં. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે પાર્લમેન્ટ સૌને સાથે છે એમ એ મત અત્યારથી ઈંગ્લાંડમાં સ્થાપિત થઈ રહ્યો હતો. આ રીતે મધ્યમ વર્ગના લોકોની સત્તા રાજમાં ઉભી થઈ અને વધી. એ વર્ગ હજી નાનો હતો. ધંધાદારી તથા ખેડૂત લોકોની સ્થિતિમાં ફેટલોક સુધારો થયો હતો, તોપણ તેમની ઉપરના જુલમ તથા શ્રદ્ધતા (જેને વિલનેજ-Villainage કહેતા તે) હજી દૂર થયાં નહોતાં. તેઓ મહા દુઃખી હતા, અને બોટ ટાઈલરનું બંડ એ એક તેનુંજ પરિણામ હતું. શ્રદ્ધ લોકોએ પોતાના હક્કને માટે ઉઠાવણી કરવાનો

ઈશ્વારના દતિહાસમાં એ પહેલવહેલો દાખલો છે. ખસેં ખસેં વરસ-
થી દેશમાં હક્કના પોકાર ઝાગીરદારો ને ગરાસીઆઓ પાડી રહ્યા હતા,
અને નિરંતર તેને માટે હથિયારના ઝગડારા થયા કરતા હતા, તો
તેની અસર કાંઈ પણ આ લોક પર થયા વિના કેમ રહે ? તે પણ
સ્વતંત્રતાની કીંમત ઓળખતા થયા હતા. હજી જખરદરત ઝાગીરદારો
ની આગળ મધ્યમ વર્ગનાનું પુરું ચલણ નહોતું, તો આ શ્રદ્ધ
જનતિઓ ખિચારી અજ્ઞાન શું કરી શકે ? તોપણ આ ખંડ વેળા
એમનો પોકાર એજ હતો કે સઘળા માણસ સરખાજ છે, અને વળી
હિંચ ને નીચ તે ક્યાંથી થયા ? હામ હામ તેઓ આ દૂહો ખરાડતા:-

“ જ્યારે બાવા આદમે, હજી ખેડયો નિજ હસ્ત;

ઈવે કાંત્યો રેઠિયો, ત્યારે ક્યાં હતો ગૃહસ્થ. ”

શારીરિક મહેનત કરવી નહિ અને તે કરે તે નીચ એવું જે
અભિમાન ગૃહસ્થ લોકો રાખતા હતા તે ઉપર આ સખ્ત ટાણો હતો.

વિદ્યા ધર્મની રિથિતિ તથા સુધારો—લોક મહા વહેમી ને
ધર્મીય હતા. ખગડી ગયેલો ખિસ્તી ધર્મ ચાલતો, ને તેનો મહારાજ
એમમાં રહેતો. તેની સત્તા સઘળે ઠેકાણે મોટા મોટા ભૂપતિઓને
પણ કંપાવતી. જોનના વખતમાં ઈશ્લાંડ ઉપર ખંડણી ખેસાડી તે તો
આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. પણ આ નવું લાકડું નીબી શક્યું
નહિ, કેમકે લોકને તે ગમ્યું નહોતું. ભાગ્યેજ દ્રાઈ રાજ્યએ ખંડણી
ભરી. ને ત્રીજા એડવર્ડના રાજમાં તો કાયદો કરી પાર્લમેંટે એ વાત
અંધ કરી. એજ રાજના પાછલા ભાગમાં એવો કાયદો થયો કે
દ્રાઈએ રાજ બાબત મહાતેશ્વરનો ફરમાન (papal bull) દેશમાં
દાખલ કરવો નહિ. ધર્મગુરુઓના ગુણ દોષની ચર્ચા કરતા પણ
લોકો થયા હતા, કેમકે રાજકીય બાબતની સાથે ધર્મમાંયે કાંઈ
કાંઈ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ થવા લાગી હતી. ધર્મસુધારાનો પહેલો પોકાર
પણ આજ વખતમાં વિક્ટોરિયા નામના સાધુએ ઊઠાવ્યો, અને
તેનું કહેવું તો સૌ વરસ પછી ધર્મસુધારકોએ જે વાત કરી તેના

કરતાં પણ વધારે 'ચાકણું' ને હિંમત લેરું હતું. એણે બાઈબલનું ભાષાન્તર પહેલવહેલું ઇંગ્રેજી ભાષામાં કર્યું એ માટે પરાક્રમ હતું. કેમકે એ વેળા સઘળી ધર્માક્રિયાઓ પણ લેટિન ભાષામાં થતી. અને ધર્મપુસ્તકોનો દેશી ભાષામાં તરજુમો કરવો એ તો મહા પાપ એમ પાદરીઓએ બધા લોકને મનાવી મુકયું હતું. પાદરીઓ આ સમે બહુ લોભી, લુચ્ચા, ડગારા ને વિપયાસક્ત થઈ ગયા હતા. વિદ્યા તો આ કાળને અંતે દેશમાં થોડીજ હતી. પહેલાં તો દ્રાવિડને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહિ, અને રાજાઓ તથા તાલુકદારો પોતાના નામની મહોર કાતરાવી રાખી, ખપ પડે ત્યારે સહીને ફેંકણે છાપ પાડતા. પહેલે હેત્રી કાંઈક લખેલો હતો તે એટલું નવાઈ જેવું લાગ્યું કે 'વિદ્વાન હેત્રી' એનીજ એની અટક પડી ગઈ. એ સમે કાંઈક વિદ્યા હતી, તે સાધુઓના મઠમાંજ; તોપણ કાંઈ સાધુને ખરેખરા પંડિત થવું હોય, તો તો તેને ઈટલિ કે ફ્રાન્સની પાઠશાળાઓમાં જવાની જરૂર પડતી.

ચાલમા સૈકામાં ઉપલા વર્ષના લોકોને લણવા ઉપર યુગિ થવા લાગી. પાછલા સૈકામાં દેશભાષા ઇંગ્રેજી થઈ ચુકી હતી તે હવે ખેડાણ-પર ચડી. ત્રીજા એડવર્ડના રાજમાં બે ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો રચાયાં, ને ઇંગ્રેજી ભાષાના સુધારાને પાયો નખાયો. એક ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે વિકિલંક બાઈબલનું ભાષાન્તર કર્યું તે; અને બીજું એ સર કવિનું કાવ્ય. આ કવિની ગણના આજ પણ ઇંગ્રેજી ભાષાના સર્વોપરિ કવિઓમાં થાય છે, અને એનું કાવ્ય લોકો હેતથી લખે છે. આજ રાજમાં સરકારી લખાણોમાંથી ફ્રેંચ ભાષા નીકળીને ઇંગ્રેજી વપરાવા લાગી. લેટિન ભાષાનો અભ્યાસ વધ્યો. રોજર બેકન નામના એક સાધુએ પદાર્થવિજ્ઞાન તર્ક પોતાનું મન દોડાવ્યું, અને એમ કહેવાય છે કે પાછળથી કેટલાક સૈકા કેડે જે શાધો થઈ તે સર્વ એણે પણ કરી હતી; પરંતુ આસપાસના ઘાડા અંધકારને લીધે તે પ્રકટ થઈ શકી નહિ; અને ઉલટું ધર્માંધ લોકો તર્કથી એને ઘણું દુઃખ ખમવું પડ્યું. એને માટે એટલે સુધી કહેવાય છે કે વરાળયંત્રનું એક ડોળીયું પણ એણે બનાવ્યું હતું.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

भाग ३ जो: पंद्रहमो तथा सोलहमो सैको.

प्रकरण ११ मुं.

લેન્ડેસ્ટર અને ચોર્ક કુળના રાજાઓ.

ઈ. સ. ૧૩૩૯ થી ૧૪૮૫ સુધી.

લેન્ડેસ્ટર કુળના રાજાઓ—ઈંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં હક વિના ગાદી પચાવી પાડવાનો આ પહેલવહેલો દાખલો બન્યો. બીજા એડવર્ડને જીલ્લમથી પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો, પણ એની પછી એના છોકરા-ને ખેસાડ્યો એટલે કાંઈ ભારે અન્યાય જેવું દેખાયું નહિ. બીજા રિચર્ડને છોકરું તો હતું નહિ; પણ એના પછી હેન્રીનો હક હતો એમ કહી શકાય એમ નહોતું. હાલ તો એ ગાદીએ ખેડો ને ઘાઘ બોલ્યું નહિ, અને તેમ આગળે ૫૦-૬૦ વરસ સુધી એના કુળ-માં એ ગાદી રહી, પરંતુ પછી મોટો ઝગડો ઉડ્યો ન દેશમાં ભારે કાપાકાપી ઘણી મુદત સુધી ચાલી. માટે આ સ્થળે જ એનો તથા સામાવાળાઓનો ઈત્હાંડના રાજ ઉપર કેટલો હક હતો તે આપણે જોઈએ.

વંશાવલિ—લેન્ડેસ્ટરનો ડયૂક હેન્રી, જે હાલ ગાદીએ ચડી ખેડો, તે ત્રીજા એડવર્ડના ચોથા છોકરાનો છોકરો હતો. પહેલા ને બીજા છોકરાનો તો હાલ કાંઈ વંશ રહ્યો નહોતો એટલે તે તર્ફની કાંઈ દરકત નહોતી, પણ ત્રીજા કુંવર કેલરન્સના ડયૂકની એક પુત્રી માર્યના ડયૂકને પરણી હતી તેના છોકરાનો છોકરો આ વેળા હયાત હતો. એણે તો ગાદીનો હક આગળ ન કર્યો, અને નિર્વંશ મરી

ગયો. પણ એની બહેન એન ચોર્ટ કુળમાં પરણી હતી તેની રૂએ તે લોક પાછળથી રાજનો દાવો કરવા નીકળ્યા. આફ્રી ચોર્ટ કુળના દોકારો જતે તેા એડવર્ડના પાંચમા કુંવરના વંશના હતા, પણ ત્રીજા કુંવરની તર્ફનો આ હક્ક તથા ત્રણ કુળની દોલત તથા સત્તા મળવાથી આગળ જતાં તેઓ બહુ બળવાન થઈ પડ્યા.

ચોથા હેનરી—નાહક ગાદીએ બેસનારના રાજમાં બંડ ફિતુરો આવજ તેમ આ રાજમાં થયાં, પણ હેનરીએ તે હિંમત તથા ચતુ-
રાઈથી રામાવી દીધાં. એના રાજમાં એ સિવાય વિશેષ કંઈ બળવા
લાયક નથી.

પાંચમા હેનરી—જાળપણમાં આ રાજ્યએ જેટલું બદનામ
મેળવ્યું હતું તેટલોજ તે ગાદીએ બેસી વખણાયો. એના આપના
વખતમાં, કહે છે કે, હુન્ન્યા, લક્ષ્મી તે બહારવટીઆ લોકની
સાજતમાં તે ફરતો. એક વળા એનો કાઈ જુગારી સાથી ગુનાહમાં
પકડાયો, ત્યારે તેને છોડાવવા માટે કોર્ટમાં ગયો, અને એની
બક્કામણ ન માની, ત્યારે એણે જરજરને હિંમતીને એક તમાચો
મળ્યો. તે જરજરે પણ તુર્ત હુકમ કર્યો કે, “કુંવરાજ, હું તમારા
આપનો આપેલો અધિકાર બળવું છું; તેથી આ તમે માફ નહિ,
પણ ખુદ મહારાજનું અપમાન કર્યું છે, અને તે માટે તમે પણ
તમારા સાથી જોડે કેદમાં પધારો.” કુંવર સમજીને તુરત તુરંગમાં
એક દહાડો ગયો, અને જ્યારે એ વાતની એના આપને
બખર પડી ત્યારે તે હરખથી બોલી ઉઠ્યો કે, “ધન્ય છે મારા
ભાગ્યને કે મને આવો હિંમતવાળો ન્યાયાધીશ મળ્યો છે. અને
વળી વધારે ધન્ય છે ભાગ્ય મારાં કે મારો કુંવર આવું કાયદાને
માન આપે છે.” આ અમર કીર્તિવાળા ન્યાયાધીશનું નામ ગેરેકો-
ર્નિ હતું. આપણા દેશી સંજ્ઞામાં આવા કામદાર, કુંવર કે રાજ
હાલ પણ કયે ઠેકાણે મળશે ?

ગાદીએ ખેસતાંજ આ રાજાએ પોતાની ચાલ એકદમ સુધારી નાંખી. જૂના કામદારોને સન્માનથી કાચમ રાખ્યા, ને પોતાના ફક્ક ગોડીયાઓને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે “ જાઓ, તમારી ચાલ સુધારે નહિ ત્યાં સુધી મને તમારું મોં બતાવશો નહિ. એ દરમ્યાન ભૂખ ન મરો તેને સાફ હું આ થોડી ખરચી આપુંછું તે લ્યો લેતા જાઓ.” એમ કહી તેમને વિદાય કરી પોતે ડહાપણ ને નિબક્ષપાતપણે રાજ ચલાવવા લાગ્યો.

ત્રીજા એડવર્ડના વખતથી ફ્રાન્સ સાથે જે લડાઈ સળગી હતી તેનું હજી સુધી સમાધાન થયું નહોતું. લડતાં બંને પક્ષવાળા થાકતા ત્યારે તે મોકુફ રાખતા અને વરસોનાં વરસ ચાલ્યા જતાં પણ લડાઈ ઉભીને ઉભીજ ગણાતી હતી. ફ્રાન્સનો રાજા આ સમયે થેલો હોવાથી તે રાજમાં બે મોટાં તડાં બંધાઈને એક બીજા સાથે મોટી મારામારી ચાલી રહી હતી. આ વચ્ચેનો લાલ લઈ હેન્રીએ ફ્રાન્સ ઉપર સ્વારી કરી એજંટૂરના મેદાનમાં બંને પક્ષના લશ્કરોની ભેટભેટ થઈ (ઇ. સ. ૧૪૧૫), અને એમાં ફ્રેન્ચ લોકોએ પહેલાંની પેકેજ પોતાના મદને લીધે ભારે હાર ખાધી.

બે વરસ વચમાં આડા જવા દઈ ન્યારે જોયું કે માંહોમાંહે લડીને ફ્રેન્ચ લોકો છેક નખળા થઈ ગયા છે, ત્યારે એણે બીજી સ્વારી કરી, અને એ પૅરિસમાં ગયો ત્યારે ફ્રાન્સના નિર્બળ રાજા ચાર્લસે એને તારનાર જેવો ગણ્યો. તેણે હેન્રીને પોતાની કુંવરી પરણાવી, તથા એને ફ્રાન્સનો રાજરક્ષક તથા પછીનો રાજા એ નામથી બધાએ કબૂલ કર્યો. (ઇ. સ. ૧૪૧૭) હવે તો એણે પૅરિસ જ પોતાની રાજધાની કરી નાણાંની જરૂર પડતી ત્યારે ઈંગ્લાંડ આવતો, ને નહિ તો ત્યાંનો ત્યાંજ રહેતો. અને અહિંયા તેને એક છોકરો થયો. આ રીતે ઈંગ્લાંડ એક ઉપરાજ્ય થઈ જવાની તૈયારીમાં હતું, પણ ઈશ્વરે એમ ધાર્યું નહોતું. અને

એકાએક ભારે મંદવાડ થઈ આવ્યો, અને પોતે ગળ્યું કે હવે ઝાઝા દિવસ હું ક્યાડવાનો નથી ત્યારે એ ડહા રાજ્યએ કુંવર મેટો થાય ત્યાં સુધી પોતાના એક લાઈ બેડકર્ડને ક્રાન્સનો તથા બીજા ભાઈ એડ્વોકેટને ઇન્કાંડનો રાજરક્ષક નીમ્યો. આ રીતે રાજનો બદોબસ્ત કરી ૩૫ વરસની નાની ઉંમરમાં અપૂર્વ કીર્તિ મેળવી ઇ. સ. ૧૪૨૨ માં એણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

છઠ્ઠો હેત્રી—આ સમે ક્રાન્સનું રાજ એવું સંપૂર્ણ હસ્તગત થઈ ગયું હતું, કે મહીના એકમાં ચાર્લ્સ રાજ્ય મરી ગયો ત્યારે નાના હેત્રીને ક્રાન્સનો પટ્ટાલિપેક થયો. એની ઉંમર ભાગ્યે આ વેળા બાર મહીનાની હશે, પણ બેડકર્ડ મહા શાણો ને પરાક્રમી પુરુષ હતો. ક્રાન્સના મરનાર રાજના કુંવરે ૭ મે ચાર્લ્સ એ પદ ધારણ કરી જે તોફાન મચાવવા માંડ્યું હતું તેનો એણે ખંતથી ફેડો લીધો. સાત વર્ષ સુધી બેડકર્ડ ખર્ષ પીને એની પાછળ એવો મંડ્યો રહ્યો કે હવે એને શરણુ થવાની જરૂર પડશે એમ સવગાને લાગ્યું, પણ એવામાં જોન ઓફ આર્ક એ નામની એક જુવાન કુમારિકાએ આગળ પડી બાજનો બધો રંગ બદલી નાંખ્યો. એ ખર્ષ એક ગરીબ બેડુતની છોકરી હતી. પરદેશીઓનો અમલ જોઈ એનો આત્મા એવો અકળાયો, કે એનું મન લહેરે ચડ્યું, અને પોતે પીર પેગબરને દેખવા લાગી. “તું ઉઠ, ને ચાર્લ્સને રાજ્યાલિપેક કર” એમ એના કાનમાં ફરેરાજ જેથી બણકારા વાગવા લાગ્યા, ને આખરે તેણીએ ચાર્લ્સની પાસે જઈ કહ્યું કે “ફલાણા દેવળમાં આવી આવી રીતની તલવાર લટકે છે તે મને આપ, અને હું તારા થોડા લશ્કરને લઈ હમણાં ફતેહ કરી આવું છું.” એ તલવાર ચળકાવતી પુરુષના પોશાકે સોનેરી સાજના સુંદર ધોડાપર સ્વાર થઈ પવિત્ર વાવટો ફરકાવતી તે થોડુંક લશ્કર લઈ એક્વીનસ શહેર ઉપર ઇંગ્રેજોએ ધેરો બાલ્યો હતો ત્યાં દોડી પહોંચી. (ઇ. સ. ૧૪૨૯.) ઇંગ્રેજોએ ડરી જઈ એને માર્ગ આપ્યો, અને શહેરમાં જઈ એણે કિલ્લેદારોને કહ્યું, “તમે

જોયા થું કરો છો ? ચાલો, મારી જોડે ઇંગ્લેન્ડની સામે. ” આ આવેશી ટેળાં સામે ઇંગ્લેન્ડથી ટકી શકાયું નહિ, અને ઘેરો ઉઠાવી તેઓ નાહા. હવેથી એ બાઈનું આલોયન્સની કુમારિકા એવું નામ પડ્યું. તેણીએ ચર્ચર્સને રૂઝ્મસ શહેરમાં લઈ જઈ પરંપરાની રીત પ્રમાણે રાજ્યાભિષેક કર્યો, ને પછી કહ્યું કે મારું કાર્ય હવે થઈ રહ્યું માટે મને પાછી મારે ગામ જવા દો. પણ જેના નામને પ્રતાપે ગયેલી બાજી પાછી હાથ આવવા લાગી હતી, તેને તે કાણુ વિદાય કરે ? હવે પછી કેટલીક લડાઈઓ થઈ તે બધીમાં ઇંગ્લેન્ડે હાર્યા, અને ઇંગ્લાંડથી અણુચિંતવી મદદ આવી પહોંચી ન હોત તો બેડફર્ડ ગમે એવો બહાદુર હતો તો પણ તેને ચેરિસ છોડી નાસી જવું પડ્યું હોત. આ નવા લશ્કરે ઇંગ્લેન્ડ પક્ષને કાંઈક ટકા યો; અને દૈવયોગે પેલી કુમારિકા તેમના હાથમાં આવી ગઈ તેને તેઓએ ડાકણ છે એમ કહીને દુષ્ટતાથી જીવતી ને જીવતી બાળી મૂકી. (ઇ. સ. ૧૪૩૧.) પણ આ ફૂરતાનું ફળ ધાર્યા કરતાં ઉલટું જ થયું. તમામ ફ્રેન્ચ લોકોની આંખમાં ખૂનસ ભરાઈ આવ્યું, ટોળીઓ તોડી નાંખી તેઓ એકઠાં થઈ ગયા, અને સ્વદેશભક્તતાથી નાના ને મોટા સઘળા આ પરદેશીઓની સામે એવા જુસ્સાથી ઉઠ્યા કે ઇંગ્લેન્ડથી ટકી શકાયું નહિ. એવામાં શાણો ને શરો બેડફર્ડ મરણ પામ્યો. (ઇ. સ. ૧૪૩૫.) હવે એક પછી એક ઇંગ્લેન્ડના હાથમાંથી મુલકો જવાળા લાગ્યા, અને ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં ફ્રેન્ચ શહેર સિવાય તેમની પાસે ફ્રાન્સમાં કાંઈ પણ રહ્યું નહિ.

આ પ્રમાણે ઝપાટાની સાથે પાછું ઇંગ્લેન્ડના હાથમાંથી ફ્રાન્સનું આવેલું રાજ જતું રહ્યું એનું એક કારણ તો એ હતું કે ઇંગ્લાંડના રાજકારભારમાં મહા કુસંપ અને અદાવત ચાલી રહી હતી. મરનાર રાજાએ તો રાજ્યરક્ષક એકલો ગ્લોસ્ટરને નીમેલો હતો, પણ પાર્લમેન્ટે તેની જોડે તેના કાકા બેડફર્ડને સામેલ કર્યો. એ બંનેરદાર પણ મહા લુચ્ચો ને ખટપટી હતો. આ બંને રાજ્ય-

રક્ષકોને મૂળથીજ અણુમનાવ થયો, અને આમળ જતાં તો વેર એટલું બધું વધી ગયું કે એક બીજા ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકી જીવ લેવા પણ એક બે વાર તૈયાર થયા. રાજા મોટો થયો પણ તેનામાં કાંઈ સત્તા આવી નહિ. તેની રાણી માર્ગરેટ પણ મહા મમતી અને લડાઈ ખોરી નીકળી. તે એક પક્ષમાં લરાઈ ગઈ અને બીજા ટોળીવાળા એક બીજાને મારવાનાંજ રાત દહાડા કાવત્રાં કરવા લાગ્યા. સામા પક્ષે ગ્લોસ્ટરને કેદ કર્યો, અને ત્યાં કાંઈએ તેને મારી નાંખ્યો. આ જોઈ બીજા અમીરોને લાગ્યું કે આપણી જાંદગી આ રાજમાં સત્તામત નથી, કેમકે રાજમાં તો કાંઈ મલ નથી અને અગવાન ટોળીવાળા પોતાના શત્રુ ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકી તેનો પ્રાણ લેતાં કાંઈ વાર લગાડતા નથી. રાજાને માથે કરજ બહુ વધી ગયું હતું અને તેથી પાર્લમેન્ટ પણ બહુ ખૂબ પાડવા લાગી હતી. નીચલા લોકોએ તો એક પરગણામાં બંડ ઉઠાવવાની પણ હિંમત ચલાવી હતી.

ગુનાખની લડાઈ એ—આવો લાગ જોઈ ચોર્કના ડચ રિયર્ડે તજરીજથી વાત ચલાવવા માંડી કે રાજપર ખરો હક્ક મારો છે. એણે પાછલા રાજમાં નિમકલસાલીથી નોકરી બજારી હતી, અને આ રાજમાં પણ ક્રાન્સમાં ધણી બહાદુરીથી લડ્યો હતો. પરંતુ આ સમે એણે જોયું કે હવે આ રાજનું ટકું ધણા દહાડા નીભે એમ નથી, અને હું મુકું છું તેટલું માફ જાય છે. તે છતાં એણે પ્રથમ તો રાજસુધારાની માગણી કરી, પણ તે લશ્કર લઈ ભેગું કરી ખુલી તલવારેજ. એ વેળા એનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ ને પોતાના તાલુકામાં પાછા જવું પડ્યું. એવામાં ભોગજેગે રાજ ગડો થઈ ગયો. અને તેથી પાર્લમેન્ટને સમજતી માર્ગરેટ ના કહેતાં રહી ને રાજ-કરબાર એણે પોતાના હાથમાં લીધો. (ઇ. સ. ૧૪૫૪.) પાછલા કરબારીને કેદ કરી એણે પોતાનો પહેલો હાથ દેખાડ્યો. પણ વર્ષેક દહાડામાં રાજ સારો થવાથી તે છૂટ્યો અને ચોર્કને હજૂરમાંથી નાસી જવું પડ્યું. એણે પોતાના તાલુકામાં જઈ લશ્કર ભેગું કર્યું.

ને તેને લઈ રાજનો સુધારો કરો એમ બોલતો લંદન તરફ આવવા લાગ્યો. રાજ કેટલુંક લશ્કર લઈ સામે ગયો, પણ સેન્ટ આલ્બન્સના મેદાનમાં જે લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો અને પકડાયો. (ઇ. સ. ૧૪૫૫.) પણ માર્ગરેટ રાણી વહાર લઈને આવી અને ચોર્કને ઉત્તરમાં નસાડી મુક્યો. આ વખતથી ઈંગ્લાંડમાં ત્રણવાર નીકળી તે ૩૦ વરસ સુધી પૂરેપૂરી આનંદ થવા પામી નહિ. હવે પછી બે પક્ષ વચ્ચે જે જે લડાઈઓ થઈ તેનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો તેના પાર આવે તેમ નથી. એટલી લડાઈઓ છતાં એ ટંટાનો નિકાલ જલદીથી આવ્યો નહિ, કેમકે ઈંગ્લાંડના તમામ લોકો કોઈ ચોર્ક તો કોઈ લેક્સ્ટર પક્ષમાં સામેલ થઈ લડવાને બાહર પડ્યા હતા. જેમ જેમ માણસો મરતાં ગયાં તેમ તેમ વેર ને અંટસ વધતો ગયો, અને પછી તો એક બીજાને માંડે માંડે એમ બંને પક્ષવાળા ઝંખવા લાગ્યા. રણસંગ્રામમાં સામે આવે તેને તો વીણી વીણીને મારતાજ. પણ જે પકડાય કે તામે થાય તેને પણ દુષ્ટતાથી કાપી નાખતાં વાર લગાડતા નહિ. ઘરમાં બેઠેલાને પણ પકડી મંગાવી રાજદ્રોહી ફેરવી જોતજોતાં ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેતા. નિરપરાધી નાનાં બાળકને પણ પકડી રહેંસી નાંખતાં આ સમે એક પક્ષવાળાને જરા પણ દયા આવતી પહિ. આ દારુણ દેશવધરાને “ગુલામની લડાઈઓ” કરીને કહે છે, કેમકે લેક્સ્ટર પક્ષની ધન ઉપર રાત્રું ને ચોર્કની ઉપર ધોળું ગુલામનું ફૂલ ચીતરેલું હતું. આ લડાઈમાં ઘડીમાં ચોર્કની જીત થાય, તો ઘડીમાં લેક્સ્ટરની. રાજ કેટલીકવાર કેદ પકડાયો, ને કેટલીક વાર રાણીએ છૂટા કર્યો. તે કેદમાં રહ્યો તો પણ રાણીએ પોતાના છોકરાને નામે લડાઈ જીત્સાથી જરૂરી રાખી. રિચર્ડ છેવટે એક લડાઈમાં પડ્યો (ઇ. સ. ૧૪૬૦) તોપણ ચોર્ક પક્ષવાળાએ તેના છોકરા એડવર્ડને આગળ કરી માર્ગરેટને લગાવી, અને ઇ. સ. ૧૪૬૧ માં તેને લંદનમાં લઈ જઈ રાજ્યાભિષેક કર્યો.

યોર્ક કુળના રાજાઓ ચોથા એડવર્ડ—એ હવે રાજ કહે-
વાયો, પણ એ પક્ષની લડાઈઓ હજી તેવીને તેવીજ જોશપર રહી.
માર્ગરેટ રાણી મહા જીરસાવાળી, બહાદુર ને ખંતી હતી. તેણીએ
તુર્ત જ ઉઠાવણી કરી, પણ તેમાં હારી ન્યારે થોડા દહાડા સખર
પકડી ક્રાન્સ ને રોકોટલાંડની મદદ લઈને તે પાછી આવી. હેકસામ
આગળ (ઇ. સ. ૧૪૬૪) એક મરણીયા લડાઈ થઈ. તેમાં
હૅંકરટર પક્ષના બહુ જ માર્યા ગયા અને વ્રજા વખત સુધી તેઓ
માથું ઉંચું કરવા પામ્યા નહિ. એ પક્ષના બધા લોકો કપાઈ ગયા
અથવા તેમને દેશ છોડીને નાસી જવું પડ્યું. આથી કાંઈક સ્વસ્થતા
થઈ કે ચોથા એડવર્ડે પોતાની અધમ વિષયાસક્તિની લગામો છૂટી
મૂકી, ને એને દરબાર એક મોટી અનીતિનું સ્થળ થઈ પડ્યું. નીચ
કુળની એક વિધવા ઉપર મોહિત થઈ તે તેને પરણ્યો, અને તેનાં
સગાંવહાલાંને મેટા માનમરત્યા આપી રાજમાં વધાર્યાં.

આ જોઈ વૉરિકનો અર્થ જ યોર્ક પક્ષનો મોટો સ્તંભ હતો
અને જોણે પોતાના આ સમયનાં પરાક્રમોથી “ રાજ કરનારો ”
એવું ઉપનામ મેળવ્યું હતું તે વંકાયો, અને તેની સાથે રાજનો
ભાઈ કેલરન્સ પણ સામેલ થયો. વૉરિકે કેલેમાં નાસી જઈ ત્યાં
પોતાની કુંવરી કેલરન્સને પરણાવી, અને ત્યાંથી એકાએક ધસી
આવી રાજને કેદ કર્યો. પણ એનું શું કરવું તેના એ વિચાર કરે
છે એટલામાં રાજ તુરંગમાંથી નાકો અને વૉરિક તથા કેલરન્સને
ક્રાન્સમાં નાસી જવાની જરૂર પડી. ત્યાં જઈ માર્ગરેટ રાણી
જોડે વૉરિક લળી ગયો અને તેના કુંવર એડવર્ડને પોતાની બીજી
કન્યા આપી તેને ગાદીપર બેસાડવાનું માથે લીધું. મોટું લશ્કર
લઈ એ લંદનપર ચઢી આવ્યો અને રાજના ધણીખરા અમીરો
નારાજ થયેલા હતા તે એને મળી ગયા. તેથી લડાઈ કર્યા
વિના ચોથા એડવર્ડને પોતાનો જીવ લઈ હોલાંડમાં નાસી જવું

પડ્યું. “ રાજ કરનારે ” તુરંગમાંથી કહાડી છટા હેત્રીને પાછો ગાદી ઉપર બેસાડ્યો (ઇ. સ. ૧૪૭૦) ને શરત પ્રમાણે રાજનો વહીવટ પોતે તથા કુલેરન્સ ચલાવવા લાગ્યા. બે ત્રણ મહિના પછી (ઇ. સ. ૧૪૭૧) પાર્લમેન્ટ બોલાવી, તેણે આ ગોઠવણ મંજૂર કરી.

પણ આ વાતને થોડા દહાડા નહિ ગયા એટલામાં એડવર્ડ પાછો કેટલુંક લશ્કર લઈને ચડી આવ્યો, અને કુલેરન્સ વગેરે કેટલાક થોર્ક પક્ષના સરદારો પાછા સમજીને તેને મળી ગયા, કેમકે તેમણે જોયું કે આ તો આપણે ધરની ફૂટે ધર ખોડ્યું. આ યુદ્ધમાં વૌરિક મરાણો અને લેંકેસ્ટર પક્ષની સઘળી આશાઓ અસ્ત થઈ ગઈ. તોપણ માર્ગરેટ પાછળથી આવી પહોંચી તેણે બીજી લડાઈ આપી: પરંતુ તેમાં એનાં સઘળાં માણસો માર્યાં ગયાં. કુવર કાં તો યુદ્ધમાંજ પડ્યો કે તેમ નહીં તો પકડાઈ ગયો અને પછી દુરત તેને પૂરો કરવામાં આવ્યો. માર્ગરેટને તેના ભાઈ ક્રાન્સના રાજ્યએ પૈમા આપી છોડવી, અને બિચારો રાંક છટો હેત્રી રહ્યો તેને કદખાનામાં નાંખ્યો, ત્યાં કેટલેક દહાડે તે ત્રણ કરીને કબોતે મરણ પામ્યો.

હવે એડવર્ડ નિર્ભય થયો અને તેની સાથે એના કસાઈ-વેડા ઉલટા વધ્યા. સામાવાળીયામાંના તો સઘળાને એણે ડાંધ પણ બોલવા ન દેતાં મારી નાંખ્યા. કોઈની ઉપર જરા શક આવ્યો કે તેનું આવી બન્યું. અને તે વેળા તે પારકા કે પોતાના પક્ષનો છે તેનો પણ એ વિચાર રાખતો નહિ. એ મહા ગુમાની ને ઘાતકી થઈ ગયો. પોતાના ભાઈ કુલેરન્સને પણ વગર વાંકે (કહે છે કે) દાડના પીપમાં કુખાવી મારી નાંખ્યો. (ઇ. સ. ૧૪૭૮.) આ રીતે લોકો કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા એવામાં એ પાપી મૂંઝો ને લોકોએ હરખથી એના છોકરાના નામની દુવાઈ ફેરવી. (ઇ. સ. ૧૪૮૩.)

પાંચમે ઓડવડ—આ બિચારું તેર વરસનું બાળક તો ગાદીએ આવ્યું તે મરવાને માટેજ. એના કાકા રિચર્ડને રાજ્યરક્ષક ડેરબો હતા તેજ એનો ભક્ષક થઈ પડ્યો. એણે એ બાળરાજાની માને કેદ કરી ને મામાને ફાંસી દીધો. પછી પોતે રાજા થઈ બેસવાની એણે તજનીજ અરંજી. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ નામનો એનો મિત્ર આ અન્યાયમાં સામેલ નહિ થયો તેથી એ મારો જીવ લેવાને જનદુ કરાવે છે એવું ઢોંગથી તહેમત મુકી તેને મારી નખાવ્યો. પછીથી એના મળતીયાઓએ ઓડવડ રાજા પરણ્યો તે પહેલાં તેણે બીજા કોઈ સ્ત્રીને પરણવાનું વચન આપેલું હતું અને તેથી તેનાં લગ્ન ધર્મના કાનૂન પ્રમાણે રદ પાતલ હોઈ એ લક્ષ્મીના આ કુંવરો વારસ થવા માટે નાલાયક હતા એમ કહી, તેમજ ચોથો ઓડવડ અને કેન્ઝરન્સ એ બંને એમના આપના પેટના નહીં પણ રિચર્ડને તેનો ખરો પુત્ર હતા એવાં ખોટાં બાળ આગળ કરીને ભર પાર્લમેન્ટની તર્ફથી રિચર્ડને રાજા થવાની વિનંતિ કરી, અને તે એણે આનાકાનીથી સ્વીકારી. (ઇ. સ. ૧૪૮૩.)

એમ કહેવાય છે કે ગાદી ઉપર બેસા પછી તુર્તજ એણે કિશ્તમાં મારા મોકલી પેસા બે બિચારા બાળકોને ઊંઘના મારી નખાવ્યા અને છાનામાના ત્યાંજ દટાવી દીધા.

રિચર્ડ ત્રીજો—ઉપસા દુષ્ટ કામથી લોકો એને રાક્ષસ જેવો ગણવા લાગ્યા, અને ચોર્ક પક્ષમાં બે મોટાં તડ પડ્યાં. લેકેસ્ટર-વાળા તો ફ્રાન્સમાં રહ્યા રહ્યા લાગ શોધ્યાજ કરતા હતા, અને હાલ તેમણે તુર્તજ પોતાના સરદાર રિચમંડના અર્થ હેત્રીનો ચોથા ઓડવડની કુંવરી સાથે વિવાહ કરવા માંડ્યો કે કાપેલો અર્ધો ચોર્ક પક્ષ તો તેમની તર્ફ આવે. આ સાંભળી રિચર્ડ (એમ કહેવાય છે કે) પોતાની રાણીને ઝેર દેવડાવી મરી નાંખી અને પોતે આ કુંવરીને પરણવાની મહેનત કરી. પણ એ રાજકન્યા પોતાના ભાઈઓના ખૂનીની સાથે તે કેમ પરણે ? એનો વિવાહ તો રિચમંડ

સાથેજ થયો. લૅક્ટર પક્ષ જોરપર આવ્યો, બીજા અમીરો પણ કેટલાક ફરી ગયા, અને ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં જ તેમણે પાછી ઉઠાવણી કરી. એ વખત ફાવ્યું નહિ, પણ બીજી વખત તેઓએ મોટો હુમલો કર્યો. રિચર્ડ સામે જઈ ઓસ્ત્રર્થ શીલ્ડ આગળ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ એના લશ્કરમાં દગો થવાથી એની હાર થઈ અને પોતે રણને મોખરે લડતાં લડતાંજ પડ્યો.

રિચર્ડ રાજા શરીરે ખુંધો, ડીંગણો ને સ્વભાવે મહા દુષ્ટ કહેવાય છે. એ બુદ્ધિવાન હતો ખરો અને ગાદીએ બેઠા પછી તો એણે ન્યાય ને ઠાપણથી રાજ ચલાવ્યું. એનો અમલ દુંદુભ-ફકત બે વરસનો-ફેલકિતુરથી ભરપૂર હતો, તેપણ કેટલાક વ્યાપાર-વૃદ્ધિના એણે સારા કાયદા બાંધ્યા, અને સરકારી 'એક્ટ' છપાવી પ્રકટ કરવાનો ધારો પણ એના વખતથી જ નીકળ્યો. એ ધણી રીતે ઐરંગઝેબ જેવો હતો, પણ એ દેશકાળ એવો નહોતો કે ત્યાં એવા માણસ હિંદુસ્તાનની પેઠે ફાવી શકે. એના શા હાલ થયા તે આપણે ઉપર જોયું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ટ્યૂડર વંશના રાજાઓ : હેન્રી ૭ મા.

રાજપર હક્ક:—લૅક્ટરના મૂળ ઠાકોર જોને ઓવ્ ગોન્ટનો રાખેલી સ્ત્રીથી જે વંલો ચાલ્યો હતો તેને બીજા રિચર્ડ તથા પોપે ઐરસ ઠેરવ્યો હતો, પણ તેમાં એટલો અપવાદ નાખ્યો હતો કે રાજપર હક્ક નહિ. આ વેલામાં એની પ્રપત્રી થઈ તે સાતમા હેન્રીની મા લાગે. વળી પાંચમા હેન્રીની વિધવાને પુનર્વિગ્નથી પુત્ર થયો હતો તે એનો બાપ થાય. આ રીતે બન્ને તર્કથી એનો હક્ક હતો પણ વાંધા પડતાંજ, પરંતુ લૅક્ટર કુળમાં કોઈ બીજું રહ્યું નહોતું એટલે તે લોકો તો એને એક મનથી પોતાનો અધિરાજ

આનો હતો. થોર્ક કુળમાં પણ ચોથા એડવર્ડની એક કુંવરી સિવાય બીજું કોઈ પણ હયાત નહોતું, અને તેની સાથે તો હેન્રીના વિવાહ થયા હતા એટલે એ પક્ષવાળાએ પણ એને ખુશીથી રાજ કાબલ કમુલ કર્યો.

ગુલામની લડાઇનું પરિણામ—હેન્રીને બધાએ ખુશીથી આવકાર આપ્યો તેનું કારણ એક એ પણ હતું કે પાછલા દેશવિગ્રહથી લોકો કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા. એ લડાઇએ એટલી બધી મોંઝાણ માંડી હતી કે આ સમે શોક સંતાપ વિનાના ઇંગ્લાંડમાં થોડાં જ ઘર હશે. અમીર વર્મનો તો એ લડાઈથી સામટો ઘણું જ નીકળી ગયો હતો. ફક્ત રાજવંશીઓ લડાઈએ તો આ ત્રીય વરસની લડાઇમાં ૯૦ એક જણ માર્યા ગયા હશે, અને તાલુકદારો કેટલા મૂંઝા તેનું તો લેખુંજ નહિ. ઘણા અમીરોને ત્યાં તો તાળાંજ દેવાયાં હતાં. આ મહાભારત મરાનું એક મોટું પરિણામ એ થયું કે અત્યાર સુધી જે આટલો બગવાન ને મદોન્મત હતો તે અમીર વર્મ હવેથી ઇંગ્લાંડમાં બહુ નરમ પડી ગયો, અને માથામાંથી તાલુકદારીનો પવન કઢાડી નાખી તે રૈયતની દાખલજ રહેવા લાગ્યા. આ કારણથી પ્રથમ તો રાજ્યો નિરંકુશ થઈ ગયા ખરા અને પ્રજાને ઘણી પરાધીનતા વેડવી પડી, પણ પાછળથી ઘણો ફાયદો થયો, કેમકે તાલુકદારોની હિમાયત જતી રહેવાથી હવે આખી પ્રજાને પાંડે રાજ સ.થે તજવીજથી આચડવાની જરૂર પડી, અને તેમાં દિનપરદિન કસાઇને તે એવી બગવાન થઈ, કે છેવટે રાજની સર્વોપરિ સત્તા આમની સંભાળ હાથમાં આવી. પણ અજબત પહેલાં સોએક વરસ સુધી તો પાર્લમેન્ટ નહિ જેવીજ થઈ રહી, અને આ આખા દયુર કાળમાં રાજ્યોએ જે આપઅખત્યારી ભોગવી છે તેવી પહેલાં કે પછી ઇંગ્લાંડનો કોઈ પણ રાજ ભોગવી શક્યો નથી.

રાજનો બુદ્ધિમ તથા મરણ—સાતમા હેન્રીએ પોતાનો અમલ ખેસાડવા બુદ્ધિમ કરવામાં કાંઈ મજા રાખી નહિ. તે થોર્ક

પક્ષવાળાનું નિકંદન જ કરવા મંડ્યો, અને પોતાના જૂના દોસ્તો ઉપર પણ જરા વહેમ જતાં તેને પણ દાર મરાવતો. આથી દેશમાં બંડકિસાદ બહુ ઉડ્યાં. તેમાં જે બહુ જખરદસ્ત હતાં, કેમકે તેમાં જે જૂઠા વેશધારી હક્કદારોનેજ લોકોએ આગળ ક્યાં હતા. પણ હેત્રી મહા ખખરદાર હતો. એણે ઝાપણ અને મહેનતથી તે બંને બંડને શમાવી નાખ્યાં અને પછીથી સમજને લોકોની પ્રીતિ થાય એ રીતે વર્તવા લાગ્યો. તોપણ એનામાં પૈસાનો લોભ બહુ હતો અને તેથી મૂઝો ત્યાં સુધી તે તળવીજથી લોકોને બહુ દંડતો. ઇ. સ. ૧૫૦૬ માં એ મરણ પામ્યો ત્યારે જેટલો ખખનો નીકળ્યો તેટલો કાર્ધ પણ ઇંગ્લાંડના રાજ્યએ ભેજો કર્યો નહોતો. એના રાજમાં તોલ માપ આખા દેશમાં એક થયા એ એણે એક મોટું દેશોપયોગી કામ કર્યું. લાલ પણ વિનાયતમાં ઘણું ખર્ચ તેજ ચાલે છે.

સોળમે સૈફો—હાલને સુધારે યૂરોપને અગવનાર અને જગતમાં એને છેક નવો જૂનો કરી નાખનાર નામીયો સોળમે સૈફો હવે શરૂ થાય છે. યૂરોપનો મધ્યકાળ પૂરો થઈ હવે અર્વાચીન કાળ ખેડો. સોળમે સૈફો યૂરોપના ઇતિહાસમાં મહા અગત્યનો છે. યૂરોપના સુધારાએ હાલનું વલણ આ વખતથી પકડ્યું. પંદરમા સૈફોએ આ પ્રતાપી કાળની આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી. સુધારાનું મૂળ જે છાપવાની કળા તે ગટનબર્ગ નામના પુરુષે જર્મનીમાં કહાડી, અને તેને ઇંગ્લાંડમાં વિલિયમ કેક્સટને ઇ. સ. ૧૪૭૬ ની સાલમાં આણી. સોએક વર્ષથી પ્રાચીન વિદ્યાનો અભ્યાસ વધવા લાગ્યો હતો, અને છાપાની મદદથી તે વાયુ વેગે આગળ ચાલ્યો. હવે વાંચનું લખનું એ ઉપલા વર્ગમાં સાધારણ થઈ પડ્યું, અને કેટલાક તો ખરેખર મહા પંડિતાઈને પહોંચવા લાગ્યા. આજ પર્યંત સરસ્વતી બીહીને ધર્મલયોમાં ભરાઈ ખેડી હતી તે હવે બહાર નીકળી, અને સંસારમાં ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું. હવે લોકો પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરતા ને વખતે ધર્મગુરુઓના કાન પકડાવે એવા થયા. શુ

કહી ગયા છે એમ ન પૂછતાં ખરું થું છે તેની હવે તપાસ કરવા લાગ્યા.
જૂનું માટેજ સાઈ એ વિચાર નાશ પામ્યો, ને નવા તર્ક મનની
અભિરુચિ દોડી. આ વૃત્તિને ઉત્તેજન મળે એવા મોટા સાંસારિક
બનાવો પણ એ સમાર્માં બહુ બન્યા. અંદુકતા દારની શોધ લાગવાથી
પ્રાચીન યુદ્ધકળાઓ નિરુપયોગી હરી ચૂકી, ને નવીજ રીતિના ધડાકા
સંભળાવા લાગ્યા. આથી તાલુકદારી હયદળ કરતાં પ્રબળકીય પાયદળ
રણક્ષેત્રોમાં વધારે બળવાન હયું અને તાલુકદારોની સત્તાની તેમ તેમની
પ્રેમશૌર્યભક્તિની ભાવનાની આ કારણથી ઓસરતી થઈ. વળી
હોકાયંત્રનો શોધ થવાથી દરિયાની ખેડ બહુ જ વધી. ફિરંગી મોઢાએ
કેપ-ઓવર-ગ્રુડ-હોપને રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં આવવાનો માર્ગ ખોળી
કહાડ્યો, અને તેથી વેપારના નવાજ માર્ગ પ્રવૃત્ત થયા. કોલંબોસે
“ નવો મહાદ્વીપ ” શોધ્યો ત્યારથી તો નવીજ ભૂમિ, નવાજ લોક,
નવી વનરપતિ, નવાં જનવરો, અને સઘળુંજ નવું નવું યૂરોપના
જેવામાં આવ્યું. નવાએ તો કેપેનને ન્યાહજ કરી દીધું હતું. ત્યાં
સોનાના ઢગેદમ આવતા જોઈ આખું યૂરોપ મહા ચંચળ ને સાહ-
સિક બની રહ્યું. આ સમે યૂરોપની વૃત્તિઓ નવલોહિયા જીવનના
જેવી ઉછળતી અને ઉમંગી થઈ ગઈ-જાણે છલોંદાર પામી તેણે
નવો જન્મજ લીધો હોય. હવે યૂરોપની આંખ આમળથી ભૂતનો
પડો જતો રહ્યો, ને ભવિષ્યનો ઝળકવા લાગ્યો.

મકરણ ૧૩ મું.

૯૫૩૨ વંશ : હેન્દ્રી આઠમો.

આઠમો હેન્દ્રી—આ નવા જમાનાની અથવા સ્વાર્થી રજો-
ગુણની મૂર્તિ હતો. એ આ વેળા ભરજીવાનીમાં, ફાંકડો, ફક્કડ ને
ચતુરસુખણ હતો. માદીએ બેરો કે તુર્તજ બાપનો મોટો ખજનો
હાવવા માંડી નાચરંમ ને તમાશાઓથી ઈશ્વાંડુ દરબાર દીપાવી
મૂક્યું. પ્રથમ તો રહેમદિલી પણ સારી ખતાવી. જે બીચારાઓને

સાતમા હેત્રીએ લૂટી લીધા હતા તેઓને તેમની મિલકત પાછી આપી, ને જે દુષ્ટ કારભારીઓને હાથે એવા જુગ્મમ વર્ત્યા હતા તેને પકડી મંગાવી ફાંસીએ લટકાવી દીધા. તેથી આ નવા રાજાને જોઈ રૈયત તો રાજી રાજી થઈ ગઈ. એનામાં મમત, મિમ્મળ, આપજીદી, કઠોરતા વગેરે જે મોટા દુર્ગુણો હતા તે પાછળથી પ્રકટ થયા.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ—કરવાનો વિચાર તુર્ત કાઢીલા હેત્રીએ કયો અને ઇંગ્રેએ તો એ કીર્તિના સદા ભૂખ્યાજી હતા તેથી જેટલા પૈસા માગ્યા તેટલા ખુશીથી આપ્યા. આ લડાઈમાં હેત્રીએ કાંઈ ઝાઝું પરાક્રમ કર્યું હોય એમ તો જણાતું નથી પણ ઇમડમાટ ને ડાળ ભારે હતાં. આ લડાઈ અચકાતી અચકાતી ને માંદી માંદી વીશેક વર્ષ ચાલી, પણ તેથી ફાયદો તો માત્ર એટલોજ થયો કે હવેથી યુરોપના રાજમામલામાં ઈંગ્લાંડનો મત પૂછવા લાગ્યો. આ સમે રૈપેનનું રાજ મહા બળવાન થઈ પડવાથી ફ્રાન્સને તેની સાથે ઘણી હરીફાઈ લાગી રહી હતી. એવામાં જર્મનીની પાદશાહી ખાલી પડી, અને તેને માટે એ બંને દેશના રાજાઓ ઉમેદવાર થયા. સ્વાભાવિક રીતેજ એ દરેકના મનમાં એમ રહેતું કે હેત્રી મારા પક્ષમાં હિતરે તો બહુ પારે. અને એવે સમે મોંઘાસોંઘા થઈ પોતાનો ભાવ વધારવો એ કામમાં તો રજેગુણી હેત્રી મહા પ્રવિણ હતા.

૭ રાણીઓ—આ રાજાએ એક પછી એક ૭ રાણીઓ કરી અને કેટલીકને તો મારી જ નાખી, એ આ રાજાની હકીકતમાં મહાનિંદ્રા ને ત્રાસદાયક વાત છે. સાતમા હેત્રીએ રૈપેનની રાજકન્યા કુંથેરાઇન જોડે પાટવી પુત્રને પરણાવ્યો હતો, પણ તે તો બોગજોગે પરણ્યા પછી થોડા વખતમાં મરી ગયો. તે ઉપરથી લોબી હેત્રીએ તેનું પુનર્લગ્ન પોતાના બીજા દીકરા આ આઠમા હેત્રી જોડે કરાવવા ધાર્યું. આ ગોઠવણ કુંવરને ઠીક લાગી નહિ. કેમકે ખ્રિસ્તી લોકોમાં સાળી કે બોજાઈ સાથે લગ્ન કરવાનો ભારે પ્રતિબંધ છે. પણ સાતમા હેત્રીએ વગ લગાડી પોપની ખાસ પરવાનગી મેળવી, અને પછી

કુંવરે કાંઈ વાંધા લીધા નહિ. ગાદીએ બેઠા પછી પણ આડમો હેત્રી આ સ્ત્રી સાથે હંતપ્રોતથો ૧૮ વરસ સુધી સંસાર માંડીને રહ્યો. પણ આ સમે એ રાણીના સખીમંડળમાં એન બોલેન નામની એક સુંદર નવંયાવનાને રાખી હતી તેને જોઈ લંપટ હેત્રીનું મન ચળ્યું. તેને વશ કરવાને એણે ઘણી જુક્તિ કરી, પણ ફાળ્યો નહિ. ત્યારે અ.ખરે તેની સાથે પરણવાનો મનસુખો કર્યો. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે એક ઉપર તો બીજી આયડી થાય નહિ. તેથી આ નિર્દય ધણીએ પોતાની લાંબી મુદતની નિમકહલાલ રાણીને છેડો ફાડી દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે પોપની આગળ ઢાંગથો કરગરવા લાગ્યો કે આ ધર્મવિરુદ્ધ લમ મારા આત્માને મહા દુઃખ દેનારું થઈ પડ્યું છે અને ગાદીવારસ પુત્ર જોઈએ તે થતો નથી તેથી ઈશ્વર પણ આવાં લમ તર્ક નારાજ જણાય છે માટે તમે તેને રદ કરો. પોપને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો કે હવે કરવું શું ? એક તો એ મોટા અન્યાયની વાત હતી, બીજું પાછલા પોપના એ લમ કરવાની છૂટ અ.પી હતી, અને સાથો મે.ડી હરકત તો એ હતી કે એમ કરે તો રૂપેનનો રાજા જે જમનીનો પદશાહ થયો હતો તે કુથેરઘનનો ભત્રીજો હોવાથી તેની સાથે લડાઈ થ.ય. માટે એણે તે આ વાત લંબાવો ઉડાવવા માંડી. અ.થો ક.મ.તુર રાજા ધણે. અંચીરો થઈ ગયો અને એણે આરોપાર યુરોપના ધણુ.ખરો શાસ્ત્રીએના અભિપ્રાય પોતાના લાલમાં લખી મંગાવ્યા, ખ.નગી રીને પેત્રી સ્ત્રી સાથે લમ કર્યા, અને મારા દેશમાં ધર્મનો ઉપરી હુંજ છું એવો પાર્લમેન્ટ દ્વારા કાયદો કરી ઈંગ્લાંડના ધર્મગુરુઓની સલા.માં કેન્મર નામના નવાજ એ કામને માટે નીમેલા એક ધર્માધ્યક્ષને મુખે એવો ઠરાવ કરાવ્યો, કે રાજાના કુથેરઘન રાણી સાથેનાં લમ મૂળથોજ ધર્મ વિરુદ્ધ છે. પાર્લમેન્ટે આ ઠરાવ પણ મંજૂર કર્યો, અને આ રાણીથી રાજાને મેરી નામની એક કુંવરી થઈ હતી તેને બેહકકદાર ગણી.

જે નવી રાણીને માટે આટલો બધો ઝઘડો ઉડાવ્યો હતો, તેનું

તો આ કામાંધ પુરુને થોડા વખતમાં એથી પણ વધારે ખૂરા લાલ
કર્ચા. બલિયારનું આગ મુકી તેને મારી નાખી અને તેની જે એક
સખી ઉપર મોહિત થઈ પડ્યો હતો તેને તે જ દહાડે પરણ્યો. આ
રાણીને પેટે એક કુંવરી થઈ હતી તેનું નામ ઇલિઝાબેથ. એને પણ
એકકદાર કેરવાની.

ત્રીજી રાણી જેન સેમોર કુંવર પ્રસવતાંજ એક વરસમાંજ
મરણ પામી. એ કુંવર છઠ્ઠો એડવર્ડ એ નામે આગળ ઝાળખાયો.
એથી રાણીને તો કરી તેવી તજ, કેમકે ચિતારાએ જેવી તેની છખી
ચીતરી ખતાવી હતી તેવી તે સ્વરૂપતાન માલમ પડી નહિ. પાંચમી
રાણી મળથી જ બલિયારણી છે, એમ સાબિત થવાથી તેનો શિર-
ચ્છેદ કરાવ્યો. છઠ્ઠીવાર એક વિધવા જેડે પરણ્યો તે ચતુર હતી તેથી
તે રાણીએ એને રીઝવી લીધી, અને તેને મારવાનો સમય આવે તે
પહેલાં એ પોતે જ મરી ગયો એટલે તે બચી.

ધર્મસુધારણા.—ઈંગ્લાંડમાં ધર્મસુધારણાનો આ રાજમાં મજ-
બૂત પા્યો નાખ્યો એ આ રાજમાં ખરેખરી જાણવા કાયક બિના
છે. એ બાબતનો વધારે વિગતવાર ખુલાસો સામટો આગળ પ્રકરણમાં
આપવામાં આવશે. પણ કુદરતને! ખેલ કેવો અગમ્ય છે કે માણસના
દૃષ્ટ આચરણમાંથી પણ જગતને લાલકારી જ ફળ નીપજે છે. હૈન્નીએ
પોપનો અધિકાર કલાડી નાખ્યો તે તો પોતાની પાપી મતલબને
માટેજ અને ધર્મસુધારાની તો એ બીજકુલ સામે હતો, તોપણ
એનેજ હાથે પરમેશ્વરે વહેંચનો કાટ તોડાવી ધર્મસુધારો ઈંગ્લાંડમાં
લાખત કરાવ્યો.

રામનું વસીયતનામું.—મેરી ને ઇલિઝાબેથ અધર્મ પુત્રીઓ
છે એવો જે પ્રથમ દરાવ થયેલો તે પાછળથી હૈન્નીએજ પાર્લમેંટ
પાસે રદ કરાવ્યો હતો. તે ઉપરાંત મરતી વેળા પોતે વસીયતનામું
એવું કરી ગયો કે મારી પછી એડવર્ડને, તે નાવારસ મરી જાય તો
તેની પછી મેરીને, મેરી નાવારસ મરી જાય તો ઇલિઝાબેથને, અને

તે પણ નાવાસ્સ મરી જાય તો ફ્રાન્સવાળી પોતાની બહેન મેરીના કાઈ વંશજને ઇંગ્લાંડની ગાદી મળે. એ બહેનને ઇંગ્લાંડના એક અમીર જોડેના પુનર્લગ્નથી એક પુત્રી થઈ હતી તેની લેડી જેન એ નામે કુંવરી હાલ હયાત હતી. આ ગોઠવણમાં હેન્રીએ સ્કોટલાંડના રાજાને પરણાવેલી પોતાની મોટી બહેન માર્ગરેટના વેલાને પડતોજ મૂક્યો, પણ એ વેલાજ પાછળથી ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યા. તેથી તે વિશે પણ આ કેસણે લખ્યું હોય તો ઠીક. તે સ્કોટલાંડના ચોથા જેમ્સ જોડે પરણી હતી. તેના પેટનો જે છોકરો થયો તે પાંચમો જેમ્સ કહેવાયો અને તેને પાછળથી મેરી નામે પુત્રી થઈ તે “સ્કોટ લોર્ડની રાણી” એ નામે ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. એ રાણી બીજા વા: હોર્ડ ડાર્નલિ નામે એક અમીર જોડે પરણી તે મૂળ માર્ગરેટના પુત્રની પત્ની થયેલી દીકરીનો દીકરો હતો. આ લગ્નથી દીકરો થયો તે ઇલિઝબેથ પછી જેમ્સ પહેલાને નામે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ટ્યુડર વંશ : એડવર્ડ છઠો અને મેરી.

છઠો એડવર્ડ-૮. સ. ૧૫૪૭ માં આઠમો હેન્રી મરી ગયો, ત્યારે આ કુંવર પૂરો દશ વર્ષનો પણ નહોતો તેથી સધળો કારભાર એના મામા ડ્યુક ઓફ સમર્સેટે ચલાવ્યો. એના વિચાર સુધારાના હોવાથી કેન્મર વગેરે નવા પંડિતોની સલાહ લઈ એણે ઇંગ્લાંડમાં સ્થિતિસ્થાપક કરવાનું કામ ધમધોકારે ચલાવ્યું, અને એજ રાજમાં સ્થળપૂર્વે થઈ ચૂક્યું એમ કહીએ તો ચાલે. તોપણ એની વર્તણૂક અવિચારી ને આપખુદીની હતી તેથી કોંકાની અપ્રીતિ થઈ બેઠો થવા લાગ્યાં. રાજમંડળમાં પણ સળો પેડો, ને એને રાજનામું આપવાની જરૂર પડી. પાછળથી રાજદ્રોહનું તોહોમત આવી એ માર્યો પણ ગયો.

આજરાજ શાણો, ભલો ને સારો ઈશ્વરભક્ત હતો; અને તે મોટા થશે ત્યારે ઉત્તમ રાજા નીવડશે એમ લોકો આશા બાંધવા લાગ્યા. પણ એટલામાં એને શીળી નીકળ્યાં ને તેમાંથી ક્ષયરોગ લાગી એ સોળ વરસની ઉંમર પૂરી થતાં પહેલાં દેવલોક થયો. (ઇ. સ. ૧૫૫૩.)

આ સમે મુખ્ય કારભારી નૌર્ધખરલાંડનો ઠાકોર હતો તેણે ખંધાઇથી પોતાનું કામ કલાડી લીધું. એનો છોકરો લેડી જેન એ જોડે પરણ્યો હતો, તેથી એણે મરવા પડેલા રાજાને આફ અવળું સમજાવી તેની પાસે એવો લેખ કરાવ્યો કે મારી પછી ગાદી એ બાંધીને મળે.

મેરી-સેડી જેન એ ઘણીજ વિદ્વાન, સુધરેલી, ભણેલી, શાંત ને રાંક સ્વભાવની હતી. એની તો મરણ નહોતી પણ નૌર્ધખરલાંડે એકદમ એની આજુ ફેરવી, અને એ ઘણીઘણીઆણીને રાજ્યાભિષેક કરવાની તયારી કરવા લાગ્યો. પણ આ અન્યાય જોઈ લોકો મેરીને પક્ષે ધાયા. નૌર્ધખરલાંડ લશ્કર લઈ સામે લડવા તો ગયો, પણ તેજ લશ્કર કુટીને હક્કદાર રાણીને મળી ગયું, અને એ એના સ્વજના સાથીઓ ભેગા પકડાઈ ગયો. મેરીએ મુખ્ય બંડ ખોરોને ફાંસીના શિક્ષા કરી, પણ લેડી જેન એ ને તેના ઘણા ઉપર દયા આણી તેમને કેદમાંજ રાખ્યાં. પણ પાછળથી એ બાંધને નામે બંડો ઉઠવા લાગ્યાં ત્યારે એ બંનેને દેહાંત દંડ કર્યો. (ઇ. સ. ૧૫૫૪.)

ધર્મસુધારો આ રાણી જડમૂળથી કલાડી નાખવાને બહુ મથી. પાછલા રાજમાં પોપવિરુદ્ધ જે જે કાયદા થયા હતા તે રદ કર્યા, પાછું ઇગ્લાંડને પોપને શરણે ધર્યું, અને સુધારકો ઉપર એવો તો જીલમ ચૂંલ્યો કે “ ખૂની મેરી ” એવુંજ નામ તેનું ઇતિહાસમાં રહી ગયું છે. આની વિગત આગળ આપીશું.

રાણીનું લગ્ન તથા મરણ—સુધારાવાળાએ પોતાનો પક્ષ

બળવાન કરવા રાણીને રૂપેન તથા જર્મનીના રાજકુવર ફિલિપ સાથે પરણવાની સલાહ આપી, કેમકે આ સમે એ રાજા કુધારાનો મોટો સ્તંભ હતો. આ સમે યુરોપમાં બધે ઠેકાણે સુધારાવાળા ઉપર વિકરાલ જીલમ થતા હતા; પણ રૂપેનના રાજમાં જે થતો હતો તે તો ન જૂતો ન ભવિષ્યતિ. આવા રાજના કુવર સાથે લગ્ન થવાની વાત સાંભળી ઈંગ્રેજો બહુ સામે થયા અને ધણીયે ના કહી. પણ છેવટે રાણીએ પોતાનું ધાર્યું કર્યું. આથી ધણી બેંડ ફિસાદો થયાં, ને દેશ હેરાનગતિને પહોંચ્યો. આ લગ્ન કરી રાણી પોતે પણ સુખી થઈ નહિ. ફિલિપ રાજ્યહેતુથી જ એની સાથે પરણ્યો હતો, અને પછીથી બંનેને હેત પ્રીત થાય એવું કાંઈ હતુંજ નહિ. રાણી ૩૬ વરસની આઘડ બાયડી અને વર ૨૮ વરસનો ભર જીવાનીમાં હતો. વળી ફિલિપનો સ્વભાવ અગ્રેમી, મીઝજી ને બેદરકાર હતો, અને તેમ મેરીમાં પ્રેમપાશથી વશ કરી લેવાનો સ્ત્રીગુણ એકે હતો નહિ, તેથી થોડા મહીના રહી એ પોતાને દેશ જતો રહ્યો. પછી તે કેટલેક વખતે પાછો આવ્યો, પણ તે પોતાની મતલબને માટે જ. એણે આવીને જક લીધી કે અમારે ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલે છે, તેથી ઈંગ્લાંડે પણ તેમ કરવું જોઈયે. પાર્લમેન્ટે ચોકખી ના પાડી, પણ મેરીએ એના કહ્યા પ્રમાણે કર્યું. એકવાર આ લડાઈમાં ઈંગ્લાંડની મોટી ફતેહ થઈ, પણ પરિણામે પોતાને તાબે ફ્રાન્સમાં એક જ સહેર કુલે હતું તે પણ ગયું. આથી આખા ઈંગ્લાંડને બહુ દુઃખ લાગ્યું. મેરી તો એમજ બોલી કે હું મરીશ ત્યારે પણ મારા હૈયામાં કુલે સહેરનું નામ કાતરાયેલું મારૂમ પડશે. એનો મરણકાળ પણ હવે કાંઈ દૂર નહોતો. જન્મની દુઃખણી મેરીને આ બનાવથી એવો ધા લાગ્યો કે તેની તંદુરસ્તી બગડવા લાગી, અને તે વેળા તાવનો રોગ આલતો હતો તેના ઝપાટામાં આવી તેણીએ ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં ૪૩ વરસની ઉંમરે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

૮૫૫૨ વંશ: ઇલિઝાબેથ.

રવભાવ તથા રાજનીતિ—આ રાણી ગાદીએ બેઠી ત્યારે ૨૫ વરસની હતી અને ૭૦ ની થઈ ત્યાં સુધી એણે રાજ કર્યું. આ લાંબા રાજમાં ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો પાયો રોપાયો. એ દેશમાં થયેલા મોટા મોટા રાજ થઈ ગયા છે, પણ રાજનીતિમાં આ રાણીનો ખરોખરીઓ ભાગ્યેજ કોઈ ગણી શકાય. ભલાભલા પુરુષ કરતાં પણ એ સ્ત્રી વધારે બુદ્ધિવાન, દઢ વિચારની અને હિંમતવાળી હતી. એનો જીરસો એના બાપ જેવોજ હતો, પણ વખત આવ્યેજ ખતાવતી. ખૂની મેરીના વખતમાં એને ઘાયુ દુઃખ વેડવું પડ્યું હતું, અને તેથી ઘડાઈને પોતાનો જીરસો આનમાં રાખતાં તે ખરાખર શીખી હતી. હરકોઈ રાજનું મોટું ડહાપણુ તો કેવા કારભારી તે પસંદ કરે છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આ રાણીએ મૂળથી ઝાલા, શાણા, અનુભવી ને રાજહિતેચ્છુ કારભારીઓજ રાખ્યા, અને મૂઆ ત્યાં સુધી તેમને પ્રેમથી પાળ્યા.

આ સમો ચોતરફ લડાઈનો હતો અને ઇલિઝાબેથનો તે બધામાં હાથ હતો, તોપણ એ એવી તજવીજથી આશી કે બધે ઇંગ્લાંડનું માન વધ્યું, એનું ધાર્યું કામ પાર પાડ્યું, અને તે છતાં એને એક જ મોટી લડાઈમાં પડવું પડ્યું. ફ્રાન્સની સાથે સંધિ થવાનો લાગ આવ્યો, ત્યારે એ ડહાપણુથી કેલે શહેરને માટે રકઝક કરવા રહી નહિ. ફ્રેંચ્સના લોકને મદદ કરી ખરી, પણ તેમણે એને રાજ આપવા માંડ્યું તે લીધું નહિ. ફ્રેંચ્સમાં ખટપટથી એણીએ મોટો ભડકા સળગાવી મુક્યો હતો, પણ પોતે બહુખરી દૂર ને દૂરજ રહી. એનું લક્ષ પોતાના રાજનો સારી પેઠે બહોળસ્ત કરવા તરફ હતું અને તે કામમાં તે હિંમત, ખંત ને ડહાપણુથી મંડી હતી. એ કુંવારી જ રહી તેનું એક કારણ એ પણ હતું કે પરરાજ સાથે લગ્ન-

સંબંધ બાંધવાથી ઇંગ્લાંડનું ફિત જોઈયે તેવી છૂટથી જાળવી શકાય નહિ.

ધર્મોદ્ધારનું કામ—એથીએ પાંક પાયે ને સંપૂર્ણ કર્યું. ઇંગ્લાંડના ધર્મસમાજનું બંધારણ જે આ રાજમાં બંધાયું તેજ ધણું કરીને આજ પર્યંત ઇંગ્લાંડમાં ચાલે છે. હવેથી એ દેશ ખુલ્લો ને નિઃશંકપણે પ્રોટેસ્ટન્ટ થઈ રહ્યો, અને બીજા દેશની જે જે લાગુ ઝોમાં ઇલિઝાબેથે હાથ ધાલ્યો તે આ ધર્મસુધારાની મદદને મારેજ હતો.

ધર્મસુધારો થયો ખરો, પણ ધર્મની સ્વતંત્રતા તે બીલકુલ થઈ નહોતી. પાછલા રાજમાં જેમ ધર્મસુધારાવાળા ઉપર ભારે બુલમ થતો હતો, તેમ હવે બગાડવાળાઓ ઉપર થવા લાગ્યો. ધર્મને નામે ઇલિઝાબેથના રાજમાં મેરીના કરતાં કાંઈ ઝોછાં ખૂન થયાં નથી.

સ્કોટલેન્ડની રાણી મેરી—એનો ઇંગ્લાંડના રાજ ઉપર કેટલો હુક હતો તે વિશે આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ. એ ફ્રાંસના રાજા વેરે પરણવાથી તે રાજાએ ઇંગ્લાંડનાં રાજચિહ્ન ધારણ કરવા માંડ્યાં. આ સાંભળી ઇલિઝાબેથને બહુ ક્રોધ થયો, પણ પાછળથી તે રાજા મરી ગયો, અને મેરી પોતાના બાપુકા મુલકમાં જઈ રાજ કરવા લાગી. પણ સ્કોટલેન્ડના લોકો બધા પ્રોટેસ્ટન્ટ થઈ ગયા હતા, અને વળી આગેવાનોને લાંચ આપી ઇલિઝાબેથે ઉશ્કેરી મુક્યા હતા. તેથી આ કુથોલિક મતની રાણી સાથે તેમને જરાયે બન્યું નહિ. તેમાં એણે ચાલ પણ કેટલીક એવી ખરાબ ચલાવી કે મોટું બંડ ઉઠ્યું, ને એને રાજપાટ છોડી ઇંગ્લાંડમાં નાસી આવવું પડ્યું. (ઇ. સ. ૧૫૬૮). ઇલિઝાબેથે બહારથી મીઠાશ તો બહુ બતાવી, પણ તેને ફ્રાંસમાં ન જવા દેતાં ઇંગ્લાંડમાં નજરકેદ જેવી રાખી.

આ કામ અન્યાય ને વિશ્વાસઘાતનું હતું, અને પરિણામે એથી પણ મહા બૂડું કર્મ ઇલિઝાબેથને હાથે થયું. ઇંગ્લાંડમાં રોમન કુથોલિક વગેરે ધણા લોક બંડફિસાદ તો ચલાવી રહ્યાજ,

હતા, અને તેમને હવે ફાવતું નામ મળ્યું. મેરીને નામે હવે ધમધાકારે તર્કટો ચાલના લાગ્યાં. એક ફિસાદ શમાવે કે તુર્ત બીજું હિલું થાય. ઇલિઝાબેથ બહુ ગભરાઈ કે હવે કરવું શું ? ક્રાન્સમાં જવા મેરીને હવે છોડી પણ કેમ મુકાય, અને તેમ એ કેદમાં જીવતી હોય ત્યાં સુધી ઇંગ્લાંડમાં બંડફિસાદ પણ બંધ પડવાની શી આશા ? આ જોઈ એના મંત્રીઓએ આ અભાગણી પરદેશી રાણીનું કાટકું જ કહાડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. એની ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુક્યું, ધણી દહાડા તપાસ ચલાવી, અને ક્રાન્સના રાજ્યે કાલા-વાલા તથા રેકોટલાંડના રાજા જેમ્સે પોતાની માને ઉગારવા ધમકા ભરેલી બહુ વિનંતિઓ કરી, તે ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં આ ચંડાળચોકડીએ દેહાંતદંડની શિક્ષાનો હુકમ કરાવ્યો. આ હુકમપર સહી કરતાં ઇલિઝાબેથે બહુ દીલ, આનાકાની ને દીલગીરી ખતાવી, ને સહી કર્યા પછી પણ તે કાગળીઓ પાછો મંગાવવા માણસ મોકલ્યાં; પરંતુ તે પહેંચતાં પહેલાં મેરીનો તો વધ થઈ ગયો હતો. (ઇ. સ. ૧૫૮૭.) એ સાંભળી તે બહુ રડી, આક્રંદ કર્યું, મંત્રીઓને ધમકાવ્યા, અને જે સહી કરાવી ગયો હતો તેને ભારે દંડ પણ કર્યો. તે છતાં એ બધા ઇલિઝાબેથના ફતવા હતા, અને એણે હાથે કરીને જ પોતાની ફાઈની પૌત્રીનો પ્રાણુ લેવડાવ્યો, જેમ કેટલાક ઇતિહાસકર્તા કહેછે. ગમે તેમ હો, પણ એને માથે કાળી દીલી તો લાગી ખરી. એને પરદેશી રાણી ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મુકવાનો કાંઈ પણ હક નહોતો. કેદ ન રાખતાં મૂળથી જ એને ક્રાન્સમાં જવા દીધી હોત તો પાછળથી આવી મુંઝવણ કદી એને મળત નહિ.

રપેનનું અજિત નૌકાસૈન્ય—આ વેળા નેધરલાંડમાં રપેનનું રાજ હતું ત્યાં ધર્મનો અકરાકર વર્તવાથી લોકો બંડ કરી સ્વતંત્ર થયા. આ બંડમાં ખાનગી રીતે ઇંગ્રેજોએ અને પાછળથી રાણીએ પણ ખુલ્લી રીતે માણસ તથા પૈસાની ધણી મદદ કરી હતી. વળી

ઈંગ્રેજ વહાણવટીઓ અમેરિકામાં રહેનના સંસ્થાનેને ચાલિયા પેઠે
 લૂટવા તથા સતાવવા લાગ્યા હતા. અને રૌમન કુથોલિકા સર્વત્ર
 એમજ માનતા હતા કે ઈશ્વાંડની ગાદીનો હક્ક ખરી રીતે મેરીના
 જ હતો. આ સર્વ વેર વાળવાને હવે રહેનના રાજ્યએ ઈશ્વાંડને
 જ જીતી લેવાનો મનસુખો કર્યો. એણે એમ પણ ધાર્યું કે પ્રોટેસ્ટન્ટ
 પાખંડનો આ મોટો સ્તંભ ભાગી પડ્યો કે પછી બીજાને તોડી
 ખાડતાં વાર લાગશે નહિ. આ સમે રહેનનું રાજ યુરોપમાં બધી
 રીતે સર્વોપરિ હતું, અને તેણે પોતાનું સધળું બળ વાપરી ઈશ્વાંડ-
 પર ચડાઈ કરવાની તૈયારીઓ આરંભી. દુનિયામાં પહેલાં કોઈ દહાડો
 ન બનેલી એવી મોટી મોટી મનવારો બાંધી, ને તેમાં વીશ હજાર
 અનુભવી ને શરા સિપાઈઓ ભર્યા. તેનું ‘અજિત નૌકાસેન’ એવું
 નામ પાડી ધર્મક્રિયાઓના મોટા આડંબર સાથે ઇ. સ. ૧૫૮૮માં
 એને સ્પિસ્પનથી વિદાય કર્યું. ખેત એવો રાખ્યો હતો કે આ અજિત
 નૌકાસેન આ તર્કથી ઈશ્વાંડની ખાડીમાં આવી પહોંચે, કે નેધર્લાંડ
 તર્ક ત્રીશ હજાર લશ્કર ભેગું કરી રાખ્યું હતું ને લેઈને પામાં
 નામનો આખા યુરોપખંડમાં સર્વોપરિ ગણાયેલો સેનાપતિ ત્યાં
 તેને આવી મળે. આ પ્રતાપી સેનાપતિને આ બધી ચપ્પાઈનું ઉપરી-
 ચણું સોંપ્યું હતું. આ ચડાઈની ખખર સાંભળી ઈશ્વાંડના લોક
 પ્રથમ તો ભયભીત થઈ ગયા, પણ પછીથી એકસંધે બચવાની તૈયારી-
 ઓ કરવા માંડી. આ વેળા ઈશ્વાંડનું નૌકાસેન થોડું જ હતું,
 પણ બધા વેપારીઓએ ખુશીથી પોતાનાં વહાણ સરકારને સ્વાધીન
 કરી દીધાં. શ્રીમંતોએ વધુ માઝ્યાં જોઈયે તેટલાં નાણાં રજૂ કર્યા,
 અને બધા લોકો દેશરક્ષણાર્થે હથિયાર પકડી ઉભા થયા. રૌમન
 કુથોલિક લોકો અગર જો આ રાણીના જીલમથી કાયર થઈ રહ્યા
 હતા તોપણ આ પ્રસંગે તો પરદેશીઓને મારી કહાડો એજ પોકાર-
 માં તન, મન ને ધનથી સામેલ થયા. આવી ન્યાં ખરી દેશભક્તિ
 હોય ત્યાં પરમેશ્વર સામે જોયા વિના રહેતો નથી. સ્પિસ્પનથી જે

વહાણોનું સેન નીકળ્યું હતું તેને મુહૂર્તમાં જ તોફાન લાગ્યું, ને ભારે નુકશાન થયું. તેને મરામત કરતાં એક બંદરમાં દોઢેક મહીનો લાગ્યો. તોપણ હજી એ નૌકાસેન મહા વિકરાલ હતું. એ ઇંગ્લિશ ખાડીમાં પેહું, ત્યારે એનાથી સાત મૈલ સુધીનો દરિયો ધનુષાકારે ઢંકાઈ ગયો. પરંતુ ઇંગ્લિશ આરમારનો ઉપરી એડમિરલ હાવર્ડ પોતાની તૈયારીમાં જ હતો. આ મોટી રાક્ષસી સેના સામે પૂરું પડાય એમ નહોતું, તેથી તેને ઇંગ્લાંડની ખાડીમાં પેસવા દીધું, ને પાછળથી નાસભાગની લડાઈ ચલાવી. આવી લડતમાં રૃથેનિયર્ડોનાં મોટાં ઝાઝ, પાર્માએ અગાઉથી કહ્યું હતું તે પ્રમાણે જ ઉલટાં નુકસાનકારક થઈ પડ્યાં. એ જલદીથી ફરે નહિ, ને તે થીર ઉભા રહે એટલામાં તેની સામે તાંકીલી તોપોના ગોળા એને ભયોભય વીધી નાખે ત્યારે એના ગોળા તો ઇંગ્લિશ વહાણોના માથા ઉપર થઈ ક્યાંના ક્યાં જઈ પડે અને તેમ ન થાય તેને માટે ઝાઝને ફેરવી રહે એટલામાં તો ઇંગ્લિશોનાં વહાણ નાશીને દૂર જતાં રહે. મતલબ કે ઇંગ્લિશોનાં વહાણ નાનાં હોવાથી દરીયામાં માછલાંની પેઠે રમતાં, શત્રુને બહુ મહુ હેરાન કરતાં, ને એવામાં એકાદ વહાણ વખૂટું પડ્યું કે ટપ જઈને તેને પકડી લેતાં. આ રીતે દુઃખ પામતું અનિત નૌકાસેન કુલેની ખાડી સુધી જઈ પહોંચ્યું, અને ત્યાં પાર્મા આવી મળે ત્યાં સુધી ચોભવાનો વિચાર કર્યો. પણ પાર્માને આવવા માટે મૂળથી જ હોડીઓનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો નહોતો, ને તે છતાં તેણે આવવાનું કર્યું. પણ ઇંગ્લિશોના મિત્ર વલંદાનાં વહાણો તેને આવવા દેતાં નહોતાં.

કુલેના બંદરમાં આ રીતે રાહ જોતું રૃથેનિયર્ડ નૌકાસેન પડ્યું હતું તેવામાં જ હાવર્ડે રાતે ઓચિંતા આતશબાજી ભરેલાં છ વહાણો સળગાવી તે તર્ફ દોડાવી મુક્યાં. આ ભુક્તિથી શત્રુનાં ટેટલાંક વહાણ સળગી ઉડ્યાં, ને તેથી મહારાષ્ટ્રને બધાએ લંગર ઉડાવી નાસવા માંડ્યું. એવામાં ઉગમણો પવન છુટવાથી તે વહાણો તે તર્ફ ધસડ્યાં. આથી મોટું ધમસાણ થઈ રહ્યું. ટેટલાંક વહાણો

એક બીજાપર અથડાઇને લાગી ગયાં, ફટફાંક કિનારે ચડી ગયાં, ફટફાંકની પૂઠે ધાઇ ઇંગ્લેન્ડે નાશ કર્યો, અને બાકીનાં હિબી પૂંછડીએ જર્મન સમુદ્રમાં નાસી ગયાં. ત્યાંથી ગ્રેટબ્રિટનની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા રેપેન જવાનો મનસુખો ધાર્યો. પણ રફેટલાંડની ઉત્તર સુધી ગયા એટલે ત્યાં એવું તોફાન લાગ્યું કે ધણીખરાં વહાણ લાગી ગયાં. ઉગરેલાં વહાણ રેપેન જઇ પહોંચ્યાં ત્યારે આ અનિત નૌકાસેનનો ત્રીજો હિસ્સો પણ પૂરો સહીસલામત પાછો આવેલો માલુમ પડ્યો નહિ. આ ફતેહની ખબરથી ઈંગ્લાંડમાં ઠેર ઠેર ખુશી થઇ રહી ને રાણીએ મોટા દેવળમાં જઈ ઈશ્વરનું જાહેર સ્તવન કર્યું. આ વાતની યાદગીરીમાં રાણીએ ચાંદ કાતરાવ્યો તેમાં આટલું જ લખ્યું છે કે “ ઈશ્વરે વાયુ છોડ્યો અને શત્રુઓનો નાશ થઇ ગયો. ” આ ઉપરથી તમે જોશો કે ઇલિઝાબેથ કેવી હરેલ શુદ્ધિની હતી કે આવી મોટી ફતેહથી પણ જરાએ કુલાઈ ન જતાં સધળો યશ ઈશ્વરને જ આપ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

પંદરમા તથા સોળમા સૈકમાં ઈંગ્લાંડની ઉન્નતિ.

ધર્મસુધારો કે જે આ કાળનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું અને જે વડે આગળ સધળા સુધારા થનાર છે, તે વિશે આપણે પાછળ વચમાં વચમાં કાંઇ બોલી ગયા છીએ, અને આગળ તેનું ઇલાયદા પ્રકરણમાં જ વર્ણન આપવાનો ઇરાદો રાખીએ છીએ, તેપણુ આ ઠેકાણે એટલું ફરીથી કહેવું જોઇયે કે સોળમા સૈકાને અંતે ધર્મોદ્ધારણનું કામ પરિપૂર્ણ થઇ રહ્યું અને હવેથી ઈંગ્લાંડ દેશ ધોપની જાળમાંથી નીકળ્યો તે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરો.

વિદ્યા સંબંધી પણ આ કાળ ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં મહા પ્રતાપી છે. સોળમા સૈકાને અંતે શેક્સ્પીયર નામના કવિએ એવાં

નાટક લખ્યાં કે તેની જગતમાં જોડીજ નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનની શોધ કવી રીતે કરવી એ બાબત સર ફ્રેન્સિસ બેકન નામના ફિલસૂફે એક અનુપમ શાસ્ત્ર રચ્યું કે જેને પ્રતાપે જ હાલની આ બધી ચમત્કારિક શોધો થઈ છે, અને તેથી વાજબી જ રીતે હાલની તમામ પદાર્થવિદ્યાઓનો એ પિતા ગણાય છે. રૂથેન્સર, બેન જોન્સન, વગેરે બીજા ઘણાએ સરસ કવિઓ ઇલિઝાબેથના રાજમાં થઈ ગયા છે. ગદ્ય લખાણુ પણ ઘણું આ કાળનું તેજદાર હતું. હૂકર નામના એક ધર્મગુરુએ પ્રાદ શૈલિનું ગદ્ય લખ્યું તે આજ પણ ઘણું વખણાય છે. ખરે, આ કાળના તમામ ગ્રંથકારોને લઈએ તો તેમના જેવાં ગાંભીર્ય અને પ્રતિભા પછીના કાંઈપણ કાળમાં હજી સામાન્યતઃ ઇંગ્લાંડમાં દેખાયાં નથી.

કલાકૌશલ્ય—પહેલવહેલું ઇંગ્લાંડમાં આ સમયથી વધવા લાગ્યું. વહાણો બનાવતાં આવડતું હતું પણ તે આ કાળથી ખરેખરી સુધરેલી રીતનાં બનવા લાગ્યાં, અને ઇલિઝાબેથના કાળથી ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ જાહેર પડ્યું. આજ સમે ખેતીવાડી સુધરી, અને પટાટા, ગાજર વગેરે અનેક નવી વસ્તુઓનું વાવેતર ફ્રેન્સમાંથી સાથે દાખલ થયું. રેશમના વણાટનો હુન્નર પહેલવહેલો ઇંગ્લાંડમાં ધર્મને દુઃખે ફ્રાંસમાંથી નાસી આવેલા કારીગરોએ ઇંગ્લેન્ડે શીખવ્યો. મોજાં વણવાની કળા પણ આજ વેળા શોધી કાઢવામાં આવી. સ્વદેશી મોજાં ગુંથવાનું કામ ઇલિઝાબેથના રાજમાં નીકળ્યું, અને એજ રાણીએ પહેલવહેલાં મોજાં પહેર્યાં. એજ રાણીને માટે ઇંગ્લાંડમાં પહેલવહેલી ગાડી બની, અને સોના રૂપાના નાણાના સિક્કા પાડવાનો સંચો શોધી કહાડવામાં આવ્યો.

વેપાર વણજને તો આ કાળમાં કાંઈ અજબ જ વેગ એકાએક મળી ગયો. પંદરમા સૈકામાં ફ્રાંસથી અને વાર્સકા-ડી-ગ્રામાં જે મહાસાગરોના માર્ગ બતાવ્યા તે જેઠ યુરોપના સઘળા લોકોમાં દરિયો ખેડી વેપાર કરવાની અસંત હોંસ છૂટી. ઇંગ્લાંડના રાજાઓએ

તે કામમાં થોડી જ મદદ કરી, પણ લોકો પોતાની મેળે પોતાને ખર્ચે વહાણો બનાવી દુનિયામાં ચોતર્ફ ધૂમવા મંડી ગયા. એક ઉત્તર ધ્રુવ તર્ફથી હિંદુસ્તાનનો માર્ગ હુંદવા નીકળ્યો, તો બીજાએ અફ઼િનલ ખંદરે જઈ રુશિયા સાથેનો વેપાર પહેલ વહેલો ઉઘાડ્યો. સર ક્રાન્સિસ ડ્રેક તો આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા જ કરી વળ્યો. સર વોલ્ટર રેલીએ ઉત્તર અમેરિકાની ભૂમિ પર ફેટલાક ઇંચિને લઈ જઈ પહેલવહેલા ત્યાં વસાવ્યા, અને તે મુલકનું નામ પોતાની કુમારિકા ગ્રાણી ઉપરથી વર્જિનિયા પાડ્યું. એક મહા દુષ્ટ વેપારનો પાયો પણ આજ વેળા સર જોન હોલિન્સ નામના ઇંચિને નાંખ્યો. આફ્રિકાના કાંઠા ઉપર ઉતરી પડી આણે ત્યાંના વતની હબસીઓને પકડી લીધા, તે અમેરિકામાં જઈ રૂપિયન સંસ્થાનીઓને તેઓને ગુલામ દાખલ લેવા. આ સમે ધણા ઇંચિજી વહાણવટીઓ મોટા મોટા સાગરો ખેડતા હતા તેની એક મતલબ ચાંચીયાપણું કરવું એ પણ ખરી.

આ સમે અમેરિકામાંથી પટેટા તે તંબાકુ તથા ચીનની ચાહ વહેલવહેલી ઇંગ્લાંડમાં આવી.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વ તર્ફના ટાપુઓ સાથે વેપાર કરવાને પહેલ વહેલી સ્થપાઈ એ આપણને સૌથી વધારે જાણવા લાયક હકીકત છે. એ સમે સઘળા ધંધા ઇંગ્લેન્ડે ચાલતા હતા તે પ્રમાણે ઇલિઝાબેથે આ કંપનીને જ હિંદુસ્તાન તર્ફ વેપાર કરવાનો પટો ઇ. સ. ૧૬૦૦ ની સાલની છેલ્લી તારીખે આપ્યો.

વૈશ્ય લોક-આવા વૈશ્ય કાળમાં જોરપર આવવાજ જોઈયે, અને તે પ્રમાણે જ આ સંક્રામાં થયું. ઉપર જે પરમ પ્રૌઢાં વૈશ્ય કર્મો વર્ણવ્યાં તે તો ખરેખરા વૈશ્યોએ નહિ, પણ તેમના નામ ઉપરથીજ માણુમ પડશે કે કાળને અનુસરી વૈશ્યવૃત્તિમાં તક્ષીન થયેલા ક્ષત્રીઓએ કર્યાં હતાં, કેમકે આ સમે યૂરોપ ખંડમાં જૂની રાજપૂતી (શિવજી) ભાંગી પડી વૈશ્ય બુદ્ધિનો પહેરો ખેઠો હતો. હવેથી પ્રેમશીર્ષની લક્ષિત જઈ લક્ષ્મીદેવીની આવી. પણ ઇંચિનેએ એ

નવા કામમાં પહેલાંના જેવાંજ સાહસ ને ઉત્સાહ વાપર્યાં, અને તે કરનારા પ્રથમ તો મૂળના ક્ષત્રીઓ જ હોવા જોઈએ, તે છતાં વૈશ્ય લોકો આ સમે ઘણી ઉન્નતિએ પહોંચ્યા હતા.

તેરમા સૈકામાં આપણે જોયું તો વૈશ્યો પૂરી શક્તિમાં રીખાતા હતા, પણ જેમ જેમ પૈસાનું બળ વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓ પોતાની અધમ સ્થિતિ સમજવા લાગ્યા. તાલુકદારોના જીવનની સામે કાંઈક ટકાવો કરવાને સારૂ દરેક ધંધાના કારીગરો મૂળથી જ પોતપોતાની નાત અથવા સાજનું બાંધીને રહ્યા હતા, અને મોટાં ગ્રામોમાં તો દરેક સાજનાની તર્ફના એક બે માણસો બેગા થઈ મહાજન મળવાનો પણ દસ્તૂર નીકળ્યો હતો. સાજનાના ધારા કે હુકમ પ્રમાણે સઘળા કારીગરો ચાલતા, ને ન ચાલે તેને બધા નાતબહાર મૂકતા. જેમ જેમ નવા ધંધા નીકળતા ગયા તેમ તેમ સાજનાઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. ઇ. સ. ૧૩૭૬ માં હાંદન ખાતે ૪૫ સાજના એટલે ૪૫ જાતના જુદા જુદા ધંધા હતા, અને તેમની તર્ફનું એક સામાન્ય મહાજન હતું. આવો એકો કરવાથી કારીગરોની સત્તા પણ પૈસાની સાથે વધવા લાગી. પંદરમા સૈકામાં આખા યુરોપ ખંડમાં આવાં સાજનાં ઠેકાણે ઠેકાણે વધી ગયાં, અને પોતાના હક્કને માટે તાલુકદારો સાથે પણ આચડવા લાગ્યાં. ઇંગ્લાંડમાં તો તાલુકદારો “ ગુલાબની લડાઈ ” થી દમ વગરના થઈ રહ્યા હતા, અને તેથી જમાનાનો આ આંચકો તેમને વધારે લાગ્યો. ફ્રૂડલ ધારો તુટી ગયો અને વૈશ્યો સ્વતંત્રતાને પામ્યા, એટલુંજ નહિ પણ રાજમાં ફેટલીક સત્તા મેળવવાને પણ શક્તિમાન થયા.

મધ્યમ વર્ગની ઉત્પત્તિ—વૈશ્ય લોકના ઉચ્ચ ભાગ સાથે ગરાશીઆઓ સેળબેળ થઈ ગયા, અને એ રીતે જે એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો તે મધ્યમ વર્ગ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. શેક શાહુકરો, વેપારીઓ, મોટા મોટા ધંધાદારીઓ, અને મૂળના ગરાસીઆ, એ સઘળા આ વર્ગમાં ગણાય છે. હવેથી ઇંગ્લાંડમાં આજ વર્ગ આગળ પડતો થયો, અને દેશની સ્વતંત્રતાને માટે રાજની સાથે લડવાનું

કામ એને માથે આવી પડયું, કેમકે તાલુકદારો તો આત્મરક્ષણના અંગઝાનથી જ ક્યારના આ વૈશ્યવર્ગને વધતો જોઈ રાજના પક્ષમાં ભરાઈ ગયા હતા.* હવેથી તમે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં જોશો તો અમીરોની સભા તે રાજ તર્ફની અને આમની સભા તે લોકની સ્વતંત્રતાને માટે મથનારી એમજ માલમ પડશે. આ મહાભારત કામ પહેલવહેલુંજ આ મધ્યમ વર્ગની ઉપર આવી પડવાથી તેઓ તે બરાબર બળવી શક્યા નહિ, અને અલગત રાજનો અખત્યાર કેટલાક કાળ સુધી ધણેજ વધી પડ્યો, પણ સોળમા સેકાની છેવટે તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા અને આગળ એમની પ્રકૃતિમાં ધર્માત્મહત્વ તત્વ ભળતાં તેમણે કેવાં પરાક્રમ કર્યાં તે હવે પછીના ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં પાને પાને લખાયલાં છે.

રાજઓતું આપઅખત્યારીપણું—આ કાળમાં હદપાર જવાની તૈયારીમાં હતું. રાજના હુકમથી આખા દેશનો ધર્મ બદલાઈ ગયો એ વાત ઉપરથીજ તમે જાણી લીધું હશે કે આ સામે રાજ-ઓનો કેટલો ત્રાસ હશે. અસહ્યથી દરાર એંબર નામની એક કારટ હતી તો ખરી, પણ તેનું જોર સાતમા હેત્રીએ એટલું બધું વધારી દીધું કે સઘળા જુના કાયદા કાનુનો છતાં રૈયત પરાધીન થઈ પડી. એ કારટનું કામ ખુણામાં ચાલતું, ને તેની સામે દાદ કે ફર્માદ કાંઈ હતી નહિ. અસલ આ કારટ રાજદ્રોહીઓને માટે હતી, પણ હવે તો એ દ્વારા રાજઓ મજામાં આવે તેમ બધાને પીડવા લાગ્યા. કોઈ શાહુકાર પાસે સરકારે નાણાં માગ્યાં, ને તેણે ના કહી, તો તેને તુર્ત આ કારટમાં પકડી મંઝાવી પાંસરો કરતા. આખા ટ્યૂકર કાળમાં ખળળે ખાલી થયો કે તેને તર કરવાનો આ એક સાધારણ રસ્તો થઈ પડ્યો હતો. પછી ઇલિઝા-

* ગુલાબની લડાઈઓથી જૂનો ઉમરાવ વર્ગ નાબુદ થયો હતો. નવો વર્ગ ઉભો કર્યો રાજઓએ જ, અને વળી ધર્મ-સુધારણા કરતાં વા તે બધાને કેથોલિક ચર્ચની ઝગીરો અને સંપત્તિ રાજઓએ લૂંટી તેમાંથી તેમણે આ ઉમરાવ વર્ગને “પ્રસાદ” પચ્ચે સારી પેકે જમાડ્યો. (જુલો પ્ર. ૧૯).

એથ જેવી ડહી રાણી હોય તો માન મર્ત્યા સાથે રૂપિયા પાછા આપે, અને સાતમા હેત્રી જેવો હોય તો હોઈયાં કરી જાય, તે બંદીખાતું સેવડાવે તે જુદું. આ કાર્ટને ગરદન મારવાનો તથા જમીન જપ્ત કરવાનો અખત્યાર નહોતો, તોપણ પરિણામે એમ પણ થતું. કારણ કે દેહાંતદંડને લગતું કામ ચાલે તો ખીજ કાર્ટમાં જાહેર રીતે કાયદેસર, પણ ત્યાંના પંચમાંથી સરકારની મજૂર વિરુદ્ધ બોલે કાણુ ? જે કાઈ બોલ્યો તો તેને ખીજે દહાડે સ્થારચેંબરમાં ધસડી દડ્યો કે કેદ કર્યો છે જ. આ કારણથી પંચના કોઈ ધણાખરા સરકારની રૂખ જોઈને જ અભિપ્રાય આપતા, અને તેથી કાઈને પણ લૂટી લેવો કે મારી નાખવો હોય તો તેમ કરવું સરકારને અધરૂં પડતું નહિ. ખરે ટચૂડર વંશના રાજાઓ આપણા દેશના જેવા જ આપઅખત્યારી થઈ પડ્યા હતા. ફેર એટલોજ હતો કે ખરો બોલો પણ ન્યાયનો વેશ કરવો પડતો, જે નહિ જેવું તોયે કાંઈ પણ બંધન રહ્યું હતું ખરું. માર કહેતાં જ મારી નાંખાય તેના કરતાં આ બેશક વધારે સારું. વખતે શાક્ષી, પંચ કે ન્યાયાધીશ સત્યવાદી નીકળે તો રાજાતું ધાર્યું તેના મનમાંજ રહે, અને તેમ ન આવે તોપણ કેટલોક વિલંબ લાગે એટલે અણી ચૂક્યો સો વરસ જીવે એવું પણ વખતે બનતું. તેથી આટલો અંકુશ પણ ટચૂડર વંશના રાજાઓને આંખના પારા જેવો લાગતો. અને તેમાંથી છૂટવાને હલિજાબેથે તો કેટલાક વખત સુધી સંપૂર્ણ સલાહ શાંતિ છતાં લંદનમાં લશ્કરી કાયદો ચલાવ્યો હતો.

પાર્લમેન્ટ આ સમે નહિ જેવી થઈ ગઈ હતી. મોટા પટાતું તો કાઈ નામ પણ દેતું નહોતું. રાજાઓ પાર્લમેન્ટને પૂછ્યા વિના કુકમો કહાડતા અને તે કાયદા પ્રમાણે મનાતા. તે છતાં પાર્લમેન્ટની સત્તા છેક જ જતી રહી નહોતી. હજી પણ પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કદ તો નહોતા જ લેવાતા, અને તેમ હતું તેથીજ સ્થારચેંબરની આરક્ષે શાહુકારોને નીચાવવાની જરૂર પડતી. તેમજ પાછળથી પાર્લમેન્ટ પેરિન્ટાન્સિનેટ કાળના જેટલું તો નહિ જ, પણ કેટલુંક પાણી કલિજાબેથના રાજમાં ખતાવ્યું. ગાદીની વઢવાડ ન ઉઠે એ માટે

તેમના મનમાં એ હતું કે રાણી પરણે, અને તમારે શી પંચાત છે એમ કહી રાણીએ તેમને બોલવાની મના કરી હતી, તોપણ તેઓએ બે ચાર વાર એ વાતની જીદ લીધી, અને ત્યારે એ વાત તો તેણીએ નજ માની, ત્યારે તમારા પછી ગાદી કેને આપવી તેનો ઠરાવ કરો, એવી અળખામણી દરખાસ્ત વારંવાર કરવા લાગ્યા. તેમજ રાણીએ ધર્મનો કાયદો કહાડ્યો હતો તે વિરુદ્ધ એક સમે કોઈ બહુ બોલ્યો તેને પાર્લમેન્ટમાં બેસવાનો મનાઈ હુકમ રાણીએ મોકલ્યો. તે ઉપરથી સઘળા સભાસદો કોપ્યા અને ઠરાવ કર્યો કે રાજદ્રોહ સિવાય બધી વાતની ચર્ચા ને દરખાસ્ત કરવાનો તથા રાજગાદી કેને આપવી ત્યાં સુધીના પણ ઠરાવ કરવાનો અખત્યાર પાર્લમેન્ટ ધરાવે છે, તેમાં રાજાથી અટકાયત થઈ જ શકે નહિ. પણ તેઓ એ આખત ફરિયાદ કરવા આવે તે પહેલાં જ શાણી ધીલિઝાબેથે સમજીને પેલા સભાસદ સામેનો પોતાનો મનાઈ હુકમ ફેરવ્યો, અને તેને સભામાં બેસવા દીધા. વળી એક વેળા વસુભાતખાતામાં બહુ ખાચકી જોઈ તે અમલદારો સંબંધી પાર્લમેન્ટે કાયદો પસાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે મારા નોકરોને તમે પૂછનાર કોણ, એમ કહી રાણીએ બહુ ધમધમાટ કર્યો. પણ તેઓ ડર્યા નહિ અને આખરે આ વેળા પણ લટી જઈ રાણીએ કહાવ્યું કે તમે કહો છો તે પ્રમાણે હું બદોખસ્ત કરીશ. અને વળી એકવાર ધનરદારોને આપેલી સનદો પાર્લમેન્ટે લડીને રાણી પાસે રદ કરાવી હતી. તે છતાં પણ પાર્લમેન્ટ ધણી વખત કાંઈ બોલી શકતી નહિ એ વાત ખરી, કેમકે તેમનામાં ધણા જણ સરકારના દબેલ ને ખુશામતિયા હતા. સરકાર પોતાના આશ્રિતો જ પાર્લમેન્ટની ચૂંટણીમાં આવે તે માટે વગસગ તથા ઠળબળ વાપરતી. ફક્ત એક નવા પ્યુરિટન પંથવાળા કેટલાક સભાસદ સ્વતંત્ર, શરા ને સત્યને માટે મરે એવા હતા. એ સત્યના શરાઓએ હવે પછી શો ગળ્ય કર્યો તે આગળ કહેવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

આજ પર્વત યુરોપનો ધર્મસ્થાત.

ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉત્પત્તિ બીજી સધળા ધર્મની પેઠે એશિયા અંડમાં છે, અગર જો હાલ તો યુરોપનું એ વિશેષ લક્ષણ થઇ પડ્યું છે. તુર્કસ્તાનના પેલેસ્ટાઇન પ્રાંતમાં આજથી ૨૦ સૈકા ઉપર ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ બેથ્લેહેમ નામના એક ગામડામાં થયો. એ વેળા ત્યાં ચાહુદી ધર્મ ચાલતો હતો. તેમાં કર્મકાંડનો આડંબર વધી જઇ જ્ઞાન-ભક્તિ નહિ જેવાં થઇ રહ્યાં હતાં. ઇસુ ખ્રિસ્ત એ ક્રિયાકર્મ પડે પાળતો થકો લોકને ઉપદેશવા લાગ્યો કે ધર્મભક્તિ એજ એક મૂળ વસ્તુ છે. એ માત્ર આર વર્ષનો હતો ત્યારે એક વેળા જિરુસેલમના મહા દેવાલયમાં જઇ ત્યાંના આચાર્યો તથા શાસ્ત્રીઓ સાથે એણે એવો વાદવિવાદ કર્યો, કે તેઓથી કાંઇ જવાબ દેવાયો નહિ; અને તેમને લાગ્યું કે આપણો આડંબર તોડનાર આ કાંઇ મહા પુરુષ પેદા થયો છે. તેમ છતાં ત્યાર પછી ત્રીસ વરસનો થયો ત્યાં સુધી ઇસુ ક્યાં હતો ને શું કર્યું તે બરાબર જણાતું નથી. આ સમયે જળસપ્રદાયક જોન નામનો એક મોટો સાધુ મળ્યો, તેણે એને જોર્ડન નદીમાં જળદીક્ષા

---

* એની માનું નામ મરિયમ ઐટલે મેરી હતું. તે યુસફ નામના સુથાર સાથે પરણી હતી, પણ કહે છે કે તેને ત્યાં જવા પહેલાં એને ગર્ભ રહ્યો હતો. તેથી તેણે એને રાખવા ન માંડી, ત્યારે એક ફિરસ્તા-એ આવી સમાધાન કર્યું કે એ તો પવિત્ર આત્માના પેટનો પુત્ર છે. આ વાત સાંભળી જૂડિયાનો રાજા હેરોડ ગભરાયો, કેમકે ચાહુદીઓનો ત્રાતા કુમારિકાને પેટે ઉત્પન્ન થશે એવી એ લોકમાં ભવિષ્યવાણી ચાલતી હતી, અને તેથી એણે બે વરસ સુધીના સધળા છોકરા યોવાસ ગામડામાંથી શોધી શોધીને મારી નખાવ્યા. તે ઉપરથી ઇસુના આખાપ તેને લઇ, એક ફિરસ્તાની ચેતવણીથી કાંઇ કહે છે કે, મિસર દેશમાં નાશી ગયાં, અને, કાંઇ કહે છે કે, ત્યાંના જ જેલીલી પ્રાંતમાં ગ્રાતાનું વતન નેઝરેથ હતું ત્યાં જઇ વસ્યા.

આપી; અને તે વખતથી ઇસુ ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના કરવા નીકર-
 ચ્છે બહાર પડ્યો. આ વેળા એણે ધણા ચમત્કાર કરી ખતાવ્યા
 એમ કહેવાય છે. પણ શુદ્ધ, નિરભિમાની, પરમ કરુણાલુ એની
 રહેણી એ જ મોટો ચમત્કાર હતો. એની વાણીમાં એવું પારમાર્થિક
 સ્વત્વ હતું કે તે જે સાંભળતું તેનો આત્મા જગીને હુંકારે આપતો
 તેથી એનો માર્ગ જલદીથી ખૂબ જામવા લાગ્યો; અને જુના ગુરુ
 વર્ગે ગભરાઈને લોકોને ભરમાવ્યા, કે આ તો ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા
 નીકળ્યો છે. ઉશ્કેરાયેલા લોકે ઇસુ ખ્રિસ્તને પકડ્યો, તેને તે પ્રાંતના
 પ્રામન સંપ્રદાઈ રૂપે લઈ ગયા, અને ત્યાં રાજદ્રોહનું જ એની ઉપર
 તહોમત મુક્યું. એ મુખે કે જેનું નામ પોન્ટિયસ પાઇલેટ હતું
 તેને યુનોહ : સાખીત તો લાગ્યો નહિ પણ લોકોને શાંત પાડવા
 તેણે યુદીનો હુકમ કર્યો, અને તે ધણા ઘાતકીપણાથી અમલમાં
 આવ્યો. કહે છે કે કમરમાંથી ત્રીજે દહાડે એ ઉઠ્યો, અને ચાળીશ
 દહાડા સુધી પોતાના ભક્તોને વખતે વખતે દર્શન દઈ તેમને પોતાનો
 ધર્મ જગતમાં ફેલાવવાની લલામણુ તથા સમજુતી આપી. આ
 રીતે ૩૩ વર્ષની નાની ઉંમરમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનું યુદીગમન થયું,
 પણ એણે જે ધર્મનાં બીજ વાવ્યાં તે થોડા વખતમાં ઉગી, દુનિયા-
 માં હામ હામ ઘટા થઈ રહી.

ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર—તેના સ્થાપનારના બળાત્કાર મૃત્યુનીજ
 ત્રાહ એતો હતો એમ જણાયું. ઇસુ ખ્રિસ્તના ચેલાઓ, જેમાં
 આર. મુખ્ય હતા, તે દેશે દેશ ફરી વળ્યા. રોમે જાણીતી દુનિયામાં
 સ્વર્ણ રાજ્યનું ઐક્ય કરી નાંખ્યું હતું, તે આ ખ્રિસ્તી પ્રસારકોને
 બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યું; અને આ સમે પશ્ચિમનો સુધારો નાસ્તિક પંડિતો-
 ના બોધથી એવો તો સંશયગ્રસ્ત થઈ ગયો હતો, કે જનમંડળ-
 ને પોતાના આત્માની શાંતિને અર્થે કોઈ ભક્તિમાર્ગની ખરેખરી
 જરૂર હતી. તેથી આ નવા ઉપદેશકોએ જે ચમત્કાર ખતાવ્યા તે
 કોઈએ હરખથી માન્યા અને બાપુકા ધર્મ છોડી ટોળાબંધ આ

સગુણ ભક્તિ માર્ગમાં દોડી આવવા લાગ્યા. ઇસુ ખ્રિસ્તના મરણને ૪૦ વર્ષ ન થયાં એટલામાં એનો ધર્મ તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ, ઇટલી, મિસર ને બીજા પણ ઘણા દેશોમાં જડ થાઈને બેઠો. એ વાત ખરી કે હજી આ ધર્મ નીચ વર્ણમાં જ હતો, વિદ્વાનો કે રાજવર્ગના તેને હસી કહાડતા હતા. અને રોમમાં તે જંગરપર આવવા લાગ્યો ત્યારે પીટર ને પાલ નામના બે મોટા ઇસુના શાગિર્દોને એકદમ દેહાંતવં કરી દીધો હતો (ઇ. સ. ૬૮). પછીથી પંડિતો પણ તેમાં ભળવા લાગ્યા, અને રોમન શહેનશાહે જ જળસંસ્કાર ધારણ કર્યો. એ સમયથી એ રાજધર્મ થયો, અને કેટલેક કાળે આપણે હાલ જોઈએ છીએ તેમ આખા યુરોપ ખંડમાં એ જનધર્મની સ્થિતિએ પહોંચ્યો. એશિયા કે આફ્રિકામાં એનો પ્રસાર મૂળથી જ સામાન્ય હતો, અને કાંઈક હતો તેને સાતમા સૈકામાં મહમદી ધર્મ નીકળ્યો તેણે ઘણું ખરો તોડી નાંખ્યો.

રોમનો આચાર્ય—ઇસુ ખ્રિસ્તે કોઈને આચાર્યપદ આપ્યું નહોતું, અને એના બાર ચેલામાંથી કોઈએ પણ એવો દાવો કર્યો નહોતો. તે જ્યાં જતા ત્યાં ધર્મસમાજ જ સ્થાપન કરતા, અને તેમાં સઘળા સરખા ગણાતા. તેમ એ સમાજોમાં ફલાણો સમાજ નાનો ને ફલાણો મોટો એમ પણ નહોતું. પણ જે સમાજો ઇસુના ચેલાઓના ખાસ અધ્યક્ષપણા નીચે રહેલા તેને બીજા સમાજો માન આપે, અને રહેણી કહેણીનાં કોઈ વાતમાં તકરાર પડે ત્યારે તેનો મત પૂછવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ કારણથી ધીમે ધીમે જેરુસેલમ એટિઓક રોમ અને સિકંદ્રિયાના ધર્મસમાજો સઘળામાં મોટા ગણાવા લાગ્યા, અને તેમાં રોમ તો દુનિયાની રાજધાની હોવાથી ત્યાંનો ધર્મશુરુ, બધામાં પાછળથી મુખ્ય મનાયો. એથી એનો લોક વધ્યો ને મુખ્યને સાટે ઉપરી છું એમ બધાને બતાવવા માંડ્યું. એ દાવો ગ્રીસ તરફના ધર્મશુરુઓએ પત કર્યો નહિ, અને તેઓનો સમાજ અથવા પંથ “ પૂર્વ તર્ફનો ” કહેવાયો. રુશિયા, ટર્કી વગેરે

ના ખ્રિસ્તીઓ આજ પશુ આ “ પૂર્વ ” ના ખ્રિસ્તીઓ છે. પશ્ચિમ તરફના સઘળા સમાજો તો હવેથી રોમના ધર્મગુરુને જમદગુરુ ગણવા લાગ્યા. હવેથી રોમના ધર્માધ્યક્ષને જ પોપ એટલે ખાવા કહેવાય એવો ધારો પડ્યો.

પોપને રાજપદની પ્રાપ્તિ—આ સમે યૂરોપમાં જે ધાર્મિક અગ્રાન પથરાઈ રહ્યું હતું તેણે આ ધર્માચાર્યની સત્તામાં ઘણો વધારો કર્યો. આખા ખંડનો રાજમામલો પશુ એવો હતો. રૂમશામની પાદશાહી નબળી હાલતમાં આવી પડેલી જોઈ આ જમદગુરુએ તેનો ફટલોક મુલક છટકીમાં પોતે હસ્તગત કરી લીધો. ક્રાન્સમાં પેપિન નામે એક બળવાન ખવાસ રાજગાદી પચાવી પડ્યો હતો. તેણે લોકોને રાજી રાખવા પોતાને પટ્ટાભિષેક કરવાની પોપને વિનંતિ કરી. તેણે તેમ કરી જગતમાં બતાવ્યું કે પોપ ચાહે તેને રાજ આપે કે ચાહે તેનું લઈ શકે છે. આ ઉપકારના બદલામાં પેપિને શ્રીક પાદશાહના હોઆડ લોકે જે મુલક છીનવી લીધા હતા તે જીતી લઈ, પોપને ખ્રિસ્તીપણું કર્યા. એ રીતે ધર્મશ્રીની સાથે રાજ્યશ્રી પશુ રોમની ગાદીને પ્રાપ્ત થઈ. હવે મદ ચડે એમાં શી નવાઈ ? હવેથી રોમ ધર્મને દેકાણે મહા અધર્મનું રથબ ચતું ગયું. રાજવૈભવની સાથે મોજ મઝા, કુછંદ ને વિવિધ દુરાચરણો ધર્માધ્યક્ષમાં પેઠાં, અને દુનિયામાં રોમની ફજેતી થવા લાગી. આ સમે કાંઈ બે કુલટાઓએ અધાને એવા વશ કરી લીધા હતા કે તેમની મરજી પ્રમાણે આ ધર્માધ્યક્ષની ગાદી અપાતી. આ જ સમે, કહેવાય છે કે એક બલિ-ચારિણી રાંડને પોપની ગાદીએ સ્થાનિત ધર્માધિકારીઓએ બેસાડી દીધી હતી, પશુ તેણે એક વરધોડમાં જતાં જણી દેવાથી લોકમાં પૂરો ફજેતો થયો હતો.

પોપની સાવંલોભ સત્તા—રોમની ગાદીના ખાવા ઢંગ જોઈ ધર્મનીનો પાદશાહ વચમાં પડ્યો, અને તેણે પોપની નીમણૂક પોતાના હાથમાં લીધી. પશુ એનું પરિણામ થયું ઉલટું. હવે પોપને

પાદશાહની હુંક મળી તેથી તે ધર્મને બાળને બીજા દેશના રાજાઓને બહુ સતાવવા લાગ્યા, ને તેનો ભારખોજ રાજપ્રકરણો કામમાં આપ્યા યુરોપમાં વધી પડ્યો. એવામાં હિલ્ડબ્રાંડ નામનો એક મહા-દાંક્ષી અપૂર્વ બુદ્ધિનો પોપ થયો, તેણે સાર્વભૌમ સત્તા હાથ કરવાનો મોટો તંત્ર રચ્યો. એણે એવો ધારો કર્યો કે કોઈ પણ પાદરીએ પરણવું નહિ, અને પરણ્યા હતા તેની પાયડીઓને હાંકી મુકી. આથી ધર્મચુરુઓમાં અનીતિનું મૂળ રોપાયું, પણ તેની સાથે હિલ્ડબ્રાંડને બેઠવું હતું તે તો થયું. પાદરીઓને હવે ધરખાર ન રહ્યાથી ધર્મ-સમાજને પોતાનું ધરખાર ગણવા લાગ્યા, અને તેની વૃદ્ધિને માટેજ તનમનથી મંડ્યા. બાળું કામ હિલ્ડબ્રાંડે એ કર્યું કે આજ સુધી દેશ દેશના પાદરીઓની નીમણુક ત્યાંના રાજાઓ કરતા હતા, તે યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાને હાથ લદા લીધી. પછીથી પાદરીઓનો ઇન્સાફ રાજાથી થાય નહિ એમ ચલાવ્યું. આ રીતે ધર્મખાતાનો સઘળો તંત્ર પોતાને હાથ કર્યા પછી પોપ આહે તેને ધર્મબહાર મુકવા લાગ્યા, ને તેથી સઘળા દેશના રાજા કે રાંક સર્વે તેના તાબેદાર શુલામ થઈ પડ્યા. દીનતાનો બેઠ કરનાર પરમ દીન, ઇંસુ ખ્રિસ્તનો ધર્મસમાજ, જે પ્રથમ ભાઈદાવાના સમભાવથી બેગો થયો હતો, તેમાં હવે આ રીતે એક માણસ નિરંકુશ આચાર્ય, મહોન્મત ધણી ને રાજાનો રાજા થઈ રહ્યો.

પોપની આ લયંકર સત્તામાં કાંઈ બાકી હતું તે ઇ. સ. ૧૨૫૧ માં પૂરું થયું. એ વરસે પેલો દુષ્ટ, રાક્ષસી, હજારોના પ્રાણુ લેનારો, સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો શત્રુ, ઇંકિવર્જિશન (Inquisition) નામનો ધારો યુરોપમાં નીકળ્યો. અનાસ્થિક એટલે પોપનો કહેલો ધર્મ કોણ નથી માનતા, તેની બાતમી કહાડી સ્વચ્છંદે બાળી મુકવા સુધીનો અખત્યાર ધરાવનાર એ વિકરાલ ખાતું હતું, ને તેની સઘળી દોરી પોપને હાથ. આ બેઠ મોટા મોટા ધર્મોધિકારીઓ મોં વિકાસી રહ્યા, અમીર હિમરાવો ને રાજાઓ પણ શેહ ખાઈ ગયા, ને લોકો તો એવું

નામ સાંભળી જ થરથર કાંપવા લાગ્યા. હવે 'કોની તાકત હતી કે એક શબ્દ પણ બોલે કે પોપના ધર્મમાં ફલાણી વાત ખોટી છે ? પોપ કહે તે ધર્મ એ બધા વખતથી મનાવા લાગ્યું જ હતું, ને હવે તો પોપની અદોષતા એ ક્રૅમોલિક માર્ગનો મોટામાં મોટો સિદ્ધાંત થઈ પડ્યો.

ધર્મભ્રમનું તો આવા પ્રપંચમૂર્તિ આચાર્યોના પ્રબળ કાળમાં પૂછવું જ શું ? ભ્રમજનક વધારવામાં જ તેમનું જીવન રહેલું છે. “વન હરે, ધોખો નહિ હરે” એવા આ યૂરોપના ગુરુઓએ, લોકોને આ સમે અંતઃશુદ્ધિ બુલાવી કેવળ બાહ્ય કર્મની લેહેરે ચડાવી દીધા હતા. બાહ્ય કર્મોમાં પણ સુનીતિની કરણી કરતાં જડ કરણીનું માહાત્મ્ય બહુ વધારી મુક્યું. પાઠ, પૂજા, વ્રત, ઉપવાસ, જાગરણ, જત્રા પાતંકાચ્ચારણ (*pantheism*), પ્રાયશ્ચિત, દેહદમન, ઇત્યાદિ હજારો જડ કર્મો આ સમે યૂરોપમાં મુક્તિનાં પરમ સાધનો મનાયાં હતાં. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એકથર ભક્તિ કહેલી છતાં મરિયમ માતાની તથા અનેક મૂએલા* સંત સાધુઓની પ્રાર્થના કરવાનું, માનતા માનવાનું, તથા તેમની કબર-દરવાએ જત્રા જવાનું બધા લોકોને આ ધર્મચાર્યોએ પ્રબોધ્યું હતું.

મૂર્તિપૂજા પણ દેવોમાં મોટા ઠાઠથો થતી. સ્મારકભક્તિ એટલે ઈસુ ખ્રિસ્ત કે બીજા સંત સાધુઓના શરીરશેષને ભક્તિ-ભાવથી સંકલ્પવાનું તો સધળાને ઘેલું લાગ્યું હતું. એથી દગલબાજ બહુ ચાલતી અને તે ધધાની મોટી વખાર પોપને ઘેર હતી. આ તો ફલાણા સંતનું હાડકું છે, આ તો ફલાણા મુરીદનો નખ કે

---

* ઇશ્વર કે ઈસુ ખ્રિસ્તની તો કોઈ પ્રાર્થનાજ કરતા નહિ અને કહેતા કે કોઈ સંતના વસીલા વિના તે આપણું ક્યાંથી સાંભળે ? સહાયક વિના તેને સંભારતાં રહેને તે ચીડવાઈ જાય એમ ધારી પોતાના ઇષ્ટ સંતને પ્રસન્ન કર્યા પછીજ તેનું નામસ્મરણ પણ કરતા, અને ઘણીવાર તો તેને વીસરીયે જતા, કેમકે આ સંસારી સુખો અપાવનાર તો પેલા સંત-સાધુઓ જ મનાયા હતા.

વાળ છે, અને આ તો ખુદ ઈશુ ખ્રિસ્તની દાઢીના વાળ કે ખુદ સૂળીનું લાકડું છે, એમ કહી લાખો રૂપિયા હરામખોરો ધુતી લેતા-પાપને એથી પણ મોટી કમાઈનું સાધન પાપનાં ક્ષમાપત્રો હતાં. અનંત જીવોનાં અનંત પાપપુંજને એક ક્ષણમાં ભસ્મ કરી નાંખનાર જે ઈશુ ખ્રિસ્તનો પુણ્યભંડાર, તે તો ઈશ્વરે પીટરની (રૌમની) ગાદીને સ્વધીન કરી રાખ્યો છે એમ કહી, આ આચાર્યો પ્રાયશ્ચિત્તનાં નાણાં લેતા, ને પાપસંતૃપ્ત જનોને મુક્તિનાં ખાત્રીપત્રકો લખી આપતા. પહેલાં તો સો સો વરસે રૌમમાં મહા યાત્રા ભરાતી હતી તે વેળા ક્ષમાપત્ર અપાતાં હતાં, પણ પછી તો પચાસ, ત્યાર પછી ત્રીસ, અને પછીથી પચીસ વર્ષે તે યાત્રા ભરવા માંડી; અને છેવટે તો આ કરુણાસિંધુ ગુરુ મહારાજ ક્ષમાપત્રોનાં ગાડે ગાડાં ભરીને ગામે ગામે લોકોને ધરાંગણે મોકલવા લાગ્યા, અને તે ઝપાટાથી ખપાવે એવા ખચરદાર દલાલિયા પણ રાખતા. પાપક્ષમાની કીંમત જણાવવા સાર એક આપણા જઠાતખાતાના જેવું પત્રક પ્રગટ કર્યું હતું તેમાં ચોરીના આટલા, ખૂનના આટલા, બિચારના આટલા, બાળહત્યાના આટલા, પ્રસિદ્ધ ગોત્રગમનના આટલા, ગુપ્ત ગોત્રગમનના આટલા, વગેરે દરેક પાપની કીંમત વિગતવાર લખી દેખાડી હતી. મુએલા આપદાદા કે સગાં સંબંધીને પાપમુક્ત કરાવવા હોય, તો તે પણ ઈશ્વરનો આ આડતિયો કરાવી આપવા તૈયાર હતો—માત્ર નાણાં આપવાં જોઈએ. સોળમા સૈકામાં તો, હવે પછી જેટલાં પાપ થાય તે બધાની પણ માફી સામટી આગળથીજ આપવા માંડી. અનીતિને કિત્તેજવામાં હવે આ ધર્મગુરુ તર્ફથી કાંઈ પણ ખાટી હતું ?

ધર્મગુરુઓની નીતિ—આ સમે કેવી થઈ ગઈ હશે તેને તમે ખ્યાલ ઉપલી હકીકત ઉપરથી બાંધ્યો હશે જ. તેઓ છેક વિષયી થઈ ગયા હતા. ગામડાના પાદરીઓ પીકામાં જાય, છાકટા ખને, જુગાર રમે, રાંડોની પછવાડે દોડે, મારામારી કરે, લોકોનાં ઘર ફાડે, ને વખતે ખૂન પણ કરે. તેઓ ખુલ્લી રીતે રાંડો રાખતા, ને છોકરાં

આય તેને ધરમાં પાળતા. આ વાત ઉપરી ધર્માધિકારીઓને માલમ હતી પણ તે વરસુનીઆ લાંચ લઇ આંખ આડ કાન કરતા. ખોલવા ચાહે તોપણ શું મેં લઇને તે ખોલી શકે ? એમનાં આચરણુ તેથી પણ બૂઝાં હતાં. આ સમે ધર્મગુરુઓના વર્ગમાં થોડાજ સારા માણસો હશે. બાવાઓના આશ્રમમાં વિવિધ કુકર્મો થતાં, અને લલી બાયડીઓ ત્યાં પગ પણ મુકતાં ખંચાતી. બાવીઓના મકમાં પણ એવી જ બદ્દેલી દુર્ગંધ મારી રહી હતી.

રોમ તો સવળા દુરાચારનું મથક, ને પોપ તેનો ધુરંધર ધણી હતો. રોમના બાવાઓને મુકાબલે તો બીજા દેશના પાદરીઓ ખરા ભગવતી કહેવાય. આ સમે રોમમાં જે જગત્તે આવતું તે વિમાસણમાં પડતું કે આ તે ધર્મનું કે અધર્મનું ધામ છે ? પોપ જ્યો સિકંદર એવો વઠેલ હતો કે તેણે રાખની છોકરી સાથે ખુલ્લો કુછંદ માંડ્યો હતો, અને આળ તો પોતાના પેટની જ દ્યૂકીશિયા દીકરી વિશે પણ એને માથે આવ્યું હતું. એનો છોકરો સીઝર બોર્નિયા (જે અલ્પજીત મોટો ધર્માધિકારી હતો) તે બીજી બદ્દાલની સાથે *લૂંટફાટ, ખૂનરેણુ ને ઝેર દેવાનો જ ધંધો લઈ બેઠો હતો. સાંજ પડી કે રોમમાં કાઈથી ઉમરા બહાર નીકળાતું નહિ. તોપણ વહાણું વાય કે દરરોજ દશ વીસ ખૂનની ખૂમ પડે. ખૂન કરતાં પણ ઝેરથી ધણાનો ધાણુ નીકળતો. ઝેર દેવું એ એક આ સમે છંટકીનાં ઘેર ઘેરની વિદ્યા થઈ પડી હતી. હાલ કોઈ ડકતરો પણ પૂરું જાણુતા નથી એવાં તાત્કાલિક, ભાત ભાતનાં ને સ્વાદ કે ગંધ વિનાનાં વિષ તે લોક ખનાવવા લાગ્યા હતા. આ પોપનો જીવ પણ આખરે પોતાના ખનાવેલા ઝેરથી જ ગયો. કોઈ પ્રતિપક્ષી ધર્માધિકારીને મારી નાખે એણે રસોઇમાં ઝેર નખાવી પોતાને ત્યાં જમવા તેડ્યો, પણ તેણે તો અગાઉથી ચેતી રસોઈઆને ફાડી

* આ સમે ધર્માધિકારીઓ તલવાર બાંધતા, લશ્કર રાખતા, લડાઈ કે લૂંટફાટ કરવાનો ધંધો લઈ બેઠો હતા.

રાખ્યો હતો તેથી તે વિષવાળું મોજન એના જ ભાણામાં આવ્યું અને ખાતાંને વાર પોતેજ માર્યો ગયો. આ પોપ, એનો દીકરો, અને પેલી દીકરી એ ત્રણેની રીતભાત, રમત ગમત, ને ખાનગી ચાલચલગત એવી તો બેહ્યા હતી કે તેનું વર્ણન કરતાં કોઇની પણ કલમ લજવાઇને શીકી પડી જાય.

લોકોની અનાસ્થા—આવી જ્યાં ધર્મગુરુઓની રહેણી ત્યાં લોકોની આસ્થા શી રહે ? ગુરુઓના સધળે ઠેકાણે ફજેતા જોઇ ધર્મશુદ્ધિના માણસો મહા લજ્જા ને ખેદ પામતા હતા અને હડ-હડતા ભાવિકોના પણ ભાવ ડગી ગયા હતા. પણ કરવું શું એ તેમને મોટો વિચાર થઇ પડ્યો હતો. જો કાંઇ બોલીએ છીએ, તો તેઓ વિચારતા કે, અનાસ્થિકોનું ચડી વાગી ધર્મની વધારે ખરાબી થાય છે, કેમકે યુનાની વિદ્વાનો અભ્યાસ વધ્યા પછી વિદ્વાન વર્ગમાં અનાસ્થાએ જખરો વાસ કર્યો હતો. ઇટલીમાં તો મોટા ધર્માધિકારીઓ પણ પોપ પર્યંત પૂરા નાસ્તિક થઇ ગયા હતા. ખીજે ઠેકાણે ધણા વિદ્વાનો નાસ્તિક નહિ તોપણ ધર્મમાં મોળા, સ્વચ્છંદી ને સંસારી વિદ્વામાં લીન થઇ ગયા હતા. પણ જનમંડળને તો ઇશ્વરની બીક સુનીતિમાં રહેવા જરૂરની છે, અને તેથી સધળા ભલા માણસો ધર્મસુધારો દૃષ્ટતા હતા. વળી, આત્માની ઉર્મીઓ જડવાદમાં સમાતી નથી, અને તે આપોઆપ જ અનાઇનંત તર્ફ ઉઠાગા મારે છે. તેથી કેટલાક વિદ્વાનોની બુદ્ધિએ નાસ્તિક્ય છોડી અફલાતુન (Plato) ના બ્રહ્મજ્ઞાન તર્ફ જવા માંડ્યું, અને તે વલણને જનો-પયોગી જાણી ભલા ગૃહસ્થોએ ધણું ઉત્તેજન આપ્યું. પણ એકલું અધ્યાત્મ ભક્તિના ઉમળકા વિના નિર્બલ છે, અને તેની કાંઈ અસર લોકપર થઈ નહિ. ધર્મનો ઉદ્ધાર ધર્મમય ભકતોના પોકારથી જ થાય છે; અને તે શી રીતે થયો તે હવે આપણે જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ધર્મોદ્ધારણ.

પ્રથમ પહેલા ધર્મોદ્ધારકો—સત્પુરુષને જૂઠું ગમતું નથી. દંભ ને આડંબર જોઈ તેઓનો આત્મા પાછો હઠે છે અને જો તેવી પદ્ધતિથી વિષયાસક્તિનું પોષણ થતું હોય છે, તો તેઓ કાપીને તેના કડકે કડકા કરી નાખી લોકોને પાછા સત્યને માર્ગે વાળે છે. આવા બે ચાર મહાપુરુષો સમયાનુસાર સોળમા સૈકામાં નીકળી આવ્યા. તે પહેલાં કેટલાક સાધુઓએ પોકાર તો ધણા કાળથી ઉકાવવા માંડ્યો હતો. તેમાં ચિકલિફને પહેલું સ્થાન ધોરે છે. ઔદમ: સૈકામાં એણે સ્પષ્ટ રીતે પોપના સંપ્રદાયને ઈંગ્લાંડમાં તુચ્છકર્ચો, પણ જનતા શાંત ને દેશકાળ પ્રતિકૂલ હોવાથી તે બરાબર ફાગ્યો નહિ. તેપણુ એને થોડાક શિષ્યો થયા ને પંથ ચાલ્યો. એ પંથીઓ, ઇતિહાસમાં લેગાર્ડ એ નામથી ઓળખાય છે. તેમણે રાજાઓનો પાછળથી મહા જીવમ છતાં અસત્યને નમણું આપ્યું નહોતું. એમ ધારવામાં આવે છે કે એમાંના કેટલાક નાસીને જર્મનીમાં ગયા, તેમના સંગથી ત્યાં ધર્મ-સુધારાનાં બી પહેલવહેલાં રોપ્યાં.

હસ—પંદરમા સૈકામાં બ્રેહીમિયા ખાતે જોન હસ નામનો એક મહા જુરસવાળો સુધારાનો સાધુ નીકળ્યો. એણે પોપનું જોર ડગાવી નાખી તે પ્રાંતમાં ધણા શિષ્યો કર્યા. એ પ્રમોધકને કુષ્ટોએ બાળી મુક્યો, ને એના પંથીઓ ઉપર વિકરાલ જીવમના વસ્સાઈ વરસ્યા; પણ તેમની સંખ્યા વધતી જ ગઈ.

એ સિવાય ઠેકાણે ઠેકાણે સધળા દેશમાં ધર્માંતુરી માણસો પોકારી ઉઠતા, અને મરતાં મરતાં પણ ચાલુ અધર્મ ઉપર શીટકાર નાખતા. ધર્મસુધારો પાસે હતો. એનાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં હતાં. માર્ટિન લ્યુથર જન્મ્યો, ને ધડી ભરાઈ રહી.

માર્ટિન લૂથર-એ જાતે ગરીબ ખાણુ ખોદનારનો દીકરો વિદ્યાભ્યાસ કરી શાસ્ત્રી (dootor) પદને પામેલો, પણ વૈરાગ્ય ઉપજાવી ઓગસ્ટાર્ન મઠનો ખાવો થઈ રહેલો, વિદેશભ્રમની પાઠશાળાનો એક આ સમયે પ્રસિદ્ધ શિક્ષાગુરુ હતો. એ સ્વભાવે ગંભીર, ખરો ને તીખો હતો. ઇ. સ. ૧૫૧૦માં એને મકાધિકારી-એ કાંઈ કામસર રોમ મોકલ્યો. ત્યાંનો બ્રહ્મચાર જોઈ એનો ભાવ ઊત્તલિત થઈ ગયો, અને તે વેળાથી જ યુરોપના ધર્મોદ્ધારણનાં ખેમાત્રમ બી એના મનમાં રોપાયાં. પાછો આવ્યો ત્યારે ઈશ્વરે પ્રસંગે પણ એવા જ મેળવી આપ્યા. પાઠશાળામાં એને સેક્સનીના “ઇલેક્ટરે” (કાકારે) ધર્મશાસ્ત્રમાં બાઈબલ શીખવવાનો હુકમ કર્યો. એ વિશે તો એનો ધણી વખતથી ખાસ અભ્યાસજ હતો. અને તેથી એણે એવાં સરસ ને નવીન ઢપનાં વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં કે તે સાંભળવા દૂર દૂરના વિદ્વાનો પણ દોડી આવના. હજી ચાલુ ધર્મની વિરુદ્ધ એ કાંઈ બોલતો નહિ, અને એના વિચાર પણ તે રસ્તે ચડ્યા નહોતા; તોપણ બાઈબલમાં હોય તેજ ધર્મ એ જે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો સિદ્ધાંત તે અત્યારથી જ એને મુખે પ્રકટ થવા લાગ્યો.

ઇ. સ. ૧૫૧૭માં નવાં ક્ષમાપત્રોની આડત જર્મનીમાં આવી. તે આડતનો દલાલીયો (ખાવો) એવા તો બકાલવેડા કરવા લાગ્યો કે તે લૂથરથી જોઈ રહેવાયું નહિ. એણે પોતાની સહી સાથે એક એવું જાહેરનામું ચોડી દીધું કે ક્ષમાપત્રોથી પાપ છૂટતાં નથી, અને એ બાબત કોઈએ વાદ કરવો હોય તો હું તૈયાર છું. એ જાહેરનામું પંચાણું કત્તમનું ધણી શાસ્ત્રાર્થથી ભરેલું હતું. સામાવાળિયા ખાવાએ જવાબમાં જાહેરનામું કહાડ્યું, પણ ગાજો સિવાય બીજું તેમાં થોડું જ હતું. તેને લૂથરના વિદ્યાર્થીઓએ ચીડવાઈ જાહેરમાં બાળી મુક્યું. આખા દેશમાં હોહા થઈ રહી અને લૂથરના પંચાણું શાસ્ત્રાર્થો બધે ફેલાયા. એકજ શાસ્ત્રી એની સામે વાદ કરવા કેટલેક મહિને આવ્યો,

તેને એણે હરાવ્યો, અને એની કીર્તિ વધી. આ પ્રસંગે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો બીજો એક સિદ્ધાન્ત એણે પ્રકાશ્યો કે આત્માનું કલ્યાણ ક્રિયાસાધ્ય નથી પણ શ્રદ્ધાસાધ્ય છે.* વાત વધી, તે પોપ દશમા લીઓ-એ હુકમ મોકલ્યો કે દ્યૂથરે જવાબ દેવા હબ્સબર્ગમાં આવવું, સેકસનીના ઠાકારે વચમાં પડી એવું ઠેરવાવ્યું, કે જર્મનીમાં જ એનો ઇનસાફ કરવો. ઓઝ્સબર્ગમાં એક મોટા ધર્માધિકારીની આમળ એને બોલાવ્યો, અને ત્યાં કાંઈક વાદવિવાદ થયો. આ પ્રસંગે એણે “પોપ કહે તે જ ધર્મ” એ મત નકાર્યું, અને વિશેષ એમ પણ બોલ્યો કે સેન્ટ પીટર (ઇસુ ખ્રિસ્તનો મુખ્ય એલો જેને રોમની ગાદી પોતાનો મૂલ સ્થાપક ગણે છે તે) પણ કોઈ વખત ભૂલતો હતો. પણ પછી સમજી દ્યૂથર રનોવાઈ નાડો. હવે એને દેશપાર કરવાનું સેકસનીના ઠાકારપર ધણું દબાણ થયું, પણ તે સરદારે કાંઈ દરકાર કરી નહિ.

બળથી વળ્યું નહિ ત્યારે પોપે કળ ચલાવી. દ્યૂથરની ઉપર પ્રીતિભર્યો કાગળ લખી વિનંતિ ચલાવવા માંડી. એમાં તે કદાપિ શ્વાસ, પણ કેટલાક ધર્માધ શાસ્ત્રીઓએ વાદવિવાદ ઉઠાવી એને ચીડ્યો અને એણે ખુલાશા થી ચાલુ ધર્મની વિરુદ્ધ લખ્યા. પોપે સભા મેળવી દ્યૂથરના એકતાળીસ મત ચૂંટી કહાડી તેને ધર્મદ્રોહી ઠેરવ્યા, એના અંથે બાળી મુકાવ્યા, અને હુકમ કર્યો કે બે માસની મુદતમાં જાને હાજર થઈ પોતાના બોલ જાહેરમાં પાછા નહિ એવી લે તો એ ધર્મખહાર. એ સાંભળી દ્યૂથરે એથી પણ ભારે કાપ જણાવ્યો. એ હુકમ અને તે બેળા પોપની સત્તાના પ્રતિપાદક અંથે લઈ એ ગામ બહાર ગયો, અંધા લોકને એકઠા કર્યા, અને ત્યાં તે ઉપર પૂજા મુદી સૌની સમક્ષ તેને ભસ્મ કરી નાખ્યાં. (ઇ. સ. ૧૫૨૦, ડિસેમ્બર તા. ૧૦ મી.) આ વેળા એનું વય સાડત્રીસ વર્ષનું હતું.

* Salvation by Faith in the Divine Grace, not by Works.

હવેથી એ પાપ વિરુદ્ધ ગ્રંથો ગરમ ભાંડતી ભાષામાં ઉપરા-
ચાપરી પ્રકટ કરવા લાગ્યા. જર્મનીના પાદશાહે ધણા માંડલિકોના
અનુમતથી એને ધર્મદ્રોહી ઠેરવ્યો, પણ સ્કેક્સનીના ઠાકોરે તજવીજ-
થી એને એક એકાંત કિલ્લામાં સંતાડી દીધો. અહિંયાંથી એણે
પાતકોચ્ચારણુ, બહુઅર્થ પ્રતિજ્ઞા, મૃતાર્થ પ્રાર્થના, વગેરે રોમના
અનેક સંપ્રદાયની વિરુદ્ધ ઉછળતાં લખાણો પ્રકટ કર્યા. એની અસર
સ્કેક્સનીમાં ઘણીજ થઈ. સેંકડો બાવા મઠ છોડી ગૃહસ્થાશ્રમમાં
પાછા આવ્યા, કેટલાકે પ્રભુભોજનની ક્રિયા છોડી દીધી, અને એક
શિષ્યે તો વિટેમબર્ગનાં સઘળાં દેવળોમાં જઈ મૂર્તિઓ ભાંગી નાખી,
તથા બાઈબલ સિવાયના સઘળા ગ્રંથોને બાળી મુકવાના વિચારમાં
હતો. પરસેવો ઉતારી ખાવું એ આજ્ઞાને અનુસરી કેટલાક કુલીનો
ખેતરમાં મજૂરીએ જવા લાગ્યા. આ જોઈ દયુથર પાછો આવ્યો,
ને બધાને હદમાં રાખ્યા. પેલો શિષ્ય લડીને સ્વદ્વંદ્વેષના ધર્મોદ્ધારક
પાસે જતો રહ્યો.

હવેથી દયુથર, જે જર્મનીના ધર્મસુધારાનો મુખ્ય થઈ રહ્યો,
તેણે “ નવીન સ્થાપના ” (New Testament) નું ભાષાન્તર
કર્યું, અને વિવિધ પુસ્તકો લખ્યાં. એણે હવે બાવાનો વેષ કહાડી
નાખ્યો, અને પાછળથી એક બાવી જોડે લગ્ન પણ કર્યાં. ઉત્તર જર્મની-
ના ધણા ઠાકોરો દયુથરના પંથમાં લગ્યા. તેમણે પોતાના રાજમાંથી
બાવાબાવીના મઠ કહાડી નાખ્યા, અને તેની મિલકત તથા
ગરાસ રાજ ખાતે જમ કરી દીધા. જર્મનીના રજમંડળમાં (Diet)
આ સુધારા વિરુદ્ધ ડરાવ થતો હતો, પણ આ ઠાકોરોએ તેની
સામે વાંધો [protest] લખીને આપ્યો, અને તે વખતથી
સઘળા ધર્મોદ્ધારીઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે વાંધો ઉઠાવનારા એ નામથી
જાણખાય છે. ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં જર્મનીના પાદશાહેને આ પ્રોટે-
સ્ટન્ટ મતના લોકોએ પોતાના સિદ્ધાંત લખી આપ્યા, અને તે પ્રમાણે
વર્તવાની તેમને કેટલીક શરતોની સાથે રાજમંડળે છૂટ આપી. તે

છતાં વધારે સલામતીને માટે લ્યૂથરપંથી ઠાકારોએ રાજકીય એકઠું કર્યો, અને તે વખતથી જર્મનીમાં ધર્મસુધારો જડીબૂત થયો.

હવે લ્યૂથરે બાકીનું આયુષ્ય પોતાના પંથની પદ્ધતિ બાંધવામાં તથા તેને વ્યવસ્થિત કરવામાં ગાળ્યું. એણે ઇ. સ. ૧૫૪૬ માં ત્રેસક વરસની ઉંમરે પોતાનો દેહ છોડ્યો. તે સમે જર્મની સિવાય યૂરોપના બીજા પણ કેટલાક દેશમાં ધર્મોદ્ધાર સ્થપાઈ રહ્યો હતો, કેટલેક ઠેકાણે તેમ થવાની તૈયારી હતી, અને બધે જ તેનો પોકાર સંલગાઈ લોકનાં ચિત્ત ચંચળ થવા માંડ્યાં હતાં. એ બધાનો જશ આ ધર્મવીર લ્યૂથરને છે; અગર જો* કે સમય પાડી રહ્યો હતો અને રિવટ્ઝાંડનો ધર્મોદ્ધાર આપોઆપ બીજા સુધારકોએ જ ઉઠાવી વધારે ઉઠાપણથી સ્થાપિત કર્યો હતો.

રિવટ્ઝાંડનો ધર્મસુધારો પણ ક્ષમાપત્રોના કારણથી અને લગભગ એજ વખતે ઉભો થયો હતો. એનો આગેવાન પણ સૂવિંગલી નામનો ધર્મગુરુ જ હતો. ધર્માધિકારીઓએ સામે થવા માંડ્યું પણ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, અને ત્યાંની પ્રજામંત્ર રાજસભાએ તે સુધારો મંજૂર કર્યો. રિવટ્ઝાંડનો ધર્મોદ્ધાર લ્યૂથરે કર્યો તે કરતાં

*ખંડન કાર્ય ઈરેસ્મસ નામનો એક રસિક પંડિત આપ્પા યૂરોપને માટે બરાબર કરી ચુક્યો હતો. એની સુધક ફાંકડી બાનીએ ધર્મગુરુઓ તથા ધર્મક્રિયાઓને ઉપલા વર્ગમાં હાંસીપાત્ર કરી મુક્યાં હતાં. 'નવીન સ્થાપના' એણે મૂલ ગ્રીકમાં પંડિતાઈથી સારોદ્ધાર કરી હતી. પણ તે છતાં લ્યૂથરે મંડન કાર્ય આરંભ્યું, ત્યારે પાછળથી એજ સુધારક સંરક્ષક બન્યો હતો, કેમકે ધર્મનું ઐક્ય તોડ્યા વિના સમજુતીથી સુધારો કરવા તર્ક એનું લક્ષ હતું. ખરી વાત તો એ છે કે ખંડનકાર ને મંડનકારની પ્રકૃતિ જ જુદી હોય છે. એક [લાલાલાલ ૩૫] ફળ જીવે છે અને બીજો સત્ય જીવે છે. એક માનુષી પ્રયત્ન ઉપર અને બીજો ધર્મધુરંધર ઉપર આધાર રાખે છે. એક જનહિતને સંબોધે છે અને બીજો એક ઈશ્વરને નામે અલેક જાહેર છે.

પણ વધારે ચોકસો ને સંપૂર્ણ હતો, પણ તેના આચાર્યોએ ડહાપણ ને નરમાશ વાપરવાથી તે સલાહશાંતિએ થયો, અને તે થઈ ચૂક્યો ત્યાં સુધી પોપને પૂરી ખબર પડી નહિ.

લ્યૂથરના ને આ સંપ્રદાયમાં કેટલોક મતભેદ હતો, તે ભાગવા મને પક્ષવાળા મળ્યા, પણ લ્યૂથરના મતને લીધે તેમ ખની શક્ય નહિ, અને ઉશ્કેટો કંઈક વેરભાવ ઉત્પન્ન થયો.

પાછળથી કેલ્વિન નામનો એક જ્ઞાની નીકળ્યો. તેણે જિનીવામાં કાંઈ પેટાપંથ કહાડ્યો અને આગળ જતાં તે જ પંથ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ખડું ખળવાન થયો. એ પંથ નોક્સ નામના એક ધર્મમસ્ત પુરુષે સ્કોટલેન્ડમાં દાખલ કર્યો, અને હજી ત્યાં તેજ ચાલે છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ઇંગ્લાંડમાં ધર્મોદ્ધારણ.

એ પક્ષ—નવી વિદ્યાથી ઇંગ્લાંડના લોક પણ ધર્મની ખાખતમાં દેખતા થયા હતા. બધા વિદ્વાનો સમજતા હતા કે ધર્મમાં સુધારાની જરૂર છે, પણ તે કેટલો ને શી રીતે તેમાં એ પક્ષ હતા. એક પક્ષ એવી ઇચ્છા રાખતો હતો કે ધર્મનું ઐક્ય તોડ્યા વિના સમજુતીથી સુધારો કરવો, અને તેમ થવાની કાંઈક આશા પણ હતી, કેમકે તે સમયનો પોપ દશમો લીઓ જાતે મોટો વિદ્વાન અને તેમાંના કેટલાકનો પરમ મિત્ર હતો. ખીજો પક્ષ જુવાનીઆ ટોળીનો તોડવા તર્ક કહતો, અને ધર્મનીના સુધારાની વાત જેમ જેમ તેમને કાને આવતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ વધારે ઉત્કંઠિત થતા ગયા. આખરે એક ધૂપી સભા સ્થાપી તેઓએ લ્યૂથરના મત ઇંગ્લાંડમાં ફેલાવવા ધણી મહેનત કરી. પણ રાજસત્તા સામે હતી, અને તેઓ લ્યૂથરના જેવા

ભક્તિવીર નહોતા કે તેમનું કાંઈ ફાવી શકે, પણ એક દેવયોગી બનાવે તેમને મોટી સાહાય્ય કરી.

આઈએ હેત્રી—એ વિદ્વાનોનો મિત્ર અને જાતે પણ કાંઈક વિદ્વાન હતો. એ પણ સુધારો કરવા ચલાતો હતો, પણ તે ધર્મનું ઐક્ય રાખીને—તેથી જ્યારે દયુથરે સમ સંસ્કારનું ખંડન કર્યું, ત્યારે એણે પડે પ્રત્યુત્તર છપાવ્યો. (ઇ. સ. ૧૫૨૧.) અને તેથી પોપે રાજ થઈ એને “ ધર્મરક્ષક (Defender of the Faith) ” નો ખિતાબ આપ્યો, જે હજી ઈંગ્લાંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો પણ ગર્વથી રાખી રહ્યા છે.

ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં જ્યારે કુથેરાઈન રાણીને તજ દેવાનો એને મમત ભરાયો હતો, તે વેળા એનો કારભારી ટોમસ ક્રોમ્વેલ કરીને હતો તે બડો પ્રખ્યાતવીર હતો. તે તથા કુન્નર નામનો એક જુવાન શાસ્ત્રી સુધારા પક્ષનો હતો તે બંનેએ રાજને ચડાવ્યો, કે પોપની સત્તા રદ કરે તો જ તમારું ધાર્યું થાય એમ છે. તે ઉપરથી હેત્રીએ (ઇ. સ. ૧૫૩૧-૩૩) પાર્લમેન્ટ પાસે એવા કાયદા કરાવ્યા કે ઈંગ્લાંડમાં ધર્મનું આધિપત્ય રાજને જ હાથ છે. રાજનો વિચાર ધર્મપદ્ધતિ ફેરવવાનો જરાયે નહોતો, પણ પરિણામે સઘળું ક્રોમ્વેલે તેની પાસે કરાવી લીધું. પોપે ચીડવાઈને એનું નવું લખ બોલું ઠેરવી એને ધર્મ બહાર મુક્યો, ત્યારે પાછો ક્રોમ્વેલે ઉરફેર્યો કે આપણા દેશમાં સઘળા પાદરીઓની બહાલી ખરતર્ફ આપના હાથમાં લેવાની હવે જરૂર છે. રાજએ એને ધર્મખાતાનો પ્રતિનિધિ નામ્યો. અને તે અધિકાર મળતાં જ તેણે ફરમાવ્યું કે ધર્મનાં વ્યાખ્યાનો અમે સનદ આપીએ તેણે જ કરવાં. આ રીતે સઘળા પાદરીઓનાં એણે મોં બંધ કરી દીધાં, એટલું જ નહિ પણ એ કહે તે મતનું ને હપનાં જ પ્રબોધનો (sermons) આપવાની તેમને ફરજ પાડી. મોટે પ્રસંગે તો વિષમનાં પેટાં પણ એ પોતે લખી મોકલતો. બીજી

તર્કથી રાજનું ધર્માધિપત્ય કબૂલ ન કરે તેને એ દુઃખ દર્શ મા નાખવા લાગ્યો. શેહ બેસાડવા મોટા મોટાને જ તેણે પ્રથમ પકડ્યા. એક બે તો રાજબીજ પશુ આ સમે જલ્લે થઈ ગયાં. પોપના પક્ષમાં હોય તેને ઝટ પકડી પાડવા એણે એવો કાયદો કરાવ્યો કે નવા લાંબથી જે પુત્રી થઈ છે તે રાજની ખરી વારસ છે, અને તે કાયદાને સ્વીકારતાં લોકો પાસે એવી પશુ પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવતી કે રાજનું એ નવું લક્ષ સશસ્ત્ર છે અને આગલું કુચેરાઈન સાથેનું લક્ષ ધર્મવિરુદ્ધ હતું. આથી કેટલાક સત્યવાદીઓને મરવું પડ્યું. એમાં સર ટોમસ મેરનું નામ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એ આ સમે યુરોપના સારામાં સારા પાંડોમાંના એક હતો, અને એના કેટલાક વિચાર તો જમાનાથી એટલા આગળ હતા કે તે બસો વરસ સુધી વિદ્વાનો-થીએ સમજવા નહિ. આ હયાથી આખું યુરોપ કંકળી ઉઠ્યું, અને પોપે હેત્રીને પદબ્રષ્ટ કરવાનો હુકમ કહાડ્યો. આ કાળ એવો તો નહોતો કે કોઈ પોપનું બીડું ઝડપી ઇન્જાંડપર હુમલો કરે, મરંતુ દેશમાં નારાજીપો, ખટપટ ને કાંઈક ફિતુરો વધ્યાં. આ સમે ક્રોમવેલે પાછું સૂચવ્યું કે જર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટ સાથે હવે સંધિ કર્યા વિના છૂટકા નથી, અને કેટલોક ધર્મસુધારો પશુ દાખલ કરવો જોઈએ—કાંઈ નહિ તો પોપને બાળવાને માટેજ.

એ ઉપરથી રાજએ મહોની રીતભાત તપાસવા પંચ નીમ્યા. (ઇ. સ. ૧૫૩૫) અને તેમણે કાનના કીડા ખરે એલો તત્કાળ એક હેવાલ પ્રગટ કર્યો. તુર્ત હુકમ થયો કે બસો પાઉંડની અંદરની ઉપજવાળા સધળા મઠ બંધ પાડવા અને તેની માલમિલ્કત સરકારમાં જમા કરવી. આથી રાજને દશ લાખ રૂપિયા રોકડા તથા વર્ષે સવા ત્રણ લાખની ઉપજવાળી આગીરો હાથ આવી. ત્રણેક વર્ષ પછી મોટા મઠ પશુ બંધ પાડ્યા. આ સમે રાજનો એવો ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો, કે કેટલાક મઠવાળા બિચારા પોતાની મેજેજ અરજી કરવા લાગ્યા કે અમારા મઠ બંધ કરો. એની આગીરોમાંથી કેટલીક પાઠ-

શાળાઓને આપી, અને ઘણીખરી દરઆરીઓમાં વહેંચી દીધી. આથી રાજને ખેરાક બહાલી નુકસાન થયું, પણ તે સમે તો પોષ વીરુદ્ધ એક જખરો અમીર વર્ગ ઉભો થઈ આવ્યો. (ઇ. સ. ૧૫૩૬-૧૫૩૮.)

આજ ત્રણ વર્ષમાં જત્રાઓ અંધ પાડી, વ્રત ઉત્સવના દિવસો ઓછા કર્યા, મૂર્તિપૂજા અને સાધુ સંતોના શેષ લાગની *ફજેતી કરી તે રીવાજો છોડાવ્યા, અને ઘેંકટની તો ઘોર પણ ઓદી નાખી, સમ સંસ્કારમાંના ત્રણ જ રાખ્યા, મુક્તિને શ્રદ્ધાસાધ્ય માની, અને મૃતાર્થ પ્રાર્થના વગેરે અનેક કર્મ રદ કર્યાં. “ ધર્મના સિદ્ધાંતો ” હેત્રીએ પોતાને હાથે લખી કહાડ્યા, અને તે જ ઈશ્લાંડનો ધર્મ એમ બધાને કાયદો કરી મનાવ્યું. બાઈબલનું ટિન્ડેલ કૃત ભાષાંતર જે પ્રથમ એણે નિષિદ્ધ ગણ્યું હતું તેમાં કાંઈ સુધારો કરાવી હાલ પ્રકટ કર્યું, અને તે વાંચવાની છૂટ આપી. આ રીતે ક્રોમ્વેલના પ્રધાનવટામાં (ઇ. સ. ૧૫૩૦ થી ૪૦) અગત્યનો ધર્મસુધારો બધા ઈશ્લાંડમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો, પણ બળાતકારે અને ઘણા લોકની ઇચ્છા વિરુદ્ધ. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો હાલ મુખ્ય સિદ્ધાંત કે “ સઘળાને પોતાની ભુદ્ધિ કબૂલે તે ધર્મ માનવાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે ” એ તો આ વેળા જર્મનીના ધર્મોદ્ધારકોના પણ લક્ષમાં બરાબર નહોતો, અને ઘણી વખતે રોમન કુંથોલિકની પેઠે તેઓ પણ પોતાનો મત પરાણે મનાવતા.

આથી નવલોહા સુધારાવાળાનું બહુ ચડી વાગ્યું. ગંભીર ધર્મક્રિયા ચાલી રહી હોય ત્યાં જુવાનીઆ ઘૂસી બાઈબલનાં વાક્યો બરાડવા લાગ્યા; કેટલીક કિશોરીઓ દેવળમાં નવી પ્રાર્થના પદ્ધતિ

---

* એક મૂર્તિ માથું હલાવતી ને ડોળા ફેરવતી હતી તેને કોરટમાં ખેંચી આણી તેનો ભેરી-સંચો બધાની આગળ ખુલ્લો કર્યો. મેરિયમની મૂર્તિઓ નવચી કરી ગાડાં ભરી હાંદન મોકલાવતા, અને ત્યાં તે બધીને જાહેરમાં બાળી મુકતા.

શ્રાવી વાંચવાનો ડોળ કરવા લાગી, અને કેટલાકે ધર્માધિકારીઓની કચેરીપર ડોળાબંધ ચડી જઈ તેને જ તોડી પાડી. પ્રજુભોજનની ક્રિયામાં એક સમે પાદરીએ પ્રજુની મૂર્તિને ઉંચી કરી, ત્યારે એક જણે ઉઠી પોતાનો કુતરો જ ઉંચી ધર્યો. બાઇબલના અર્થ તો બધા મનસ્વી કરે, અને તેના વાદવિવાદ ને ઝઘડા મોહોલ્લે મોહોલ્લે ને પાઠપીઠે આજી રહ્યા. કેટલાકે “ ધર્મસિદ્ધાંત ” (રાજ્યએ કાઢ્યા હતા તે) ની ચચા ચલાવવા માંડી, અને પ્રજુભોજનની હાંસીના તો ખ્યાલ, ટપ્પા ને ફારસો જોડ્યાં. છેવટે કેટલાક જીવાન પાદરીઓ કાયદાનો બંધ તથા લોકલાજ છોડી ટપોટપ આયડીઓ પરણી બેઠા.

આ બધું જોઈ જીના વિચારના લોંકાનાં કલેજાં બળી ગયાં, અને ધર્મગુરુઓ તો છેક દિફ્ફૂદ જ બની ગયા હતા; પણ હેત્રી જેને અત્યાર સુધી કોમ્વેલે સીસકે ચડાવી જેમ તેમ કરતાં સીસામાં ઉતારી રાખ્યા હતા, તેનો આ જોઈ મિળજ ગયો, અને તેણે “ છ ક્લમો ” નો કાયદો કર્યો. (ઇ. સ. ૧૫૩૯.) એમાં પાદરીઓનું બ્રહ્મચર્ય ત્રત, ખાનગી પ્રજુભોજનની ક્રિયા, અને પાતકિચારણ એ કબૂલ રાખ્યાં અને તે વિરુદ્ધ જે બોલે કે કરે તેને બારે શિક્ષા ઠેરવી. તેથી હવે તો શેમન કુથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બંનેનો મરો જાગ્યો. બંનેને બાળી મુકવા ઠેર ઠેર ચિતાઓ સળગતી હતી. આ પ્રમાણે હેત્રીના આખા રાજપર્યંત ઈજ્જાંડમાં ચાલ્યું.

ફ કા એડવર્ડના વખતમાં જે બે રાજરક્ષકો થયા તે બંનેએ કેન્મરના કલા પ્રમાણે ધણો સુધારો દાખલ કરી દીધો. હોલાડની સામે જે જે કાયદા પહેલાં થયા હતા તે તથા પાછલા રાજની “ છ ક્લમો ” વગેરે ધર્મસુધારાને નડતા સઘળા ધારા રદ કર્યા. ધર્મ ખાતાની સઘળી ઝાગીરો બાકી રહી હતી તે જમ કરી અને વિદ્યાખાતાને આવવાનું ઠેરવ્યું, પણ ધણો ભાગ વગ વસીલા-

---

* બ્રાહ્મણોની સભામાં આવી કોઈ નીચ વર્ણુનો ગાયત્રી મંત્ર બચાડે તેના જેવું આ તે સમયના આસ્તિકને લાગતું.

વાળાઓને આપી તેમને અમીર બનાવ્યા. દેવસ્થાનોમાંથી મૂર્તિ કહાડી નાખનારું પંથ નીમ્યું, ઉપાસનાવિધિમાં ઇશિજી ભાષા વાપરવાનો કુકમ કર્યો (અત્યાર સુધી લોટિન ભણવામાં આવતી); રાજનું ધર્માધિપત્ય ન માને તેને સજ્જ કરવા લાગ્યા; વહેમી રીવાજો ન પાળવાનો ઢઢેરો ફેરવ્યો; બાઇબલ વાંચવાની નિરંકુશ છૂટ આપી; સાર્વજનિક પ્રાર્થના પદ્ધતિ પ્રકટ કરી—જે જૂજ ફેરફારની સાથે હજી ઇંગ્લાંડમાં ચાલે છે; અને પાદરીઓને પરણવાની કાયદાથી રજા આપી. બાર ધર્મબોધ છપાવ્યા, અને તે પ્રમાણે જ પ્રબોધનો કરવા બધાને તાકીદ કરી. તેમજ કેટલાક હ્યુથરના ને કેટલાક કેલ્વિનના સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા; જર્મનીથી ઓટેસ્ટન્ટ વક્તાઓ બોલાવ્યા, અને ટુંકમાં હવેથી ઇંગ્લાંડના સમાજે ધર્મસુધારાનું ચોકખું રૂપ પકડ્યું. “ ધર્મની બેંતાળીશ કલમો ” તૈયાર કરી અને તેમાંની જ ઓગ્રણ-ચાળીશ ઉપર હાલનો પણ ઇંગ્લાંડનો ધર્મસમાજ ઉભો છે.

આ લોકોએ પણ હૈત્રીની પેઠે જ પોતાનો પંથ ચલાવવા બળાત્કાર અને જુલમ વાપર્યો હતો, એમની પણ ધર્મના ઐક્યને માટે ધણી ખંત હતી. અને “ ધર્મઐક્ય ” નો કાયદો બે વાર પસાર કર્યો હતો, અને જે એમના મતને નહિ માને તેને ટપોટપ કેદમાં મોકલતા. એનાબાપ્ટિસ્ટ નામના એક ઓટેસ્ટન્ટ પંથવાળાને કે નારિતક તથા અનાસ્થિકાને તો પૂર્વવત્ બાળી જ મૂકતા.

ઝેરી—આ રાણી હડહડતી રોમન કેથોલિક હતી. માદીએ બેઠી કે તુર્ત તેણીએ પોતાના ધર્મવાળા કેદમાં પડ્યા હતા તેને છોડ્યા, અને પાછલા રાજમાં જે જે ધર્મસુધારાને લગતા કાયદા થયા હતા તે રદ કરી પોતાના બાપનો બાંધેલો ઉપાસનાવિધિ ચલાવવાનો કુકમ કર્યો. આથી તો રૈયતનો મોટો ભ્રમ ધણે રાજ થયો, કેમકે તેમને એ કરતાં વધારે સુધારો હાલ જોઇતો નહોતો. પણ આવા ધર્મસુધના કાળમાં આવી ધર્માધિ રાણીથી એટલું કરીને કેમ બેસી રહેવાય ! થાપ સાથે ક્યારનો પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો,

અને તેણીએ ઇ. સ. ૧૫૫૪ માં ઇંગ્લાંડનો ધર્મસમાજ પાછો શ્રી પૌપને ચરણે ધર્યો. આ વાત પાર્લમેન્ટની મંજૂરીથી તેણીએ કરી હતી. મઠની ઝાગીરો પાછી આપવાનો કાયદો પસાર કરવાનું કહ્યું ત્યારે પાર્લમેન્ટે આગ્રહથી ના પાડી, કેમકે તેમ કરતાં તો તેમનામાંના જ ઘણાને ઘેર ગોદો લાગે એમ હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે ક્રોમ્વેલે મઠની ઝાગીરો આખી દરબારીઓને અમીરો કર્યા તેથી એ કાયદો તો થયો ખરો કે સ્વર્થને લીધે તેઓ સદા સુધારાના સાથી થઈ રહ્યા.

પછીથી તેણીએ બીજા પંથવાળા ઉપર જીલમ ને અગાધકાર ચલાવવા માંડ્યો, અને તે કારણથી તેનું નામ ઇતિહાસમાં “ ખૂની મેરી ” એવું પડી રહ્યું છે. એના વખતમાં કુલ ૨૮૪ માણસોને ભસ્મ કરી નાખ્યા હતા, અને તેમાં સ્ત્રીહત્યા કે બાળહત્યાનો પણ જરાયે વિચાર રાખ્યો નહોતો. પાછલા બે રાજમાં આગળ પડેલો અને ઇંગ્લાંડના હાલના ધર્મસુધારાનો મૂળ પુરુષ ક્રેન્મર તથા હોટમર એ બંને આ વખતે માર્યા ગયા, અને તેથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ વધારે ઉશ્કેરાયો.

ઇલિઝાબેથ જાતે ધર્મની કેવળ બેદરકાર હતી, પણ લોકની રૂબ જોઈ તે વિપયમાં વર્તી. તેણીએ જોયું કે હવે ઇંગ્લાંડના ઘણા લોક પૌપને માને એમ તો છે જ નહિ, અને તેથી ગાદીએ બેઠી કે તત્કાળ “ ધર્માધિપત્ય ” નો કાયદો પાછો મંજૂર કર્યો, અને મેરીએ જે જે કર્યું હતું તે બધું રદ કર્યું. પછીથી પરરાજ્યોનો મામલો જેવો થતો ગયો તે પ્રમાણે તે રાજનીતિ ધર્મની બાબતમાં રાખવા લાગી. પણ સમો એવો હતો કે પરરાજ્યોના સંબંધમાં ઇંગ્લાંડને પ્રોટેસ્ટન્ટ થવામાં લાલ હતો, અને લોકોનું વલણ પણ દિનપરદિન તે તરફ વધતું જતું હતું. તેથી કાંઈ મારફત કર્યા વિના તબવીજથી ધર્મબોધકના કામે ઉપર ચૂપંછીથી સારા પ્રોટેસ્ટન્ટ વિદ્વાનોને જ તે નીમવા લાગી અને તે યુક્તિ કાળાંતરે ઘણાને પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના કરવામાં બહુ ફતેહ પામી. તેણીએ ફ્લેન્ડર્સ અને ફ્રાન્સમાંના પ્રોટેસ્ટન્ટોને સારી મદદ

કરી, અને તે વખતથી ઇંગ્લાંડ પૂરોપના ઓટેસ્ટન્ટ રાજ્યોનું આશ્રયસ્થળ ગણાવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૫૬૩ થી ૧૫૭૧ સુધીમાં પાર્લામેન્ટે ધર્મની ઓગણચાળીશ કલ્લમે મુકરર કરી અને અઘાપિ તેજ ઇંગ્લાંડના ધર્મ સમાજને માન્ય છે. હેન્રીએ પ્રથમ પોપની સત્તા નકારી તેને હાલ તેત્રીશ વર્ષ એટલે એક પૂરો જમાનો થઈ ગયો હતો, અને એ દરમ્યાન પોપના માર્ગનો બોધ એવી સખીથી બંધ રાખ્યો હતો કે આ સમે ત્રણ લોક કુદરતી રીતે ઓટેસ્ટન્ટ મતના થઈ રહ્યા. કેટલાક તો અનિ પર ગયા હતા. એવા લોકને રાજસત્તાએ ફેરવેલી પદ્ધતિ પરવડતી નહોતી, અને તેમણે તે વિરુદ્ધ આલવા માંડ્યું હતું. આ લોક પ્યૂરીટન એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. પણ તેમને વિશે આગળ બહુ બોલવું પડનાર છે તેથી અત્રે કાંઈ લખતા નથી. આ લોકને દાખમાં રાખવા આ રાણીના રાજના છેલ્લા લાગમાં “ ધર્મ એક્ય ”ના કાયદાને આધારે બહુ ફેર વર્ત્યો હતો. કેટલાકે એવી ગણતરી કહાડી છે કે ખુની મેરીને હાથે મઆ તેના કરતાં પણ વધારે ઓટેસ્ટનોના જીવ આ રાજમાં ગયા. આવે સમે રોમન દુર્બોલિક ઉપર ફેટલો જીલમ હશે તે તો કહેવાની જ જરૂર નથી. સ્કોટ લોકની રાણી મેરીને નિમિત્તે જ્યારથી તકેટો ઉઠવા લાગ્યાં હતાં, ત્યારથી ઇસિઝાબેથ તે લોક ઉપર તો કાળકરાળ જ થઈને બેઠી હતી.

ઈંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ભાગ ૪ થો : રામા સૈકો.

ઈ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૭૧૪.

—::—

પ્રકરણ ૧૦ મું.

જેમ્સ પહેલો : ઈ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૨૫.

‘ગ્રેટબ્રિટનનું’ સંયુક્ત રાજ્ય—સ્કોટ્લેન્ડની રાણી મેરીનો પુત્ર જેમ્સ ક્યારનો સ્કોટ્લેન્ડની ગાદી ઉપર હતો, અને ઇલિઝાબેથ મરી ગઈ ત્યારે એને સલાહસંપત્તી ઇંગ્લાંડનું રાજ સ્વારસાને હક્કે મળ્યું. વેલ્સ તો પહેલાં એડવર્ડે જ મેળવ્યું હતું, અને તેથી હવે બધા ખ્રિસ્તિય ટાપુઓમાં એક રાજ થયું. ગ્રેટબ્રિટન, એટલે મોટા બ્રિટનનો રાજ એવું અભિમાન પ્રદર્શક પદ આ રાજ્યએ જ પહેલ વહેલું ઇંગ્લાંડમાં ધારણ કર્યું.

આચાર્યશાહ જીતાયાને ૪૦૦ કરતાં વધારે વર્ષ થઈ ગયાં હતાં પણ આજ પર્યંત ત્યાં ઇંગ્લાંડનો અમલ નામનો જ હતો. જે અમીરાને પ્રથમ ત્યાં મોકલ્યા હતા, તે સ્વતંત્ર તથા દેશીમાં ઘણું કરીને સેળમેળ થઈ ગયા હતા. ઇંગ્લાંડના કોઈ કોઈ રાજાને ન્યારે અવકાશ મળતો, ત્યારે ત્યાં પોતાનો અમલ મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરતા, પણ તેનું ફળ કશકર રહે ત્યાં સુધીજ.

આઠમો હેન્રી દાર્ગોળાના નવા બળથી બંડખેરોના કિલ્લા તોડી પાડવાને શક્તિમાન થયો, અને અત્યાર સુધી ડબ્લિન શહેરમાં જ

---

* જુવો ઉપર આવી ગયેલા ૧૩ મા પ્રકરણમાં ૮ મા હેન્રીના વસીયતનામાની કલમ.

રાજની ખરેખરી આજુ કરતી હતી તે એના સમયથી આખા ટાપુમાં ફરી. પણ એણે ઇંગ્રેજ કાયદો તથા વિશેષે કરીને તો ધર્મ-સુધારો ત્યાં દાખલ કરવા માંડ્યો તેથી તમામ લોકોનાં દિલ દુખ્યાં; અને બંડ ઉપર બંડ ઉઠવા લાગ્યાં. ધર્મસુધારો તો દાખલ ન જ થઈ શક્યો, અને આજ પર્યન્ત આયર્લાંડના ધણા લોક રોમન કેથોલિક પંથનાજ મહાભાવિક સેવકો છે.

રાણી ઇલિઝાબેથે આ ટાપુ વશ કરવા મોટો પ્રયત્ન કર્યો, અને તેણીએ જે બેત ધાર્યો હતો તે જેમ્સ રાજના વખતમાં પરિપૂર્ણ થયો. આયર્લાંડની ધણીખરી જમીન જથાબંધ ઇંગ્રેજ કે સ્કોટલ લોકને આપી પૈસા લઈ તેમને ત્યાંના અમીરો બનાવી દીધા. દેશીઓ આ સમયથી ખાવે પીવે હેરાન હેરાન ને દુઃખદાઇ પરતંત્રતાની હાલતમાં આવી પડ્યા. હવેથી ઇંગ્રેજ રાજ સામે તેમને હાડવેર બંધાયું, અને હજી પણ ત્યાંના મૂળ વતનીઓ તો ઇંગ્રેજોને પરદેશી જીલમગાર દાખલ જ મણે છે.

યૂરિટન પંથ એ ઇંગ્લાંડના ધર્મોદ્ધારણું સ્વાભાવિક ફળ હતું. એણે ઇંગ્રેજોની પ્રકૃતિમાં એક મહા અગત્યનો ફેરફાર કરી નાખ્યો. એણે ધર્મબુદ્ધિ અથવા વૈરાગ્ય વૃત્તિ ઇંગ્રેજોના આત્મામાં પહેલવહેલીજ દાખલ કરી. ખ્રિસ્તી ધર્મ સેંકડો વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં ચાલતો હતો, અને ધર્મને નામે ફૂસેડમાં હજારો માણસ મરવા પણ દોડ્યા હતા, તોયે તે તમોગુણી કૃત્ય હતાં, અને સઘળું ધર્મચરણ મિથ્યા બાલકમોના ઠાડમાં જ રહેલું હતું. આત્મામાં ધર્મબુદ્ધિએ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. તે તો આ ધર્મોદ્ધારણું પછીજ થયું, અને તેમ થવામાં મુખ્ય સાધન બ્રાધબલનો દેશી ભાષામાં તર્જુમો એ હતું.

છાપખાનું નીકળ્યા પછી ઇંગ્લાંડના સઘળા લોકોના વાંચવામાં આવ્યું એવું પહેલવહેલું પુસ્તક આ હતું. આ સમે ઇંગ્રેજ ભાષામાં બીજાં પુસ્તકો બાગ્યે બે ચાર હતાં, અને તેથી બ્રાધબલનું ભાષાંતર

પ્રકટ થયું કે બધા લોકો હોંસથી વાંચવા તથા લાવે લાવે નિરંતર મનન કરવા લાગ્યા. બધા લોકને કાંઈ વાંચતાં આવડતું નહોતું, પણ તે ઉપર લાવ એટલો બધો હતો કે કોઈ વાંચતું હોય ત્યાં તેઓ હોંસથી સાંભળવા જતા. આ સમે ઈંગ્લાંડમાં બાઈબલ વાંચનારનું કામ આપણા દેશના કથા વાંચનારાઓની પેઠે બહુ પ્રતિષ્ઠિત ને પવિત્ર થઈ પડ્યું. બાઈબલનું શ્રવણ મનન લોકોમાં એટલું બધું ફેલાયું કે તેની કથા વાર્તા તથા બોધ બધાના હૃદયમાં સચોટ બેસી ગયાં. નવીન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ, સંસારી વિષયોને તુચ્છ ગણી તેઓ ધર્મકર્મને પરમ કર્તવ્ય સમજતા શીખ્યા, અને એ નવા ધર્મોત્સાહથી તેમનામાં એવું શૈર્ય આવ્યું કે પાછળથી રાજ પ્રકરણ તરફ વળતાં તેણે દુનિયામાં મોટો ગજળ કરી નાંખ્યો. આ મતનો ઉદય દલિઝાબેયના રાજ્યના મધ્ય ભાગમાં એટલે સોળમા સૈકાના છેલ્લા ચતુર્થાંશમાં થયો, અને પોણોસો વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં તે તેની અવધિએ પહોંચ્યો. ગંભીર વૃત્તિ, કાંઈક વૈરાગ્ય અને અત્યંત ધર્મોત્સાહ એ આ પંથનાં વિશેષ લક્ષણ હતાં. એ મતની નિર્માળ મૂર્તિ કવીશ્વર મિલ્ટન, અને તેની પ્રપંચમય મૂર્તિ આલિવર ફોર્બેલ હતો કે જેનું ચરિત્ર આવતા રાજમાં વર્ણન કરવાનું છે.

આ પંથનો ઘણોખરો પ્રસાર મધ્યમ કે તેથી કાંઈક ઉતરતા વર્ગના લોકમાં હતો, અને તેથી તેમનો તમોગુણી સ્વભાવ પણ આ ધર્મોત્સાહમાં ઘણો ભળેલો હતો. તેઓની અભિરુચિ બાઈબલની નવીન સ્થાપના કરતાં “ પ્રાચીન સ્થાપના (Old Testament) ” માં વધારે હતી. તેમને ઈસુની પ્રેમદયા કરતાં ખ્રીસ્તીની શરી અનન્ય ભક્તિ વધારે ગમી હતી. તેઓ ચાહુદીની પેઠે ઉશ્વરના માનીતા લોક આપણે છીએ એમ સમજીને અભિમાનમાં જ મસ્ત રહેતા, અને બીજાને પોતાના માર્ગમાં મારી મચડીને પણ આશુવા એ પોતાનું મહદૃત્ય માનતા. તેઓ જગતને અને બીજા સઘળા લોકને તૃણુવત્ ગણતા. તેઓની નજરમાં રાજ કે કોઈ કાંઈ

લેખામાંજ હતા નહિ, અને તેવાની સામે આથડવું એ પોતાનું કર્તવ્ય જ સમજતા.

આવા લોક વિદ્યે તે કાંઈ નવું જીનું કરી નાખે એમાં કાંઈ સંદેહ નહિ, એવા લોકને છેડવા જ ન જોઈએ. પણ રુદ્રાચલ વંશના કમનસીબે આ સમે રાજમંડળમાં એક નવું જ મત ઉલટું ઉભું થયું હતું અને તે ઇતિહાસમાં રાજનનો ઈશ્વરીહક્ક (Divine Right) એ નામથી ઓળખાય છે.

રાજનનો ઈશ્વરી હક્ક એટલે, રાજા ઈશ્વરનું આપેલું રાજ ભોગવે છે અને તેને રોકવાનો કોઈ પણ માણસને જરૂરે અપત્યાર નથી, એવો મત જેમ્સ રાજના મનમાં દૃઢીભૂત થઈ બેઠો હતો. અને તેને ખુશામતિયા નીચ આશ્રિતો હરખથી હુંકારો આપતા હતા. આ મત આપણા દેશના લોકને કાંઈ નવાઈ જેવો લાસશે નહિ. પણ ઈજ્ઞાંડનો પાછલો ઇતિહાસ સંભારી જોશો તો માલમ પડશે, કે ત્યાંની તો સઘળી પ્રાચીન રાજનીતિથી ઉલટો અને મહા વિપરીત એ મત હતો. આવું વેણ તો વિલિયમ વિજયી પણ ઉચ્ચારી શક્યો નહોતો. જે ભૂમિના લોકે જોન રાજને પકડી મોટો પટ્ટો લખાવી લીધેલો, અને વારંવાર પછીના રાજઓ પાસે તેની મંજૂરી લેવામાં મહા ખંતી રહેલા, તે ભૂમિપર એમ બોલવું કે રાજને કોઈ રોકનાર નથી એ કેવું વિપરીત !

આ વાત ખરી કે ટ્યૂડર વંશના રાજઓ કેવળ આપઅપત્યારપણે વર્ત્યા હતા, અને તેને રોકનાર કોઈ મળ્યું નહોતું, અને તેથીજ આવું મત હાલ ઉત્પન્ન થયું હતું. પણ તે છતાં એ વંશના રાજા ડાહ્યા હતા, અને તેથી આપઅપત્યારપણે વર્તતા હતા તો પણ મોંઢે આમ બોલતા નહિ અને વખત આવ્યે લટી પણ જતા. પરંતુ આ જેમ્સ રાજ તો લણેલો બહુ પણ ગણેલો જરાયે નહોતો, અને તેથી એની વર્તણૂક ટ્યૂડર વંશના રાજઓ કરતાં કાંઈ વધારે આપઅપત્યારી નહોતી, તોપણ એણે બોલીને બધું જ બગાડ્યું. એને

તો ઘેલછાજ લાગી રહી હતી કે રાજનો ઇશ્વરી હક્ક છે એમ ત્યાં ત્યાં બોલ્યાજ કરવું અને લોકો પાસે કબૂલ કરાવવું. આ દુરાગ્રહી મૂર્ખાઈનું દારુણ ફળ એના દીકરાને પરિપૂર્ણ રીતે સોસવું પડ્યું, અને પોતાનું રાજ પણ લોકો સાથે ઝગડા કરવામાં અને ફિટકાર સાંભળવામાં જ ગયું.

ટૂંકુર કાળમાં રાજઓની આપઅખત્યારી શા કારણથી નીબી ગઈ તે આપણે પાછળ સવિસ્તર કહી ગયા છીએ. પણ જેમ્સને ભાન નહોતું કે તે સમો સઘળો એના વખતમાં બદલાઈ ગયો હતો, અને લોકોમાં પ્યુરિટન મતે મહા મદોન્મતપણું પૂરું હતું. હજી એ લોકનું લક્ષ ધર્મવિષયમાં જ લાગેલું હતું એ જેમ્સના હક્કમાં સારું હતું, પણ એણે મૂર્ખાઈથી તેમને ધર્મની બાબતમાં જ છંછેડી રાજ-પ્રકરણનો વિચાર કરતા કર્યા.

ધર્મની તકરાર ઇલિઝાબેથના રાજના પાછલા ભાગથી જે ચાલી રહી હતી તે મટાડવાનો જેમ્સે ગાદી ઉપર બેસતાં જ વિચાર કર્યો. એણે બંને પક્ષના ધર્મગુરુઓની એક સભા મેળવી, અને તેના વાદવિવાદમાં બંને મુખ્ય ભાગ લીધો, કેમકે એ પોતે સમજતો હતો કે હું મોટા ધર્મશાસ્ત્રી છું અને સઘળાના મનનું હું સમાધાન કરી શકીશ. પણ ફળ તો એ થયું કે એના બોલવા ઉપરથી સાફ જણાઈ આવ્યું કે એને એપિસ્કોપલ એટલે ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય તરફથી ઓટેસ્ટન્ટ મત જે રૂપનો સ્થપાયો તે પંથનો મહા મમત છે, અને તે પંથ તો પ્રજાના આગ્રહી પ્યુરિટન ભાગને અણગમતો હતો. પ્યુરિટન લોક તો બહુ જ નારાજ થયા, અને તેમણે એ બાબતમાં રાજને ગણકારવો જ નહિ એવો પોતાના મન સાથે પાકો ઠરાવ કર્યો. આ લોકનું જોર પાર્લામેંટમાં વધારે હતું અને ત્યાં તેઓ મૂળથી જ રાજની ક્વેવી રીતે આડે આવવા લાગ્યા તે આગળ કહેવામાં આવશે. હાલ આ રાજ્યના બીજા બનાવો જોઈએ.

સુરંગથી ઉરાડી મુકવાનું કાવતું—ગાદી મળ્યા પહેલાં જેમ્સે રોમન કેથોલિક લોકની સાથે વિષ્ટિ ચલાવી મદદની આશાએ

કાંઈ વચન આપ્યું હશે કે હું રાજ ચર્ચિશ તો તમારા ધર્મને શ્રીય કરીશ નહિ. પણ ગાદી મળ્યા પછી તેણે તેમ કયું નહિ, અને પ્રજાની રૂપ એવી નહોતી કે એનાથી તેમ બની પણ શકે. તેથી એ કોઈક ચીડવાયા અને તેમાં કેટલાક ગરમ સ્વભાવના હતા તેમણે પોતાની મેળે માંહોમાંહે એવો ખેત કર્યો કે પાર્લમેન્ટની નીચે સુરંગ ખોદી તેમાં દારૂ ભરી સળગાવી મુકવો કે રાજ ને બીજા સધળાનો સામરોજ ધાણુ નીકળી જાય; અને એમ થાય કે તુર્ત બધા રોમન ક્રિસ્ટિયન હોકારો કરી ઉડી રાજના એક બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડવું, અને પછી તેને નામે પોતાને અનુસરતી રીતે સત્રજી રાજ ચલાવવું.

આ કાવત્રું એવું તો ગૂપચૂપ ચાલ્યું કે તેની કાંઈને પણ બહુ ત્રાપત સુધી ખબર પડી નહિ. પાર્લમેન્ટની પાડોશમાં એક ઘર ભાડે રાખ્યું. ત્યાંથી સુરંગ ખોદી પાર્લમેન્ટની નીચેના ભોંયરામાં પુષ્કળ દારૂ ભર્યો, તથા તે ન જણાય તે માટે તેની ઉપર કાચલા તથા કાકડાનો ઢગલો કરી મુક્યો. એને સળગાવી મુકવાનો દિવસ સને ૧૬૦૫ ના નવેમ્બર માસની ૫ મી તારીખનો રાખ્યો હતો કે જે દહાડે રાજ જાતે પધારી પાર્લમેન્ટ ખોલવાનો હતો. આ દિવસને ૧૦ દહાડા બાકી હતા એવામાં એમાંના એક તર્કટખોરે (કાંતો ફૂટીને કે સ્નેહના બંધથી) પોતાના બનેલી ઉપર એક એવો નનામો ચેતવણીનો કાગળ લખ્યો, કે તું એ દહાડે પાર્લમેન્ટમાં જઈશ નહીં. કારણ કે તે દિવસે રાજ તથા પાર્લમેન્ટ ઉપર ઈશ્વરનો માણસ તર્ફનો ત્રિશી કોપ થનાર છે. આ ચેતવણી વાંચતાં જ એ બનેલી તો પ્રધાન પાસે તે કાગળ લઈને દોડ્યો, અને પ્રધાને તત્કાળ જ એ વાતની સ્વધળી ખબર રાજને કરી. આ ભરમના ખોલ વાંચી રાજ તુર્ત બોલી ઉઠ્યો કે આ તો સુરંગ ફોડી પાર્લમેન્ટને ઊરાડી મુકવાનો મન-સૂચો જણાય છે, કેમકે એનો બાપ ડાન્લી પશુ સ્કોટલેન્ડમાં એવા જ પ્રકારના કમોતે મૂચો હતો તે એને હરથડી સાંભર્યા કરતું હતું. આ ઉપરથી તાબડોલ તપાસ થઈ, ને જુએ છે તો પાર્લમેન્ટના ભોંયરા-

માં દારૂ ભરેલો ને એક માણસ આંધળું જ્ઞાનસ લઈને ત્યાં ચોરને
 બેંચે ફરતો હતો. એને એકદમ પકડયો. એનું નામ ગાર્થ ફોક્સ કરીને
 હતું. એને બહુ માર માર્યો, પણ તેણે પોતાના સાથીઓનાં નામ
 જણાવ્યાં નહિ જ. તે છતાં તેઓ એને પકડાવાની વાત સાંભળી તુર્ત
 નાકા, અને પરગણામાં જઈ બીજાને ઉશ્કેરી ખંડ કરવાની તજવીજ
 કરી. પણ કોઈ એમના ભેગું ભળ્યું નહિ, અને ત્યારે તે પોતે એટલા
 જ રાજના લસ્કર સામે ટકાવે કરી ઉભા રહ્યા અને પડ્યા ત્યાં
 સુધી લડ્યા.

આ તર્કટ ફૂટવાથી આખા રોમન ક્રેથોલિક વર્ગને બહુ મોટું
 નુકસાન થયું. આ કાવત્રાની ખબર સાંભળી ઇંગ્લાંડના સમ્રાજા
 લોક રોમન ક્રેથોલિકો ઉપર ક્રોધાપમાન થઈ ગયા, અને હવેથી
 તેમની ઉપર એવું હાડવેર અંધારું કે ફેટલાક જમાના સુધી એ પંથીઓ
 ઉપર ભારે જીલમ ગુજર્યો અને છેક ૧૯ મા સૈકા સુધી તે વેર
 પૂરેપૂરું શમ્યું નહિ.

ધર્મસુધારણાની ઓટ—રોમન ક્રેથોલિક ઉપર ખારે ભરા-
 વાના આ સમે ઇંગ્રેજ લોકોને બીજાં પણ કારણ હતાં. દલિઝબેચ
 ગાદીએ બેઠી એ સમો જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની મોટી ભરતીનો, તેમ
 આ સમય તેની પૂરેપૂરી ઓટનો હતો. યુરોપમાં ઘણે ઠેકાણે એ
 મતનો ફેલાવો થતો લાલ અંધ પડ્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ જ્યાં
 અસલ ફેલાયલો ત્યાંથી પણ પાછો ફરવા લાગ્યો હતો. જર્મનીના
 કેટલાક પ્રાંતોએ તે પાછો છોડી દીધો હતો. જ્ઞાનસ પાછું હતું તેકું
 રોમન ક્રેથોલિક થઈ ગયું હતું. પોપે જનગત થઈ જે જે બગાડા
 હતા તે કહાડી નાખી મોટા મોટા વિદ્વાન ને વક્તાઓને પોતાના
 ધર્મનો પ્રતિબોધ કરવાને જ્યાં ત્યાં ગ્રેયાં હતા. પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ જે
 બળાતકાર તથા જીલમ ગુજારવા માંડ્યો હતો તેથી પણ રોમન
 ક્રેથોલિકોનો ધર્મવેશ સજીવન થયો હતો. એ માર્ગ પાછો એકસંખી
 થઈ પોતાનું ગયેલું પદ મેળવવાને ખંતથી મંડ્યો હતો. એથી ઉલટું

પ્રોટેસ્ટન્ટોમાં ધણી તડા પડી ગયાં હતાં અને તેઓ સહેજ સહેજ વાતને માટે માંહેમાંહે લડી મરતા હતા. આ કારણથી સુધારાને પંથ થઈ ગયો, પાછો હડયો, ને તે સર્વત્ર વિજયી થાય એ આશા તો વ્યર્થ જ ઠરી ચૂકી, અને એમ પણ દહેશત લાગવા માંડી કે વખતે એ છેક જ ઉખડી જાય.

આવી સ્થિતિ જોઈ ઇંગ્લાંડના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોક રોમન કેથોલિક થી ચોક્કાં ચોક્કાં રહેતા; ને તેમાં આ કાવત્રાની વાત જાહેર થઈ એટલે તો તેમને દેશના કદા શત્રુ જ ગણવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી તેમની ઉપર કાંઈ રહેમ રાખતા હતા તે ખિલકુલ જતી રહી, અને તેમનું ઇંગ્લાંડમાંથી નિકંદન કરવું એ જ લઈ ખેડા. રાજની કાંઈ પણ રહેમની નજરે દેખતા કે તેમને વહેમ જતો કે એનું વલણ એ માર્ગ તર્ક તો નહિ હોય, અને વાત પણ ખરી કે એપિસ્કોપલ પંથીના અને તેમાં વિશેષે કરીને તેના ધર્માચાર્યો તથા રાજમંડળના વિચાર પ્યુરિટન કરતાં રોમન કેથોલિક પંથને વધારે અનુસરતા હતા. ઇંગ્લાંડના ધર્મસુધારાનું મૂળ વિચારીશું તો માલમ પડશે કે પોપનું આધિપત્ય તોડવું એ મુખ્ય અને કર્મકાંડમાં ફેરફાર કરવો એ થોડો જ હેતુ હતો. નહિ ચાલતાનો ફેટલોક ફેરફાર એમાં થયો, પણ ધર્મનું ઐક્ય જાળવવા તર્ક અખંડ લક્ષ હતું. ખરા સુધારાવાળા તો મૂળથી જ આ વાતની સામે હતા. તેમણે તો ધણી કરી બધી જ જૂનો આચાર કહાડી નાંખી પોતાને જે શાસ્ત્રોક્ત લાગ્યો તેવો જ કર્મકાંડનો માર્ગ ઉભો કર્યો હતો. એ બાબત રાજ તર્કથી તેમની ઉપર જીવમ થયેલો તે સઘળો વેઠ્યો હતો, અને હાલ તો પ્યુરિટન એ નામથી તેમનો પક્ષ દેશમાં મહા બળવાન થઈ રહ્યો હતો. તેથી હવે એજ આખા ઇંગ્લાંડનો ધર્મ થવો જોઈએ એમ તેઓ લઈ ખેડા. અત્યાર સુધી રહેમ દાખલ કેટલીક રોમિશ ક્રિયાઓ તેમણે રહેવા દીધી હતી તે જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાંખી, અને તે પ્રમાણે વર્તે તેને રોમન કેથોલિકના જેવા જ ગણી, બારે શિક્ષા

કરવી એવો આગ્રહ ભરાયો. હવેથી ૧૦૦-૧૫૦ વરસ સુધી ધણુ-
ખરા ઇંગ્લેન્ડ લોક પોપ કે રોમિશ એ નામ સાંભળીને જ રાતા પીળા
આઈ જતા, ને તે નિમિત્તે મારકાપ કરતાં ન્યાય અન્યાયનો જરા પણ
વિચાર કરતા નહિ.

દેશાંતર સંબંધી રાજનીતિ—એ પણ ઇંગ્લાંડના લોકને
જેમ્સ રાજ ઉપર રીસે ભરાવાનું મોટું કારણ હતું. એ રાજ રૂપેન
સાથે હળીમળીને ચાલતો, અને ત્યાંની રાજકુંવરી સાથે પોતાના
દીકરાને પરણાવવાની ગોઠવણુ કરતો હતો. લોકોની ઇચ્છા તો એવી
હતી કે ઇંગ્લાંડે જર્મની મધ્યેના નાના નાના પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યોના
અગ્રેસર ખની ધર્મસુધારાને સારૂ રૂપેન જેવા રોમન કેથોલિક દેશ
સાથે ખૂબ લડતું અને તેને તોડી પાડવો. પાર્લમેન્ટ વારંવાર આ
વિચાર રાજને સૂચવતી, ને તે ગણુકારતો નહિ. એવામાં ષોહી-
મિયાના લોક જે સધળા પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા તેમણે પોતાનો કેથોલિક
રાજ એથિઅસ, જે જર્મન પાદશાહ પણ હતો, તેની સામે
અંડ ક્યુ” (ઇ. સ. ૧૬૧૮) અને તેનું મોત થતાં તેના વારસ ફ્રિ-
નાન્ડને બદલે જેમ્સનો જમાઈ ફ્રેડરિક, જે ઇલેક્ટર પેલેટાઈન હતો,
તેને પોતાના રાજ તરીકે પસંદ કર્યો. એને મદદ કરવા પણ જેમ્સની
મૂરી મરજી નહોતી, અને નામની થોડીએક કરી, પણ તેથી તેને કાંઈ
ફાયદો ન થતાં તે પોતાની મૂળ ઠકરાત પણ ખોઈ બેઠો. હવે તો
આખી પ્રજા રૂપેનની સામે લડાઈ કરવાને એકપગી થઈ રહી, તોપણ
રાજ તો પોતાના કુંવરનાં ત્યાં લગ્ન કરાવવાની જ લાલચમાં લપ-
ટાઈ રહ્યો અને ઘાટે ઘાટે સધળું રૂપેન પાસે કરાવી લઈશું એમ
ધારતો. પણ આખરે એ લગ્નની વિષ્ટિ પાર પડી નહિ, અને એ
લડાઈ કરવાની જરૂર પડી. આ કેડે એક વરસમાં જ તે મરી ગયો.
(ઇ. સ. ૧૬૨૫.)

પરચૂરણ ખનાવો—ખાઈબલનું જે ઇંગ્લેન્ડ ભાષાંતર હાલ
આલે છે તે આ રાજમાં થયું. ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ત્રાંખાનું નાણું

પહેલવહેલું આ રાજ્યે ઇંગ્લાંડમાં કહાડ્યું. નેપિયર નામના ગણિત-શાસ્ત્રીએ “ લાગ્રથમ ” નો શોધ કર્યો, અને દાકતર હુવીએ લોહી-ફરે છે એમ સાબીત કરી આપ્યું તે પણ આ જ રાજ્યમાં. પદાર્થ-વિજ્ઞાનનો પ્રખ્યાત આચાર્ય હોર્ડ એકન આ રાજ્યમાં મોટો ન્યાયાધીશ હતો અને તેની ઉપર લાંચ લેવાનું તહોમત સાબીત થવાથી પાર્લમેન્ટે ભારે દંડ તથા ફેદની તેને શિક્ષા કરી હતી. તેના આ કૃત્યે તેના તથા પદાર્થવિજ્ઞાનના નામને જગતમાં મોટું કલ્લક લગાડ્યું છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

જેમ્સનો પ્રભાવિરોધ.

અત્તરમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ, એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૩ થી ૧૬૪૬ સુધીનો વખત ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનો છે. દુનિયામાં પહેલાં કોઈએ ન કરેલું કે ન સાંભળેલું, એવું એક મહા દારુણ પરાક્રમ ઇંગ્લેન્ડે આ સમયે કર્યું. રાજના અતિશય જુલમનું આ ઓસડ તો ખરમેશ્વરે જ કરી રાખ્યું છે કે આખરે કોઈ મરણીઓ થઈ તેની સામે ઉઠે, અને ઝેર, ખંજર કે જુલ્મથી દુનિયાનું દુઃખ હરે. પણ ઇંગ્લેન્ડ લોકે તો પ્રથમ રાજને પોતાના હક્કને સાર બહુ બહુ વીનવ્યો; ધણી ધણી જુક્તિઓ કરી, અને ન્યારે તે ન જ સમજ્યો, ત્યારે બધા એકતંતે હથીઆર લઈ ઉભા થયા. મોટો જંગ મચાવ્યો, અને આખરે તેને હરાવી, પકડી, તથા સાધારણ ગુનેહ-ગારની માફક તેની ઉપર કોરટમાં કામ ચલાવી, જાહેરમાં તેને મર્દન માર્યો ! આવું જગતમાં પૂર્વે કોઈ પણ દેશમાં થયું નહોતું નથી. એને કાંઈકે કાંઈકે મળતું ઉદાહરણ માત્ર હારતખંડના વેનરાજનું મળી આવે છે.

આ મોટા પ્રબળપ્રેરણાનાં મૂળ જેમ્સ રાજનએ મેળવ્યા હતાં. આટે આ રાજનનો સ્વભાવ, રાજનીતિ તથા પાર્લિમેન્ટ સાથેના ટંટા ધરાવેલ જાણુવા જોઈએ કે તે ઉપરથી આવતા રાજમાં જે મોટો અનાવ બન્યો તે ધરાવેલ સમજાય.

જેમ્સનો સ્વભાવ—આ રાજ બેશક ઘણો વિદ્વાન અને શુદ્ધિવાળો હતો, તોપણ ઇતિહાસમાં એ બેવકૂફનો સરદાર જ લખાયો છે, અને તે વાજખી છે. એનામાં બે મોટી ખામીઓ હતી. એક તો એને દેશકાળનું જ્ઞાન નહિ, અને બીજું મમત બહુ ભારે. પારકાનું મન વર્તવાની એનામાં શક્તિ થોડી જ હતી, અને કાંઈ હતી તે પણ એના મમત્વ આગળ નકામી થઈ પડતી. એને ખબર નહોતી કે હેતુ પ્રીતથી જેટલું કામ થાય છે, તેટલું મમતા-મમતીથી થતું નથી. આ સંસારમાં લોકનું મન રાખી વર્તવાની જરૂર રાજન અને રાંક સર્વેને છે. આખું જનમંડળ એકના વિચારથી દોરાય એમ ધારતું એ જેટલું અન્યાયી તેટલું જ મુર્ખાઈ ભરેલું છે. જનવિચારનો અવાહ કાલાનુસાર જે દિશામાં ચાલતો હોય છે તે દિશામાંથી તે કાંઈને પણ કહે પાછો હસતો નથી. સમયનાયકો થાય છે તે આ દિશાને ઝાળખી અગ્રણીપદ ધારણ કરવાથી જ.

સમો ઝાળખ્યા વિના કાંઈની સિદ્ધિ નથી. સમાની વિરુદ્ધ અચનારા હમેશાં હારજ ખાય છે. દેશકાળનું અજ્ઞાન એ સ્ફૂર્ત વંશનો મોટો ગુનોહ હતો, અને તેથી જ તેમના પૂરેપૂરા ભોગ મળ્યા. આપણે જોઈશું કે તેઓ કાંઈ પાછલા રાજઓ કરતાં છેક વધારે શુભમી હતા એમ તો નહોતું, પણ તેમની રીત સમય વિરુદ્ધ-લોક વિરુદ્ધ—હતી, એ જ તેમની સઘળી કમળપત્તીઓનું મૂળ કારણ હતું.

જેમ્સની રાજનીતિ—પાછળ આપણે કહી ગયા તે પ્રમાણે આ સમય ઇંગ્લેન્ડમાં ધર્મસુધારાની ઇચ્છા ઘણી વધી ગઈ હતી. અધા પ્યૂરિટન કે પ્રેસ્બિટેરિયન (સ્કોટલેન્ડમાં રાજ્ય સ્વીકાર્યો

તે પંથના) નહોતા તોપણ ઘણાખરાની રૂપ શૈમિશ માર્ગની તો વિરુદ્ધ હતી. પહેલાં એ માર્ગને તેઓ જોટલા આધીન હતા, તેટલા જ આજ વૈરી થઈ રહ્યા. તેઓની ઝડપ આ બાબત એટલી વધી ગઈ હતી કે યુરોપના ધર્મજીવમાં ઇંગ્લાંડે ખૂબ ધૂમવું એમ તેઓની ઇચ્છા હતી. જેમ્સ રાજાનો વિચાર એથી કેવળ ઉલટો હતો. એને પરદેશ સાથે લડાઈ કરવાનું કોઈ કહેતું તો ભારે ચીડ ચડતી.

ખીજું આખી પ્રજાના મનમાં એમ હતું, કે યુવરાજને કોઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ કન્યા સાથે પરણાવવા જોઈએ, પણ જેમ્સે તો રૂપેન- (જે પ્રોટેસ્ટન્ટોને પીડનારા રાજ્યોમાં અગ્રેસર હતું તે) ની જ કુંવરી લાવવા જીવ્યો ત્યાં સુધી ઘણું કરીને ભાંજવડ ચલાવ્યા કીધી. પોતાના જમાઈનું રાજપાટ ગયું તોપણ એ તેની મદદે લડાઈમાં ન ઉતરતાં આ સગપણ બાંધવાની લાલચમાં જ લપટાઈ રહ્યો.

પોતાના દીકરાને રૂપેનમાં પરણાવવાની આટલી બધી એને કલ્પતા હતી તેનાં બે કારણ હતાં. એક તો એ લગ્નથી મોટી પહે-રામણીની એ આશા રાખતો હતો. એને પૈસાની શી વિશેષ જરૂર હતી તે આગળની હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. ખીજું એ એમ ધારતો હતો કે રૂપેન સાથે સગપણ થાય તો તેના વસીલાથી હું મારા જમાઈને ઓસ્ટ્રિયા પાસેથી તેનું રાજ માહું અપાવી સંકીર્ણ એ હમેશાં અભિમાનથી બોલતો કે રાજકુળની વાતમાં પાર્લમેન્ટ-વાળા શું સમજે છે. એ લોક લડાઈ લડાઈ કરી રહ્યા છે, પણ મારી મત એવી છે કે વગર લડાઈએ જો જોઈએ છે તે સુધયું મળી આવશે, શી ગાંડાઈ ! રાજમામલાનો ફડકો તે કોઈ દહાડે પણ ભાઈ-બાપાથી આવ્યો છે ? રાજ્યોના સંબંધમાં તો બધા વિના પ્રીત નહિ એ જ કહેવત ખરી છે, અને પરિણામે જેમ્સને તેમ આલમ પણ પડ્યું.

પરદેશ સાથે લડાઈઓ ન ઉડાવવામાં રાજાની ખીજું પણ

મોટી મતલબ હતી. લડાઈઓ ઉઠાવે તો લખલુટ નાણાંનો ખર્ચ પડે; તે આપવા પાર્લામેન્ટને હાથ, અને તે આખરે આપે તો ખરી, પણ આપતી વેળા પ્રજાના હક્ક તે સાંભળ્યા તથા વધાર્યા વિના રહે નહિ જ. હવે રૈયતના હક્ક તોડવા ને પોતાની સત્તા ઈશ્વરી છે એમ મનાવવું, એ તો આ રાજા પોતાનું કર્તવ્ય જ સમજી બેઠો હતો. તેથી જ થાય તે ખરું, પણ લડાઈના ખર્ચમાં ન પડવું એ એની રાજનીતિનો મૂળ પાયો હતો. આ સમજ પણ એની ગાંડી જ હતી. ધર્મરક્ષણને કાળે ઈશ્વરને આ સમે એવા આતુર થઈ રહ્યા હતા, કે જે જેમ્સે તેમની મજા પ્રમાણે પરદેશમાં લડાઈઓ ચલાવી હોત તો હોંસે હોંસે પૈસા આપત, અને એની ઉપર એવા રાજા રાજા થઈ જત કે દેશમાં એ આપઅખત્યારી ચલાવતો હતો તેની પણ વખતે દરગુજર કરત. દયૂડરવંશીઓની રાજકળા એ જ હતી. તેઓ દેશાવર ખાતે જ્ય જ્યકાર ઉડાવતા, કે આખી પ્રજા તેમની ઉપર મોહિત થઈ રહેતી, તેમજ સ્વદેશકાર્યમાં કાંઈ સુધારાની તૃષ્ણા લોકોને બહુ થયેલી દેખતા તો તે તેઓ પોતાની મેળે જ કરતા. આમ કરવાથી પ્રજાને હક્ક દાખલ માગવાની જરૂર થોડી જ પડતી. અને એ રીતે હક્ક માગવાનો અભ્યાસ ઓછો થઈ જવાથી કોઈ પ્રસંગે જરૂર પડતી, તોપણ તેમનાથી બોલી શકાતું નહિ. તે જતાં કાંઈ સમે લોકોની ઉઠાવણી બહુજ દેખતા, તો તેઓ સમજીને લટકે જતા. દયૂડર રાજાઓની બીજી ગત એ હતી, કે લોકોનાં મન કચવાયેલાં હોય તે સમે રાજાનો ખર્ચ એવી કરકસરથી કરતા કે પાર્લામેન્ટ બોલાવવાની જરૂરજ પડે નહિ, અને એ દરમિયાન કાંઈ લોકપ્રિય કામ આદરી પાછા બધાને વશ કરી લેતા. જેમની રીત આથી ઉલટી હતી. હલિઝમેથને લડાઈ સમે જેટલો ખર્ચ થતો તેથી દોઢા વખણો તો આ રાજાને આડે દહાડે જ થઈ જતો અને તેથી એને ભાતભાતનાં બુલમ કરવા જતાં આખરે પાર્લામેન્ટ બોલાવવાની પણ જરૂર પડતી.

જેમ્સની રાજનીતિમાં આથી પણ મોટી ભૂલ એ હતી કે એ ધર્મસુધારાની આડે આવ્યો. એ ધર્મસુધારે હાલ હદપાર જવા માગતો હતો અને જે મન કુથોલિકોનો દ્રોહ તો બેશક એવ્યાજ્ઞથી અને ખોટો જ હતો એ વાત સઘળી ખરી, તોપણ લોકવિચારનો પ્રવાહ એ દિશામાં દોડતો હતો એમાં કાંઈ શક નથી, અને એમ હતું તો જેમ્સ રાજ્યએ ઇલિઝાબેથની પેઠે તેને અનુસરીને જ ચાલવું હતું. એ લોકને અટકાવતાં તેનું બળ ઉલટું વધ્યું, અને તેણે ઉચ્ચી રાજવંશને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો. પ્રજા સાથે ધર્મવિરોધ બાંધી કાઢી રાજ્યએ સાર કહાડ્યો નથી.

૨. જરૂરઆરની બેહુલા બદરેલી—ધર્મવિરોધ ઉભો કરી રાજ્ય લોકને અળખામણે તો થઈ જ રહ્યો હતો, ને તેથી લોકોમાં પરંપરાની રાજભક્તિ કાંઈક રહી હતી તે પોતાની મેળે જ નાસવા લાગી. આ સમે ઇંગ્લાંડના ઇરઆરની અનીતિઓ નીચ, મંદી ને હેવાનિયત ભરેલી હતી. રાજ્ય પડે એક નીચ ભુવાનીઆ ઉપર દ્વિદા હતો. તેને મોટે માનમર્તબે ચડાવી દઈ એ તેનું જ કબ્જું કરતો. આ માનીતો એક ઉચ્ચ કૂળની ઠકરાણી સાથે લાગેલો હતો અને આ નાપાક મોહોઅતને તોરો ખોસાવવા જેમ્સ રાજ્યએ તેના ધણીથી છૂટાછેડ કરાવી આપી તેને એની માથે જાહેરમાં પરણાવી ! આ કુપોત્ર જોકું આખરે ધંતર મંતર તથા ઝેરના પ્રયોગ કરવાના કામમાં પકડાયું, અને તોપણ રાજ્યએ તેને દેહાંત દંડથી ઉગારી લીધું. પછીથી રાજ્યએ બીજાને માનીતો કર્યો, અને તેને પણ જોત-જોતાં ચડાવી ચડાવી જાકિમહામનો ઠાકોર બનાવી દીધો. આ માનીતો પહેલા કરતાં પણ વધારે દુષ્ટ ને દુરાચરણી નીકળ્યો, અને તેથી રાજ્યને સખળા દિટ દિટ કરવા લાગ્યા. પ્યુરિટન લોકોને રાજ્ય સામે જે ઉકું વેર બધાયું તેનું મૂળ કારણ આ સમયની બેહુલા અનીતિઓ જ હતી. એ લોક કેવા ચોકખા. વૈરાગ્યભુલિવાળા અને ઇરઆર કેવું વિષમી, પાપી ! તેમનાથી આવી નિર્ભંજ અનીતિ જોઈ પણ

કેમ શકાય ! તેઓ દાંત કટકાવીને રહ્યા હતા, અને ફક્ત અટકાવ રાજનો ઉર એ જ હતો. એ ઉર ધીમે ધીમે ધસાઈ ગયો, અને તેનું કારણ પણ જેમ્સની તથા એના દીકરાની નાદાની ભરેલી નબળી રાજનીતિ જ.

મંત્રીમંડળનો ભાર જેમ્સ રાજએ પોતાની મેળેજ ભાગી નાખ્યો. ઇલિઝાબેથનો જૂનો અનુભવી તથા ખર્ચરદાર કારભારી સેસિલ જીએ ત્યાં સુધી તો આ રાજ તેના કબ્જામાં કાંઈક રહ્યો. પણ તે મરી ગયો ત્યાર પછી એ પોતાની અથવા પોતાના નીચ માનીતાઓની મજૂર પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. મંત્રીમંડળ તો નામનું જ થઈ રહ્યું. તેનું કાંઈ ચાલે નહિ, અને તેથી તે તર્ફનો લોકમાં જે દાખ પડતો હતો તે જતો રહ્યો. આડમે હેન્રી ને ઇલિઝાબેથ ગમે એવા સ્વચ્છંદી સ્વભાવનાં હતાં, તોપણ રાજકાળમાં પોતાના મંત્રીમંડળની ગંભીરાર્થી સલાહ લીધા વિના એકે ડગલું ભરતાં નહિ, અને તેથી દેશપરદેશમાં તેઓ જે જે કામ ચારભતાં તેમાં તેમની ફતેહ જ થતી. રાજનું વહાણ, અનુભવી ને શાણા સુકાનીઓની સંમતિ લીધા વિના કદિ પણ સલામતીથી ચાલી શકતું નથી. જેમ્સ પોતાની અક્ષયથી ચાલી પરદેશમાં શી આખર કમાયો તે લોકોએ જોઈ લીધું, અને રાજ નામનો જે ટચુર વંશીઓએ લોકોમાં પ્રતાપ બેસાડ્યો હતો તે ભૂસાઈ ગયો. પરદેશમાં આ સમે ઇંગ્લાંડના બળની જે હાંસી થતી તે સાંભળી લોકો બળી જતા, ને પોતાના રાજને બાયલો નામદ્ કહી ભાંડતા. પ્રજા ત્યારે પરદેશ સાથે જંગ મચાવવાને તૈયાર રહી હોય, તે સમે રાજજ તે વાતની ના પાડે, તો પછી તે લોકની નજરમાં હલકા પડે એમાં શી નવાઈ ? આ રીતે પ્રજાપ્રકોપને ઉભો કરનારાં જે ત્રણ વાનાં રાજની સામે વેરભાવ, ફિટકાર અને તુચ્છકાર, તે સધળાં જેમ્સના જીલમ, ઇચ્છારની બદ્દેલી અને પરદેશમાં અપજશથી પેદા થયાં. એનો ભાર ભાગી ગયો, એના ઉપરથી ભંગસો ઊડી ગયો. ને લોકો પોતાના હક્કને માટે નીડરપણે

બહાર પડતાં શીખ્યા. આ સમે રાજ્ય પ્રજાનો સંબંધ કેવી સ્થિતિમાં આવી રહ્યો હતો, તે પાર્લમેન્ટ સાથેના ટંટા નીચે કાંઈક વર્ણવીએ છીએ તે ઉપરથી બરાબર માલમ પડશે.

પહેલી પાર્લમેન્ટ જેમ્સે ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં બોલાવી. તેના નિમંત્રણપત્રમાં એણે સાફ લખ્યું કે પ્રજાના હક્ક રાજાની મહેરબાની ઉપર આધાર રાખે છે, અને તમારે આવા આવા મુખતીઆરે પસંદ કરવા. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાયાં. રાજા ઈશ્વરી હક્કનો દાવો કરે છે એ વાત કાંઈ કાંઈ તો લોકોની જાણમાં આવી હતી, અને તેને આ બનાવથી ટેકા મળ્યો. એને ગાદીએ બેઠાને હજી વરસજ થયું હતું, તોપણ એટલામાં એની વર્તણૂક જે જણાઈ તે ઉપરથી સર્વેને લાય ઉત્પન્ન થયો કે એ પ્રજાના હક્ક ઝૂંટી લેવા ધારે છે. તે સ્કોટલેન્ડથી ગાદી લેવા આવતો હતો, તે સમેજ વાટમાં એના લશ્કરમાં કોઈ ગજવાકાતર પકડાયો, તેને એણે લાગલો ફાંસી દેવડાવ્યો હતો. એ ગુનેહગાર હતો ખરો, પણ તેની ધારા મુજબ તપાસ કે ધનસાફ થયો નહિ, એ ઇંગ્લેન્ડ લોકોને સાફ લાગ્યું નહિ. વળી જેમ્સનું બેડોળ શરીર તથા ચાલવાની ઢપછપ, ગામડિયા રીતભાત. ને અનાડી પતરાજ, એ સઘળું ટ્યૂડર વંશના લગ્ય ભૂપતિઓ જેણે નિરબેદા તેને તિરસ્કારયુક્ત-હાંસીપાત્ર હતું. તેમજ ધર્મસભા મેળવી હતી તેમાં એણે આખરે જે ચ્યૂરિટન લોકોને ધમકી આપી હતી તે ધણાને ખૂબ સાલ્યા કરતી હતી.

આ કારણથી જેમ્સે પહેલીજ પાર્લમેન્ટ બોલાવી તે ધુધવાતી અને પોતાના હક્ક માટે બોલવા તૈયાર થઈને આવી. આવી કે તુર્ત તેણે કેટલાક ધર્મમુધારાની માગણી કરી, જેમાંનો એક રાજાના જૂના મતને અનુસરતો નહોતો; અને તેની સાથે સાફ એમ પણ લખી જણાવ્યું કે પાર્લમેન્ટની સંમતિ વિના કંઈ પણ ફેરફાર રાજા કે ધર્મની બાબતમાં કરવાનો આપઅખત્યાર ઇજ્જાડના રાજાઓને નથી, અને છે એમ કોઈ આપને સમજવતું હોય તો તે ફક્ત બમારે

છે એમ જાણ્યો. પણ તેમની અરજ ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ ન આપતાં ઉલટો જેમ્સ તો મ્યુરિટન લોકો ઉપર જીલમ કરવા લાગ્યો. એણે એ મતના ૩૦૦ પાદરીઓની જીવાઈ લઈ લીધી, પોતે એપિસ્કોપલ માર્ગનો ખુલ્લો હિમાયતી થઈ પડ્યો, અને તે ઉપકારના બદલામાં એ પંથના પેટલરા ધર્માસન ઉપરથી લોકને બોધ કરવા લાગ્યા કે રાજાનો હક્ક ઈશ્વરી છે તેથી રાજા જે કહે તે સૌએ માન્ય કરવું જોઈએ, અને તેની આજ્ઞા ગમે એવી હોય તોપણ તે તમારે સદા માથેજ ચડાવવી.

આ રીતે પાર્લમેંટને દૂલવ્યા ફેડે તેની પાસે નાણાં માગતાં રાજાની હિંમત ચાલી નહિ, અને નાણાં તો જોઈએ તેથી એણે આપખૂદીથી જકાત ઉધરાવવા માંડી. પાછલા રાજાઓ કોઈ વખત એમ જકાત ઉધરાવતા હતા ખરા, પણ જેમ્સે તો આપત્કાળ વિના એ રીત મમતમાં જ પકડવા માંડી તે રૈયતને બહુ ખોટું લાગ્યું. આ રીતની સામે પાર્લમેંટ વાંધો ઉઠાવવાનો પ્રસંગ શોધતી હતી તેવામાં તેને પાછી ભેળી કરવાની રાજાને આપોઆપ જરૂર પડી, કેમકે એનો ઉડ.ઉ ખર્ચ જકાતની ઉપજમાંથી કાંઈ પૂરો થયો નહિ. પાર્લમેંટે આવતાં જ રાજાની ઘણીએ મના છતાં આ જકાતની વાત પહેલ્લવહેલી હાથમાં લીધી, અને આગ્રહ લઈ બેડી કે હવેથી ગેવો કાયદો થવો જોઈએ કે પાર્લમેંટની રજા વિના જે જે જકાતો મૂકી હોય તે રદ. તેજ પ્રમાણે ધર્મની આબતમાં પણ પાર્લમેંટની સત્તાજ સર્વોપાર છે એ વાતનો મમત પકડ્યો. આ જોઈ રાજા ચીડવાયો, ને પાર્લમેંટને વિસર્જન કરી. (ઇ. સ. ૧૬૧૦.)

આ પ્રમાણે પાર્લમેંટને કહાડી મૂકી જેમ્સ તેના વગર રાજ ચલાવવા લાગ્યો. પણ નાણાં આપનાર જે પાર્લમેંટ તેના વિના આ ઉડાઉ રાજાને શી રીતે ચાલે ? ચાર વર્ષ પછી હારીને બીજા પાર્લમેંટ બોલાવવી પડી.

બીજા પાર્લમેંટમાં મોકલવાના મુખત્યારો પસંદ કરતી વેળા

લોકોએ રાજપક્ષના પુરુષોને જોઈ અને તેમ મીડે જ મુક્યા. આ પાર્લમેન્ટમાં ત્રણસો માણસ તો એવા વર્ગના આવ્યા કે જેમણે પહેલાં પાર્લમેન્ટનું કાર્ડ દહાડે મોંજ નહોતું જોયું; અને તે પ્યુરિટન પંથના નીડર હિમાયતી હતા. આ નવા લોકોથી ઇંગ્લાંડના પ્રજા-સમાજનો દેખાવ જ બદલાઈ ગયો. હર્ષ કે તિરસ્કારના ઉદ્ગારવડે સભા મળવી મુકવાનો ધારો પહેલવહેલો આ વખતથી નીકળ્યો. આ જોઈ રાજ તો ચોંક્યો. પાર્લમેન્ટને બોલાવી તેવીજ વિસર્જન કરી, અને તેમના ચાર મુખીને કિલ્લામાં પૂર્ણ.

પાર્લમેન્ટ વિનાનું રાજ—હવેથી રાજ્યે મમતે ભરાઈ પાર્લમેન્ટ વિનાજ રાજ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને જે જે વાતના પાર્લમેન્ટે વાંધા ઉઠાવ્યા હતા તે તે વાતો એ જાણી જોઈને કરવા લાગ્યો. જકાતથી પૂરું નહિ થયું ત્યારે ઉછીતા આપો એ નામે લોકો પાસેથી બળાત્કારે નાણાં કઢાવવા માંડ્યાં. આથી દેશમાં ભારે પોકાર ઉઠ્યો, ને એ ત્રણ પરગણાવાળાઓએ તો રાજ્યે ગમે તે ક્યું પણ એક દોકડો પડ્યાવ્યો નહિ. બીજા પણ કેદમાં જવાનો વખત આવતો, ત્યારેજ કાંઈ પરાણે આપતા. તેથી આખા ત્રણ વરસમાં આ રીતે ત્રીશ હજાર પાઉંડજ રાજને મળી શક્યા. ત્યારે હવે એણે નાણાં કઢાવવા નવી નવી જાતના અધર્મો આરંભ્યા. ઝાગીરદારોનાં સગીર બાળકોનું વાલીપણું અસલથી રાજને સ્વાધીન હતું તે ધારાનો ઝેરઉપયોગ કરી રાજ્યે ખાનદાનની કન્યાઓનો વિક્રય કરવા માંડ્યો. અમીરાઈના ખિતાબની તો એ હરરાજી લઈ બેઠો. એટલે ગમે એવો નીચ પણ જો એને પેટપૂર નાણાં આપે તો તેને અમીર બનાવી દેતાં એ જરા પણ વિચાર કરે નહિ. આ રીતે એના એક રાજમાં અલદાઉ નેવું જણ અમીરો થઈ ગયા. આથી ખરા અમીરોનું માનભંગ થવાથી તેમનાં મન બહુ ખારા થઈ ગયાં.

આ રીતે ચોતર્ફ રૈયત ચીડવાઈ રહેલી હતી તે સમે રાજ્યે ન્યાયાધીશો ઉપર બળાત્કાર કરી બળતામાં પૂરું બી હોમ્યું. આ

સમયના ન્યાયાધીશો હાલના જેવા કાંઈ સ્વતંત્ર બુદ્ધિના તો હતા જ નહિ. તે બિચારા અને ત્યાં સુધી રાજની તર્ફના જ સુકાદા આપતા. પણ રાજને આટલુંયે પરવડ્યું નહિ, અને કાંઈ કામમાં તેમણે રાજ વિરુદ્ધ ફેસેલો આપ્યો તે ઉપરથી તેમને રૂબરૂ બોલાવી ગાળોનો વર-ભાદ વરસાવ્યો, ને તાકીદ આપી કે ફરીથી એવી વાતમાં મને પૂછ્યા વિના કાંઈ કરવું નહિ. બધા તો દબી ગયા, પણ મુખ્ય ન્યાયાધીશો દબતાથી જવાબ આપ્યો કે ઈનસાફના કામમાં તમને પૂછવાનો કાંઈ આ દેશનો કાયદો નથી અને મારાથી તે નહિ અને. આ સાંભળી રાજએ તેને તત્કાળ પદબ્રષ્ટ કર્યો. એ જુલમથી આખી પ્રજાના દિલમાં કારી ધા વાગ્યો, કેમકે આ સમે ઇંગ્લેન્ડ લોક સર્વને માથે કાયદો છે એમ સમજતા થયા હતા. આજ ટાંકણાસર યુરોપમાં ઇલેક્ટર પેલેટાઈન પોતાનું રાજ પણ ખોઈ બેઠો, અને તે સાંભળી ઇંગ્લાંડના લોક તેની વહારે જવા આતુર થઈ ગયા. લડાઈ નો જુરસો દેશમાં એટલો બધો વધી ગયો કે રાજએ પણ તે રંગે ચડી પાર્લમેન્ટને બોલાવી.

ત્રીજી પાર્લમેન્ટ—આ પાર્લમેન્ટ તો પ્રેમભાવે આવી, ને રાજની ચીરવાણી સાંભળી ટોપીઓ ઉછાળી ઉછાળી હરખાવા લાગી. પણ રાજનો હિતસાહ બતાવવાનો જ હતો. એની દાનત આ નિમિત્તે પૈસા કઢાવવાનીજ જગ્યાઈ. લડાઈની વાત ધીમે ધીમે ટાલી પડવા માંડી એટલું જ નહિ પણ રૂપિયનમાં હથોઆર મોકલવાની એણે છૂટ આપી. આથી પાર્લમેન્ટને ધણી ચીડ ચડી, ને જુરસામાં રાજ-કાજની ખૂબર લેવા માંડી. વેપારના ઇન્કારા (Monopoly) બંધ કરવાનું ઇલિઝાબેથે વચન આપ્યું હતું તે છતાં એ બાબતનું દુઃખ પાછું આ રાજમાં બહુ વધી પડ્યું હતું. તેથી પાર્લમેન્ટ ઇન્કારાને પકડી તેમની ઉપર પોતે કામ ચલાવવા માંડ્યાં. તેમાંના કેટલાક તો દેશ મુકી નાહા, ને બધાને એવો ડર પેસી ગયો કે હવેથી ઇન્કારા રાજ આપે તોપણ કાંઈ લે નહિ એમ થઈ રહ્યું. પછી આથી પણ

પાર્લમેંટે મોટું પગલું ભર્યું. રાજના લાંબિયા કામદારોને દરેક શિક્ષા કરવા માંડી, અને પહેલેજ ઝપાટે પેલો સર ક્રાન્સિસ બેકન, જે મોટો અમલદાર ને રાજનો માનીતો હતો, તેને લાંબી તપાસ કરી રુસ્વતખોર ઠેરવ્યો. રાજએ જોયું કે આ મારા હક્કમાં મોટું આવ્યું છે, પણ તેનાથી કાંઈ બોલી શકાયું નહિ, અને વિદ્વાન વર્ગને નિત્યનું લાંછન લગાડનાર આ “ જડ વિદ્યાના પિતા ” પોતાનો અપરાધ સ્વીકારી કારાગૃહમાં પધાર્યા.

બૂંડા કારભારીઓને સજા કરવાનો અખત્યાર દોઢસો બસો વર્ષથી બંધ પડ્યો હતો તે આ પાર્લમેંટે ઝપાટાબંધ પાછો આ રીતે મેળવ્યો, અને પછી મદમાં આવી એથી પણ આગળ ચાલી. ઇલેક્ટર પેલેટાઇનની ખરાબી સાંભળી કોઇ રોમન કૃથોલિક હરખાઇ ખાનગીમાં તેને માટે તોછડા બોલ બોલ્યો હતો. તે ઉપરથી પાર્લમેંટે તેને પકડી જેરખંધનો માર મરાવ્યો, કાનમાં ખીલીઓ ખોસાવી દીધી, ને જીભમાં સાર પડાવ્યા ! કબૂલ કરવું જોઇએ કે આ કામ કેવળ દુષ્ટતાનું અન્યાયીજ હતું. રાજએ ચીડવાઇ પાર્લમેંટને મોકલ કરી, પણ જતાં જતાં સર્વાનુમતે એવો ફરાવ તે લખતા ગયા કે ધર્મના તથા ઇલેક્ટર પેલેટાઇનના રક્ષણને અર્થે અમારા પ્રાણ તથા ધનદોષત અર્પણ કર્યાં છે. ફટલેક વખતે પાછી એ પાર્લમેંટ મળી ત્યારે તેમણે આવતા વાતજ રાજ ઉપર ખુશી એવી જે માગણી લખી મોકલી કે યૂરોપમાં લડાઈ કરવાનો તમે ઢઢેરો કહાડો અને દેશના યુવરાજને કોઇ રોમન કૃથોલિક કન્યા વેરે પરણાવશો. આ બંને વાત રાજને આંખના પાટા જેવી હતી. એણે યુરોપમાં અજી ફાડી નાખી, ને લખી જણાવ્યું કે ઓવી વાતમાં તમે ફરીથી ને કાંઈ પણ બોલો તો હું તમને તુરંતમાં જ મોકલાવી દઇશ. આવો જવાબ સાંભળી તેમણે શું કયું એ તે સંમેના ઇંગ્લેન્ડ લોકોની ભક્તિ-મય ગંભીર સ્વભાવ બરાબર ખતાવે છે. પાર્લમેંટનો પ્રેમુખ આ જવાબ વાંચ્યા કેડે એટલું જ બોલ્યો કે, “ લોકો, પેલો આપણે

પ્રથમ ઈશ્વરપ્રાર્થના કરીએ, અને પછી આ મહત્કાર્યનું શું કરવું તે વિચારીએ.” આ પ્રમાણે તેમણે કહ્યું, અને નાના પ્રકારની લાગણી-ઓથી બધાનાં મન એવાં મદમદ થઇ ગયાં કે થોડા વખત સુધી કાંઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ. ઘણાની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી, અને બધાનો પ્રાણાત્મા ઉચ્ચપાથલ થઇ ગયો. આ વિચલતા જરા પણ લયભીતપણાનો હોય એમ સમજશો નહિ. મુંઝવણ એજ હતી કે અત્યાર સુધી રાજની ભક્તિ કરતા આત્મા હતા તેમને માથે હવે રાજદ્રોહ કરવાનો વખત આવી પડ્યો. સલાહ સંપથી પોતાનું ધાર્યું થયું હોત, તો તેમનો આત્મા વધારે પ્રસન્ન થાત. પણ ઈશ્વરેચ્છા. હવે તો રાજનું થાય તે ખરું, પણ આપણે આપણી દેશ તર્ફની ફરજ તો બળવવી જ એવો તેમણે પોતાના મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તે છતાં તેઓ ઉછાંછળા થયા નહિ. આવી ગંભીર વૃત્તિના લોક ઉછાંછળા થતા જ નથી, અને જે ધાર્યું હોય તે કરવાને ચૂકતા પણ નથી. કાવકાષથી બધાએ એક મતે આ પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો: “ પાર્લમેન્ટના હક્ક પરંપરાથી નિર્વિવાદ ચાલ્યા આવે છે, અને રાજકાજ, દેશનું તથા ધર્મસમાજનું રક્ષણ, કાયદા બનાવવા તથા ચલાવવા, અને પ્રજનાં દુઃખો નિવારણ કરવાં, એ સઘળી બાબતની ચર્ચા, વિચાર તથા નિર્ણય કરવો એ પાર્લમેન્ટનું કામ છે જ, અને એ કામ કરવાને પાર્લમેન્ટના સઘળા સભાસદોની મરજીમાં આવે તેમ બોલવાની, ચર્ચા કરવાની, વાંધો લેવાની, ને છેવટનો ઠરાવ કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ છે, અને તે હોવીજ જોઈએ. ”

રાજાએ કોધાંધ થઇ પાર્લમેન્ટનું દફતર મંગાવ્યું, તેમાંથી પોતાને હાથે જ એ પાનાં ફાડી નાખ્યાં, પાર્લમેન્ટને એકદમ વિસર્જન કરી અને તેમાંના ફટલાકને બંધીખાનાં સેવડાવ્યાં. (ઇ. સ. ૧૬૨૨.) આ સમયથી રાજા પ્રજા વચ્ચે પૂરેપૂરો વિરોધ બંધાઇ ચૂક્યો, અને જો એક દૈવયોગી બનાવ વચમાં બન્યો હોત નહિ, તો જે પ્રજાપ્રકાપ

આમજ નતાં ઉઠ્યો ને પર્યંતે રાજમેધથી પણ ખરાખર શાંત થયો નહિ, તે પ્રજાપ્રકાપનો લડકો આ સમેજ ઉઠત, અને જેમ્સનાજ ખૂરા હાથ થાત.

રૂપેન સાથે લડાઇ અણચિંતવી ઉડી, ને લોકનો રોષ મોડા વખતને સારૂ તો બીલકુલ શમી ગયો. બન્યું એમ કે એક દહાડો દહોરી બકિંગહામે યુવરાજને સૂચ્યું કે આપ જાતે રૂપેનમાં પધારો તો વખતે સ્વયંવરસમજ થઇ જાય. આ બુદ્ધો જુવાન રાજકુંવરને ખૂબ પસંદ પડ્યો, અને તે બંને જણા છડી સ્વારીએ ત્યાં જવા નીકળ્યા. વાટમાં ફ્રાન્સની રાજકન્યાને જોઇ આર્સ્ટ તેની ઉપર મોહિત થઇ પડ્યો. પછી રૂપેનમાં ગયો ખરો, ને માગું પણ કર્યા કર્યું; પરંતુ એને તે કામમાં કેટલો ઉત્સાહ રહ્યો હશે તે આપણે જાણી શકીશું. બકિંગહામે તો પોતાની જુનીઆત ત્યાં ખરાખર ખતાવી દીધી. આવા રંગ જોઈ રૂપેનનું મન જેમ પાછું હટતું ગયું, તેમ ઈંગ્લાંડમાં પડ્યો પડ્યો જેમ્સ તો એ વિવાહને સારૂ બહુજ ધેનાઈ કહાડવા લાગ્યો, એ વિવાહની વિષ્ટિમાં રૂપેન જે જે માગશી કરી તેની એ હા હા જ કર્યો ગયો. રોમન કેથોલિક ઉપર રહેમ તો એ ક્યારનો આશા-બંધો રાખ્યા જ કરતો હતો, અને હવે કહ્યું કે તેમની સમેના સંધળા કાયદા રદ કરવા તો કે હા, કન્યાને સંધળા માણસો એ જ માર્ગના આપવા તો કે હા. અને એ પ્રમાણે એણે સંધળી વાતની એવી હા હા કરવા માંડી કે સામાને ઉલટો વહેમ ગયો.

જેમ્સ રાજ આટલું કરતો હતો તે છતાં રૂપેનનો વગ ઇલેક્ટર પેલેટાઇનના લાભમાં તો કાંઇ જણાયો નહિ, પણ ઉલટું પોતાનું રાજપાટ ખોઇ તેને દેશવટો લેવો પડ્યો. આર્સ્ટ પાછી તો રહ્યો જ હતો. તેણે આ પ્રસંગે રૂપેન દરબારને તાણુ કરી સેકડો જવાબ માગ્યો ત્યારે સેકડો જવાબ મળ્યો કે ઓરિટ્રમા સામે લડાઇ કરવી એ તો અમારા દેશની રાજનીતિથીજ વિરુદ્ધ છે. હવે સાદ જણાયું, બોલો જેમ્સ સમજતો નહોતો, પણ રૂપેનનો વિચાર મૂળથી જ

ઈશ્વારને વાતમાં વાલ્યા કરવાનો હતો. આર્સ ને બકિંગહામ દુધ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા, અને વિલાયતમાં આવી રાજ પાસે અડ લઈ બેઠા કે રૂપેન સાથે લગાઈ કરવી ને કરવી જ. આ રીતે વિવાહ તુટ્યાની ખબર સાંભળી હૃદયમાં તેઓ આવ્યા તે રાત્રે આખા શહેરમાં ઘેર ઘેર લોકો દીવાળી કરી, અને યુવરાજને જયજયકારના પોકારથી વધાવી લીધો.

ચોથી પાર્લમેન્ટ—હવે રાજનું શું ચાલે ? તે એકલો પડ્યો-મમત મુકી રૂપેન સાથે લગાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે ચોથી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. આ પાર્લમેન્ટ આવી માઝાં તેટલાં નાણાં આપ્યાં, પાછલો સમજો વિરોધ વિસારે પડ્યો અને હોંસથી લગાઈની તૈયારીઓ થવા લાગી. પણ એટલામાં રાજનો કાળ થયો અને એ લગાઈનું કામ આર્સ જણે ઉઠાવ્યું હતું તેનેજ માથે પડ્યું. તે કેવી રીતે બન્યું, ને તેનાં શાં ફળ થયાં તે આવતા રાજમાં જોવામાં આવશે. પણ એ ઉપરથી એટલું તો સાફ સમજાય છે કે રામન કેથોલિકની સામેનું વેર એજ અત્યાર સુધીના પ્રજાવિરોધનું ખરું કારણ હતું.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

આર્સ પહોંચો.

ભાગ ૧ લી: ઇ. સ. ૧૬૨૫-૧૬૨૯.

આર્સના સ્વલોક:—રાજ લોકોના જયજયકારની સાથે માદીએ બેઠો. આ સમે તે બેશક ધણો જ લોકપ્રિય હતો, અને એના કંઈકાંક ગુણ પણ તે સમયના હૃદયનેની પ્રીતિ મેળવે એવો હતો. એના બાપનું વિધવાસંક્રાંતપણ એનામાં જરાયે નહોતું, અને

દરબારનો બેઠક દેખાવ એ ગાદીએ બેઠો કે તુર્ત બદલાઈ ગયો. એના શરીરનો ધાટ બળ્ય, ને સ્વભાવ ગંભીર તથા ભક્તિમાન હતો. રાજ-કાળમાં એ રાત્રિદિવસ ધ્યાન આપતો, તેથી લોકોએ ધાર્યું કે જેમ્સ મેરી ગયો તો સાઈ થયું, અને હવે બધો પ્રજાવિરોધ મટી જશે, પણ હેપ્લે દેખાવ ધણી વાર બૂલ ખવડાવે છે. સાઈ દેખી આપણે જેના મંગળ ગાતા હોઈએ છીએ તે જ પાછળથી મહા અમંગળ થઈ પડે છે. તેમજ આ બીચારા ચાલ્સને થયું. રૂચતે જોને રાજ્યાભિષેક સમે અપૂર્વ જયજયકારથી વધાવી લીધો, તેજ રાજ પોતાની રૂચતને હાથે એક ખૂની દાખલ દેહાંતદંડ પામવાને સર્જિત હતો !

આ પ્રમાણે અણધારી આવી ભયાનક ખરાબીનાં કારણ વિચારવા જઈએ છીએ, તો ત્રણ માલમ પડે છે. એક એનું બૂઠાણ, બીજું રાજ પ્રજાનો ધર્મવિરોધ, ને ત્રીજું રાજના ઇશ્વરીહક્ક સંબંધી એમી મમત. ચાલ્સને એ મમત જેમ્સ કરતાં પણ બહુ વધારે હતો, અને એમ હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. જન્મ્યો ત્યારથી એ વાત દરબારમાં એ સઘળાને મોંએ સાંભળતો આવ્યો હતો, અને તેથી તે એના મનમાં એવી ઠસી બેઠી હતી કે તેને એ એક ધર્મના સિદ્ધાંતની દાખલ માનતો હતો. રાજનો ઇશ્વરી હક્ક ને અપિરંકાપક પંથ એ જોવાનાં તો એને પ્રાણ સમાં હતો. જો આ વેળા કોઈ સારો મંત્રી એની પાસે હોત તો એને સમજ પાડત કે આ તમારો વિચાર બૂલભેરેલો છે, અને તે ન સમજત તોપણ એટલું તો તોના મનમાં ઉતારત જ કે હાલ દેશકાળ એ વિચારને અનુકૂળ નથી. પણ એના દુહીએ એણે પોતાનું મંત્રીપદ હક્કે ભેંકી ગયામને જ પૂર્ણ ભરસાથી સોંપ્યું હતું. તે તો એને વારવારે બદલે પ્રજાના હક્ક તોડવાની નિરંતર ઉચ્ચેરણી જ કરી કરે એવો હતો. તેમજ એની રાણી ક્રાન્સની કુધેરી, જેની સાથે એણે બાપ મૂલાને ત્રણ મહીના નહોતો થયા એટલામાં હાથ કર્યો, તે પણ પ્રજાવિરોધની જ સંભાલ

આપનારી હતી. લોકો રોમન કેથોલિક કન્યા ન લાવવાનું કહેતા હતા તે કેરી ડહી રાજનીતિ હતી તે હવે ખરાખર સાબિત થયું. રાણીની ખેંચ પોતાના ધર્મ તર્ફ હોય એ તો સ્વાભાવિકજ છે, પણ તેની સાથે એ બહુ દુરામહી હતી. વળી તેની ફ્રેંચ રીતભાત પણ આ જમાનાના ઈંગ્લેન્ડને આંખના પાટા જેવી હતી. એ હંમેશાં આનંદકારી રમતગમતમાં મગ્ન રહેતી હતી, અને પ્યુરિટનને મતે તો નાટક જેવા જવું એ પણ મહા પાપનું કામ હતું, તે છતાં જો આર્સમાં જૂઠાણું અથવા બેવચનીપણું હોત નહિ, તો એની આટલી ખરાબી નજ થાત. આ તો થયું શું કે એણે વારંવાર પોતાનો બોલ ન પાળવાથી બ્યારે એણે પાછળથી તે પાળવાનું ધાર્યું ત્યારે પણ કાંઈને એનો ભરોસો પડ્યો નહિ, અને પછી તો એના સામાવાળાને આરંભ્યું તે છેવટે જ પહોંચાડવાની જરૂર પડી. જૂઠના માઠા પરિણામનો આ ક્રતિકાસ ખરેખરે અસરકારક દાખલો છે.

ધર્મવિરોધ રાજ્યે કેવો આદર્યો તે આમળ કહેવામાં આવશે. હવે પાર્લમેંટવાર આ રાજની હકીકત લખીએ.

પહેલી પાર્લમેંટ—ઈ. સ. ૧૬૨૫ માં મળી. તેણે પ્રથમ કામ એ કર્યું કે આર્સના ધરના પાદરી દાકતર મોન્ટેગ્યુ જેણે એક ધર્મ-પ્રોધના પુસ્તકમાં રાજનો ઈશ્વરીહક્ક પ્રતિપાદન કરનાર કાંઈ બાબત હવું તેને પકડી મંગાવી કદમાં નાંખ્યો. પછી રાજને નાણાં આપ્યાં, પણ તુર્તના ખપ જોગાંજ, અને તેની સાથે પાછલી પાર્લમેંટે આપેલાં નાણાંનો હિસાબ માગ્યો. વળી જકાત ઉધરાવવાના જે હક્ક રાજને જન્મ સુધીના આપવામાં આવતા હતા તે પણ એને તો એક વરસના જ આપ્યા. આમ સપ્ત થવાનું પાર્લમેંટે કારણ એ હતું કે હજી રાજ્યે રૂપેન સાથે લડાઈ જાહેર કરી નહોતી, અને તે નિમિત્તે મંજુર થએલાં નાણાં ક્યાંના ક્યાં વાવરી નાખ્યાં હતાં. બીજું તેમના સાંભળવામાં એમ આવ્યું હતું કે ફ્રાન્સના પ્રોટેસ્ટન્ટો-

ની સામે ત્યાંના રાજની મદદે ચાલે છે. વહાણ મોકલ્યા હતાં. આથી તો તેઓ ક્રોધાયમાન થઇ ગયા અને રાજને સાદ્ લખી મોકલ્યું કે અમારી ફરિયાદોનો ખુલાસો કરશો તે કેડે જ અમે તમને જકાત ઉધરાવવાની મંજૂરી આપીશું. રાજએ બહુએ કળવળા ચલાવી, પણ તેઓ એકના બે થયા નહિ. રાજએ ચીડવાઇ તકરારી જકાતો પોતાની મેળેજ ઉધરાવવા માંડી, પાલ્લમે ટે જે પેલા પાદરીને કેદ કર્યો હતો તેને છોડી મોટો ધર્માધિકારી બનાવી દીધો, અને લંદનમાં મરફી ચાલતી હતી તે બહાને એ પાર્લમેન્ટને તુર્તાતુર્ત વિસર્જન કરી.

બાજી પાર્લમેન્ટ—તે છતાં રાજને બીજે વર્ષેજ બોલાવવી પડી. એણે ઉછીતાં નાણાં હાથ પાર્લમેન્ટ વિના ચલાવી લેવાની તજવીજ તો કરી. તેમજ કાંઈ કરતાં ફતેહ થાય તો લોકોની પ્રીતિ પાછી સંપાદન કરે એમ ધારી એણે રૂપેનના કેડીઝ બંદર ઉપર એક વહાણનો જખરો કાઢ્યો મોકલ્યો. પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહિ.

આ પાર્લમેન્ટ બોલાવવામાં પણ તજવીજ તો બહુ કરી હતી. પરંતુ પરિણામે તે મૂર્ખાઈ નીવડી. ગઈ પાર્લમેન્ટના કેટલાક અંગ્રેજોને એણે શેરિક બનાવી દીધા કે તેમનાથી એ સરકારી નોકરીને સખએ આ પાર્લમેન્ટમાં અવાય નહિ. પણ થયું એમ કે આ કારણથી તેમના કરતાં પણ કેટલાક વધારે શ્રેષ્ઠ દેશાભિમાનીઓ પાર્લમેન્ટમાં આ વખતે પેઠા. એમાં સર જોન ઇલિયટનું નામ પૂર્ણ માનથી નોંધી રાખવા જોગ છે. એ હવેથી કેટલાંક વર્ષ સુધી સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો લઈ ડહાપણ ને નીડરપણાથી પાર્લમેન્ટમાં ઘૂમ્યો.

કોઈ બે અમીરોને બકિંગહામના શત્રુ જાણી તેમનું આ પાર્લમેન્ટમાં નોતરુંજ કાપ્યું. પરંતુ અમીરોની સમા મળી તેણે પહેલો જ એ બેની અરજ વાંચી તેમનો હક્ક મંજૂર રાખ્યો, ને નવેસરથી તેમની ઉપર નિમત્રણપત્રો મોકલ્યાં. આ બે અમીરમાંના એકે માજી રાજમાં રૂપેન ખાતે એકચીતું કામ કર્યું હતું, અને તેથી તેણે આવી

અકિંગહામનું અધું ભોપાળું ઉઘાડું પાડી તેજ કપેન સાથે લગાડનું કારણ છે, એમ જાહેર કર્યું. ઇલિયટ તો મૂળથી જ જાણતો ને અધાને કહેતો, કે રાજનો સઘળો જીલમ દૂર કરવાનો આ એકજ વસ્તો છે કે વડા કારભારીને પકડી સજાએ પહોંચાડવો. તેથી એ વીર યુદ્ધ હાલ ખુલ્લો બહાર પડ્યો, ને પાર્લિમેન્ટમાં જીસાદાર ભાવજીની સાથે અકિંગહામ ઉપર નાઆવડત તથા લાંચીઆપણાનાં તલોમત મુક્યાં. રાજ બહુ ધુંઆધૂંઆ થયો, પણ તેને ન ગણકારતાં આમની સલાએ તેનો મુકદ્દમા બનાવી અમીરોની સલામાં મોકલી દીધો. આ જોઈ રાજ અમીરોની સલામાં ગયો, અને પોતાના પ્રધાન ઉપર જે જે આરોપ મુક્યા હતા તે મારાં પોતીકાં કૃત્ય છે એમ કહ્યું, ને ઇલિયટ તથા બીજા એક જણને એકદમ પાર્લિમેન્ટમાં બેસાડતા ત્યાંથી બોલાવી કિલ્લામાં મોકલી દીધા. એ જોઈ પાર્લિમેન્ટે રાજને કહેણું મોકલ્યું કે ત્યાં સુધી એ બે જણને તમે નહિ છોડો ત્યાં સુધી અમે અમારું કામ કરવાના નથી. તેથી દશ દહાડા રકઝક કરી આખરે તેમને છોડવા પડ્યા. પછી પાર્લિમેન્ટે અકિંગહામને કહાડી મુકવાની વિનંતિ લખી મોકલી, ત્યારે રાજને તપી જઈ તે વિનંતીપત્ર જાહેરમાં બાળી મૂકાવ્યું, ઇલિયટને સરકારી નોકરીમાંથી કહાડી મુક્યો, અને પાર્લિમેન્ટને એકદમ વિસર્જન કરી. (ઇ. સ. ૧૬૨૬.)

આપખૂદી—હવે રાજને આપખૂદી આરંભી. પાર્લિમેન્ટે જે પેરા મંજુર કર્યા નહોતા, તે એણે ઉછીતું આપો એમ કહી ઉધરાવવા માંડ્યા. પણ સઘળા તાલુકામાંથી જવાબ આવ્યા કે લોકો આપવાની ના પાડે છે. બે તાલુકામાં ન્યાયાધીશોએ લોકને બોલાવી સમજાવવા માંડ્યા, ત્યારે બારણે ઉભેલું ટોળું બૂમ પાડી ઉઠ્યું કે “પાર્લિમેન્ટ ! પાર્લિમેન્ટ ! તે વિના કંઈ અમે આપનાર નથી. ” ફટલાક તાલુકામાં તો ન્યાયાધીશોએજ માગણી કરી નહિ. એક પરગણાના ખેડૂતોએ કહાવી મોકલ્યું કે “ અમારી પાસે બે ગાય હશે ત્યાં સુધી અમે તેમાંથી એક રાજને આપવા તૈયાર છીએ—પણ તે પાર્લિમેન્ટની

ચીરે. ” આ પ્રમાણે રાજપુત્રીથી લોકે દોકડા પણ ન આપ્યો ત્યારે
 વ્યથાકાર ચાલુ થયો. પણ બળાત્કારથીયે બહાદુર હંમેશા રૈયત કાંઈ
 હકી નહિ. ધણાએ નિશ્ચય કર્યો કે કેદ કરે તો થવું, પણ વેરો તો
 નહીં ભરવો. કોઈ કોઈ પરગણામાંથી તો એ ઉધરાતદારોનેજ મારી
 કઢાડ્યા. ખસો આખરદાર ગૃહસ્થોને આ કેદખાનામાંથી પેલા કેદખાના-
 માંજ સડાવ્યા, તોપણ તે ડગ્યા નહિ. આ દેશભક્તોમાં જ્યેન હેમ્પડન
 યોથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનું નામ સાંભળી અઘાપિ સઘળા
 હંમેશોની આંતરડી આશીર્વાદ દે છે. એ અને ખીજા ગૃહસ્થોએ મોટી
 અદ્વિતતામાં અપીલ કરી કે અમને શા માટે કેદ કર્યા છે તેની તપાસ
 કરવી જોઈએ. એ મુકદ્દમામાં તેમને બારે ખર્ચ થયો ને છેવટે
 રજીસ્ટ્રારમાં તો (સૌ જાણુતા હતા તેમ) *તેમને દારુણ કેદ મળી.
 તોપણ તેમ કરવાથી દેશને ધણો ફાયદો થયો, કેમકે હંમેશા લોક
 આપણી પેઠે એકની આદત જોઈ ખીજા ડરી જાય એવા નથી.
 તેમની તો આંખ વધારે ફાટી. મોટો અન્યાય થાય છે એમ બધાને
 લાગ્યું, અને હવેથી તો જે આ જુદમી વેરો ભરતા હતા તે પણ
 એનો દાખલો લઈ ના કહેવા તૈયાર થયા. બધાજ વેરો ન આપે
 ત્યાં સરકાર શું કરે ? બધાને કેદ કરતાં ક્યાં પાર આવે, અને તેથી
 વધે પણ શું ? કેદખાનું ડરાવવાને માટે છે, પણ ત્યાં લોક સાર્વ-
 જનિક કામને સારું કેદ થવામાં ગેરઆખર નહિ પણ આખર માનતા
 આવ, ત્યાં પછી કેદખાનાનો શો ડર રહ્યો ? આવા હંગામમાં શેડાને
 કુન્ન સોસવું પડે, પણ ધણાનું ભલુંજ થાય, એજ પ્રમાણે હંઆંડ-
 આં થયું. રાજ હાર્યો ને જોઈતું નાણું મળી શક્યું નહિ. અધુરામાં પૂરું
 જાદિગહામે ગાંડાઈથી ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ઉઠાવી. એમ કરવાનો એનો
 હેતુ તો એ હતો જે ત્યાંના પ્રોટેસ્ટાંટોની વલારે જઈ હું બારે જશ

---

* આ કારાગૃહનું દુઃખ એવું હતું કે ત્યાંથી છૂટ્યો તો પણ પછી
 કદી હેમ્પડનનો દેખાવ હતો તેવો થયો જ નહિ એમ તેને જોનારા
 જણી ગયા છે. પણ એનું ફળ રાજને કેવું મળ્યું !

ક્રમાધ આવું તો ઈંગ્રેજ રૈયત બેદીલ થયેલી છે તે રાજ થાય. ૧૫
એ કાગળમાં એ ઉલટો હાર્યો, ત્યાંના પોસ્ટરટોને એનો ભરાસો પણ
પડ્યો નહિ, અને પાછા આવવું પડ્યું. હવે પાર્લમેન્ટ ખોલાવ્યા વિના
રાજ્યને એક આરો રહ્યો નહિ.

ત્રીજી પાર્લમેન્ટમાં તો જે આવ્યા તે ધણાખરા શરૂવીર
દેશહિતેચ્છુઓ જ હતા. આ લોકોએ આ વેળા પોતાના મુખત્યાર
પસંદ કરવામાં એજ ધોરણ રાખ્યું હતું કે રાજ્યની સામે કમર
બાંધી જેણે દુઃખ વેઠ્યાં હોય તે પહેલા અને પછી ખીજા, અને
રાજપક્ષનો છે એમ જેનાપર વહેમ જાય તેને તો મોકલવો જ નહિ
આ સમે પાર્લમેન્ટમાં જે સભાસદો આવ્યા તેના જેવા બુદ્ધિમાન,
વિદ્વાન, શ્રીમાન કે કે શાયરવાન કોઈ વેળાજ આવ્યા હશે. મૂર્ખ
રાજ્યએ આવી સભાને ધમકી આપી, કે તમે નાણાં નહિ આપો
તો તમે જાણો છો કે મારા હાથમાં ધણા ઉપાય છે. આ સાંભળી તે
સુદૃઢ સભા ડરી નહિ, પરંતુ ધીરજથી તેમણે એક મહા અગત્યના
કાયદાનો ખરડો ઘડી કહાડ્યો, અને રાજ્યએ તરફડાટ તો બહુ કર્યો
પણ તેની પાસે આખરે ખત ને હિંમતથી સહી કરાવી લીધી ત્યાં
જ નાણાં મંજૂર કર્યાં. આ કાયદાને “પિટિશન ઓફ રાઇટ”
એટલે “હક્કની અરજ” કહે છે. એને ઇંગ્લાંડનો બીજો મોટો પટ્ટો
હીએ તો ચાલે.

“પિટિશન ઓફ રાઇટ” એ કાયદાની મુખ્ય કલમો અઠ
મતલબની છે—૧. ઉછીતાં કે બળાતકારે નાણાં માગવાં નહિ, અને
એ પ્રમાણે જે કરવામાં આવ્યું હતું તે ગેરકાયદેસર હતું. ૨. પાર્લ-
મેન્ટની મંજૂરી વિના જે જે કર નાખ્યા હતા તે સર્વે ગેરવાજબી
હતા અને હવે પછી તેમ કરવામાં નહિ આવે. ૩. કાયદાની કસબ
લાગુ પડ્યા વિના ફક્ત રાજ્યના હુકમથી કોઈને કેદ કરવામાં નહિ
આવે. (હોમ્પરન વગેરેને એમ ફક્ત રાજ્યના હુકમથી જ કેદ કર્યા
હતા.) ૪. સિપાહીઓને ધરમાં રાખી અમુક મુદત સુધી ખવડાવવા

પીવડાવવાની ધરધણીને ફરજ પાડી હતી તે કાયદા વિરુદ્ધ હતું, અને
 હવે પછી તેમ નહિ કરીએ. પ. લશ્કરી કાયદો દેશમાંતિને વખતે
 કદી પણ ચલાવીશું નહિ, એટલે કોઈ ને પકડી પરાણે સિપાહીગીરી
 કરાવવી નહિ, વગેરે. આ કાયદાનો ઘણોખરો સમાવેશ મોટા પટ્ટામાં
 થઈ જાય છે ખરો, પણ અમલ એટલાં બધાં વરસથી એની વિરુદ્ધ
 થતો આવ્યો હતો કે તે ઉપર જ્યારે રાજની સહી થઈ ત્યારે લંદન-
 માં ધેરધેર દીવાળી ને દેવળી મિજબાનીઓ કરવામાં આવી. આર્ટ્સને
 તો એ લખત ઉપર સહી કરવી એ પોતાનું અત્યાર સુધીનું સમજી
 બોલ્યું આવ્યું પેતે પાછું ચાંટવા જેવું જ હતું, એથી એણે સહી કરતાં
 ઘણાંજ બહાંતણાં માર્યાં. “રાજહક્કને નડતું હોય નહિ તો” એટલા
 રુબરુ ઉમેરાવવાને એ બહુ મધ્યો, ને અમીરોની સલાને તો બોળવીયે
 નાખી, પણ આમના લોકો તિલકમાત્રે ડગ્યા નહિ. તેમણે હવે જોયું
 કે સર જોન ઇલિયટની સલાહ ન આની તેનું આ ફળ થાય છે. તેથી
 આ પ્રસંગે સર જોન ઇલિયટ રાજના ઝેરખદોખરતની સામે જે સખ
 વાંધો રજુ કર્યો, તે બધાએ એકમતથી સાંભળ્યો. એ ભાષણમાં આ
 શરવીર વક્તા બહુમતને ખરતર કરવાની આવશ્યકતા વિષે બોલવા
 જતો હતો એટલે સ્પીકરે (પ્રમુખે) તેને અટકાવી કહ્યું કે, “રાજને
 મારા ઉપર હુકમ આવ્યો છે કે અમારા મંત્રીઓ સંબંધી કોઈને કોઈ
 પણ બોલવા દેવું નહિ.” ઇલિયટ પોતાનું વાક્ય અધુરું જ મૂકી ટપ
 બેસી ગયો, અને બધાની સામે જોયું કે બેસો હવે તમારે શું કરવું
 છે ? “આ સભે સલાનો દેખાવો” એક જતે જોનાર લખે છે કે,
 “વજીમ નહિ એવો થઈ ગયો. કેટલાક સ્વતંત્રતાને ખાતર શેવા,
 કેટલાક ચીડવા, કેટલાક પોતાની જ અત્યાર સુધીની નાહિંમતને
 નિંદવા, અને દેશની ભવિષ્યની રિશ્તિને માટે દેખાડો કરવા લાગ્યા.
 કેટલાક હૈદમ બોલવાનું કરે પણ છતાં ખરાબ અવવાથી બોલી શકે
 નહિ. શી કરતાં વધારે સલામતોની જાખમથી આ સભે દેશજનો
 દુઃખ આપ્યું પડ્યો હશે. આવી દેશબક્ષી શું કરે તે કહેવાની જરૂર

નથી. બંધી બંધીને ઠેકાણે રહી ને બધાએ મનમાનતી ચર્ચા કરી એક-મતે દરાવ કર્યો કે એ વાંધામાં બકિંગહામનું નામ લખવું જ. રાજાએ જોયું કે હું મારો મમંત વધારે વાર રાખી રહીશ, તો મારો વહાલો બકિંગહામ માર્યો જવાનો. તોપણ એ હજી શુદ્ધ બાવે વર્ત્યો નહિ. ખાનગીમાં મોટા મોટા ન્યાયાધીશોને બોલાવી પૂછ્યું કે હું આ “અરજી” ઉપર સહી કરું તો મારો હાલ અખત્યાર છે તેવો રહેશે કે નહિ ? તેઓ તો હાજી હા જ કરનારા હતા એટલે બોલ્યા કે મહારાજ, ગભરાવું નહિ, આપનો અધિકાર છે તેવોને તેવો જ રહેશે, કેમકે એ લોક જમે એવો કાયદો બાંધે પણ તેનો અર્થ કરી અમલમાં આણવો એ અમરજી હાથમાં છે. રાજાનું આ કેવું અપ્રમાણિકપણું ! વચન આપ્યા પહેલાં જ તેને તોડવાના રસ્તા શોધે છે ! આવા રાજાનો વિશ્વાસ ઉડી જઈ ખૂરા હાલ થાય એમાં શી નવાઈ ! આ રીતે આ કાયદા ઉપર સને ૧૬૨૮ ના જ્યૂન માસની ૭ મી તારીખે રાજાની મંજૂરી થઈ. પણ તે માટે રાજાનો, મનોમન સાક્ષી એ ન્યાયે, કાંઈ ઉપકાર પાર્લમેંટે પોતાના મનમાં ગણ્યો નહિ, અને આર્ટ્સના રાજકારભારની સામે જે રીતે વાંધો લખી મોકલવાનો ધાર્યો હતો તેજ રીતે લખી મોકલ્યો. આ ઉપરથી રાજાનો મિજબાજ ગયો, પાર્લમેંટ મોકુફ કરી, અને હૈયે હતું તે હોઠે આવ્યું. તેમને વિદાય કરતાં રૂબરૂ બોલાવી મોટા દોરની સાથે તેણે જાહેર કર્યું કે “મેં તમારી “હક્કની અરજી” ઉપર સહી કરી છે ખરી, પણ હું વર્તવાનો તો બીજા રાજાનો વર્તતા આવ્યા છે તેમ જ એ તમે નિશ્ચય કરીને જાણજો.” શી મૂર્ખાઈ !

એ પાર્લમેંટ ફરી મળી તે દરમ્યાન એક અણુધાર્યો બનાવ બન્યો. બકિંગહામના હાથ નીચે કાફલામાં પહેલાં નોકરી કરી કાઈ નારાજ થએલો અમલદાર હશે, તેણે આ ટાંકણે એનું ખૂન કર્યું. એને કારટમાં રજૂ કર્યો ત્યારે ખાનગી અદાલતનો બિલકુલ

ઇનકાર કરી તેણે એટલું જ કહ્યું કે મેં તો બ્રહ્મિંગદામને દેશનો શત્રુ જાણી મારી નાંખ્યો છે. આથી રાજાને વહેમ ગયો કે એને કોઇ ઉશ્કેરનાર બીજા હશે, અને તેથી એની પાસે મારીને મનાવવા માંડ્યું. પણ ન્યાયાધીશોએ તેમ કરવા દીધું નહિ અને આ વખતથી રીબીને મનાવવાનો ધારો ઇંગ્લાંડમાં બંધ પડ્યો. આ ખૂનીને અલખત ફ્રાંસીની શિક્ષા થઇ, પણ સાધારણ લોકમાં તો તે મોટો ગાઢીમર્દ ગણાયો, અને તે ફ્રાંસીને લાકડે ચડ્યો ત્યાં સુધી તેના જશ બોલાયા. અને વળી આવે સમેજ આ મૂર્ખ રાજાએ ધર્મવિરોધ પણ ધણો વધારી દીધો.

લોડ—આખા યુરપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટપંથીઓ હાલ ધણામાં ધણી દુર્દશાએ પહોંચ્યા હતા, અને તેથી ઈંગ્લેન્ડે ફિકરમંદ તો ચાલતહાલ રહેતા જ હતા, તેમાં આર્સ્ને હાલ બિશપ લોડ નામના એક ધર્માધ પાદરીને તે બાબતનો ઇંગ્લાંડમાં સધળો અધિકાર સ્વાધીન કરી દીધો, તેણે ચોતાર્ પોતાનો શક બજાવવા માંડ્યો. આથી દેશમાં એટલો બધો ગભરાટ થઈ રહ્યો કે સર જોન ઇલિયટ જે ધર્મ વિષયોમાં જરાએ ઝનુની નહોતો તે પણ આપણો માર્ગ જોખમમાં આવી પડ્યો છે એમ કહી ભર પાર્લમેન્ટમાં બોલી ઉઠ્યો કે, “ ચાલો આપણે પ્રતિજ્ઞા લઈએ કે સ્વધર્મનું રક્ષણ આપણે વાણીથી જ નહિ પણ કૃતિથીયે કરીશું. પૂર્વ તર્દનાં ધર્મલયોમાં એવો ધારો છે કે સ્તવન સમે લોકો નાગી તલવાર કહાડી ઉભા રહે છે, એવું બતાવવાને કે અમે તે વડે પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવા તૈયાર છીએ. હું કહેવાની રજા લઉં છું કે એ ધારો ધણો વખાણવા લાયક છે. ” આ સાંભળી બધાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે થાય તે ખરું પણ ધર્મનું સંરક્ષણ કરવું પછી એવો ઠરાવ કર્યો કે જે કોઈ ધર્મમાં ફેરફાર, પોપરી (પોપના પંથ) વગેરે દાખલ કરશે અથવા પાર્લમેન્ટની રજા વિના કોઈ પણ વેરો લેવાની ભલામણ કરશે અથવા તે વેરો રૈયતમાંથી જે કોઈ આપશે, તે સધળાને હવે પછી દેખના શત્રુ ગણવામાં આવશે. આ

કરાવ પસાર થતી વેળા પાર્લમેન્ટમાં જોવા જવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. એ વાતની પ્રથમ દરખાસ્ત થઈ ત્યારે પ્રમુખે કહ્યું કે રાજને મને હુકમ છે કે એ પ્રમાણે થવા દેવું નહિ, અને એમ કહી પુરથી ઉપરથી છીડી સભા બરખાસ્ત કરવા જતો હતો, પણ બીજાએ એને પકડીને બેસાડ્યો. બે જણ એને બેર બુલમથી ઝાલી રહ્યા, અને પછી સભાએ બારણાં બંધ કરી પોતાનું કામ તાળીઓના મડગડાટ સાથે ચલાવવા માંડ્યું. આ બપોર સાંજની રાજ્યને જનસુસ મોકલ્યો પણ ન્યાં સુધી આ કરાવ બધો વિધિપૂર્વક પસાર થઇ રહ્યો ત્યાં સુધી કાંઈએ બારણાં ઉઘાડ્યાં નહિ. પછી તેણે આવી સભાને બરખાસ્ત કરી.

રાજ તો હવે છેક કોધાંધ થઈ ગયો. એણે થોડા દિવસમાં પાર્લમેન્ટને માળો દઈ વિસર્જન કરી, અને પછી એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું કે હવે પછી હું પાર્લમેન્ટ વિના રાજ ચલાવનાર છું. (ઇ. સ. ૧૬૨૯.) સર જોન ઇલિયટ અને બીજા જે ઉપલા ધાંધલમાં આંખેવાન હતા તેને પકડી મંગાવી કામ ચલાવ્યું. તેમણે જવાબ આપ્યો કે પાર્લમેન્ટના સભાસદ દાખલ અમે જે જે કામ કર્યું છે તેને માટે પાર્લમેન્ટ વિના બીજા કાંઈમે કંઈ પણ અમને પૂછવાનો અપત્યાર નથી, અને તેથી અમે જવાબ દેવાના નહિ જ. કેદમાં મોકલ્યા તો ગયા, પણ તેમણે લેશમાત્ર પણ નમણું આપ્યું નહિ. સારી ચાલના જમીન આપો તો છીડીએ એમ કહ્યું તો પણ તે એટલું જ બોલ્યા કે તમારો એ માંગવાનો કાંઈ અપત્યાર નથી. સર જોન ઇલિયટ તો એ ટેકમાં ને ટેકમાં બે ત્રણ વર્ષે કેદમાં મરી ગયો.

આ રીતે રાજપ્રજા વચ્ચેનો વિરોધ છેક જોશમાં આવી ગયો. ઇંગ્લાંડના રાજમામલો જડબૂજથી કચળા ગયો. શાંણુ રાજને પણ તે પાછા સમારી લેતાં બહુ પરસેવો ઉતરે એમ હતું. તો ચાલતું શું જન્મ કે કૃપતા વહાણને તે તરાવે? એણે શું કર્યું તે આપણે જાણીએ.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પહેલો આલ્પ.

ભાગ ૨ બે: ઇ. સ. ૧૬૨૯-૩૮.

હવેથી રાજ્યને પાલ્કમેંટને કહાડી મુકી અગિયાર વરસ સુધી આપખૂદીથી ઇંગ્લાંડનું રાજ ચલાવ્યું. એમાં એના મુખ્ય સલાહકાર રાણી શિવાય બે જણ હતા:—વેન્ટવર્થ, જેને પાછળથી અર્લ ઓફ રેફ્રેક્ટ બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને બિશપ (ધર્માધિકારી) હોડ. તેમની શુદ્ધિ તથા સ્વભાવને બળે આ સમયે રાજનો સંબંધ કારભાર તેમને સોંપવામાં આવ્યો હતો, અને આગળ જે પરિણામ નિપજ્યું તેનું કારણ એ બેની સંમિત રાજનીતિજ છે.

રેફ્રેક્ટની શુદ્ધિ ને શક્તિ મહા મોટી, પણ પ્રકૃતિ, કેવળ આસુરી હતી. વિચારમાં ઉડે, મહેચ્છ, સંકલ્પનો દૃઢ, સમયને ઓળખનારો, કાર્યમાં કુશળ, ચપલ ને સર્વદા તક્ષીન, જૂતીને આધો, આગ્રહનો ભંડાર પણ અહંભાવથી ભર્યો, ન્યાયઅન્યાયનો બેપરવા, દયા કે પ્રેમ વગરનો, પ્રાણી માત્રના વિચાર તેમજ સુખ-દુઃખને તુચ્છ ગણનારો, એ એક ભથ્થકર પુરુષ હતો. તે એક શ્રીમંત જમીનદારનો છોકરો હતો. મૂળથી જ એને રાજકાજમાં પેસી મોટા ચવાની બારે ઉત્કંઠા હતી. જેમ્સના દરબારમાં એણે કેટલોક વગ મેળવ્યો હતો, પણ બકિંગહામને જાણ્યું કે એ કોઇ દહાડે માર કાલજ કાઢી નાખે એવો છે, તેથી એને ઉંચે દરજ્જે મૂકવા દીધા નહિ, અને આખરે અપમાન કરી હતો ત્યાંથીએ ખરતાર્ક કર્યો. તે પાલ્કમેંટમાં ભળ્યો અને તેને એક આગેવાન થઇ પડ્યો. પણ બકિંગહામના મરણ પછી રાજને ખરા હોંશીઆર આવ્યુંસો અપ પડ્યો ત્યારે તેણે એને પોતાના દરબારમાં બોલાવી લીધા. એ રાજ પક્ષમાં ગયો તે સમયે એના સાથી ધીરવીર જિમે જે બોલ કહ્યા તે

ઇતિહાસમાં સ્મરણીય થઈ પડ્યા છે. ‘તું’ ખરાબ થવા તે તરફ જાય છે. વેન્ટવર્થ, યાદ રાખજે, તું અમને છોડી જાય છે ખરો, તથાપિ તારા ધડ ઉપર માથું છે ત્યાં સુધી હું તને છોડવાનો નથી. ” પણ સત્તાના ભૂખ્યા વેન્ટવર્થને એટલું જ જોઈતું હતું. મંત્રીમંડળમાં બહુઓ કે એણે રાજ આગળ “ પ્રજા તર્ફના સંધળા પ્રતિબંધમાંથી હું આપના રાજને મુક્ત કરીશ ” એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તેમ કરવાને તે શુદ્ધભાવથી ખાઈ પીને મંડ્યો. એની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ જોયું કે ઈંગ્લાંડમાં આપઅખત્યારી રાજ એ કારણથી થઈ શકતું નથી: એક તો ખર્ચને માટે લોકો પાસે પૈસા માગવા પડે છે તે, અને બીજું મોટી હરકત તો એ કે રાજ ખાતે કાંઈ બહાલી લશ્કર રહેતું નથી. માટે તેણે એવો મનસુખો કર્યો કે અમે તેમ કરી બહાલી લશ્કર રાખવું, અને તેમ થઈ રહે ત્યાં સુધી યુક્તિપ્રયુક્તિએ પાર્લિમેન્ટ પાસે નાણાં કઢાવી ખૂબ કરકસરથી ખર્ચ ચલાવવો. એ બધું તુર્તાતુર્ત ઈંગ્લાંડમાં થઈ શકે એવું નહોતું તેથી પડે આયર્લાંડ સુખો થઈને ગયો (ઇ. સ. ૧૬૩૨). ત્યાં એણે થોડા વખતમાં લશ્કર તથા નાણાં સાફ બેશું કર્યું. એનો વિચાર એવો હતો કે ઈંગ્લાંડમાં પણ એ પ્રમાણે થઈ શકે. ક્રાન્સમાં પ્રધાન રીશલ્ટની રાજનીતિથી આ સમાર્થ રાજની સર્વોપરિ સત્તા આ રીતે જ જમાવવામાં આવી હતી, અને જો આર્સમાં દૃઢતા હોત અને તે સ્ટ્રેટ્જીની જ સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો હોત, તો ઈંગ્લાંડનું રાજ્યધારણ કઈ રીતનું ધડાવા પામતું તે કહી શકાતું નથી.

હોડ એ ચંચળ પણ ટુંકી બુદ્ધિનો એક દેશી વિદ્વાન હતો. એનો સ્વભાવ લોભ કે સ્વાર્થ રહિત પણ મહા મમતી ને કઠોરતા ભરેલો હતો. એ એપિસ્કોપલ પંથના મતને હદપાર લઈ ગયો હતો. અને તે પ્રમાણે બધાને મનાવવા એ બહુ જ ઉત્સાહી હતો. જેમ્સે હોડને વધવા ન દીધેલો, કેમકે તે સમજતો હતો કે અતિ ઉત્પાતીઆ પ્રકૃતિ કોઈ દહાડો રાજને પણ ખરાબ કરે એવી છે. પણ આર્સને

ધર્મપ્રકરણમાં એજ વિશ્વાસ કર્તાહર્તા થઈ પડ્યો. એણે પ્યુરિટન ઈજ્ઞાંડને મારી મચડી એપિસ્કોપલ પનાવવાને આંખ મીચીને દારુણ પ્રયોગો આરંભ્યા. આ ધર્મવિરોધ કેવો મોટો હતો તે નીચેની હકીકત ઉપરથી બરાબર લક્ષમાં આવશે.

એપિસ્કોપલ ને પ્રેસિબેરિયનોનો મતભેદ.—આ બંને પંથ પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે રોમના ધર્માધિકાર વિરુદ્ધ હતા. રોમનું કહેવું એવું હતું ને છે કે ધર્મબોધ કરવાનો અધિકાર ગુરુશિષ્ય પરંપરાની દીક્ષાને યોગે અમારો જ છે. વળી બાઇબલમાં કાંઈ બધી વાત નથી, અને હોય તોપણ તે તો ઈસુ ને તેના મુરીદો મૂઆ પછી કેટલેક કાળે કડકે કડકે બન્યું છે. ધર્મની મૂળ ક્રિયાઓ, પદ્ધતિ, વિચાર, સમજ, વગેરે અમે પરંપરાથી જાણીએ છીએ, અને તે જાણ્યા વિના જો કાંઈ ધર્મબોધ કરે તો તે મિથ્યા, કપોલકલ્પિત સમજવો. પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે આ પરંપરાની વાત ન માની, ને બાઇબલમાં હોય તે જ ખરું એમ કહી લડીને જીદો પડ્યો. હવે બાઇબલમાં શું કહ્યું છે તેનો નિર્ણય કરનાર કોણ? રોમ તો કહેતું જ આવે છે કે પીટરની માદી પ્રોટેસ્ટન્ટોનો જવાબ તો આ જ હોઇ શકે કે પૃથગ્ બુદ્ધિ (Private Judgment). એટલે પોતપોતાની સમજ: અને હાલ એ જ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું ખસ લક્ષણ ગણાય છે. આ રીતે પૃથગ્ બુદ્ધિનો અધિકાર સિદ્ધ થયો તો પછી એક માણસનો બીજને ધર્મની બાબતમાં દબાણ કરવાનો શો હક્ક છે? સમજાને ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ છૂટ જોઇએ. આ વાત આપણે તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણ જોવી જાણીએ છીએ. પણ યુરોપમાં હજી તે કાંઈના સ્વભામાં પણ નહોતી. સમજા પોતાનો ધર્મ બીજ પાસે મનાવવા બળાત્કાર વાપરતા, પછી તે કેથોલિક હો, એપિસ્કોપલ હો, કે પ્રેસિબેરિયન હો.

ઈજ્ઞાંડમાં તો આપણે જોઇ ગયા કે પોપની પાસેથી ધર્માધિપત્ય છીનવી લઇ રાજ્ય એ પોતાની પાસે રાખ્યું. ધર્માધિક્ષને રાજા નીમે અને તે જોને દીક્ષા એટલે કાંઈ વિધિપૂર્વક પરવાનગી

આપે તેનાથી જ ધર્મબોધક થઇ શકાય. આ પંથને ઓપિસ્ટોપલ કહે છે, કેમકે તેમાં ધર્માધ્યક્ષની પાસેથી દીક્ષા લીધા વિના ગુરુ થવાનું નથી. ધર્મસુધારા આ પંથમાં ઘણા દાખલ થયા, પણ તે રાજની આજ્ઞાથી જ. પ્રોટેસ્ટન્ટનું ખરું લક્ષણ જે પૃથગ્ ભુક્તિનો અધિકાર તે તો કેથોલિક માર્ગની પેઠે અહિં પણ શત્રુનો શત્રુ જ રહ્યો. આ જોઈ ઘણાને વિચાર સૂઝ્યો કે આપણે ધર્મપ્રકરણમાં જગદ્ગુરુ સરખાનો અધિકાર કહાડી નાખ્યો, ને આ એક રાજનો માનવો પડે છે એ કેવું વિપરીત ! ઈંગ્લાંડમાં રાજના ધર્માધિપત્યને માટે જે આટલી બધી લડત ચાલી હતી તેનું મૂળ કારણ આ જ. જેઓ ભક્તિમાં શરૂ હતા તે તો મહા મહા દુઃખ ખમીને પણ પર્યાંતે ભુદા પડ્યા, ને પોતપોતાને પસંદ પડતા ગુરુ કરી બેસા. આ પ્રમાણે જે મોટો પંથ નીકળ્યો તે પ્રોસ્ટિયેરિયન કહેવાય છે, ને તે નામ આ ઉપરથી પડ્યું છે કે તેમાં ધર્મગુરુની નીમણુંક રાજ કે ધર્માધ્યક્ષથી નહીં પણ ધર્મસમાજની તર્ફથી જ થાય છે. પ્યુરિટન વગેરે આ પંથની અનેક શાખાઓ થોડા વખતમાં પડી ગઈ, તોપણ ધર્માધ્યક્ષ તરીકે દીક્ષિત ગુરુ જ જોઈએ: તેના વિના બીજા કાઈથી ધર્મક્રિયા કે પ્રબોધન થઈ ન શકે એ પ્રકારની બંધીનો તિરસ્કાર, એ તે સર્વ શાખાનું સામાન્ય લક્ષણ હતું.

લોકે જે રાજનું ધર્માધિપત્ય કબૂલ રાખ્યું હતું તે એમ સમજીને પણ ખરું કે ધર્મ જેવા અમાધ વિષયમાં માણસની ભુદ્ધિ ઉપર કાંઈ અંકુશ* તો જોઈએ. સૌ સૌની મરજી પ્રમાણે ધર્મપુસ્તકના અર્થ કરવા બેસે તો તેઓ ઓડનું ચોડ કરી નાંખે, અને જતે દહાડે જાણુ જાણુના ધર્મ ભુદા થઈ જાય. માટે ધર્મબોધ તો નીમેલા માણસોએ જ કરવો જોઈએ. એ ધર્મગુરુઓને નીમે કાણુ તો કે રાજ. શા માટે રાજ ? સંસારનાયક જે રાજ તેને ધર્મપ્રકરણમાં કાંઈપણ

---

* આ વિચાર બેશક પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના મૂળ પાયાથી વિરુદ્ધ અને રોમન કેથોલિકને વધારે મળતો છે. તોપણ એમાં એ કાંઈક તો સત્ય રહેલું છે ખરું.

અધિકાર* શા માટે હોવો જોઈએ ? આ સદ્ગતનો જન્મ ઇન્દ્રિયાં-
ના પાદરીઓએ કેટલેક કાળે જોળી કહાડ્યો કે સગ્ન એ ઇશ્વરને
ત્યાંથી મુક્તર થઈ આવેલો પ્રજનો સર્વે બાબતમાં અધિપતિ છે.
એની આજ્ઞા ઉક્ષંધરી તે ઇશ્વરની આજ્ઞા ઉક્ષંધ્યા બરાબર છે.
રાજા જે કહે, જે કરે, તેનો તે ઇશ્વરને ઘેર જન્મબદાર છે ખરો, પણ
પ્રજાને જન્મબદાર નથી; પ્રજાએ તો તે વજ્રમોલ્યે માથે જ ચડાવવું
જોઈએ. આ રીતે ધર્મમાં રાજાનું આધિપત્ય કબૂલ રાખવાથી
સ્વાભાવિક રીતેજ રાજાનો ઇશ્વરી હક્ક વગેરે અનેક વાતો પાછળથી
નીકળી, જે એપિસ્કોપલ પંથને પ્રાણ સમી થઈ પડી. એ જ રીતે
બીજી તર્ફથી દીક્ષાનો મહિમા પણ ધીમે ધીમે આ પંથમાં બહુ
વધતો ગયો. તે વિધિપૂર્વક દીક્ષા એ ગુરુપણાને પમાડનારો અવસ્થનો
ઇશ્વરનિમિત્ત અને ઇસુથી જ અસ્પૃશ્યિતપણે આજ્ઞો આવેલો સંસ્કાર
મણાવા લાગ્યો. દીક્ષા વિના ધર્મમોઘ કરવો એ નિષિદ્ધ અને બહુજ
ખોટું મનાયું. તેમ પ્રેસ્બિટેરિયન વગેરે સત્રંગા પથો જેમાં અરીક્ષિત
મુરુઓ ધર્મમોઘ કરતા તે ધર્મસંસ્કાર કરાવતા તે પાંખડી ને
નિકંદન કરવા જેમ મણાવા લાગ્યા. ગિથપ હોડે આ ઉપરાંત પણ
કેટલોક વધારો કરીને ઓપરેકોપલ મતને કુથોલિકને ધમ્મી રીતે
મળતું દેખાય એવું રૂપ આપી દેવા માંડ્યું. કુથોલિક સંપ્રદાયની
મણી વિધિ પદ્ધતિઓ એને પસંદ હતી, કેમકે તેને છેક પ્રાચીન
પરંપરાથી આશી આવેલી અને ભક્તગતિને ઉત્તેજક તે ગણતો હતો.
અને તે ઇન્દ્રિયાંમાં પાછી દાખલ કરવાને એ ધણો ખંતી હતો.
મૂળથી જ ધર્મના ઐક્યને માટે કેટલીક ક્રિયાઓ તો એપિસ્કોપલ
પંથમાં કુથોલિકની રહેવા દીધી હતી, અને તે આવા ધર્માધ્યક્ષની
સત્તાથી આ સમે એટલી વધી પડી કે તે જોઈ ઇન્દ્રિયાંમાં મોટો
પોઝર ઉઠ્યો. પણ તે પોઝરને ન ગણકારતાં, વિચારબિન્નતાને માટે

* જનમંડળના પ્રતિનિધિ દાખલ રાજાદો એ અધિકાર ખરો,
પણ પ્રજામતથી જ્યાં રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાંજ.

બહુ દરકાર નહિ પણ ક્રિયાકાંડના ઐક્યને માટે અતિ આગ્રહી આ આચાર્યે બીજા ઉપર પણ બળાત્કાર વાપરવા માંડ્યો.

ધર્મ સંબંધી ભુલમ—આ વખતે થયો તેની વિગત બહુ બારે છે, પણ તે લખવાની જરૂર નથી. લોકો ત્રાહે ત્રાહે કરવા લાગ્યા કે આ દેશને રોમન કેથોલિક કરી નાખ્યો, અને આ સમે “રોમિશ” કે “પોપરી” એ નામનો જ ઇંગ્લેન્ડને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે તેટલો મુસલમાનોને કાફર શબ્દ ઉપર પણ નહિ હોય. તેઓ રોમિશ માર્ગને મહા અધર્મી—સર્વ પાપનું મૂળ સમજતા. પોપને તો તેઓ સેતાનનો અવતારજ ગણતા. રોમિશ ક્રિયા, રીતભાત કે પોશાક જેતાં પણ તેમનો પિત્તો એવો ઉકળી જતો કે તેઓ દીન દીન કરીને ઉડતા. ન ચાલ્યે રોમિશ જેવી જરા પણ કાંઈ ક્રિયામાં સામેલ થવું પડતું, તો હિંદુને મુસલમાન કર્યાથી જેવું વસમું લાગે, તેવું જ આ ખ્રીસ્તિય લોકને લાગતું. રોમિશ માર્ગનો એક છાંટો પણ લેવા કરતાં પોતાનાં માલમિલકત, ઐરાં—છોકરાં, વતન ને પ્રાણ સુદ્ધાં ખોવા તેઓ વધારે તત્પર હતા.

વિદેશ વાસ—આ સમેજ ધણા લોક, કુટુંબ સહિત ઇંગ્લાંડ માંથી નીકળી છેક અમેરિકામાં જઈ વસ્યા. તે પહેલાં પણ કેટલાક લોક ત્યાં જઈને વસવા લાગ્યા હતા, પરંતુ આ સમે તો એ ભરતી બહુજ વધી. એકજ વરસમાં ત્રણ હજારથી વધારે માણસ ત્યાં જઈ વસ્યું એમ અટકળવામાં આવ્યું છે. આ દેશવટો લેનારમાં કેટલાક તો મોટા ખાનદાન, ધનવાન, વિદ્વાન ને મહા સદ્ગુણી નેતા પુરુષો હતા. પોતાનો ધર્મ સાચવવાનીજ મતલબે સઘળું છોડી સમુદ્ર પાર આ મહા અરણ્યમાં આવીને તેઓ વસ્યા. આવા લોક ત્યાં જઈને વસે તે મુલક આખાદ થયા વિના કેમ રહે, અને તે સ્વતંત્રતાનું દુનિયામાં પ્રથમ સ્થળ થઈ પડે તેમાયે શું આશ્ચર્ય ? સ્વતંત્ર સંસ્થાનવાળા હાલના ઉત્સાહનિધાન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના અમેરિકનોના પૂર્વજો આ ધર્મવીરોજ હતા.

રાજકીય જીવન—પશુ ખરાબર વર્ણવતાં પાર આવે તેમ નથી. પાર્લમેન્ટ ન બોલાવવી એમ નિશ્ચય કર્યા પછી પૈસા ક્યાંથી લાવવા એ રાજને મોટો સવાલ થઇ પડ્યો. પરદેશ સાથે લડાઇએ આસતી હતી તે તો અલખત બંધ જ કરી, પશુ તોયે બહાલી અર્થ કરવો ક્યાંથી ? ઇંગ્લાંડના રાજની બહાલી ઉપજ થોડી હતી, અને તેથી ગમે એટલી કરકસર કરે તોપણ તે વડે કાંઈ રાજને અર્થ ચાલે નહિ. માટે પૈસા કઢાવવા રાજએ તરેહવાર રસ્તા પકડ્યા. લશ્કરી ઝાગીરનો મૂળ કાયદો તાળે કરી ઝાગીરદારોને તાકીદ આપી કે લશ્કરી નોકરી કરવા આવો, કે નહિ તો તે બદલ અમને દંડ ભરો. તેમનાં ખતપત્રો મંગાવી તેમાં હજારો વાંધા કઢાડ્યા ને તે બહાને તેમની પાસે કેટલુંક નાણું ઓઠાવ્યું. જંગલ ખાતું ઉણું કરી, સરકારી જમીન તમે પચાવી પડ્યા છો એમ કહી, તેની કીંમત ભરી લીધી. લંદનમાં કેટલાંક પરાં બંધાઈ ગયાં હતાં, તેનું ભોંયભાકું આપો કે તમે તમારો ઇમલો ઉઠાવી જાઓ એવો હુકમ કર્યો. કુથોલિકો ઉપર વેર નહોતું, તોપણ નાણાં કઢાવવાની મતલબે તેમની સામે જે પહેલાં સખ કાયદા થયેલા હતા તે રાજએ અમલમાં આણવા માંડ્યા. ઇનસાફની ફારટોને તો નાણાની ટંકચાળ જ બનાવી દીધી. જેને તેને કાંઈ બહાને પકડી ચીરવો, એજ તે ફારટોનું કામ થઇ પડ્યું. ફટાર ચેંબરનો અધિકાર હદપાર વધારી દીધો, ને તે હરેક બહાને સધળાને દંડવા લાગી. આટલું કરતાં પણ ઉપજ તો થોડીજ થઇ, ત્યારે કાયદાનો ખુલ્લો ભંગ કરવા માંડ્યો. ઇજારાને ધારો ઈલિઝાબેથે કઢાડી નાખેલો, જેસે કાયદો કરી રદ કરેલો, ચાર્ટર્ડ પંડે તે કાયદો ફરીથી મંજૂર કરેલો, તોપણ હાલ પાછાં દરેક વસ્તુના ઇજારા એ આપવા લાગ્યો. પણ ચાર્ટર્ડને ક્યાં બોલ્યાને બંધ હતો. “હક્કની અર્જ” માં એણે જે જે હક્ક કબૂલ રાખ્યા હતા તે એ ઉપાડેછાગે તોડવા લાગ્યો. બળાતકરે ઉછીનાં નાણાં લીધાં, પાર્લમેન્ટે નામંજૂર કરેલા વેરા ઉધરાવ્યા, અને બિનકાયદે

સોંકાને કેદ કર્યા. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે એ ચાંચીઆનો બધુ ભો હતો, ત્યારે તેની સામે બચાવ કરવાને માટે વહાણુ વેરો લેવાતો હતો; જ્યારથી ઇન્જાડને બહાલી નૌકાસેન થયું, ત્યારથી એ વેરો બંધ પડ્યો હતો, તે પણ હાલ આર્સે પાછો તાજો કર્યો, અને તે અગર જે અસલ બંદરોના જ લોકો પાસેથી લેવાતો હતો, પણ એણે તો સમગ્ર ગામમાંથી બળાત્કારે ઉધરાવવા માંડ્યો. દેશભક્ત જેમપડને આ પ્રસંગે પણ જુલમની સામે જખરી બાથ બીડી. પોતાને માથે વીથ શિલિંગનો વેરો આવ્યો તે આપવાની ના પાડી, અને હજારો રૂપિયા ખર્ચી પ્રજના હક્કને માટે છેક હાંદનની કોરટ સુધી લડ્યો. એ મુકદ્દમા ચાર મહીના સુધી ચાલ્યો. છેવટે ચુકાદો તો ખારમાંના સાત ન્યાયાધીશોએ એકમત થઈ એની વિરુદ્ધ જ આપ્યો, પણ જૈરિસ્ટરોનાં બાવણુ અને હુટન તથા ફૂક નામના બે બહાદુર ન્યાયાધીશોએ એના લાભમાં જે વિચાર આપ્યા, તે છપાઇને પ્રકટ થવાથી બધાની ખાત્રી થઈ કે આ કેવળ અન્યાયનો વેરો છે. આ મુકદ્દમામાં રાજ તર્ફના જૈરિસ્ટરો તથા જડને એમ બોલ્યા હતા કે ગમે એવો કાયદો હોય પણ રાજની સર્વોપરિ સત્તા તેથી કાંઈ રદ થતી નથી. આ વાત છેવટે આર્સેના ધણા જ ગેરલાભમાં ફિતરી; કેમકે બધાની ખાત્રી થઈ કે આપણે ગમે એવા કાયદા કરાવીશું પણ તે તો આ રાજ જીવે ત્યાં સુધી રદજ ગણાવાના.

પરચુરણ જુલમના હવે એક બે દાખલા આપીએ છીએ. દાકતર હેટન નામના એક રુકોચ પાદરીએ બિશપોના અધિકાર વિરુદ્ધ એક કોધાંધ પુસ્તક લખ્યું અને તેમાં રાણીને મૂર્તિપૂજક વગેરે ગાળો દીધી તે ઉપરથી તેને કેદ પકડ્યો, *પિલરીમાં બાંધ્યો, ફટકા માર્યા, ડામ દીધા, નાકકટ્ટો બનાવ્યો, દશ હજાર પાંદડાં દંડો ને પછી બંધીખાનામાં નાંખ્યો. જ્યાંથી અગિયાર વર્ષે લાંબી પાલ-

---

* હેડના જેવો પણ જેમાં ડાકું ને બે હાથ પૂરવામાં આવે એવો શિક્ષા કરવાનો એક સાંચો.

મેંટે છોડયો ત્યારેજ તે બાપડો છૂટ્યો. એક બેરિસ્ટર નાટકો, ગાનતાન, નાચરંગ વગેરેની સામે એક હજાર પૃથ્વું છેક માંડુ પુસ્તક છપાવ્યું તેપરથી તેને બંડખોર ટેરવી તેની સનદ છીનવી લીધી, પિલરીમાં ઉભો રાખ્યો, બંને કાન કાપી નખાવ્યા, બારે દંડ કર્યો અને તે સાથે વળી જન્મકેદની શિક્ષા ! પણ એ બેરિસ્ટર ક્યાં ડરે એવો હતો ? કેદખાનામાં પડ્યા પડ્યા પણ એણે ગાળોનો વર્ષાદ વરસાવતું એક ચોપાનીયું બહાર પાડ્યું. તેમાં એવું જ ટેરવ્યું કે ખિશપો (દીક્ષિત ધર્માધ્યક્ષો) જાતના વરુ ને સેતાનના સેનાપતીએદ છે. આવા મૂખાઈ બરેલા પણ મદોન્મત લખાણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે પ્રજાપ્રકોપ ઇંગ્લાંડમાં જાગવા માંડ્યો હતો, કેમકે તેનું પ્રથમ લક્ષણ છાપખાનાનો ઉલ્લાસ છે. ખીજું એમ પણ જણાય છે કે આ પ્રજાપ્રકોપનું મુખ્ય કારણ રાજનો ધર્મસંબંધી દુરામહી જીલમ એજ હતું. પણ રાજનો અપિસ્કોપલ પંથ માટેનો મમત પ્યુરિટનોના મમત જેટલો જ સતેજ હતો. ઇસુ ખ્રિસ્તની આલમમાં-ઇંગ્લાંડમાં તેમ યુરોપમાં જુદા જુદા મમતી ખ્રિસ્તી પંથોમાંયે અન્યૈન્ય મતાંતર-ક્ષમા (toleration) નો મહામંત્ર સ્વીકારાય તે પહેલાં હજી વર્ષો અને દાયકાઓ લગણુ લોહીની નદીઓ વહેવાની હતી.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પહેલો આલ્સ.

લામ ૩ બે: ઇ. સ. ૧૬૩૭-૪૦

આ રીતે પાર્લમેંટ વિનાના જીલમી રાજથી લોકોના જીવ એવા ઉશ્કેરાઈ રહ્યા હતા કે એક ચિનમૂરી પડે તો મોટો જીલમ

હિયા વિના રહે નહિ. જો એક ઠેકાણેથી જરા ખંડ ઉઠે, તો દેશમાં ચોતર્ફથી લોકો રાજની સામે કીકીઆરી કરીને ઉભા થાય એવો ભય હોય છે. પ્યુરિટન નેતાઓ આવો પ્રસંગ ખોળ્યા જ કરતા હતા, તે ચાર્લ્સના મૂર્ખ સલાહકાર લોકો જલદીથી રફોર્ટલાંડમાં આણી મુક્યો.

રફોર્ટલાંડની સ્થિતિ—આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ કે રફોર્ટલાંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ નોક્સ નામના એક નવા મતના ધર્મોત્સાહી પુરુષે દાખલ કર્યો, અને તે લોકમાં પ્રસાર પામવાથી રાજ-વર્ગને કબૂલ કરવો પડ્યો. રફોર્ટસની રાણી મેરી લોકવિચારના એ પ્રવાહ સામે થવા ગઈ, તો તેમાં તેણે માત્ર પોતાનું રાજપાટ ખોડ્યું. પછી એના સાવકા ભાઈની કારકીર્દીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ધરા-ધાર જડીભૂત થયો.

કોવેનન્ટ—આ રીતે રફોર્ટલાંડમાં ધર્મોદ્ધારણુ પ્રથમ રાજની અરજી વિરુદ્ધ, અને પછીથી રાજનો આશ્રય મળ્યો તોપણ સ્વતંત્ર રીતે જ લોકમાં પોતાની મેળે થયું. તેથી અહીંના ધર્મસમાજનું અંધારણુ ઇસ્લાંડના જેવું રાજધીન નહિ, પણ પ્રજાની સ્વતંત્રતાને હિતેજન આપે એવું અંધાયું. ધર્મનો સબજો કારભાર નાની મોટી સલાઓની માફતે છેવટે લોકને હાથ રહેવાથી તેઓ સામાન્ય હિતનો વિચાર કરતાં શીખ્યા, સંપ વધ્યો, અને ટુંકામાં જોઈએ તો તેમને સ્વરાજ્યની કળવણી તથા સાધનો મળ્યાં. હવે જો દેશહિતનો કાંઈ વિચાર કરવો હોય તો ગામે ગામ આ ધર્મસમાજો તૈયાર જ હતી, એટલે નવી સલાઓ ઉભી કરવાની કડાકૂટ રહી નહિ, અને ધર્મ સંબંધી દુઃખ હોય તો તો તે ફેડવાને મહેનત કરવી, એ આ સમાજો-નું ખાસ કામ હતું. ઇસ્લાંડના પ્રેસ્બિટેરિયન સમાજો કરતાં અહીંનું અંધારણુ એક અગત્યની બાબતમાં બહુ જુદું હતું. તે સમાજો એકબીજાથી છૂટી, સંબંધ વિનાની હતી, અને તેથી તેઓનું સમગ્ર બળ કાંઈ ખપમાં આવતું નહિ. પણ અહીં તો આવા સમાજો-

થી આખો દેશ સંકળાઈ રહ્યો હતો. નાના સમાજને મોટા સમાજને સાથે સંબંધ ધરાવતા; અને મોટા સમાજને એક સર્વોપરિ સભાની સાથે જોડાયેલા હતા, જેની આજ્ઞા આ સાધનોવડે પ્રત્યેક સમાજને પહોંચતી અને પ્રત્યેક સમાજના વિચારની અસર છેક ઉપર સુધી પહોંચી શકતી. આવો જે સમાજનો જળરદસ્ત તંત તેને છેડતાં ગમે એવો રાજા હોય તોપણ તે જરા આંચકા ખાય, પરંતુ કાળે ઘેરેલો ચાર્સ મતાંધ પાદરી હોડની શીખવણીએ જ ચાલ્યો. જેમ્સે બિશપો તો નીમ્યા હતા, એ કામ મહા લોકવિરુદ્ધ હતું, પણ તેઓ સાંખી રહ્યા. ચાર્સે મોટા સમાજને ન પૂછતાં નોકસના વખતથી જે પ્રાર્થનાપદ્ધતિ ચાલતી હતી તેને બદલે ઇંગ્લાંડના એપિસ્કોપલ આર્ગના જેવી જ એક નવી બનાવી ત્યાં મોકલી. અને હુકમ કર્યો કે બધા પાદરીઓએ હવેથી એ પ્રમાણે વર્તવું ! (ઇ. સ. ૧૬૩૭) આ કામ રોકોટલાંડનો ચાલુ ધર્મ તમામ ઉંઘો વાળ્યા બરાબર હતું. એડિનબરોનો ધર્માધ્યક્ષ પોપિશ ગુરુઓના જેવો જ પોશાક પહેરી આ પ્રાર્થના વાંચવા ઉભો થયો, કે આખું ભક્તમંડળ “ પોપ ! પોપ ! ખ્રિસ્તદ્રોહી ! મારો, મારો પથરા ! ” એવો બારે પોઠાર કરી ઉઠ્યું; અને તે ધર્માસન ઉપર ચડી શીખામણ દેવા જતો હતો એટલામાં કોઈએ એક બાજઠ છૂટો તેની સામે એવો ફેંક્યો કે તે તો નાસી ખૂણામાં જ ભરાઈ ગયો. તોફાન એટલું વધ્યું કે મેજિસ્ટ્રેટથી પણ બંદોબસ્ત રાખી શકાયો નહિ. ઉવટે બધાને બહાર કઢાડી મૂક્યા ત્યારેજ પાદરી થોડાક કામદારોની સમક્ષ એ નવી ધર્મક્રિયા કરી શક્યો. લોકોનો ઉપાડો એકદમ વધી ગયો અને ચારે તરફથી એડિનબરોમાં આવવા લાગ્યા. અમીરો, ગૃહસ્થો, પાદરીઓ અને વેપારીઓની ચાર સભાઓ થઈ, અને તે બધાએ મળી કોવેનન્ટ નામનું એક પ્રતિજ્ઞાપત્રક તૈયાર કર્યું, અને તે ઉપર સ્કોટલાંડમાં જ્યાં લઈ ગયા ત્યાં ટપોટપ સહી થવા લાગી. (ઇ. સ. ૧૬૩૮) કહે છે કે ફટલાકે તો પોતાના શરીરમાંથી લોહી કઢાડી તે વડે સહી

કરી હતી. પ્રતિજ્ઞા એવી હતી કે: “ પોપરી માનવી નહિ, અને તે માનવોનો બળાત્કાર થાય, તો બધાએ એક સપમા રહી મરતાં સુધી લડવું, પણ ધર્મભંગ તો થવું નહિ જ. ”

બંડ—આ પ્રમાણે આખો દેશ કડકડીને ઉભો થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો, ત્યારે ચાર્લ્સ ચોક્કી પોતાના કેટલાક હુકમ પાછા ફેરવ્યા. પણ માણસની આંખ ફાટ્યા પછી તે કાંઈના હાથમાં રહેતું નથી. રાજાને પૂછ્યા વિના ગ્લાસગોમાં સામાન્ય સભા મળી. એ સભાને રાજાના પ્રતિનિધિએ વિસર્જન થવાનો હુકમ કર્યો તે પણ તેણે ગણકાર્યો નહિ અને એપિસ્કોપસી, હાઇકમીશનની કોર્ટ, પ્રાર્થના પોથી તેથા પદ્ધતિ એ બધું તમામ કહાડી નાંખવું એવા પોતાની મેળેજ ફરાવ કર્યો. વળી કેટલાક કિલ્લા જમ કરી લીધા, લડાઈની ખુશી તૈયારીઓ આરંભી, અને ક્રાન્સ જેડે તથા ઇંગ્લાંડના નારાજ લોક સાથે છૂપા સદેશા ચલાવવા માંડ્યા. ચાર્લ્સ પણ લશ્કર ભેગું કર્યું, અને તે લશ્ક તેમની સામે ગયો. (ઇ. સ. ૧૬૮૯.) પણ એરિક આગળ જ્યાં બંને પક્ષનો મેળાપ થઇ ગયો, ત્યાં રાજાને માલમ પડ્યું કે હાલ લડવાથી કાંઈ ફાયદો થવાનો નથી. તેથી, તમે જે માગો છો તે મારે કબૂલ છે. એમ કહી કોલકારની વિગતો મુકરર કરવાનું કામ ત્યાંની પાર્લમેન્ટ તથા સામાન્ય સભાને સોંપી એ પાછો વળ્યો. પણ એની દાનત ચોડખી નહોતી. એટલું કબૂલ કર્યું તે ફક્ત નાચારીએ જ હતું. એણે આયર્લેન્ડમાંથી રેફ્રેન્સ તાકીદે બોલાવી લીધા. એ ઉપરથી સાફ જણાયું કે લશ્કરની જમાવટ થાય કે પાછો જીલમ કરવાનોજ વિચાર એના મનમાં હતો. આ જોઇ રેફ્રેન્સમાંની પાર્લમેન્ટ ધર્મ સંબંધી જે તકરારો હતી તે ઉપરાંત રાજાનો અખત્યાર ઓછો કરનારી એવી માગણીઓ કરવા માંડી, કે રાજાના પ્રતિનિધિએ ખીજવાઇ જઇ તે પાર્લમેન્ટને ખરતફ કરી. પણ આવે સમે એની ખરતફોને કાણ ગાંઠે એમ હતું. તેઓ પોતાનું કામ કર્યાજ ગયા, અને પદ્ધતિ રેફ્રેન્સ સાથે ખરેખરી લડાઈ ચલાવવાનો રાજાને વખત આવી પહોંચ્યો.

ચોથી અથવા દુકાની પાર્લમેન્ટ—આ લડાઈ ચલાવવાને માટે જોઈતાં નાણાં પાર્લમેન્ટ વિના મળવાનો કાંઈ પણ સંભવ રહ્યો નહોતો, તેથી ચાલ્સે આખરે હારીને અગીઆર વરસે ચોથી વારની પાર્લમેન્ટ જોલાવી. (ઇ. સ. ૧૬૪૦.) ઇન્ગ્લાંડમાં આટલી આટલી આપઅપત્યારી રાજ્યએ ચલાવી હતી તે બધું વિસરી જઈ, આ પાર્લમેન્ટ નાણાં આપવાની જ વાત કરવા બેસે, એ બનવું અશક્ય હતું. તેણે આવી, એક દોકડો પણ આપવા પહેલાં, હમેશની માફક માછલા જીલમની દાદ દેતાથી માગી. રોકેટલાંડ સાથેની લડાઈ તજ દેવાની પણ માગણી કરી. રાજ્યએ આવે અણીને સમે પણ કાંઈયે નિકાલ ન કરતાં તેને પાછી એક મહીનામાં જ વિસર્જન કરી, અને તે ઉપરથી એ દુકાની પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે.

હવે ઈંગ્રેજ લોકોનો પણ ધણા વખતથી દબાઈ રહેલો જીસ્સો બહાર નીકળવા લાગ્યો. લાંદનના દુકાનદારોએ હડતાલ પાડી બિશપ હોડના મહેલ ઉપર ચડી જઈ બહુ તોફાન કર્યું. સેન્ટ પૉલના દેવળમાં ધુસી જઈ ત્યાં હાઈ કમીશનની કારટ બેસતી હતી તેને હાંકી મુકી, ખુરશી ટેબલોના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા, અને “ હવે બિશપ નહિ, હાઈ કમિશન નહિ, અમારે એમાંનું કાંઈ નહિ, ” એમ ઘોષારતા નીકળ્યા. ઇન્ગ્લાંડના બીજા ભાગોની મનોવૃત્તિ પણ એવી જ હતી. રાજ્યએ જે સિપાઈઓ ભેગા કર્યા હતા તે લોકમાં જ ધર્માભિમાન એટલું બધું હતું, કે પોતાનો જમાદાર પોપિશ મતનો છે એમ લાગતું કે તુર્તજ તેને કાર કરતા, રોકેટલાંડના બળવાખોરને ત્રમદુઃખી મણુતા, તેની સામે લડવા જવું બહુ વસમું લાગતું, અને કામ કાવે તુર્ત નાશીને પોતાને ગામ જતા રહેતા.

પાર્લમેન્ટને વિસર્જન કરી તે વેળા એક અનુભવી પ્યુરિટને ત્રાજવીજ કહ્યું કે એકવાર ધણું ભુંડું થવું જ જોઈએ, કે આખરે તેમાંથી રડું ફળ નીકળે. ખરે, રાજ્યનો જીલ્મ હઠની બહાર બાજ ત્યારેજ પ્રજાપ્રકાપ ઉભો થાય છે. સમો બહુ ખારીક હતો. ઠેકાણું

કેકાણે ઇન્જેનેની ખોલેલી ઉલરાવા લાગી હતી. રૂકોટમાંડ તો ખુલ્લું
ખંડ કરીને જ ઉછું હતું. રે એટલું જ નહિ, તેના લશ્કરે હદ છોડી
ઇન્જિનામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ન્યૂકેસલ વગેરે રૂકોટોક ભાગ કમળે
કરી લીધો હતો, ને ત્યાંથી કહેણુ કહાયાં હતાં કે અમારી માગણી
પ્રમાણે આપો તો અમે સલાહ કરવા તૈયાર છીએ. ઓ ઇન્જિનાની
ખૂદ રૈયતની લાગણી આવે સમે રાજ કરતાં એ ખંડખોરાના તર્ફ
વધારે હતી. એ અમીરોએ તો હાથોહાથ રાજને અરજ આપી કે
તમારે રૂકોટમાંડ સાથે સલાહ કરવી જોઈએ. રૂકોટ સેના તો આગળ
ચાલી જ આવતી હતી. હવે શું કરવું ? અમીરોની મહા સભા
ખોલેલી; પણ તેમણે સર્વાનુમતે એમ કહ્યું કે સમગ્ર પાર્લમેન્ટ બો-
લાવ્યા વિના કાંઈ થઈ શકે નહિ. રાજ હવે શું કરે ! હાર્યો; મમત
મુકયો, ને ખરાબી થાય છે એમ મનમાં જાણતાં છતાં એણે નાચારી-
એ પાર્લમેન્ટ બોલાવવાના હુકમ કહાડ્યા. (ઇ. સ. ૧૬૪૦.)
આ “ લાંબી પાર્લમેન્ટ ” કહેવાય છે, કેમકે તે છેક ઇ. સ. ૧૫૫૩
સુધી બેઠી, અને રીતસર તેનું વિસર્જન તો છેક ઇ. સ. ૧૬૬૦
માં જ કરવામાં આવ્યું. આ પાર્લમેન્ટ આવી ત્યાંથી રાજની સત્તા
પરવારી એમ મનજવું.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પહેલો ચાલ્સ અને લાંબી પાર્લમેન્ટ.

તા. ૩ નવેમ્બર ૧૬૪૦ થી ૧૮ જાન્યુઆરી ૧૬૪૨.

લાંબી પાર્લમેન્ટ પ્રથમ એકી થઈ તે સમે રાજએ બાપણ
ક્યું કે બને પક્ષે હવે એક બીજાનો અણુવિશ્વાસ કહાડી નાખવો.
રાજના આ બોલ ખરા દીક્ષના હતા, પણ હવે એક બીજાને

વિશ્વાસ પડે એ કેવળ અશક્ય હતું. રાજ્યે આગ્રહ કર્યો કે રફોર્ટ લોકો ચડી આવ્યા છે તેનો કાંઈ વિચાર કરો. પણ પાર્લમેન્ટે તે ન ગણકારતાં રૈયતના દુઃખ નિવારણનું જ કામ પહેલવહેલું લીધું. સ્ટાર એમ્પર, હાઇકમિશન વગેરે જીલ્લમ કરનારી કોર્ટોને એકદમ કહાડી નાખી, અને જે જે લોકોને તેઓએ કેદ કર્યા હતા તેને છૂટા કર્યા; વલ્લણવેરો ગેરકાયદેસર ઠરાવ્યો, અને હોમ્પડનની સામે હુકમનામું હતું તે રદ કર્યું. જે જે સરકારી અમલદારોએ જીલ્લમ કર્યા હતા તેની તપાસ કરી ગામે ગામથી પત્રક મંગાવવા માંડ્યાં, જેથી રાજપક્ષમાં ભારે ભગણ પડી કેટલાક મોટા અધિકારીઓ બીહીને ફેશપાર જતા રહ્યા; અને હોડને કેદખાનામાં પૂર્યો. પછી કાયદો કર્યો કે પાર્લમેન્ટ ત્રણ ત્રણ વર્ષે ભરવી જ જોઈએ, અને જે રાજ નિમંત્રણપત્રો ન મોકલે તો ખાર અમીરોએ ભેગા થઈ એમ કરવું, અને તે પણ તેમન કરે તો મત આપવાનો અધિકાર ધરાવનારાઓએ પોતપોતાની મેળેજ પોતાના સલાસદો પસંદ કરવા અને નેમણે આવી પાર્લમેન્ટ ભરવી. (ઇ. સ. ૧૬૪૧.)

રૂઢેફડના શિરચ્છેદ—ધિમ આ સમે પાર્લમેન્ટમાં સૌથી અનુભવી ને ખખરદાર માણસ હતો. એની ઉંમર હાલ ૫૬ વર્ષની થઈ હતી, અને પાર્લમેન્ટમાં બેસતાં એને ૨૬ વર્ષ થયાં હતાં. એણે ઘણી ધણીવાર રાજની સામે બાથો ભીડી હતી, અને તેમ કરવાથી એક બે વાર કેદખાનામાં પણ જવું પડ્યું હતું. હાલ એના જૂના સાથીઓ ધણાખરા મરી પરવાયાથી પાર્લમેન્ટનું નાવ એને જ ભરોસે હતું. પણ તેને તરાવવા એ સંપૂર્ણ સક્તિમાન હતો. એ ધણો ગંભીર, દીર્ઘદૃષ્ટિનો પુરુષ હતો, અને જે વેન્ટવર્થને જીલ્લમની મૂતિ કહીએ તો એ સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર હતો. કાયદાનું કેમ રક્ષણ કરવું એજ તર્ક એનું લક્ષ હતું. વેન્ટવર્થ પ્રથમ રાજપક્ષમાં ગયો તે વેળા એણે પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિથી તેને જે ભવિષ્યવાણી કહી હતી તે સાચી પાડવાનો સમય હાલ આવી પહોંચ્યો હતો. એતર્કથી

લોકમાં પોકાર ઉઠ્યો કે રૂઢેંડને તો દેહાંત દેહની શિક્ષા થવી જોઈએ, અને તે કાવવાનું કામ પિમે હિંમતથી પોતાને માથે લીધું, ભર પાર્લમેન્ટમાં એણે રાજદ્રોહનું તહોમત તેની ઉપર મૂક્યું. એની દરખાસ્ત બહાલ રહી, અને તે લઈને તે અમીરાની સભામાં ગયો. ત્યાં વાદવિવાદ ચાલે છે એટલામાં રૂઢેંડ ત્યાં દોડ્યો આવ્યો. પણ આવ્યો તેવો જ એને પકડીને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો. પાર્લમેન્ટના અગ્રેસરો રોડટ લશ્કર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે તે માટે રાજદ્રોહી છે, એવું સામું તહોમત તે મૂકવા માગતો હતો, પણ તેને ટાઈએ બોલવા દીધો નહિ, અને કદમાં ગયો ત્યાંથી તે કદી છૂટવા જ પામ્યો નહિ. રાજા તો આ બેઠકે લયભીત થઈ ગયો. રૂઢેંડની સામે રાજદ્રોહનું કામ રીતસર ચાલવા માંડ્યું. તેણે પોતાનો બચાવ પોતે જ ધીરજ તથા ચતુરાઈથી કર્યો. છેવટના ભાષણ વખતે એ મદદો હતો તોપણ ઉભો થઈ અઢી કલાક સુધી બોલ્યો. અને પોતાની ઉપર રાજદ્રોહનું તહોમત મૂક્યું હતું તેનું મનમાનતી રીતે ખંડન કરી એવું તો અસરકારક ભાષણ આપ્યું કે બધાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એના શત્રુઓને પણ દયા આવી. અને પિમ પણ તેની નજરે નજર મળી ત્યારે ગળગળો થઈ ગયો. પણ કરવું શું ? જે દયા કરવા બન્યું છે, તો આખા દેશની સ્વતંત્રતા રૂંધે છે. પિમની તો મળથી તકરાર એ હતી કે કાયદાને આધારે રાજા છે, અને તેથી જે કાયદાનું નિકંદન કરવા માગે છે તેણે રાજાનું નિકંદન કરવા માંડ્યું એમ સમજવું બેઠકે. એણે તો એમ પણ કહ્યું કે આપઅપત્યારી રાજા રાજાના બનને નુકશાનકર્તા છે, અને એશિયા ખંડના જીલમગારોના શા હાલ થાય છે તે ઉપરથી સાદું માલમ પડે છે કે જે રાજા આપઅપત્યારી સત્તાને ઉત્તેજન આપે છે તેના પરિણામે બન ગયા વિના રહેતો જ નથી. પણ અમીરાની સભાને એ તકરાર રાજદ્રોહના કાયદાની ચોક્કસી કલમને બંધબેસતી ન લાગે તેમાં નવાઈ નથી. સૌપણ તેમનો જે વિચાર રૂઢેંડને છોડી દેવાનો

અથો એમ સમજવું નહિ. પાર્લમેન્ટ રાજદ્રોહના મુકદ્દમાને બદલે એ પ્રકરણને બીજું રૂપ આપ્યું જેથી રાજદ્રોહનો ગુનોહ સાબીત કરવો ન પડે અને તોપણ રદ્રોહને સજા એની એ થાય. આમની સલા-
એ એને એ શિક્ષા કરવાનો ખરડો ઘડી અમીરે તર્ક મોકલ્યો અને તેમણે તે ઉપર સહીઓ કરી રાજા તર્ક રવાને કર્યો. બહાદુર રદ્રોહને રાજાને કાપી મોકલ્યું કે આપનો કાલ થતો હોય તો હું મરવાને તૈયાર છું. ત્યારે રાજાએ છેક જ ન છુટકે પણ તે ખરડા ઉપર સહી કરી પોતે તેને એકથી વધારે વાર આપેલાં વચનને ઘોષ પીધાં. ત્યારે રદ્રોહ ઉપર શિરચ્છેદનો હુકમ આવ્યો ત્યારે તે આઘબલનું આ વચન ખોલી ઉઠ્યો કે “ રાજાએનો વિશ્વાસ કરીશ મા. માણસોનો વિશ્વાસ કરીશ મા, કેમકે તેમના ખોલમાં કાંઈ સત્તામતી નથી. ”
(તા. ૧૨ મે ૧૯૪૧.)

પાર્લમેન્ટની આપખૂદી.—આટલું કરતાંયે પ્યુરિટન પક્ષને સંતોષ વળ્યો નહિ. તેમણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે સાપ સાણસામાં આવ્યો છે, તો તેની દાદ તોડી પાડ્યા વિના કદી પણ છોડવો નહિ. તેથી તેમણે રાજા પાસે એવો કાયદો મંજૂર કરાવી લીધો કે આ પાર્લમેન્ટને તેની રજા વિના વિસર્જન કરી શકાય નહિ. આ કાયદાથી આગળ જતાં ઘણી ગુંચવણો આવી પડી એમાં કાંઈ શક નથી, પણ એથીયે આગળ વધીને પાર્લમેન્ટ પહેલાં કોઈએ સ્વપ્નામાં પણ ન ધારેલી એવી માગણીઓ પણ કરવા માંડી. એમણે માગ્યું કે લશ્કર (મિલિશિયા) નું ઉપરીપણું અમને આપવું જોઈએ, કિલ્લાઓ અમને સ્વાધીન કરી દેવા જોઈએ, વગેરે. વગેરે.

દેશમાં બે પક્ષ.—આ કારણને લીધે હવેથી પડ્યા. પાર્લમેન્ટમાં વિચારવંત અગ્રેસરોએ આ પ્રમાણે આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં તે જોઈ ઘણા લોક અમક્યા, કેમકે દરેક દેશમાં રૂઢિને વળગી રહે-
નારાની સંખ્યાજ મોટી હોય છે. ત્યાં સુધી જૂના હક્કને માટે જ

હાલ હતી ત્યાં સુધી તો તેઓ ખૂશીથી સાથે રહ્યા, પણ હવે અટક્યા, અને બોલ્યા કે આ લોક તો હદપાર જવા માગે છે. જૂના હક્ક આપણને બધા મળી ચૂક્યા, તે છતાં બિચારા રાજાને હવે વધારે શું કામ સતાવવો જોઈએ ? પ્રજાના તેવા જ રાજાના પણ કેટલાક હક્ક છે; અને તેમાં પાર્લમેંટે હથ ધાલવો જોઈએ નહિ. ગમે એવો પણ એ રાજા, તે રાજાની સત્તા દેશમાં સર્વોપરિ જ ગણાતી આવી છે. વગેરે વિચારથી દેશમાં રાજાની તર્ફનો એક પક્ષ બંધાવ લાગ્યો, અને પાર્લમેંટમાં બે પક્ષ પડવાનું મોટું કારણ ધર્મનુયે હતું. આ સમે ઈંગ્લાંડના નીચલા વર્ગના લોકોમાં ર્યુરિટન પંથ પૂર જોશમાં હતો, અને તેની કેટલીક અસર ઉપલા વર્ગમાં પણ જઈ પહોંચી હતી. આ સમેની પાર્લમેંટમાં કેટલાક સલાસદો હાજરતા ર્યુરિટન, કેટલાક પ્રેસ્બિટેરિયન, અને ઘણાખરા કહેવાતા એપિસ્કોપલ પણ તેના જુલમથી કંટાળેલા તથા તેની સત્તા ઓછી કરવાને તત્પર હતા. તેથી આ પાર્લમેંટનું વલણ ધીમે ધીમે પ્રેસ્બિટેરિયન માર્ગ તર્ફ થતું ગયું, અને જ્યારે રેકોટલાંડના લોકોએ એ પંથ ઈંગ્લાંડમાં રાજ-ધર્મ તરીકે દાખલ કરવાની માગણી કરી ત્યારે કેટલાક આગેવાનો તેમ કરવા ખાનગી રીતે કબૂલ પણ થયા. આ કારણથી તમામ ધર્માધ્યક્ષો અને તેના ભાવિકો આ પાર્લમેંટને શત્રુ સમાણી દેખવા લાગ્યા. અને તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મમતાથી રાજાનો પક્ષ પકડી બેઠા. બીજા પણ ઉપલા વર્ગના લોકો છેક એપિસ્કોપલ માર્ગને નાણુદ કરવાને ચાહતા નહોતા, અને તેથી તેઓ પાર્લમેંટની આવી રૂબ જોઈ ખંચાયા. પાર્લમેંટમાં પણ બે તડાં પડ્યાં.

ઈંગ્લાંડમાં જે આ વખતથી આવા બે પક્ષ પડ્યા તે આજ પર્વત ચાલ્યા જ આવે છે. હાલ એ પક્ષો કોન્સર્વેટિવ (સંરક્ષક) ને લિબરલ (સુધારક) કહેવાય છે. એકને જૂનું જ ગમે છે, અને બીજા નવા નવા ફેરફાર જ કરવા મથે છે. આર્સ્ બીજાના વખતથી તે “ટોરી” ને “લૅબીંગ” એ નામથી ઓળખાતા. આ આર્સ્

૧ લાના વખતમાં તો રાજ્યક્ષત્રાણા પોતાને કુવેલીપર (ગોડેસ્તાર) અને પ્રજાપક્ષાણાને રાઉન્ડહેડ (મૂંઘિયા) કહેતા હતા; કેમકે પ્રજા પક્ષનું જુદું ઉમુ થતું ત્યારે તેમાં જન્મનના અનરસાના જુલનીઆઓ પ્રથમ બહાર નીકળ્યા તે ખાનદાન લોકોનો પેકે માથા ઉપર લાંબા વાળ ન રાખનાં કાતરી નાંખતા હતા.

અત્યાર સુધી દેશમાં કે પાર્લમેંટમાં આવા પક્ષ નહોતા. એ પહેલાં જે વખતે જેની મર્જમાં આવે તે તર્ફનો તે વેળા તે અભિપ્રાય આપતો. પણ હવેથી એક પક્ષનું જ મમત્વ લગતું. પોતાના પક્ષનો જ અભિપ્રાય આપતો, તે પક્ષ વધારવા મથતું, લોકોને સમજાવવા, વગસગ લગાડતી, સમાજે બાંધવા, વર્તમાનપત્રોમાં તેના ગુણ ગાવા, અને દુકામાં પોતાના પક્ષને તન મન ધન એ ત્રણે અર્પણ કરી દેવાનો રવૈયો પહેલવહેલો ઇંગ્લાંડમાં આ વખતથી પડ્યો. જૂના તે નવા વિચારની લડત ખરેખરી ઇંગ્લાંડમાં આ સમયથી શરૂ થઈ.

દેશમાં આવા એ પક્ષ હોવા એ સાદું કે નસાઈ તે બાબત ફિલસુફો જુદાં જુદાં મત આપે છે. પણ હાલ ઘણાખરા ઇંગ્લેન્ડની સમજ એવી છે કે એ વડે જ ઇંગ્લેન્ડ પાર્લમેંટનું ચાંચલ્ય રહેતું છે. એ વડેજ દરેક પક્ષના લાભાક્ષાલ સંપૂર્ણ રીતે ખોળાઈને ખુલા પડે છે, અને એ વડે જ પરસ્પરના વિરોધથી રાજમુદારો મધ્યમ ડગલે આગળ ચાલ્યો જાય છે. તે છતાં જે સમયે પાર્લમેંટમાં પહેલ વહેલો આવો કુસંપ ઉભો થયો તે સમયના સઘળા લોકને તો એ મહાદુઃખનું મૂળ જ દેખાયો. દેશલોકનોએ જોયું કે પ્રજાના અવા કુસંપથી રાજનું ચડી વાગવાનું અને અત્યાર સુધી જે બધું આપણે કર્યું, કરાવ્યું તે ધૂળમાં મળવાનું. પણ કરવું શું? કરવું એ જ કે આપણે આપણો આગ્રહ ન છોડતાં આપણો પક્ષ વધારવા રાત દહાડો મંડ્યા રહેવું, અને એ તે થાય તોપણ પાછી પાની ન કરવી.

રાજનો તજવીજ—એ તો ખુલ્લું જ હતું કે રાજાએ હમણાં પાર્લમેંટની બધી માગણીઓ કબૂલ રાખી હતી, તે સ્ફોટ-

સેના ચડી આવી હતી તેને લીધે જ. તેથી પાર્લમેન્ટે તે સરકારને પાછું વળવાનો દિવસ લંબાય તેટલો તો લંબાવ્યો, પણ પોતાની બધી માગણીઓ રાજ્યએ કબૂલ રાખી એટલે પછી તેને લડાઈના ખર્ચ પેટે ૩ લાખ પાઉંડ આપી વિદાય કર્યું, રાજ્યના સેનનો પણ પગાર ચૂકવી તેને વિસર્જન કર્યું, અને તેના પંડના ખર્ચ માટે ત્રણેક માસ સુધી વેરા ઉઘરાવવાની પરવાનગી આપી. રાજ્યએ વિચાર્યું કે આ સ્કોટ લોકને હું રાજ કરી મારા પક્ષમાં ખેંચી લઉં તો ઇંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટ જામ મારે છે. તેથી તે એડિનબરો ગયો. ત્યાંના ધર્મસભાએ જે માગણીઓ કરી તે કબૂલ રાખી, પોતે જાતે તે પછની ધર્મ-ક્રિયાઓમાં સામેલ થયો, અને પ્રજાના જે જે મુખી હતા તેની ઉપર મહેરમાની ને ખિતાબોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. પણ જૂકું આવરદા ચાર દહાડા એ કહેવત ખરેખરી છે. સ્કોટ લોકને જલદીથી માલમ પડી આવ્યું કે આપણી સાથે મીડી મીડી વાતો કરતો હતો તેની સાથે અંદરખાનેથી ખટપટનો વ્યવહાર ચલાવી રહ્યો હતો, અને આગેવાનોને અચાનક પકડી તેમને દાર કે દેશપાર કરવાનું નીચ કાવત્રું ઘડતો હતો. આ ખબર થતાં જ એ આગેવાનો સ્તોવાઈ એડિનબરોમાંથી નાકા, અને ઠેર ઠેર રાજ્યના દગાની વાત જાહેર કરી લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યા. રાજ્યનાં આવાં કર્તુકોની વાત સાંભળી ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા પણ બહુ ખીજવાઈ, અને તેમાં આયર્લેન્ડમાં ખંડ ઉઠવાથી બળતામાં પૂરું ઘી હોમાયું.

આયર્લેન્ડમાં ખંડ ઉઠયું—તે ખરેખર મહા ભયંકર હતું, ખંડ ખોરોએ ડબ્લિન સિવાય આખો મુલક કબજે કરી લીધો, અને જ્યાં દેખે ત્યાંથી ઇંગ્લેન્ડને દાર જ કરવા લાગ્યા; અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં પણ આ સમે હજારો માણસ કતલ થઈ ગયું હશે, અને આવી ખૂન-રેણ ચલાવતાં તેમણે કસાઈવેડા કર્યા તે તો કાનપુરના બંડખોર સિપાહીઓને પણ બૂઝાવે એવા હતા. આ ખબર સાંભળી ઇંગ્લેન્ડે પગથી માથા સુધી ઝાળ ઉઠી અને તે બધો ગુસ્સો આગળ જતાં

રાજા ઉપર ઉતર્યો. કેમકે આ વખતે ઘણાએ એમ જ વહેમાયા કે આ ખંડ એણે જાણી જોઈને ઉભું કરાવ્યું છે. ખીજું, આ ખંડ રોમન કેથોલિક ધર્મને નામે હતું, અને તેમાં રાજાના કેટલાક મિત્રો પણ હતા, તેથી લોકોની લાગણી વધારે ઉશ્કેરાઈ. રાજાને પણ આવું વખતે શું બોલાય ને શું ન બોલાય તેનું લાન જ નહોતું. એણે કહ્યું કે હવે ઇંગ્લેન્ડે પોતાની મૂર્ખાઈનાં પરિણામ કેવાં થાય છે તે જોશે, અને એના મનમાં અંદરખાને એવી ગણતરી પણ હતી જ કે આ ખંડ સમાવવા લક્કર ઉભું કરી પાર્લામેન્ટે મને આપવું પડશે જ. અને તે મારા હાથમાં આવ્યું કે પછી પાછો હું રાજા, ને એ મારી પ્રજા. આ ખંડનું ખરું કારણ તો ખીજું હતું. સ્ટ્રેક્ટ જે લક્કર ઉભું કર્યું હતું તેને રાજા આપવામાં આવ્યાથી તે સિપાહીઓ એરોજગારી ગયા, ને એરોજગારી સિપાહીઓ હમેશાં દેશની સમાધાનીનો લાંબ કરતા રહે. આવડાંડના લોક ઘણાક કાળથી રાજકીય ને ધર્મસંબંધી જુદામતે લીધે તોળા તોળા કરી રહ્યા હતા; અને તેમાં આવા હથીઆરખંધ માણસો નવરા પડવાથી, બધાએ વિચાર્યું કે દેશની સ્વતંત્રતાને આવો ખીજો કાગ મળવાનો નથી માટે તેમણે કેથોલિક ધર્મનો વાવડો ઉભો કર્યો, રાજાનું નામ લીધું, અને ઇંગ્લેન્ડે ઉપર ઘણા દહાડાનું વેર કહાડ્યું.

મોટો વાંધો.—પ્રજાપક્ષનો ગભરાટ ઉપલાં કારણોથી બહુજ વધી ગયો. તેમને હવે લક્કરનું ઉપરીપણું વગેરે રાજ્યસત્તાની અમલખખવણી (executive) નો પણ અખત્યાર રાજા પાસેથી છીનવી લઈને પાર્લામેન્ટના હાથમાં લેવા એ માર્ગજ સલામતીનો લાગ્યો. અને એવા કાયદા પાર્લામેન્ટ પસાર કરે અને. લોકમત અભિનંદે એવા હેતુથી પ્રથમ તેમણે ગ્રાન્ડ પોતાના રાજ દરમ્યાન જે જે જુદામ કર્યા હતા તે સર્વેની એક સાંખી માદી તૈયાર કરી. આ માદીને “મોટો વાંધો (Grand Remonstrance)” એવું નામ આપ્યું. પાર્લામેન્ટે પ્રજાહક્કના અને કાયદાના સંરક્ષણને માટે

થું થું ક્યું હતું તે પણ તેમાં વર્ણ્યું; એપિસ્કોપસી માર્ગ પાર્લમેન્ટ કહાડી નાખવા કારે છે એમ જે લોકોમાં વાત ચાલી હતી અને જે કારણથી જ પાર્લમેન્ટમાં ફૂટ પડી હતી, તેનો સાફ ઇનકાર કરી જણાવ્યું કે અમારો વિચાર ફક્ત ધર્માધ્યક્ષેની સત્તા ઓછી કરવાનો છે. આજ વાંધા ઉપરના વ.દવિવાદમાં પાર્લમેન્ટના અને પક્ષવાળા વચ્ચે ભારે ઝડઝડી થઈ. રજપક્ષના સભાસદોએ બહુ જુસ્સાથી તકરારો કરી, દલીલો અતવી, અને દીવો મુરી કામ કરવાનો અવ-મર પહેલવહેલો જ ઈંગ્લાંડની પાર્લમેન્ટમાં આવ્યો. છેક મંત્રાન સુધી કામ ચાલ્યું, અને છેવટે માત્ર અળીખર મનતા જ વધારાથી એ વાંધો પસાર થયો. અને પક્ષ આ સમે એવા રસ્સે ચડ્યા હતા કે હોમ્પડને જે શાણપણથી સંવગાને સમજતી રાખ્યા ન હોત, તે તેજ વેળા પાર્લમેન્ટમાં તરવારો નીકળત. આ સમો ખરે રસે ભરાવાનો જ હતો. અને પક્ષમાં કોનું જોર વધારે છે તેનો હિસાબ આ વખતે નીકળવાનો હતો. જે આ વાતમાં હાર્યા તે બધી બાજુ હાર્યા એમ અને પક્ષવાળા પાકું સમજતા હતા. હોમ્પેક્ષ બોલતો કે જે આ બીજા નામજૂર થયું હોત તે હું બીજે દહાડે જ મરી માલમતા વેચી અમેરિકામાં જઈ વસ્યો હોત.

અમીરોની સભા તર્ફ ન મોકલતાં આ વાંધો પરભાર્યો રાજા ઉપર મોકલ્યો, કેમકે તેને પસાર કરવાની કાંઈ મતલબજ નહોતી. મતલબ એ હતી કે એ બધી વાત ઈંગ્લાંડની તમામ પ્રજા જાણે એ અર્થે તેને તુર્ત છપાવી ગામોગામ તેની હજારો નકલ મોકલાવી દીધી. ધાર્યા પ્રમાણે જ લોકો વાંચીને બહુ ઉશ્કેરાયા. ખૂમરાણ ઉકડ્યું કે રાજા આપણને વટનાવી મારવા બેઠો છે; એ જન્મનો જુલમી ને જુલો છે; પાર્લમેન્ટ એજ આપણો ખરો આધાર છે. મરીએ કે જીવીએ પણ એની કેડે જ રહેવું. પરગણે પરગણે પ્રજાસભાને સ્થપાયા, પાર્લમેન્ટને રાજાની સામે લડતમાં શી રીતે મદદ કરવી તેનો અહો-નિશ વિચાર કરવા લાગ્યા, અને સંવગાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે માર્ચ

જય પશુ આપણે તો આ ટાંકણે પાર્લમેન્ટનો પક્ષ પકડી તેનું જ ધાર્યું પાર ઉતારવું. રાજપક્ષવાળાએ ગભરાઈ તેનો રદીઓ છપાવ્યો પશુ તેથી કંઈ ઝાઝું વળ્યું નહિ.

રાજપક્ષ તે છતાં હજી દેશમાં હતો. અમીરોની મસા તો બધીં ધણુંકરીને રાજ તર્ફ જ હતી, ને આમની સભામાં આ વાંધો ૧૧ મતનાજ વધારાથી પસાર થયો, એ ઉપરથી સાફ જણાય છે, કે ત્યાં પશુ રાજપક્ષ બળવાન હતો.

રાજના નવા કારભારી—વાંધો પસાર થયા પછી એ દિવસે રાજ લંદન આવ્યો અને એણે કહ્યું કે લોકોની મરજી પ્રમાણે જ રાજ કરવાની મારી ઇચ્છા છે, અને તેથી પાર્લમેન્ટના આગેવાનો-માંથી જ હું મારા કારભારીઓ નીમવાનો વિચાર રાખું છું. તેમ કહ્યું પશુ ખરું. ફ્રેંકલાંડ હાઉસ અને કેમ્બ્રિજ પર નામના ત્રણ પુરુષો રાજસુધારાને માટે લડવામાં તથા બુલ્કમી કામદારોને રાજ્યે પહોંચાડવામાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા તેમને બોલાવી રાજ્યે કારભાર સોંપ્યો. એ ત્રણે ખરદાર, અનુભવી, ડાહ્યા, વગવાળા, અને અધ સમે ખરેખરા રાજભક્ત હતા, એમને વચન આપ્યું તે પ્રમાણે જ એ રાજ વતર્યો હોત તો તેના પાછળથી થયા તેવા ખૂરા હાલ થાત નહિ, અને બલ્કે પાછલું સઘળું ભૂસાઈ જઈ સારો જશ પશુ મેળવત. પરંતુ આત્મશુદ્ધિ વિના સઘળાં સાધનો મિથ્યા છે. રાજનો અંતરાત્મા હજી હતો તેવો ને તેવો જ હતો. યથાશક્તિ દેવેથી રાજ કરવાનું વચન આપ્યું, પશુ મનમાં તો એમજ ધયા કરતું હતું કે ક્યારે પાછો મારો લાગ દાવે કે હું મારી આસુરી આલ ચલાવું. અને એ મમતીલાએ પાછું તેમજ કહ્યું.

હુલ્સડી ટાળાં—બંધાવા મંડાવાં એ હરકાઈ મોટા બખેડાનું પહેલું પગથીઈ છે. એ જ રાજકર્તા તર્ફથી ખરેખરી સમયસચકતા

વાપરવાનો વખત છે. જે રાજ જમરદસ્ત હોય તો સારા રસ્તો
 એ છે કે ધમધોક્કારે દોડાદોડ ને મારપકડ ચલાવી સવળાને એકદમ
 શહેમાત કરી નાખવા; અને તેમજ જે લોકનો ઉડાવો એકસંધી ને
 જોરપર માદમ પડે, તો રાજ્યને ખુશીથી પોતે જ તેનું માગ્યું આપી
 તેમને દંડ પાડવા. રાજનીતિમાં સામ, દામ, ભેદ ને દંડ છે એ તો
 સર્વે જાણે છે; પણ એમાંનો કયો ઉપાય ક્યારે ને ફટલો વાપરવો
 એની થોડાને જ સૂઝ પડે છે; કેમકે સમયને ઝાળખવો એ જ મહા
 ઝીણી બુદ્ધિનું કામ છે. વળી એમ વર્તવું જોઈએ છે કે લોકોની
 માગણી કમૂલ રાખતા રાજની નિર્મળતા ન જણાય; અને તેમજ
 પાદશાહી મારફત ચલાવતાં છતાં રાજને લોંબા અધર્મની મૂર્તિ ન
 લેખે. કૃપાળુ છતાં કરાલ, ને કરાલ છતાં યથાશાસ્ત્ર એવું મિશ્રિત રૂપ
 ક્યારણુ કરતાં રાજને હંમેશાં આવડવું જોઈએ છે, અને આવે સમ
 તો તે કળાની પૂરેપૂરી જ જરૂર હતી. વ્યાસથી એમાંનું શું ચર્ચ શંક
 એમ હતું ? એણે તો પોતે મૂર્ખાઈથી હુલ્લી ટોળાં એકઠાં કરવાની
 પહેલ કઢાડી ખતાવી. ફટલાક રખડેલ કેવેલિયરોએ આવી કબ્જું કે
 મહારાજ, શહેરમાં ધાંધલખોરો વધી પડ્યા છે માટે અમને આપની
 તહેનાતમાં રક્ષણાર્થ રહેવા દો. રાજ્યને વિચાર પણ ન કર્યો, કે આવા
 થોડા રખડેલાને તહેનાતમાં રાખવાથી શો ફાયદો થવાનો હતો. અને એને
 ગેરફાયદો એ થયો કે લંદનના અખરવાળા જુવાનીઓ ટોળે મળવા
 તો ક્યારના લાગ્યા જ હતા, તે આ જોઈ હુલ્લી ચડ્યા. તેમણે કામ
 વધો તમામ છોડી દીધો, લશ્કરી કચાયત શીખવા માંડી, ને જોઈએ
 હવે રાજ શું કરે છે એમ દાંત કટાવીને ખોલવા લાગ્યા. તેમનો
 દાખલો લઈ પરગણાઓમાં પણ ફેકાણે ફેકાણે એવી ટોળીઓ અંધાધ
 ને લશ્કરી કચાયત ચાલી. લંદનના તો રાજમાર્ગ પર આ કેવેલિયર ને
 રાઉન્ડહેડ વચ્ચે રાજ કાંઈને કાંઈ ઝપાઝપી થવા લાગી. પહેલ કદાપિ
 કેવેલિયરોએ કઢાડી હશે, પણ હવેથી અળવતર તો લંદનમાં રાઉન્ડ-
 હેડન ચર્ચ રહ્યા. જે પ્રતિકાપ સળગ્યો હતો તેનો ધુમાડો પહેલ-

વહેલો રાજનગરમાંજ દેખાયો, અને હવે ભરડા થઈને ભરડા ઉડવાની નિર્માણ થઈ પાસે જ હતી.

પિમ આદિ ઉપર રાજનો ધસારો.—લગ્નમાં આવેલા હંગામે ઉડી રહેલો જોડા પાર્લમેન્ટે પોતાના રક્ષણને માટે સેનાપતિ લોર્ડ એસેક્સ પાસે એક લશ્કરની દુકડી માંગી. તેણે તે આપી, પણ રાજને ના કહેવા ઉપરથી તે પાછી મંગાવી લેવી પડી. ત્યારે પાર્લમેન્ટે તે બાબત નમ્રતાથી અગતી કરી. રાજને એવો જવાબ મોકલ્યો કે હું તમોને પુત્ર પ્રમાણે પાળવા માટે પાદશાહી વચન આપું છું, અને એમ છે તો અંગરક્ષકોની તમારે કાંઈ જરૂર નથી. તથાપિ પોતાના નવા કારભારીઓથી ચુપ રીતે પાર્લમેન્ટના આગેવાનો ઉપર રોકો લશ્કરને તેઓ પ્રથમથી મળી ગયા હતા એ પ્રકારના રાજદ્રોહનું તહોમત મુકવાની નૈયારીમાં હતો, અને ઉપલું વચન આપ્યા પછી બીજે જ દહાડે પોને પિમ, હેડન, હેઝલરિંગ, હેલ્લિસ, અને સ્ટ્રેડને એ તહોમત મુકીને તુર્ત પકડી લેવાને માટે આમની સલામાં હથીયાર-અંધ પાંચસો સિપાઈઓ સાથે ગયો. (તા. ૪ જાન્યુઆરી ૧૬૮૨.)

“પ્રમુખ સાહેબ, તમારું આસન હવે છે, ” એમ કહી તે એડો; પણ જુએ છે તો એ પાંચેની ખુરશીઓ ખાલી ! રાજના આવવાની ખૂમ સાંભળતાં જ એ પાંચેને રવંડા પકડાવી દીધા હતા. એણે ખીજવાઈને પૂછ્યું કે “પિમ ક્યાં છે ?” પ્રમુખે ઘૂંટણીએ પડી જવાબ દીધો કે “મને નથી જોવાને આંખ, કે નથી સાંભળવા કાન, સિવાય પાર્લમેન્ટ હુકમ કરે તો. ” “ફીક, ફીક, ફિકર નહિ, અમને પણ આંખ છે. ” એમ બડબડી રાજને ધારી ધારીને ચેતર્ક જોયું. અને છેવટે “હા, હા, મારાં પંખીડાં ઉડી ગયલાં જણાય છે ! પણ આશા છે કે તમે પકડીને મોકલાવી દેશો, અને નહિ તો હું મારી મેળે જોળી દાદશ જ. ” એમ કહેતો, ને વળી “મારો કાંઈ બળ વાપરવાનો ધરદો નથી, ” એવાં નિર્જન મિથ્યાવચન ઉચારતો,

શીકે મોઢે આવ્યો હતો તેથી પણ વધારે ચીડવાયલી સ્થિતિમાં તે પાછો વળ્યો.*

અસ ! બહુ થયું ! અધર્મની પરિસીમા આવી. પ્રજાએ બહુ અમ્યું. રાજાની ધડી ભરાઈ ચૂકી, અને પ્રજાએ ધીરજ છોડી, મર્યાદા મૂકી. “ શું તું અમારા વીર બાળકોને મારવા ધારે છે ? ” એમ ચીસ પાડી સમસ્ત પ્રજા ચોંકીને વિકરાલ સિંહણની પેઠે ટપ ઉભી થઈ. ને તેના અન્નિરૂપ વિકરાલ રોળા જોઈને જ રાજા તત્કાળ નાઠો (તા. ૧૦ જાન્યુઆરી) તે પાછો રાજનગરમાં કદી આવવા જ પામ્યો નહિ, સિવાય તે કળે દિવસે કે ન્યારે મદોન્મત્ત વિજયી શ્વર જોદ્ધાઓએ પકડી આણી એનાં કૃતકર્મોના જવાબ મહા ભયંકર રીતે લીધો. પણ અસ. એ વાત બીજે પ્રકરણે.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

રાજા પ્રજા વિમુક્ત: ઇ. સ. ૧૬૪૨—૪૯

હાડાઈની તૈયારીએ—હવે પાર્લમેંટે ધમધાકારે કરવા માંડી. ટુર્રો (the Tower) કબજે કરી લીધો ને પોર્ટસ્મથ તથા હલના અમલદારોપર હુકમ લખી મોકલ્યા, કે અમારી રજા વિના ત્યાંના દારૂખાનાં કોઈને પણ સ્વાધીન કરવાં નહિ. નૌકાખાતું તો તમામ પાર્લમેંટ પક્ષનાજ અધિકારીઓને તાએ હતું. આયલીડમાં બળવો ઉઠ્યો હતો તેને બહાને તાબડોલ્ય દરકરને સારૂ માણસો રાખવાનું

* આ સમયે ત્યાં એક જણ હાજર હતો તે આ પ્રમાણે એ બાબત લખી ગયો છે: “ સારૂ થયું કે એ પાંચ જણને અમાઉથી રવાને કરી દીધા હતા, કેમકે જો તે હોત,—અને તે હોત તો રાજા એવા કરાવ ઉપર આવ્યો હતો કે તેને પકડવાનો હુકમ કરત જ,—ને જો રાજા તેને પકડવાનો પોતાના શિપાહીઓને હુકમ કરત, તો બેશક ઘણા સભાસદો તુર્ત તત્તવાર કહાડી તેનો બચાવ કર્યા વિના રહેત નહિ જ એમ બધાનું ધારવું છે. ”

આમેગામ લખી મોકલ્યું, ને તેની સરદારી પોતાના જ ભરોસેદાર ગુહસ્થાને સોંપી અને લડાઈના ખર્ચને માટે એક લોન કહાડી તેમાં કોઠા ખુશીથી થેકેથેક પૈસા, ધરંથુનાં ને સોનારૂપાનાં વાસણો પણ ધાઈને દેશાર્પણ કરી ગયાં. એમ કરતાં પણ ન્યારે ખર્ચ પૂરો ન પડ્યો ત્યારે વેરા ઉધરવવા માંડ્યા. અને તેમ કરવાનો એકલી પાર્લમેન્ટને અપત્યાર ન છતાં લોકે તે રાજી રાજી થઈને આપ્યા. અપત્યારનું જોવા જઈએ તો તો લશ્કર ભેગું કરવાનો જરાયે નહોતો-મથુ જેને પ્રજા અનુકૂળ છે તે જે બોલે તે જ કાયદો. આ રીતે પાર્લમેન્ટે સઘળી રાજસત્તા પોતાને સ્વાધીન કરવા માંડી, તેમાં અમીરાની સલા આડી આવવા જતી હતી ખરી; પણ તેમને સાફ જણાવવામાં આવ્યું કે રાજનું સંરક્ષણ કરવામાં તમે સંમતિ તથા સહાયતા આપશો તો અમે ઘણા ખૂશી થઈશું. પણ જો તમે આધાર રહેશે તો તે કારણથી આ આમની સલા કાંઈ પોતાની ફરજ બળવવામાં આંગિકા ખાવાની નથી.

પાર્લમેન્ટની માગણીઓ—રાજ તર્ફની વિધિઓ હવે આવવા લાગી. રાજ તો પાર્લમેન્ટની પેટે પાકું સમજતો હતો કે હવે લડાઈ વિના બીજો ઝંક આરો નથી, અને તેમ કરવાને તે તત્કાપાપડ થઈ રહ્યો હતો; પણ ન્યાં ગય ત્યાં એને એના પક્ષના લોકો મથુ પાર્લમેન્ટ સાથે સમાધાની કરવાને કહેવા લાગ્યા. એટલે એણે વિધિઓ મોકલી. તેના જવાબમાં પાર્લમેન્ટે એવી માગણીઓ કરી કે સઘળા કિલ્લાઓ, દારૂખાનાં તથા તમામ લશ્કર અમને સ્વાધીન કરી દો, પ્રધાનોની નીમણુક અમારી પસંદગીની જ થાય; વગેરે, વગેરે. આ સાંભળી રાજનએ જવાબ દીધો કે જો આ બધું કખૂલ રાખું તો હું રાજ નહિ, પણ રાજ નામનું પૂતળું જ થઈ રહું તો ! તેણે એ માગણીઓ કખૂલ રાખી નહિ જ. એણે પોતાની રાણીને માદશાહી ઝવેરાત આપી પરદેશમાં મોકલી દીધી, અને તેને ગીરો મુકી તે ત્યાંથી લડાઈનો સામાન મોકલવા લાગી. રાજ પડે હવ-

અંદર કબજે લેવા ગયો, પણ સર જો ન હોયમે તેને અંદર પેસવા દીધો નહિ. આ કિસ્સેદારની વર્તણૂક પાર્લમેન્ટ વખાણીને મંજૂર ગામી, અને ત્યારે એમ થયું ત્યારે બત્રીશ અમીરો ને સાઃ આમના મલાસદો ખસીને રાજા હતો ત્યાં જતા રહ્યા. દેશમાં પણ ડેકાણે ડેકાણે રાજપક્ષમાં લોકો બહાર પડવા લાગ્યા, દેશનો સંરક્ષક પ્રતિનો ભાગ પણ રાજા તર્ફ આકર્ષાવા લાગ્યો. લોડના જૂઠમથી તેઓ ત્રાસેલા હતા તથાપિ પ્રિન્સિપલરિયન આપખૂદી જનમતાં એથી પણ વધારે જુઠમ વર્તે એવી ધારતીથી ઘણા “રાજા અને ધર્મ” ના સંરક્ષણને માટે બહાર પડ્યા. રાજાએ નોટિંગહામ આગળ ઇ. સ. ૧૬૪૨ ના ઓગસ્ટ માસની ૨૨ મી તારીખે પોતાનો વાવડો ખડો કર્યો, અને રાજપક્ષના જે લોક અન્યાર સુધી ટચુપચુ કર્યા કરતા હતા, તે હવે વાવડો ખડો જ થયો, ત્યારે તો એ પક્ષમાં જવું એ આપણી વફાદારીની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણેના આપણો ધર્મ જ છે એમ ધારી દેડ્યા આવ્યા.

પ્રજાવિગ્રહ—હવેથી પ્રજાકોપ ટળીને તે પ્રજાવિગ્રહ એટલે પ્રજામાં પરસ્પરનો વિગ્રહ થઈ રહ્યો: રાજા ને પ્રજા વચ્ચેનો જ હવે ઝગડો ન રહેતાં એક પક્ષની ખીજત પક્ષ સાથે લડાઈ ચાલી. એ ઉચ્છેદક પક્ષની સંરક્ષક પક્ષ સામે લડાઈ હતી. અને પક્ષમાં ફેટલાક અરેખરા શરવીર, સાચા ને મહાત્મા પુરુષો હતા. અને પક્ષ સ્વાર્થને માટે નહિ, પણ ફરજ સમજીને લડતા હતા. એ લડત રાજકીય બાબતમાં મોટા મતભેદની હતી. રાજામાં સર્વોપરિ સત્તા પ્રજાની હોવી એમ એ કે રાજાની એ મહાભારતીયકારનો ફડચો છેવટે ઈશ્વાંડમાં તલવારને સોંપાયો અને દરેક દેશમાં ત્યાં કોઈ પણ વાતનો મતભેદ લોકોમાં ઘણા જોરપર આવે છે, ત્યારે તેનો ફડચો કરનાર તલવાર જ છે. જેની તલવાર સાચી, તેની જ વાત સાચી. આ અન્યાયી જગતમાં છેવટનો ન્યાય તલવાર જ છે.

બહાબક્ષ—અમીરો તથા અમીરી ખાનદાનના મહા શ્રીમંત

અલ્પ સંખ્યામાં કરીને સઘળાજ રાજપક્ષમાં હતા. તેમના આશ્રિતો તો અલ્પજ સંખ્યામાં પછાડી જ. એટલે એ શક્તિ કાંઈ રાજમાં નાની-કાની ગણાય નહિ. એકેએક સરકારી ધર્મગુરુ, અને વિદ્યાપીઠો અને એ લોકને એપિસ્કોપલ પંથની વિધિપદ્ધતિઓ પસંદ હતી તે સઘળા મમતાથી રાજપક્ષે ગયા. એ સિવાય મોજામાં સ્ત્રીપુરુષો અને મોજ પૂરી પાડવાનો ધંધો કરનારા સર્વે એ બાજુ પર જ ઉતર્યા, કેમકે પ્યુરિટનનો વૈરાગી પંથ તો મોજ નામેજ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા ધારતો હતો. ઝૂંઘારી કે નકલી કવિઓ, નાટકકારો, નટનટીઓ, ચિતારા, ગવૈયા, બાજુગરો, વગેરે અનેક જાત પોતાનું પોપણુ આપ-અપત્યારી પણ મોજલા રાજમાં ફત્તેહથી મેળવી શકે; અને તેથી તે હમેશાં પાદશાહીના હક્કમાંજ દુવા માગે છે, એ સિવાય રોમન કેથોલિક માર્ગનું તમામ માણસ સ્વાભાવિક રીતેજ રાજની તર્ફનું હતું. રાણી તો તે માર્ગનીજ હતી. રાજ હતો તો એસ્ટેશન્ટ પણ એને કેથોલિક માર્ગ ઉપર કાંઈ અભાવ નહોતો, અને ચાલે તો એ લોકને વણી છૂટ આપવા ખરેખરો રાજ હતો.

પ્રજાપક્ષનું મોટું જળ અખ્યમ વર્ગમાં એટલે પ્રમણાઓમાં ગરાસીઆઓનું, તે શહેરમાં શેડશાહુકાર, વેપારી તથા દુકાનદારોનું હતું. અગર જે એમને માથે થોડાક અમીરો હતા ખરા. એ થોડા પણ સમૃદ્ધ ધનાઢ્ય ને સત્તાવાળા હતા. પ્રેસ્બિટેરિયન, પ્યુરિટન વગેરે અનેક પક્ષોના જે એપિસ્કોપલ માર્ગના વિરોધી હતા, તે તો અલ-ખત સંખ્યાની વિરુદ્ધ હોવા જોઈએ. એમાંના ધણી જણ મૂલસ્થ વર્ગના નહિ, પણ વૈશ્ય કે શૂદ્ર હતા. દરેક દેશમાં એવા લોકની સંખ્યા વધારે હોય છે, અને તેથી (જનવું મુસ્કેલ છે પણ) જે કદાપિ એક્સપેક્ટેશન એ લોકો ઉભટ્યા, તો પછી તેની આગળ કોઈનું પણ ચાલી શકતું નથી. હાલ ધર્મના કાચણથી તેઓ એક્સપેં, દદ, અને ઝનુની કાચણજી જેવા થઈ ગયા હતા. અર્થાત્ બાહુચળ પ્રજાપક્ષમાં જોઈએ તેમનું ને તેથી પણ વધારે હતું. માત્ર એ બળને જોળી વાપરી જણુ-

x એક્સપેંડ અને કોમ્પ્રિજની યુનિવર્સિટીઓ.

નાર ભુદ્ધિમળની જરૂર હતી. એ ભુદ્ધિમળ મધ્યમ વર્ગમાં છુપાયેલું હતું, અને તે પ્રસંગ આવ્યે કોમ્પેલમાં પરિપૂર્ણપણે પ્રકાશ્યું.

તોપણ આ વિગ્રહને આરંભે સિપાહીગીરીમાં રાજપક્ષ ચડીઆતો જણાયો. કુળવાન કેવિલિયરોને થોડે બેસતાં, બંધુક મારતાં, ને તલવારે લડતાં તો નાનપણથીજ આવડતું હતું. મૃગયા, જે યુદ્ધની પ્રતિમા કહેવાય છે, તેમાં તો તે દરરોજ પડોટાયેલા હતા; ક્ષત્રી-વટમાં તેઓ ખરાખર સમજતા હતા; અને પ્રાણ જીવ પણ પાની ખતાવવી નહિ એ તેઓનો પરંપરાનો ટેક હતો. કેવિલિયરો ધરના થોડાપર, પોતાના જ સહોદરાદિક મંડળને લઈ લડાઈપર ચડતા, અને તેથી તે બધા એક તંતથી મરણીઆ થઈ લડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આથી ઉત્તરું પ્રજાપક્ષના લશ્કરમાં પાર્લમેંટે જે તે વેળા ભરણું કર્યું હતું તે અસ્વશસ્ત્રથી અગ્નિયા, રખડેલ, ભાડુતી માણસોનુંજ હતું. સરદારોની બાબતમાં તો પાર્લમેંટે કરેલી નીમણૂકા એથી જે વધારે નડારી નીવડી. પણ એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નહોતું. ચાળીશ વર્ષમાં ઇંગ્લાંડે મોટા પાયાપર એકે લડાઈ ચલાવી નહોતી, અને તેથી જેની માહિતી તથા બહાદુરી જાણેલી હોય એવા સરદારો તો દેશમાં હતા જ નહિ.

પણ રાજને મોટી જોટ નાણાં ને દારૂગોળાની હજી, દેશનો સઘળો સરકારી દારૂગોળો તથા હથિયારો અગાઉથી જ પાર્લમેંટે પિમની લલામણથી કબજે કરી લીધાં હતાં. રાજએ પ્રગણમાંથી વેરા લેવા માંડ્યા, પણ પાર્લમેંટને એક લાંદનમાંથી જ નેટલી ઉપજ થઈ તેટલી એને કુરે પણ થઈ શકી નહિ. આ વખતે રાજપક્ષને ધન્ય છે કે તેઓ પોતાની ઝાગીરો તથા જરજરેર ગીરો મૂકી એને નાણાંની મદદ કરવા લાગ્યા. પણ ગમે એવી ભક્તિ ઉભરાતી હોય તોપણ રાજખુશીના ઉધરાણા કદીયે થોડા થોડા પણ નિયમિત વેરાની ખરાબરી કરી શકતા નથી.

પાર્લમેંટે સંધિની વાત ભાંગી પડવાની સાથે જ પોતામાંથી

“ જનહર સલામતીની કમિટી ” એ નામથી હેન્પડન, પિમ, વગરને દેશનો તમામ રાજકારભાર, તથા લોર્ડ ઓસેક્સને સેનાધિપત્ય તો ભળાવી જ દીધું હતું. તેણે હવે રાજના પ્વજરોપણના સમાચાર સાંભળતાં તત્કાળ હુકમ કર્યો કે “રાજને તેના ફિતુરી મસલતીઆથી લડાઈ કે કોઈ પણ ઉપાયે છોડવી સેનાધિપતિએ પાછો પાર્લમેન્ટમાં બિરાજતો કરવો.” રાજ સામે યુદ્ધ કરવા નીકળે છે, તોપણ બોલ તો શા કાયદેસર અને માનસન્માન ભરેલા જ !

પહેલું યુદ્ધ—પાર્લમેન્ટે કુલ લશ્કર આશરે ૨૦૦૦૦૦ પાયદળ અને ૪૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું ભેગું કર્યું હતું તે લઈને ઓસેક્સ પુર્ટર તરફ ગયો. એને આવતો જાણી રાજના ભાણેજો રૂપર્ટ અને ઓરિસ, જે જર્મનીથી ક્યારના મામા ઉપર આ ભારે સંકટ આવેલું જોઈ એની પાસે દોડી આવ્યા હતા, તે આગ્રહ કરવા લાગ્યા કે એકદમ ચાલો આપણે લાંદનપર ધસી જઈને બંડખોરાનું તમામ બળ તોડી નાંખીએ. રાજનો વિચાર પણ એવો જ હતો. તેથી કુવેલિયર લશ્કર તે તર્ફ ચાલ્યું. આ ખખર સાંભળી ઓસેક્સ પાછો લાંદન તર્ફ વળ્યો. વાટે બંને ફ્રેન્ચનો મેળાપ ઓચિંતો એમ્મહિલની ડુંગરી આગળ થઈ ગયો. યુદ્ધના આરંભમાં જ પાર્લમેન્ટ પક્ષનો એક સમૂહાર ફ્રીને પોતાની તમામ સેના સહિત સામાને મળી ગયો. જરા રાજકુવર રૂપર્ટની સરદારી હેઠે રાજના હયદળે એવો સપાટો ખતાવ્યો કે પાર્લમેન્ટ પક્ષના ઘોડેસ્વારોથી ક્ષણભર પણ ટકી શકાયું નહિ. પણ ઓસેક્સના પેદળે રંગ રાખ્યો. જે રૂપર્ટના સ્વારો વેળાએ રાજની મદદે આવી પહોંચ્યા ન હોત તો તે પોતે શત્રુના હાથમાં પકડાઈ ગયો હોત. એ રીતે જખર યુદ્ધ ચાલ્યું, અને રાત પડી તોપણ જીતવું એ તો બંને પક્ષને આરણ્ય કારણ જ દેખાયું. તેથી બંને ફ્રેન્ચ સમજીને લડાઈથી પાછી ઓસરી, ઓસેક્સ ખસીને વોરિક આગળ જઈ દ્યો, અને રાજએ પોતાનું પ્રયાણ જરી રાખ્યું. એ રીતે આ લડાઈમાં કોઈ જીત્યું હાથું નહિ, પણ પાર્લમેન્ટ પક્ષની

કેટલીક નબળાઈ જણાઈ આવી. લંદનનો માર્ગ આપવા પડ્યો એ પણુ હિણુપત ભરેલું ને બહુ જ અલાભકારી થયું. રાજ આ વખતે લંદનપર પાંસરો ધસી ગયો હોત, તો તેની સામે પાર્લમેન્ટથી ઘડી પણ ટકી શકાત નહિ, અને જે શહેરના દ્રવ્યમળે તે આટલી ધૂમતી હતી, તે જ શહેર જે રાજના હાથમાં આવત, તો પછી તે છેક નિરુપાય થઈ જત. પણ કેટલાક મસલતીઆ તે વિચારની આડે આવ્યા. તે ઉપરથી રાજપક્ષે પોતાનો પડાવ ઓડસર્ડમાં નાખ્યો, અને ત્યાં ઠાલા હર્ષનાદ ચલાવ્યા. પછી આસપાસનાં કેટલાંક ગામડાં ધીમે ધીમે કબજે કરવા માંડ્યાં. આવી દીર્ઘમૂત્રી રીતે લંદન ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનો પાછો વખત આવ્યો, ત્યારે તો લોર્ડ એસેસ આરનો તેના રક્ષણને અર્થે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો તે જ તેમની સામે ધસી આવ્યો. એક બે ઠેકાણે બંને પક્ષ મુકાબલે આવી ગયા, પણ મુકાબલામાં કોઈએ કાંઈ ઝાઝું જોર માર્યું નહિ. એમ કરતાં એંતાળીશનું વર્ષ પુરું થયું, અને શિયાળો બેઠો. ઈંગ્લાંડમાં ટાઢ એ વેળા એટલી બધી પડે છે, કે જેમ આપણે અહિંયાં ચોમાસામાં તેમ ત્યાં શિયાળાના દહાડામાં લડાઈ મિલકુલ બંધ રાખવી પડે છે. એ ત્રણ માસ નકામી વિટિઓ ચલાવવામાં ગાળ્યા.

લડાઈનું બીજું વર્ષ—૫. સ. ૧૬૪૩ પણ એરી જ ફળવિનાની મારામારીમાં ગયું. આ વર્ષ લડાઈઓ વધીને ઈંગ્લાંડમાં ચારેપૂણે ચાલી. એક ઠેકાણે રાજપક્ષનો કાંઈક જય થાય, તો બીજે ઠેકાણે પાર્લમેન્ટનો. લંદનથી થોડાક કોશ ઉપર સહજ ઝપાઝપી થઈ તેમાં દેશનો પરમભક્ત, ને સદા યશસ્વી જે હેમ્પડન તે ધરાણો, અને તે સ્થળનું સ્થાન્યૈદું સાઈ ન હોવાથી છેવટે દેવલોક થયો. આ બનાવથી સમજા પાર્લમેન્ટવાળાનું દિલ બહુ પાછું હડી ગયું, અને યોગાનયોગે પછીથી ઉપરાઉપરી પરાજયના સમાચાર જ આવતાં જેઈ તેઓ છેક ગભરાયા. એક વખત તો ધણીક ધનવાનની સ્ત્રીઓ ઝંપસંધી પાર્લમેન્ટના દરવાજા આગળ જઈ “ સલાહ કરો, સલાહ

કરે, ” એમ દીનવાણીથી પોકાર કરવા લાગી. કેટલાક પુરુષોએ પણ પાર્લમેન્ટ પાસે સંધિના કાલકરાર બળાતકારે કબૂલ કરાવવા એવું એક કારસ્થાન રચ્યું હતું. મુકાબલે રાજપક્ષની કાંઈક ચડતી હતી, તોપણ ત્યાંએ ઘણા જથ્થા ત્રણાઈ બંધ પડેલી જોવાને જ આવું હતું. નરમ દિલનો ફ્રેકલાંડ તો દેશનું દુઃખ જોઈ દિયારોકમાં “ સલાહ-સલાહ ” એમ અહોનિશ પોકારતો, અને છેવટના એક યુદ્ધમાં “ આજે મારે પાછા આવવું નથી ” એમ બોલી જો ચડ્યો તે ત્યાંજ રહ્યો.

તોપણ પિમના પ્રમુખપણા હેંકની પાર્લમેન્ટ નિશ્ચયમાંથી ડગી નહિ. હવે એણે જોયું કે સ્કોટલાંડની મદદ માગ્યા વિના છુટકો નથી. તેથી તુર્ત એ બાબત એણે વિશિષ્ટ કરવા એક પોતાના સાથીને ત્યાં મોકલ્યો. સ્કોટલોંકે કેટલાંક નાણાં અને વિશેષ તો એમ માગ્યું કે તમારે અમારા ઍસ્ટિયોરિયન પંથને રાજધર્મ કરવો. એ બાબતની રકઝક ચાલતી હતી તે સમે રાજા આયર્લાંડના બળવાખોર સાથે ખટપટ ચલાવે છે એવી ખબર મળી. તે સાંભળી પાર્લમેન્ટ એકદમ સ્કોટલોંકની માગણીઓ કબૂલ રાખી અને જાહેર સભામાં ઍસ્ટિયોરિયન પંથની પ્રતિજ્ઞા (કોવેનન્ટ)નો સ્વીકાર કર્યો.

આ સંધિનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે બીજા પણ ઘાટ ઉપિમે ઘડી રાખ્યા. એ પારકી જ આશાપર બેસી રહે એવો નહોતો. એણે ત્રણ મોટાં સેન કુલે ૫૦૦૦૦ માણસનાં ઉભાં કરવાની ગોઠવણ કરી રાખી હતી. તેમાંનું એક એપેક્સના હાથ નીચે રાજાની નીધેઆની રાખ્યા કરે, અને એપેક્સનાંમાંથી તેને ચસવા દે નહિ; ચોલરને પશ્ચિમ તર્ફનું લશ્કર સોંપવું, અને તેનું કામ એ, કે રાજકુંવર ઍરિસને ત્યાં જ અટકાવી રાખવો, ને ઉત્તર તર્ફના લશ્કરનો ઉપરી લોર્ડ ઍચેરટરને નીમવો, અને તેની મદદે ફ્રેન્કેક્સનું તથા સ્કોટલું સેન આવી પહોંચે એવી રીતની ગોઠવણ હતી. અને તેની તૈયારીઓ ચાલતી હતી તેવામાં આ દેશભક્ત ઘણી મહેનત, ફિકર ને ઉજાગરાથી માદા પડી દેવશરણ થયો.

હે હૅમ્પડન ! હે પિમ ! તમે તો અમર કીર્તિ સંપાદન કરી સુખમાં સૂતા છો ! તમારી જન્મભૂમિને તમે સ્વતંત્રતાનું અમૂલ્ય સુખ આપી ગયા છો. તે સંભારી અહોનિશ તે તમને આશીર્વાદ દે છે. રે, તમે મુઆ નથી પણ યશસ્વી દેહે આપી દુનિયામાં સર્વકાળ જીવતાજ છો ! તોપણ તમારું પરલોકગમન નોંધતાં ઇતિહાસની ગંભીર ક્લમ પણ આંચકા ખાઈ અટકી પડે છે, અને લડાઈનું ઉપસંહારરૂપ વર્ણન કરવાની ઉતાવળમાં પણ તેને કાંઈ થોભી તમારા ગુણાનુવાદ ગાયા વિના કળ વળતી નથી. વાંચનાર, તું પણ એક ક્ષણ થંભ, અને આ પરમ પવિત્ર શ્રવણોની કબર ઉપર એ ચાર આંસુ પાડ. એ આંસુ મહા પતિતપાવન છે, અને સુદૃઢતા હો !

લડાઈનું ત્રીજું વર્ષ—ઈ. સ. ૧૬૪૪ પિમની અગમચંતી ભરેલી મોઢવણનો અમલ થતાં આ વરસે પાર્લમેન્ટનો પાસો જોરપર આવ્યો. રાજની પક્ષે મોટું લશ્કર આયર્લેન્ડમાંથી જે મોકલવામાં આવ્યું તે જેનું વેલ્સમાં ઉતર્યું કે તુર્ત જ ફ્રેન્ડ્સ સામે જઈ નેન્ટવિથ આગળ તેને તદ્દન વેરણખેરણ કરી નાંખ્યું. આ પરાક્રમ કરી તે ઉત્તર તરફ ફર્યો, અને કરાર પ્રમાણે સ્કોટલેન્ડનું ૪૦૦૦૦ માણસ ઈંગ્લાંડ પર ઉતરી આવ્યું હતું તેને સાથે લઈ ચોર્ડ શહેરને ઘેરા લાલ્યો. સામા તરફથી રાજકુંવર રૂપર્ટ ૨૦૦૦૦ માણસ લઈ ધાત આવ્યો, અને ઘેરા ઉઠાવવાની જરૂર પાડી. આ ફતેહથી કુલાઈ જઈ આ પરમોત્સાહી રાજકુંવરે એક મોટું સંદેહ નિવારણ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. માર્સ્ટન મૂર નામના ક્ષેત્રમાં બંને લશ્કરોનો મેળાપ થયો, અને ખૂબ લડાઈ ચાલી. એ લડાઈમાં છેવટે પાર્લમેન્ટ પક્ષની સંપૂર્ણ ફતેહ થઈ, અને તેનું ખરૂં માન આલિવર કોર્બેલની ટુકડીને છે. એ ટુકડીમાં હતાં તો ૧૦૦૦ માણસ, પણ આ વિગ્રહમાં સામિલ થયા ત્યાંથી જ તેમણે પોતાનાં પરાક્રમવટે વજૂઆહુ એવું નામ મેળવ્યું. આ યુદ્ધથી બધાની ખાત્રી થઈ કે કોર્બેલ કોઈ અપૂર્વ સેનાની છે. આ ફતેહથી ચોર્ડ [જે એ વેળા લંદનથી જ ઈંગ્લાંડમાં ઉતરતા દરજ્જાનું શહેર હતું]

તે) તથા ન્યૂકેસલ પાર્લમેન્ટને હાથ આપ્યાં, અને એમ થવાથી ઉત્તર ભાગમાં તો એની સત્તા સર્વોપરી સ્થપાઇ ચૂકી.

પણ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ભાગમાં કેટલાક વખત મુઠ્ઠી રાગની ચડતી થઇ. તેણે વૉલર અને એસેક્સનાં લશ્કરોને છૂટાં પાડી એક પછી એક બંનેના હાલહવાલ કરી નાખ્યા, અને રેકૉટલાંડમાં પણ રાજપક્ષની એક જીત થયાના સમાચારથી વધુ ઉશ્કેરાઈને લંડન ઉપર ધસારો લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળા રેકૉટલોક તો ન્યૂકેસલને ધેરવામાં રોકાયા હતા, પણ બાકીની ફોજ જે પાછી વળી હતી, અને જેને એસેક્સના સેનમાંના અગ્રણી સિપાઈઓ આવી મળ્યા હતા, તે લંડનનો માર્ગ રોકી રાગની રાહ જોતી ન્યૂબેરી આગળ ઉભી રહી. આ લડાઈમાં રાગના ઘોડેસ્વારોએ ઉછળી ઉછળીને ધસારો કર્યો, પણ પાર્લમેન્ટની દુકડીઓ જેમાં પેલા વજબાહુ પણ હતા, તે જરા પણ લચી નહિ. એસેક્સના સિપાઈઓ ગઇ આખર પાછી મેળવવા મરણિયા થઇ લડ્યા, અને જે તોપખાનું ખોયું હતું તે આ વેળા પાછું હસ્તગત કરી લીધું. રાગનું કાંઈજ ફાયદું નહિ, ને એના લશ્કરમાં ભારે ભંગાણુ પડ્યું. રંગ એવા હતા કે જો જુરસાથી એની પુઠ્ઠી લીધી હોત તો રાજસેના પાયમાલ થઇ જત. ક્રોમ્વેલે વીનવી વીનવીને કહ્યું કે મને એક મારીજ દુકડી સાથે દોડ કદવા દો, પણ સેનાપતિ મેયેસ્ટર હરગીજ એકનો બે થયો નહિ.

ક્રોમ્વેલે આકળા થઈ પૂછ્યું કે શું તમે રાજ છટકી નય એમાંજ રાજ હો ? તમે એને સંપૂર્ણ જીતતાં બીલો છો ? મુત્સદ્દી મેયેસ્ટરે ઠંડે પેટે જવાબ દીધો કે ભાઈ, આપણે એને સંપૂર્ણ જીત્યો, તોપણ એ કંઈ રાજ છે તે શીડી જવાનો નથી, અને જો એ જીત્યો તો તો આપણે રાજદ્રોહી દાખલ શખીને જ લાકડે લટકાવ્યો. એનો પ્રત્યુત્તર ક્રોમ્વેલે રોકડોજ પકડાવ્યો કે હું તો, જો લડાઈમાં રાજ સામો મળે, તો જેમ બીજાને તેમ એને પણ મારી ખીરતોલથી ઠાર કર્યા વિના રહું નહિ જ.

મનનું ઢ્યુપન્યુ—આ લડાઈની મંદગતિનું કારણ શું હશે તે તમને ઉપસા બનાવથી કંઈક સમજાયું હશે. આજ કારણથી ત્રણ ત્રણ વરસ લડાઈ ચાલી, હજારો માણસ કપાઈ ગયા, ને પૈસે ટકે બધો દેશ ખુદાર થઈ ગયો, તોપણ એ લડાઈનો અંત આણી શકાયો નહિ. એ બાબતમાં ઘણા ઈંગ્રેજ ઇતિહાસકર્તા બંને પક્ષના સેનાપતિઓનો વાંક કાઢે છે તે વાળખી છે, પણ તેનું ખરું કારણ મનનું ઢ્યુપન્યુ એજ હતું. ઢ્યુપન્યુ સેનાપતિઓને જ નહિ, પણ સઘળાં માણસને થયા કરતું હતું. બંને પક્ષે તલવાર કાઢી ખરી, પણ પૂર્ણ જોશથી કોઈનો પણ હાથ ઉપડતો નહતો, કેમકે સપૂર્ણ જીત જો મળી તો પછી કરવું શું તેની કોઈને સૂઝ પડતી નહોતી. પાર્લમેંટવાળાંમાના પણ ઘણાખરાના હૃદયમાંથી રાજભક્તિ હજી કાંઈ શૂન્ય થઈ નહોતી, અને રાજા વિના જ રાજ ચલાવી લેવાનો વિચાર તો હજી કોઈના સ્વપ્નમાં પણ આવતો નહોતો. કારણ આજ રાજા પકડાયો, ને તોપણ જો પાર્લમેંટની માગણી કદાપિ ન જ કબૂલ કરી, તો પછી એને કરવું શું ? એ વિચાર સઘળા પાર્લમેંટ પક્ષના અગ્રેસરોને મૂંઝવી તેમનો ઉત્સાહ શિથિલ કરી નાખતો હતો. તેમજ રાજપક્ષવાળાને પણ એવા જ અગર જો કે જુદી જાતના, સંકટપરિકટપથી નિરુત્સાહ આવી જતો. તેઓ ધર્મ સમજી રાજા તર્ક ગયા હતા, તોપણ તે જાણતા હતા કે એ રાજા મહા જુલમી છે, હડહડતો બૂકો છે, એને સંક્રાંતિમાં રાખવાની જરૂર છે, અને જો એની પરીપૂર્ણ ક્ષેત્ર થઈ તો પછી એ કોઈના હાથમાં રહેવાનો નથી. તેમજ તેઓ પાર્લમેંટની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા ખરા, તોપણ એ પદ્ધતિ તર્ક તો તેઓની મમતા જરાયે ઓછી થઈ નહોતી. અને પાર્લમેંટ વિનાનું રાજ તેમને રાજા વિનાના રાજ જેવું જ વિપરીત લાગતું હતું. બંને પક્ષના મનમાં એમ હતું કે અતિપર જવું નહિ, પણ બંધ બંધાવીને જ સામાને ટેકાણે આજુબા. આવી જ્યાં મનની વૃત્તિ, ત્યાં પછી ઉત્સાહયુક્ત કર્મ શી રીતે થાય ? ટુંકમાં જૂના

વિચારનાં માણસને મોટું નવતર પગલું ભરવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે, ત્યારે જે સ્વાભાવિક સંક્રાંત્ય લાગે છે તે આ સમયે બંને પક્ષને લાગતો હતો.

પણ એ સમયેના સંક્રાંત્ય યુદ્ધનીતિથી ઉલટો જ હતો, અને તેમ હોવાથી યુદ્ધનું પરિણામ કદી પણ સારું નીપજે નહિ એ સમયેના સંકલ્પવિકલ્પ તો યુદ્ધ આરંભવા પહેલાં કરવાના છે. અગાઉ વિચાર કરવો જોઈએ કે આ યુદ્ધના લાભાલાભ શા છે, અને શાંત ચિત્તે એમ વિચાર કરતાં લાભ વધારે દીસે તો જ યુદ્ધ આરંભવું. પણ યુદ્ધ આરંભ્યા પછી તો અજ્ઞાતના વિચાર કાચળે નાંખી નીડરપણે ધૃમ્યા રહેવું, એજ ઉદ્ધાપણુ અને એજ ક્ષત્રીવટ છે. લડાઈમાં અલાભને સંભારવા એ અધમ કાયરપણું છે; અને તેથી નુકસાન જ થાય છે. એ તો આપણે આ વિગ્રહનાં ત્રણ વરસની તવારીખ ઉપરથી સાફ જોઈ શકીએ છીએ. જે એક પળે સંપૂર્ણ દૃઢતા રાખી હોત તો આ દેશવિગ્રહ ક્યારનો પતી ગયો હોત, અને રાજપદ્ધતિમાં પણ પાછળથી જે ખરાબી થઈ તે થાત નહિ એમ અમે ધારીએ છીએ.

પણ બનાવો બન્યા પછી તેપર ટીકા કરવી એ સહેલ છે. સમાપર સમાનું કાર્ય શું છે તે જાણવામાં ખાસ અસાધારણ શુદ્ધિની જરૂર છે. આખા ઇંગ્લાંડમાં આ સમયે એ સમજ કોમ્પેલમાં જ હતી. આ વેળા એણે બહાર પડી બધાને આરસીની માફક દેખાડ્યું કે આમ કરવાથી તમારો દલાડો વળવાનો નથી, અને પરિણામે ખર્ચમેટની ચાલુ યુદ્ધનીતિ રીતિ તદ્દન ફેરવાવી નાંખી, કેમકે હેમ્પડન અને પેમના મરણ પછી પ્રજાપક્ષમાં એનું વજન સર્વોપરી થઈ ગયું હતું—કેમ જાણે પાછલા સમયની એ મૂર્તિઓએ આ યુદ્ધકાળની મૂર્તિ જે કોમ્પેલ તેને સમજીને જ માર્ગ આપ્યો હોય !

માટે હવે તો કોમ્પેલ કાણ હતો તે જ પ્રથમ લખવું જોઈએ.

કેમકે હવે પછી લગભગ દોઢ દાયદા સુધી ધૃંઆંડના સઘળા ઐતિ-
હાસિક બનાવોનો મુખ્ય નાયક એ જ છે.

બોલીવર કોમ્બેલ—ઇ. સ. ૧૫૬૯ માં જન્મ્યો હતો. એનું
કુળ ઉચું અને માની તર્કથી હેમ્પડન સાથે સંબંધ ધરાવતું હતું.
એ વેલો જ્યેષ્ઠ પુત્રનો નહોવાથી તેમની પાસે ઘણી જાગીરબાગીર
તો નહોતી, પણ ખાતાપીતા આખરૂંદાર હતા. કુળને અનુસરતી એને
ઉચ્ચ ક્રેળવણી આપવા માંડી હતી, ખાપ ભૂવાથી કેમ્બ્રિજની પાઠશાળા
અધવચ છોડી એને પાછા આવી ઘેર રહેવું પડ્યું. નાની જાગીર
ખર કુટુંબનો નિર્વાહ બરાબર ચાલતો નથી એમ જોઈ, બીજો ગામ
છબરો રાખી એ જમીન ખેડાવવા ત્યાં જઈ વસ્યો.

એનો આપ અને ત્રણ કાકા ઇલિઝાબેથના વખતમાં પાર્લમેન્ટના
સભાસદ હતા. એ પહેલ વહેલો ઇ. સ. ૧૬૨૮ માં ચુંટાયો. ટુંટી ને
લાંબી પાર્લમેન્ટોમાં એ કેમ્બ્રિજની તર્કથી આવ્યો હતો. આ સમયે
એનો દેખાવ એક નજરે જોનાર લખી ગયો છે તે ઉપરથી જણાય
છે કે શરીર કઠાવર, કુલેલા રતુમડા ચહેરાનો, ગામડીઓ પોશાક
પહેરનાર, સુઘડાઈનો બેપરવાહ, તીણા કઠોર અવાજનો પણ જુરસા-
દાર ભાષણ કરનારો હતો. અત્યારથી જ એના બોલવા ઉપર બીજા
સારું લક્ષ આપતા; પણ એનો ખરો પ્રતાપ બોલીને નહિ પણ કરી
જુતાવીને જ પૂર્ણ પ્રકાશવાનો હતો. એનો સ્વભાવ જન્મથી જ ગંભીર
ને ઉદાસી હતો, અને તે કાળવર્તમાનથી નિરંતર વધતો ગયો.
જીલમથી કંટાળી તે એકવાર દેશ ત્યાગ જ કરવા તત્પર થયો હતો
તે તો આપણે પાછળ કહી ગયા છીએ. પણ પ્રબળવિગ્રહ જાગ્યો કે
એને એનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું. હવેથી એના આત્મામાં પરમોત્સાહ
વ્યાપી રહ્યો, અને પરમેશ્વરે જે અસાધારણ બુદ્ધિ એનામાં મુદ્રી
હતી તે દિન પરદિન વધારે ને વધારે કળકારથી જ પ્રગટ
થવા લાગી.

આ વેળા કોમ્બેલની ઉંમર ૪૦ વર્ષની થઈ ગઈ હતી. આજ

પર્યંત લશ્કરી કામનો એને જરા પણ અનુભવ નહોતો. પણ જન્મનો જ સંસ્કાર છે ત્યાં તેની આગળ આપણા અનુભવ સંસ્કારનું શું લેખું ? લશ્કરી કામ તર્ક તેણે નજર કરી કે તર્ક જ એને માલુમ પડ્યું કે રાજસેના શા કારણથી આટલી ચડીઆતી છે અને શું કર્યું હોય તો પાર્લમેન્ટનું લશ્કર તેથી પણ સવાયું નીવડે. એસેકસ જેવા સેનાપતિઓ જન્મથી લશ્કરી કામમાં ફટાતા હતા, તેને જે વાતની જરાયે સમજ પડી નહોતી, તે આ ખેડુત ઇંગ્લેન્ડના નજરના ખેતરમાં તરત જ સમજાતું ગઈ. એણે હેમ્પડને લખ્યું કે “ આ બિચારા તમારા બકાલીઆ કાલીઆ તે ટેકા રાજપુતોની આગળ શી રીતે ટકી શકે ? એ ખરું કે ખાનદાન બચ્ચા આપણા લશ્કરમાં આવતા નથી પણ ત્યારે બીજા પણ તેવા જ ધીરવીરોને બોળી કાઢવા જોઈએ. એ રાજપુત બચ્ચાની ટેકાઈ સામે ધર્મનું ઝનુન ઉભું કરો અને પછી જોઈ લ્યો કે કેવો રંગ જામે છે. ” આ બોલ જ એની અસાધારણ સક્ષમદષ્ટિ તથા અવસ્થાબુદ્ધિ બતાવી આપે છે. વાત ખરી છે કે માણસ નીડર થઈ કાઠમના નિદાનમાં ઘૂમે છે, તે આખરુની ખાતર કે ધર્મના જુરસાથી; અને તેમાં પણ ધર્મનો જુસ્સો એવો છે કે તેથી માણસ મૃત્યુને તુચ્છ ગણતાં શીખે છે.

આ રીતે કામ્બેલની અવસ્થાબુદ્ધિ પ્રથમથી જ જણાઈ, પ્રસંગ મળતાં જ લશ્કરી બુદ્ધિ સધળે ઠેકાણે દીપી નીકળી, અને હવે એની રાજપ્રકરણી બુદ્ધિ બહાર પડવાનો વખત પાસે જ હતો. ન્યૂમેરીના યુદ્ધમાં એના પરાક્રમી શસ્ત્રને સેનાપતિએ કેવી મૂર્ખાઈથી રોક્યાં, અને તેથી એ ખંતે વચ્ચે કેવી બોલાચાલી થઈ તે આપણે કહી ગયા છીએ. પાર્લમેન્ટમાં આવી એણે એ બધું બોલાવું ઉઘાડું કરી નાંખ્યું, ને માફ કર્યું કે આ તમારા હાલના સરદારો પોતાની જીતથી જ બીજા છે. જેતું કામ જે કરે, લશ્કરી કામમાં તમારા આ મુત્સદીયા સલાસદેથી કાંઈપણ વળવાતું નથી, એ નિશ્ચય કરીને જણાવો. પણ યાદ રાખજો કે એમ કરવાથી આખો દેશ કંટાળી પાર્લમેન્ટ નામનો પણ અભાવે

આઈ જશે. આ વાત ધણીની નજરમાં ઉતરી અને પાર્લમેન્ટમાં ભારે ઝગડો જમ્યો. છેવટે એવા ઠરાવ થયો કે પાર્લમેન્ટના સભાસદથી સેનાપતિનું કામ કરાય નહિ. આ બહાને એસેક્સ વગેરેને રૂખસદ મળી, અને સર થોમસ ફ્રેન્ડ્રેક્સ પાર્લમેન્ટના તમામ લશ્કરનો સેનાધિપતિ નીમાયો. એણે ક્રોમ્વેલને પોતાના મદદનીશ દાખલ માગી લીધો, અને એ પાર્લમેન્ટનો સભાસદ હતો તોપણ એને તો ત્યાં જવાની છૂટ મળી.

નવી સેના ઉભી કરવાની જે સૂચના ક્રોમ્વેલની હતી તે હવે અમલમાં અણાયતા કાર્થ ઝાઝી મહેનત પડી નહિ. સિપાહીઓની કરીથી ચૂંટણી શરૂ થઈ, અને તેમાં ક્રોમ્વેલના વિચાર પ્રમાણે ધર્મ અને સ્વતંત્રતા ખાતર જીવપર આવેલા માણસોને જ પસંદ કરવામાં આવ્યા. એની બધાને એ જ ટોકણી હતી કે “જમાદાર નીમવામાં બહુ જ કાળજી રાખજો. જે તે સાચા પૂરેપૂરા ધાર્મિક હશે તો તેના સાથ નીચે બીજા ધાર્મિક જનો આપોઆપ આવીને ઉભા રહેશે. સાદ રાખજો કે થોડા પણ ખરા ભક્તો મોટા ટોળા કરતાં બહુ કામના છે.” આ રીતનું ૨૦૦૦૦ માણસ ભેગું કરવામાં આવ્યું, અને તેને ક્રોમ્વેલે સખ્ત કચાયતમાં પજોટયું. આ “ભક્ત જનો”ની સેના સર્વ પ્રકારે વિચિત્ર હતી. બીજાં લશ્કરોમાં જેમ ધણીખરા માણસો મોઝકા સ્વભાવના હોય છે તેમ અહિંયા સર્વે વૈરાગ્ય બુદ્ધિના હતા. અત્રીં જ્યારે સિપાઈઓ કૃત્ય કરે ત્યારે ઉજળતા બ્યાલટખાને ઠેકાણે ગંભીર ભજનો ગવાતાં. જાવણીમાં પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં નાચરંગને ઠેકાણે ઈશ્વરસ્તવન કે ધર્મોપદેશ સાંભળનારાની જ મંડળીઓ મળેલી માલમ પડે. વ્યસનપાણી, ગાળંગાળી, મારામારી કે જુગારનું તો આ સેનામાં મૂળ જ શોધ્યું જડે નહિ. આ સિપાહીઓની બેલીચાલી કે પોશાકમાં લાક્ષણિકતાં તો નામે મળે નહિ. દોલકા જેવાં બધાનાં માથાં, વિચિત્ર લૂગડાંલતાં, હાસ્ય તો જાણે સ્વપ્નમાં પણ જાણ્યું નહોય એવાં મોઢાં, અને વાત કરતાં ધોર

જેવા ખોખરા સાંઢે બાઈબલનાં વચને ચરુદ્ધ વાણીએ ઉચ્ચારતા આ સિપાહીઓ એક હસામણા દેખાવ આપતા હતા. તેમાં બ્યારે તેઓ ભજનની ધૂન સાથે શત્રુપર ધસારો કરતા, ત્યારે તો જેવા જેવું જ થઈ રહેતું. ડુંકામાં આ લોકનો દેખાવ, બોલીચાલી, તથા સંપ્રણું જ એવું વિચિત્ર હતું કે તેમને બેઈ કાઈપણ ધારે નહિ કે આ સિપાહ બહાદુરોની છાવણી પડી હશે. તે એમ જ ધારે કે આ તો કાઈ ભગતડા ભેગા થયા છે. પણ એ ભગત તો ખીનના રગત કાઢે એવા હતા. એનો જુસ્સો સ્થાયી ને અડગ હતો. એ તો મારે કે મરે એવા જ હતા, એમના આગળ પેલા આશાતૃષ્ણા ભરેલા અમીરઅચ્ચાની કૃત્રિમ ટેક ક્યાં સુધી ચાલી શકે ? આ તો રણક્ષેત્રમાં મરતી વેળા “ ઓ ઇશ્વર ! હું મારું કર્તવ્ય કરી તારી હજુરમાં આવું છું ” એમ બોલી આનંદભેર પ્રાણ છોડતા, અને પેલાને મુખે “ હે પ્રિયા, છેલ્લી સન્નામ ” એવા આશાભંગના બેલ જ ગદગદિત કરી સંભળાતા. આ નવું સેન જીમું થયું તેની સાથે જ આ બધી લડાઈઓનો અંત આવી રહ્યો એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ ખાટું નથી.

પ્રમત્તિહની સમાપ્તિ—આ લડાઈનું વર્ણન ન્યૂમેરીના યુદ્ધ સુધી આપણે કરી ગયા. પછી શિયાળો પાસે આવવાથી લડાઈ બંધ પડી. ૧૬૪૫ ની વસંતઋતુ ખેસતાં નવી સેના તૈયાર થઈ ગઈ. આ ભગતડા શુંકરવાના છે એમ ધારી રાજ મન્નકાતો હતો અને એવામાં ફકોરેટલાંડ ખાતે સ્વપક્ષી મોન્ડ્રોઝની ફતેહના સમાચાર મળવાથી એણે એકદમ વિજિઓ બંધ પાડી ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું. લીસ્ટર ઉપર હુમલો ચલાવ્યો, ચેસ્ટર ઘેરામાંથી છોડ્યું અને પૂર્વ તરફનાં સંપ્રણાં પ્રગણાંને ચથરાવી મૂક્યાં. ફ્રેન્કફર્ટ જેણે રાજ પાછો વળે એમ ધારી એક્સફર્ડ ઉપર ઘેરો બાલ્યો હતો તે આ વર્તમાન માંભળી ત્યાં દોડ્યો આવ્યો. રાજની સાથે મુકાબલો થવાની આશીપર ફોર્બેસ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. નોર્થમ્પટનની વાયબ્ દિશાએ નેઝબી આગળ ગને લક્કરોનો મેળાપ થઈ ગયો. ફોર્બેસ

જાણે છે કે, “ આ પ્રસંગે મારા મનમાં એ જ વિચાર થયા કરતો હતો કે આ અમીરઝાદાઓની સામે આપણે અળાણ્યા ગામડીયા શું કરી શકીશું? પણ પરમેશ્વર મોંઝા છે, અને તે તરણાનો મેરુ ને મેરુનું તરણું પળવારમાં કરવાને શક્તિમાન છે, માટે ખોલો જશ તેના અને સઘળાં સારાં વાનાં થશે. અને થયું પણ તેમ જ.” આ યુદ્ધ અને પક્ષે મહા ધીટપણે ચલાવ્યું. એક તર્ફ આ પક્ષ હતો તો બીજી તર્ફ પેલો. અને બહુ લોહી વહ્યું, પણ આખરે રાજાની પુરેપુરી હાર થઈ. રાજાનો તમામ દારૂગોળો પકડાયો અને ૫૦૦૦ હજાર માણસ શરણ થયું. રાજા જીવ લઈને પશ્ચિમ તર્ફ નાઠો અને તેની સાથે એ હજાર માણસ હતું. (નળન ૧૬૮૫.)

આ એક લડાઈથી જ ગયું થઈ ચુક્યું, હવે રાજાના નસીબમાં ન્યાસલાચ રહી. થોડા માસમાં હારીને રૂપેટ ઓરટલ સ્વાધીન કરી દીધું. અને માત્ર થોડી આશા રેકોટલાંડ તરફથી રહી, જ્યાં ગુલ શાહ દીવાની માફક રાજપક્ષ ખેચાર હાલ સારા ઝખકારા માર્યા. પણ પાર્લમેન્ટના એક સેનાપતિએ ત્યાં સપ્ટેમ્બર માસમાં જઈ મોનટ્રોસનું મળ છેક તારાજ કરી નાખ્યું. રાજા નિરાશ થઈ ઓફસર્ડમાં સ્થળ ગયો અને ફ્રેંચેસ ચડી આવે છે એવું સાંભળતાં એનો જીવ જ ઉડી ગયો. પાર્લમેન્ટ તર્ફ વિધી મોકલી હતી તેના કાંઈ જવાબ મળતો નહોતો. આખરે એણે નિશ્ચય કર્યો કે રેકોટલાંડ જે પોતાની જૂની રૈયત અને પાર્લમેન્ટમાં જે નવા મતનું પ્રયત્ન વધી ગયું હતું તેના પ્રતિપક્ષી હતા, તેને શરણ થવું. તે વેશ બદલી નાઠો અને રેકોટ જાવણમાં આવી પહોંચ્યો. (૫ મી મે ૧૬૪૬.) તેમણે રાજાને સારી માનપ્રતિષ્ઠા આપી. પણ એની પાસે ઇંગ્લાંડ અને ઇસ્કીનમાંના તમામ હસ્કરપર પાર્લમેન્ટને શરણ થવાના હુકમ લખાવી લીધા. પછીથી ન્યૂકેસલ જઈ તેઓ પાર્લમેન્ટ સાથે કાલકરાર ચલાવવા મંડી ગયા, અને આખરે પગાર તથા ખર્ચપેટે ૪ લાખ પૌંડ લઈ તેને પાર્લમેન્ટના હાથમાં આપી દીધા. (૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૬૪૭)

આ રીતે રાજની સામેની લડાઈ તો પૂરી થઈ. રાજપક્ષ પણ બેંચ-
સાથે પડ્યો હતો. આ સાથે પાર્લમેંટ જે એક્સપંડ રહી શકી
હોત, તો પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને અનુસરતું જેવું રાજ્યબંધારણ ચલાવે તેવું
તે સ્થાપન કરી શકત. પણ પાર્લમેંટમાં ક્યારના જે પક્ષ પડવા
આડ્યા હતા, અને તે હવે રાજ તર્ફથી નિશ્ચિંત થતાં જ સામસામા
ખુદી તડાતડીપર આવ્યા.

પાર્લમેંટ પ્રેસિડેન્ટરશન મત તરફ ઢળવાનું કારણ રાજ-
કીય જ હતું એમ નથી. રાજ્યધર્મમાં ખિશપ લોડે ગડબડાવ્યા
દાખલ કરી દીધો હતો, તે ઈંગ્લાંડની ધણીખરી પ્રજાને કેવળ ના-
પસંદ હતો. અને તેથી જ્યારે પાર્લમેંટે રાજની સામે લડાઈનો
શુરો ઉઠાવ્યો, ત્યારે એનો એમ તો વિચાર જ હતો કે દલિજાએયના
વખતમાં જેવો એપિસ્કોપલ માર્ગ ચાલતો હતો તેવો હવેથી પાછો
સ્થાપન કરવો. એપિસ્કોપલ માર્ગના ધણા લોકોના મનમાં પણ
એટલું જ હતું કે દીક્ષાવિધિ કાયદાની રૂએ ધણાં વર્ષથી ચાલ્યો
આવ્યો છે તો ભલે ચાલ્યા કરે. તેથી જે પાર્લમેંટ રાજની સામે
લડી તે વેળા દીક્ષિતો (ખિશપો) પ્રજાપક્ષમાં રહ્યા હોત તો સંભ-
વિત છે કે રાજ્યધર્મ જોઈતા ફેરફાર સાથે એપિસ્કોપલ જ પાર્લમેંટે
કાયમ રાખ્યો હોત. પણ એ દીક્ષિતો જે આ સંધળી લડાઈના
મૂળ હતા તેને તો રાજનો પક્ષ ખેંચ્યા વિના ચાલેજ કેમ ? તેમણે
તો મોટા જુરસાથી રાજનો પક્ષ પકડ્યો. અને રાજ સામે કોઈ પણ
કારણસર હચીઆર પકડવાં એ મોટામાં મોટું પાપ છે એવો જે
તેમનો આધુનિક મતે તે વેળા ખમણી જૂઓ પાડીને દેશમાં પોકારવા
લાગ્યા. જે પ્રજા સ્વતંત્રતા માટે રાજ સામે તલવાર કાઢીને હેંસબેર
હબી જ હતી તેને આવા ગુરુ તે કદી પણ પાલવે ? નહિ જ, અને
તેથી એ દીક્ષિતોને પદબ્રષ્ટ કરી રાજ્યધર્મની વ્યવસ્થા કરવા પાર્લમેંટે
એક જુદી જુદી કમિટી નીમી હતી.

દીક્ષિતોના હક્ક બાદ કર્યાથી જૂના એપિસ્કોપલ પંથમાં અને

મેરિયેરિયન માર્ગમાં થોડા જ ફેર રહ્યાં. તે ફેર પણ ઘણા લોક એમ સમજતા હતા કે ભાગે તો સારું; કેમકે એમ થવાથી ઇંગ્લાન્ડનો રાજ્ય-ધર્મ યુરોપ માંહેલા ખ્રીસ્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્ગોને વધારે મળતો થાય. આ રીતે ઘણાની વૃત્તિ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ વેગથી ગતિ કરતી હતી. એવામાં સ્કોટલેન્ડની મદદ જરૂરની થઈ પડી, અને તેઓ તો ધર્મ પહેલો ને ખીજી વાત પછી એમજ લઈ બેઠા. ત્યારે ઇંગ્લાન્ડની પાર્લમેન્ટે વધારે કાંઈ પણ આનાકાની કર્યા વિના તેમનો પંથ થોડા જ ફેરફાર સાથે કબૂલ રાખ્યો. (ઇ. સ. ૧૬૪૩.) પહેલો જ કુકમ એ કર્યો કે પાર્લમેન્ટના સભાના નોકરોએ કોવેનન્ટ ઉપર સહી કરવી જોઈ એ, અને ન કરે તેને કાઢી મૂકવા. ખીજી પંથીઓ સામે ધર્મએક્યના જે જૂના કાયદા તે સખ્તીથી લાગુ પાડવા લાગ્યા. ધર્મ સંબંધી જીલમ કરવામાં આ પાર્લમેન્ટ પણ રાજા જેવી જ નીવડી, અને પોતાના કૂર ધર્મવેશમાં બિશપ લોકો જેને કેદ તો ક્યારનો કર્યો જ હતો તેને તેની ૮૦ વર્ષની જૈફ ઉંમર સામે પણ ન જોતાં નિદેયતાથી વિનાશકરણ ફાંસીએ દીધો. (ઇ. સ. ૧૬૪૫.)

ધર્મની છૂટ—આ વાંચી કદાપિ તમે કહેશો કે પાર્લમેન્ટ ધર્મની છૂટ માટે તો પોતે લડવા નીકળી હતી અને તે જ ખીજાને ધર્મની છૂટ ન આપે ? ધર્મની છૂટ ! એ વિચાર જ હજી તમામ ઇંગ્લેન્ડની સમજ બહાર હતો. પોતા ઉપર ધર્મનો બળાત્કાર થવાથી પાર્લમેન્ટે રાજકોટ કરતાં પણ આંચકા ખાધો નહિ એ વાત ખરી. તોપણ મનુષ્ય જાતને ધર્મની છૂટ જોઈ એ એવો વિચાર તો તેના સ્વપ્નમાં પણ હતો નહિ. આપણે પાછળ એક કેકાણે કહી ચયા છીએ કે ધર્મની છૂટ એ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું ખાસ લક્ષણ જ હોવું જોઈ એ એમ છે. તોપણ એના આચાર્યો જેણે પરંપરાના માર્ગને ચિહ્નરથી નકાર્યો તે જ પોતાનું કહ્યું તો ખીજા પાસે બળાત્કારથી પણ મનાવવા સદા તત્પર હતા. અહો ! માનવજાતિની શી આડાર્થ ! પોતા ઉપર ધર્મનો બળાત્કાર થાય ત્યારે તેને મદા અન્યાય ગણવે

અને બીજા ઉપર તો અન્યાય કરવો જ જોઈએ એમ માનવું !
 અરે ! વળી માણસો ધર્મની છૂટમાં સમજતા થાય છે ત્યાર પછી
 પણ બીજાને તે આપવાનો વખત આવે ત્યારે કાંઈને કાંઈ બહાનાં
 જ કાઢે છે. દુનીઆના ઇતિહાસમાં જ્યાં જોશો ત્યાં માલમ પડશે
 કે આજુ મતમાં સુધારો કરનારા પ્રથમ પોતાના ઉદયકાળમાં વિચાર-
 ની છૂટને માટે અત્યંત પોકાર કરે છે, અને જ્યારે તેમનું બળ
 જામે છે ત્યારે તે જ સુધારકો પાછા બીજા ઉપર સામદામ વગેરે
 ક્રોધ ઉપરાંત બળાત્કાર પણ કરવા મંડી જાય છે. પોતાના મતને કાળે
 છૂટ માગતી વેળા જે જે તકરારો કરેલી તે તો બીજાને છૂટ આપવાનો
 વખત આવે છે ત્યારે ભૂલી જ જાય છે ! કેવું નવાઈ જેવું ? પણ
 એમજ છે તો પછી મારીને ધર્મ મનાવવો એવો જ દૈત્ય મત જે
 વેળા યુરોપખંડમાં બધે ફેલાઈ રહેલો હતો, તે ધર્મધપણના
 કાળમાં ઈંગ્લાંડની આ પાર્લમેંટ બળાત્કાર વાપરે એમાં આપણે
 કાંઈ વિશેષ દોષ કાઢવા જેવું નથી. પણ હવે એની સામે ધર્મછૂટનો
 દૈવીમત ઉદય થવાની તૈયારી હતી. જેમ બધે બર્ષણે જ અમિ ઉત્પન્ન
 થાય છે, તેમ યુરોપમાં ધર્મેન્દ્રારણ્ય પછી પૂરાં સો વર્ષ સુધી લોકે
 ધર્મની ખાતર ખૂબ મારામારી ચલાવી ત્યારેજ તેમને ધર્મછૂટનો
 કાંઈ ઝળકારો થયો. આ જાંચા નિર્મળ ન્યાયા મતને પ્રથમ યુરોપમાં
 જન્મ આપવાનું માન વિચક્ષણે ને વિદ્વાનમાં ખપતા ઉપલા કે મધ્યમ
 વર્ગને નહિ, પણ ઈંગ્લાંડના પેલા નીચ અન્ય પંથીઓને છે, કે જેઓમાં
 જ શુદ્ધ યુરિટનપણાનું સર્વોત્તમ સત્ત્વ આ વેળા જામી રહ્યું હતું.

* હાલ આ અનાસ્થિક ઓગણીસમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ અધવારી
 મયો છે, તોપણ આપણે જોઈએ છીએ કે એક માત્ર ધર્મના મતભેદને સાર
 જોડીને પાર્લમેંટમાં કાંઈ પેસવા દેતું નથી, અને એમ કરવાથી એના તથા
 એને પસંદ કરનાર આખા ગામના રાજકીય હક રૂબે છે, તોપણ પ્રધાન-
 મંડળથીયે તેને કાંઈ સલાય થઈ શકતી નથી. (કર્તાએ આ લખેલું
 તે પછી થોડા જ સમયમાં પાર્લમેંટે એ કાયદો સુધારી લીધો હતો.)

નવું ઇંગ્લાંડ—આ સૃષ્ટિરચનામાં નહારે પણ કાંઈ સારાને માટે છે. યુદ્ધનો કાળ ભયંકર છતાં કેટલાક અમૂલ્ય લાભ તેનાથી થાય છે. યુદ્ધનો કાળ એ માણસની બુદ્ધિમાં અજબ આંચલ્ય આણનારી વસ્તુ છે. જે વિચાર માણસના મનમાં સો વર્ષે પણ ઉઠી શકે નહિ, તે યુદ્ધકાળમાં પત્રકારાની સાથે આવી જાય છે. જે કામ કરવા જન્માન્તરમાં પણ વૃત્તિ થાય નહિ, તે કામ યુદ્ધકાળમાં એકદમ કરવાનું માણસને સૂઝ પડે છે. જે કૃત્ય પહેલાં મહાનિષિદ્ધ મનાએલું, તે આ વેળા પરમવિહિત સમજાય છે. જે સિદ્ધાંતનું દિગ્દર્શન માત્ર પણ ટ્રાટિ પ્રયત્ને પમાઈ શકેલું નહિ તે સિદ્ધાંતનો યુદ્ધકાળને પ્રતાપે આપો-આપ સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે. અર્થાત્ યુદ્ધકાળમાં ભૂંડા તેમજ રૂડા પણ મહા મોટા અપૂર્વ બુદ્ધિઓ, વિચારો, પરાક્રમો અને કર્મો થાય છે; અને દેશની રાજકીય જ સ્થિતિ નહિ પણ માનસિક સ્થિતિ પણ બહુ જ બદલાઈ જાય છે.

ઇંગ્લાંડને પણ એમજ થયું. પહેલા પ્રજાવિગ્રહના ચાર જ વર્ષમાં ઇંગ્રેજોની મનોસ્થિતિ એક બદલાઈ ગઈ, અને તેણે એવું વલણ પકડ્યું કે તે વખતથી જ હાલના ઇંગ્રેજોની વૃત્તિનીતિનો પાયો નાંખાયો એમ કહીએ તો ચાલે. જૂનું ઇંગ્લાંડ મર્યું અને નવું ઇંગ્લાંડ હયાતીમાં આવ્યું.

નિરંકુશ પંથ—નવા પંથોમાં ઇન્ડિપેન્ડન્ટ એટલે નિરંકુશ પંથોએએ તો આ સમયજનિત સ્વતંત્રતાના સામાન્ય મનોભાવને સર્વ દિશામાં તેની પરિસીમાએ જ પહોંચાડી દીધો. તેઓ તો ધર્મ સંબંધી ને રાજ્ય સંબંધી સઘળા આધિપત્યનું મૂળ જ શોધવા બેસી ગયા. તેમણે પૂછ્યું કે જેમ ધર્મ તેમજ રાજ્યવહીવટ પણ પ્રજાની ઈચ્છાને અનુસરે તો જ શા માટે ન હોવો જોઈએ ? એમાં પણ પરંપરાનો હક એકનો ડયાંથી આવ્યો ? માણસ માત્ર ઈશ્વરે તો સમાન સરખા છે, અને એમ છે તો કોઈને પણ કોઈની ઉપર સત્તા ચલાવવાનો શા હક્ક છે ? ધર્મસમાજે જેમ ધણેમતે ચાલે છે તેમ રાજ્યે પણ શા માટે ચાલે નહિ ? રાજાનું કામ જ શું છે ? રાજા હોતો તો

ઈજ્ઞાંડને હાલ આવાં દુઃખ સોસવાં પડે છે. માટે રાજાઓને કાઠી રાજ્ય તો પ્રજાસત્તાક જ સ્થાપવું જોઈએ. આ મત હાલ તો યૂરોપમાં સધળાને જાણીતો છે, અને બહુ જમાનાનું વલણ પણ તે તર્ફ જ છે. હાલ જે રેડીકલ એટલે ઉચ્છેદક ટોળીના કહેવાય છે, તેમાંના કેટલાકના વિચાર તો એથી પણ સંસારને વધારે ઉચ્છેદપાથલ કરી નાંખે એવા છે. પણ આ તો ઓગણીસમો સદ્કા છે. તે સમે તો ઈજ્ઞાંડના લોકોને નિરંકુશીઓનો આ મત એવાં વિપરીત લાગ્યો, કે તેઓ તેમને પરમ તિરસ્કારથી મહા અનાસ્થિક રાક્ષસોજ ગણવા લાગ્યા.

આવા છેક કાળવિરુદ્ધ રાજ્યસુધારાના વિચારથી નિરંકુશીઓ પોતે જ લોકમાં અળખામણા થઈ પડ્યા, એટલુંજ નહિ, પણ તમામ અન્યપંથીઓથી પણ લોકો ખીવા લાગ્યા, અને ધર્મદ્રુષ્ટની વાતમાં કેટલાકનો સમભાવ થવા આવ્યો હતો તે પણ જતો રહ્યો. તોપણ અન્યપંથીઓ આ સમે કોઈના દબાવ્યા દબે એવા નહોતા. તેમની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી. તેમાંના કેટલાક તો પાર્લામેન્ટમાં બેસનારા હતા, અને તેમની ત્યાં નાની નાની પણ બળવાન ટોળીએ ક્રોમ્વેલના અગ્રેસરપણા હેઠે ક્યારના પ્રેરિયોરિયનોને હંકાવવા માંડ્યા હતા. નવી સેનામાં દાખલ થવા આવનારને કોવેનન્ટ ઉપર સહી કરવાની ફરજ પાડવી નહિ એવી જે દ્રુષ્ટ પાર્લામેન્ટે મૂકી હતી તે નાચારીએ અને ક્રોમ્વેલના મહા આગ્રહને લીધેજ. તે વેળા પાર્લામેન્ટ પક્ષને લશ્કરી કામમાં સંબળ કરવાનો ખરેખરો એજ રસ્તો હતો, અને તેમ ક્યું તોજ એ પ્રજાવિગ્રહને નિકાલ આટલો વહેલો આવી ગયો. આ ગરજની વેળાએ જેમ પ્રેરિયોરિયન પાર્લામેન્ટે અન્ય પંથીઓ તર્ફ નમતી દોરી રાખી, તેમ આ ક્રોમ્વેલ પક્ષી પણ રહેમદાલથી કેટલીક ધર્મની દ્રુષ્ટ બક્ષી હોત તો આ ખીજે પ્રજાવિગ્રહ કદી પણ ઉઠવા પામત નહિ. પણ તે તો ધર્મની દ્રુષ્ટ એ બોલથી જ ચીડવાઈ જતી હતી. રાજા સાથે લડી પરવારી કે તુર્ત જ ધર્મબળાત્કારના કાયદા અમલમાં આણવાનો

વિચાર કરવા બેઠી. અદેશો માત્ર એને આ ખવી સેના તર્ફનો રહેતો. કેમકે તે તદ્દન અન્ય પંચાગ્રાથી જ ભરેલી હતી. માટે તે સેનાને રજા આપવાનો મનસુબો કર્યો. સિપાઈઓને લાગ્યું કે આ તો “ગુમકુ ફાટયું ને વૈઘ વેરી” એવું જ પાર્લમેન્ટ કરવા ધારે છે. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ધર્મની છૂટ બાબત કાંઈ પાંકા બદોબસત થાય નહિ. ત્યાં સુધી આપણે રજા લેવી જ નહિ, જોઈએ એ શી રીતે રજા આપે છે. જેની તલવાર વડે તો જુઝવું, તેની જોડે જ ટેટે તે ક્યાં સુધી ચાલે ? સેના વીકરી અને તેની સાથે જ મતાંધ પાર્લમેન્ટ એકદમ ધૂળ ફાકતી થઈ રહી.

આ સેના પાછળથી ગમે તેવા મદોનમતપણે વર્તી, પણ પાર્લમેન્ટ સાથેના ઝગઝમાં તેની પ્રથમ વર્તણૂક તો વિનય ને મર્યાદાયુક્ત જ હતી. તેમની તર્ફથી કોમ્બેલે પાર્લમેન્ટને વિનવી વિનવીને કહ્યું કે સાહેબો, એ લોક ભલા છે, એમણે નિમકહલાલીથી તમારી નોકરી ખૂબ બજાવી છે, પરમેશ્વરની ખાતર તેમને નાઉમેદ કરશો નહિ. જે માણસો પોતાના દેશકલ્યાણને અર્થે પ્રાણ આપવા તત્પર થયા, તે સુધર્મે જ ચાલનારા હશે એમ માનવું જોઈયે. ખીજે પ્રસંગે એણે કહ્યું કે લશ્કરમાં તો સઘળા પંચવાળા સલાહ સંપથી રહે છે, અને એક ખીજાને કાંઈ પણ કનડ્યા વિના પોતપોતાને જેમ ઉત્તમ લાગે જેમ ઈશ્વરભગ્ન કરે છે. બધા ભલા ને ભક્તિશીલ છે. બહારનું રૂપ જૂદું હોય તો શું થયું ? પણ ધર્મનું ખરું ઐક્ય એજ છે. પણ પાર્લમેન્ટે કાંઈ વાત કાને ધરી નહિ. લશ્કરે એક દટતાભરી અજી મોકલી ત્યારે તે કાંઈક ચાંકી, અને સિપાઈઓને સમજાવવા સાડ કોમ્બેલ વગેરે ફેટલાકને મોકલ્યા. આ સેનાપતિઓએ બધાને ભેગા કરી કહ્યું કે તમે દરેક ટુકડી (કંપની) દીક બબે સિપાઈ પસંદ કરીને મોકલો, અને તે સુબેદારો સાથે મળીને તમારે શું જોઈએ છીએ તેનો વિચાર કરો. એનું નામ પંચાતીઆ એમ પાડ્યું, અને તે આગળ જતાં આખા દેશના ખરેખરા જ પંચાતીઆ થઈ પડ્યા. આ

પંચાતીઆઓએ હાલ તો ભેગા થઈ એક ડહાપણુભરી જ અર્થ પાર્લમેન્ટ બેગ લખી કાઢી. તેમાં નમ્રતા અને ધણી આજીજી સાથે આ ભક્તસેનાની વિનંતી એજ છે કે “ રાજ્યધર્મ તમને જે ગમે તે રાખો, પણ અમે જે સ્વતંત્રતાને માટે મરવા નીકળ્યા હતા તે સ્વતંત્રતા કાંઈક તો અમને આપો. અમે ધર્મને બહાને અયોગ્ય છૂટ માગતા નથી; ધણા મટે કંઈ બંધન રાખવું જરૂર જણાય તો તે પણ રાખો; પરંતુ અમને કાંઈક તો છૂટ આપો. અમે સિપાહીગીરી કરવા આ પ્રસંગે આવ્યા તેથી શું અમારા નગરવાસી દાખલના સધળા હક જ જતા રહ્યા, કે અમારી દાદ કોઈ સાંભળતું નથી !” ને વાત પણ ખરી. એ લોક કાંઈ સાધારણુ સિપાહી નહોતા. એમણે કાંઈ પેટની ખાતર તલવાર પકડી નહોતી. ધણીવાર તો ગાંઠની ખીચડી આપને નોકરી કરવી એમ તેમને બન્યું હતું. તેમ તેઓ કાંઈ રખડેલ નિરુદ્ધમી નહોતા. તેમનામાંના ધણાખરા તો ધરની ખેતીવાડી, દુકાન કે ધંધો છોડીને એ સેનામાં આવ્યા હતા, અને તે શા હેતુથી ? એજ હેતુથી કે સ્વતંત્રતા, અને તેમાં પણ વિશેષે કરી ધર્મની સ્વતંત્રતા, માટે મરવું કે મારવું.

લશ્કરી અમલનો આરંભ—આવા લશ્કરને દુલવી પાર્લમેન્ટ કાંઈ પણ સાર કાઢે એ ધારવું જ અશક્ય છે. પણ તે ધર્મધેલી હતી. રાજ પોતાને ક્યજે આવ્યા પછી તો તેને અપાર મદ જ ચડી ગયો હતો. તકરાર કાંઈ પણ ન સાંભળતાં તેણે લશ્કરને રજા આપવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પગાર લઈને તમે તમારે ઘેર જાઓ એવાં કહેણુ કહાવી મોકલ્યાં. એ કહેણુનો બધાએ ગુસ્સાભેર નકાર કર્યો, અને તેજ દહાડે જોઈસ નામનો એક પંચાતીઓ સપાટાબંધ રાજને ન્યાં રાખ્યો હતો ત્યાં પાંચસો માણસની ટુકડી લઈ ચડી ગયો, અને ટપ રાજને પાર્લમેન્ટનાં કબજામાંથી કહાડી લશ્કરના કબજામાં આણી મૂક્યો. (૪ થી જુન ૧૬૪૭.) બીજે જ દિવસે આખા લશ્કરે

એકઠા મળી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પાર્લમેન્ટના હુકમથી આપણે આપણાં હથીઆર છોડવાં નહિ.

આ વેળા કેમ્બેલ લંદનમાં હતો. લડાઇ બંધ થઇ ત્યારથીજ એણે પોતાનો લશ્કરી હોદ્દો છોડી દીધો હતો, પણ વખટાળીઆ દાખલ એના સંબંધ લશ્કર સાથે હતો ખરો. પાર્લમેન્ટને વહેમ આવ્યો કે આ બંધી ઉશ્કેરણી કરનાર એ જ છે, અને તેથી એની ઉપર રાજ-દ્રોહનું તહોમત મૂકયું. એનો એણે અસરકારક જવાબ આપ્યો. પણ અહીંઆ રહેવું હવે સલામત નથી એમ એની ખાતરી થવાથી તે રતોવાઇ નાશી લશ્કરને જઈ મળ્યો, જ્યાં દરેક સિપાહીએ તેને જોતાં જ હર્ષનાદ ઉઠાવી મૂક્યા. લશ્કરે ૧૦ મી જૂનને રોજ લંદન તર્ફ કૂચ કરવા માંડી. અને ત્યાંના નગરશેઠને કહાવી મોકલ્યું કે લડાઇને આરંભે જે દરખાસ્તો પાર્લમેન્ટે કરી હતી તેને અનુસરી રાજ્યનો બદોબસ્ત અમે કરવા માગીએ છીએ. પછીથી તુર્ત જ પાર્લમેન્ટમાં અગિઆર પ્રેસ્બિટેરિયન આગેવાનો હતા તેમની ઉપર તહોમત મૂકી તપાસ કરવાનું કહ્યું. આ સાંભળતાં જ પેલા અગિઆર જણ દરિયા પાર નાકા. આ જોઇ લંદનના દુકાનદારો જે બહુધા પ્રેસ્બિટેરિયન હતા, અને જેની સાથે રાજ્ય પણ ખાનગી ખટપટ ચલાવી રહ્યો હતો, તેણે તોફાન ઉઠાવ્યું અને એમને પાછા બોલાવ્યા એમ પોકાર કરતાં પાર્લમેન્ટ ઉપર ચડી ગયા. લશ્કર શહેરમાં પેહું. સંરક્ષણાર્થે શહેરની આસપાસ કાંઇ જાવણી બાંધવા માંડી હતી તે તેમણે તોડી પાડી, અને સંધળું રાજકાજ નિરંકુશપંથીઓને જ સ્વાધીન કરી દીધું. પાર્લમેન્ટ તો બિચારી આ જોઈ નરમ થેંસ જ થઇ ગઇ. પોતે લશ્કરની સામે જે જે ઠરાવો કર્યા હતા તે બધા તેમણે રદ કર્યા, અને હવેથી પાર્લમેન્ટનો અમલ જઈ ઇંગ્લાંડમાં ખરેખરો લશ્કરનો અમલ બેઠો.

તે છતાં હજી પણ લશ્કરનો વિચાર મર્યાદાસર જ હતો. હજી પ્રજાસત્તાક મતવાળાનું જોર લશ્કરમાં ઝાઝું નહોતું. અથવા હતું તો

સરદારોના દાબમાં છેક દબાઈ રહ્યું હતું. હજી બધા લશ્કરની ઉત્કંઠા એટલી જ હતી કે ધર્મની છૂટ મેળવવી, અને રાન્યને થાળે પાડવું. રાજાને પકડી પોતાના કબજામાં રાખવાનો હેતુ પણ એ જ હતો કે ટ્રેન્સિલેન્ડિયન પાર્લિમેન્ટને પડતી મુશ્કેલી પોતાને અનુસરતી સંધી તેની સાથે કરી નાંખવી, અને એ અર્થે સેનાપતિઓનો તે વખતથીજ ભારે ક્ષોભ જાગી રહ્યો હતો. ધર્મછૂટ આપત તો જમાદાર જોઈસે રાજાને પકડતી વખત જે કહ્યું હતું તે ખરેખર નોંધી રાખવા જોગ છે. રાજાએ પૂછ્યું કે “ મારી ઉપર ધર્મનો બળાત્કાર તો નહિ કરો ? ” ત્યારે એ બોલ્યો કે, “ ધર્મનો બળાત્કાર તો કોઈની ઉપર પણ ન કરવો એ જ અમારો સિદ્ધાંત છે. તો પછી મહારાજ, આપની ઉપર તે અમે કરીએ જ કેમ ? ”

વિધિનો ખરડો તૈયાર કરવામાં તેઓ રાજાના મિત્રોની સલાહ લેતા, અને જે માલમ પડતું કે આ તો રાજા નહિ જ પસંદ કરે, તો તેટલું એ લોક મુશ્કેલી પણ દેતા. છેવટે તેમણે જે કરારો રાજાની આગળ રજુ કર્યા તે કેવળ મધ્યમપણાના હતા. તેમણે માગ્યું કે દસ વર્ષ સુધી સેના નૌકાદિનું ઉપરિપક્ષ તથા મોટા અમલદારોની બહાલી ખર્ચા પાર્લિમેન્ટને જ સ્વાધીન કરી દેવી. રાન્યધર્મ ગમે તે રાખો પણ ધર્મગુરુઓ પાસેથી બળાત્કાર ચલાવવાની સત્તા લઈ લેવી અને ફક્ત અમુક સાત જણ સિવાય બંને પક્ષના સર્વ લડનારાઓને સામાન્ય મારી આપવી.

આ કરતાં પાર્લિમેન્ટની માગણી સો ગણી સખત હતી જે કબૂલ રાખવામાં તો રાજાની ઈજ્જત જ નહોતી. અને તેથી તેણે તે કબૂલ રાખી નહિ તે ઠીક કર્યું, પણ લશ્કરની સદરજી માગણીઓ સામે વાજબી વાંધો થોડો જ લઈ શકાય એમ હતું. તે છતાં એણે તો તેનો પણ એટલો જ અભાવ બતાવ્યો. ખરું કહીએ તો બેમાંથી કોઈ સાથે પણ વિધિ કરવાની દાનત જ રાજાને નહોતી. એ એની જીદી જ તજવીજમાં હતા.

રાજાની તજવીજ એ હતી કે બધાને વાતે વાહી ખાનગી

ખટપટ એવી ચોતર્ફ ચલાવવી કે પોતાને મદદ આવી મળે, અને આ હુલડખોરી પાર્કમેન્ટ તથા લશ્કર એ બંને માર્યા નય. પાર્કમેન્ટમાં ન્યારથી બે ફાંટા પડ્યા ત્યારથી તો એ રાહ જ નોચા કરતો હતો કે ક્યારે એ બંને વચ્ચે પૂરી ચક્રમક ઝરે કે મારે કામ થાય. એક કાગળમાં એ બંધીખાનામાં પડ્યો પડ્યો ધીરજથી લખે છે કે, હું આશા વગરનો નથી કે થોડા વખતમાં પ્રિન્સિપેરિમન કે પછી ઈડિપેન્ડન્ટ ક્રાઇએ મારી તર્ફ ખેંચાઈ આવશે. એ બંને વચ્ચે સાંઈ જુદા જામશે, અને ન્યારે એ એક બીજાને નિર્મૂલ કરી રહેશે, ત્યારે હું સહજમાં હતો તેવો પાછો રાજ થઈશ. જે વેળા નિરંકુશીઓ પશુ દેશની સમાધાની ખાતર પોતાનો મમત મુકવા તૈયાર થયા હતા, તે વેળા રાજ્યએ જ આ પ્રમાણે વાંચ્યું એ કેવું કહેવાય !

પણ રાજ આ પોતાની સ્વાર્થી ગણત્રીમાં મહા મોટી ભૂલ કરતો હતો. એ વારંવાર બોલતો કે મારે એમની જરૂર છે તે કરતાં એ બંને પક્ષને મારી જરૂર વધારે છે. વધારે તો શું પણ જરૂર હતી ખરી. જૂની રાજપદ્ધતિને કાયમ રાખી દેશમાં પાછી સમાધાની કરવામાં એની સંમતિ અલખત જોઈએ અને હજી સુધી આખા દેશની ઇચ્છા એજ હતી કે રાજ, અમીર ને પ્રજા એ ત્રણે મળીને જે સંયુક્ત રાજ્ય ચાલ્યું આવે છે તેમાં તો કાંઈપણ ફેરફાર કરવો નહિ. તે છતાં રાજ્યએ જાણવું જોઈતું હતું કે હાલ તો દેશમાં આ નિરંકુશી સેના બળવત્તર છે, અને તેના વિચાર રાજ્ય સંબંધી શા હતા તે તો કાંઈને અજાણ્યું નહોતું. કેમ કેમ કરતાં તો હાલ તેમના સરદારોએ તેમને દાખી રાખ્યા હતા. જે અધીરા થઈ એ ચૂંટી લગતો ઉપડ્યા તો પછી તેની આગળ રાજનું, પાર્કમેન્ટનું કે એ સરદારોનું પણ શું ચાલવાનું હતું ? પરંતુ રાજ પોતાના મમત્વ આગળ આંધળાબીત થઈ ગયો હતો. એનું કળ શું થયું તે વર્ણવતાં પહેલાં આ મમત્વ વિષે કાંઈ કહેવું જરૂરનું છે.

રાજનું મમત્વ છેક તિરસ્કાર કરવા જોગ તો નહોતું. એ મમત્વ

ધર્મશુદ્ધિના ધરતું હતું. રાજના અને દીક્ષિતોના ઈશ્વરી હક્ક સંપંન્ની જે ધર્મમત હાલ ચાલતા હતા, તે ચાર્લ્સ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી માનતો. આ બંને હક્કનું રક્ષણ કરવું એ મારી ખાસ ફરજ છે, એમ એને સમજાયું હતું. એ મતોનું અણુ માત્ર પણ ખંડન થાય એવી કબુલાત એને મોટા ધર્મલંગ જેવી જ લાસતી. એ રાજસત્તા વધારવા મથેલો તે ફક્ત અભિમાન કે મદના કારણથી નહિ પણ તે ઈશ્વરદત્ત છે એમ સમજીને. એથી પણ વધારે આગ્રહ એને દીક્ષિત પક્ષને હતો. છેવટની ધડીએ પણ એણે ધણામાં ધણી ખેંચતાણ કરી તે એપિસ્કોપલ માર્ગને સારૂ જ. પાછળથી એના પક્ષવાળા “ગાઝીમહારાજ” કહીને ધણા કાળ સુધી એને સંભારતા હતા તે તેમની સમજ પ્રમાણે અમને વાજખી લાગે છે. ચાર્લ્સ આ બે ધર્મમતનો ગાઝી જ હતો. એને આ ધર્મમત ગળાસાટે હતા, અને તે એણે ગળાસાટે જ રાખ્યા એ એની જ્ઞાનક અવસાન અવસ્થા સાબિત કરી આપે છે. શળીએ ચડતાં ચડતાં પણ એ જે થોડા બોલ બોલ્યો તેમાં આ મતનો જ એણે પ્રતિબોધ કર્યો છે. શી ધર્મબ્રમણા ! અહો, ધર્મબ્રમણા ! તેં જન્મતમાં જેટલો દાટ વાળ્યો છે, તેટલો તો કામાદિ પરિપુષ્ટિએ પણ વાળ્યો નથી.

કબૂલ કરીએ છીએ કે ચાર્લ્સની આ ધર્મબ્રમણાથી તેનામાં કેટલાક મહા દુર્ગુણો પણ આવ્યા હતા. રાજના હક્ક ઈશ્વરી છે એ તેના મનમાં એટલે દરજ્જે પેસી ગયું હતું, કે તે વિરુદ્ધ હું કોલકરાર કરું તો પણ તે રદ પાતલજ મણાવા નેહએ એમ એ સમજ્યો. આ સમજથી જ એણે પોતાનો બોલ કદી પાળ્યો નહિ, બેવચનીમાં પોતે ખખ્ખો અને છેવટે રાજ વિષ્ટિ કરવા નેજ જ નથી એમ હતું. “સત્યાન્નાસ્તિ પરીધર્મઃ” એ જે સકળ નીતિ-ધર્મશાસ્ત્રનું તત્ત્વ હતો એણે બે ત્યાગ કર્યો તો તેનું જે ફળ થયું નેહએ તે થયું જ, અને તે આ બિચારાએ પરિપૂર્ણપણે ભોગવ્યું. તોપણ એનું અંતઃકરણ તો પાપી નહોતું. માત્ર એની શુદ્ધિ આ અભાગિયા ધર્મમતોનો ભોગ અધ પડી હતી. આ ગાંડા મત એને ધર્મરૂપ સમજાયા, અને ધર્મ

સમજીને જ એણે તે ગળાસાટે રાખ્યા.

વાત ખરી કે એને જેમ એ મત ગળાસાટે હતા, તેમ પ્રેરિય-
ટેરિયનોને પ્રેરિયટેરિયન મત, અને નિરંકુશીઓને તેમના નિરંકુશી મત
પણ ગળાસાટે જ હતા. એ ત્રણે પક્ષ ધર્મ સમજીને જ આ વેળા
ઈન્ડિયામાં આથંબાથા આવી ગયા હતા. પણ ત્યારે એમાં કોને કઈ
શકાય કે તમે તમારો ધર્મ છોડો ? અને છોડે પણ કોણ ? અને
ન્યારે કોઈ પોતપોતાના ધર્મમાંથી ડગે નહિ, ત્યારે એનો ફરિયાદ
બવમાં તો તલવાર સિવાય કોનાથી ચર્ચ શકે એમ છે ! એનું નામ જ
ભાવિ કહેવાય છે, અને એવે પ્રસંગે કોઈને પણ દોષ દેવો એ મિથ્યા છે.

ભગત સીપાહીઓની અકળામણ—ન્યારે તેમની વિષ્ટિ
રાજ્યએ લંબાવવાની જ ગત માંડી, ત્યારે તેઓ તો બહુ આકળા થઈ
લાગ્યા. તેમની સ્થિતિ પણ આ સમે આકળા થવા જેવી જ હતી.
રાજ્ય તેમને ઉડાવ્યા કરતો હતો. પાર્લમેન્ટ તો તેમની વિરુદ્ધ જ હતી.
અને એવામાં ચોતર્ફ જૂમો ઉડતી કે રાજ્ય તેમનો ઘાટ ધડાવવાને માટે
પાર્લમેન્ટ સાથે, લંદનવાળા સાથે, સ્કોટલેન્ડ સાથે, અને આયર્લેન્ડ
કેથેલિક સાથે પણ ખાનગી ખટપટ ધમધોકારે ચલાવી રહ્યો છે.
પાછળથી દસ્તાવેજ પૂરાવે સાબિત થયું કે આ જૂમો ખોટી નહોતી.
આ સાંભળી સીપાહીઓ હાથ પગ પછાડવા લાગ્યા અને અકળામણમંડ.
અનેક વિચારને ઘોડે ચડ્યા. દેશસમાધાની ખાતર જ તેઓ રાજ્યને
મનાવવા માગતા હતા. પણ જો તે આડો ચર્ચને જ બેઠો છે તે
તેને કારે મૂકી આપણે પોતાની મેળે જ રાજ્યચર્યાના શા માટે કરવી
ન બેઠ્યે એમ એ સર્વના મનમાં આવ્યું. આ વિચાર આવવાની
સાથે જ જણ જણ દીક જૂદા જૂદા બુદ્ધિ ઉડ્યા. એક વાર માણસે
પરંપરાની મર્યાદા મૂકી કે પછી તેને કરોડો સુધારા સૂઝે છે. એ
સુધારાનું ચોખ્ખાચોખ્ખપણું તો અત્યંત તે માણસની બુદ્ધિ, શક્તિ ને
અનુભવ ઉપર જ આધાર રાખે છે. પણ તે નિરંકુશપણે સુધારાના
બુદ્ધિ તો અપાર ઉઠાવ્યો જશે. તેમજ આ સમે ઈન્ડિયામાં થયું. કોઈ

કહે કે ગ્રીસના જૂના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું અહિંયાં સ્થાપવું, તો બીજા બોલી ઉઠ્યા કે યાહુદીના જેવું ઈશ્વર રાજ્ય સ્થાપવાને અર્થે જ આપણા લક્ષ્યોને આ સમે ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા છે. કેટલાક કહે કે અમીરોની સભાજ કાઢી નાંખવી જોઈએ, તો બીજા કહે કે પ્રજા-સમાજની ચૂંટણી પણ જૂદા નિયમે ન થાય ત્યાં સુધી તે ગરીબોના હક્કમાં કાંઈ કામની નથી. કાંઈ કહે કે વફાલો ગરીબોને બહુ લૂટી ખાય છે, માટે કાયદો એકદમ સહેલો ને સોધા થયો જોઈએ. ત્યાં કાંઈ તો એમ જ કહેવા લાગ્યા કે ગરીબ ને તવંગરનો બેદ જ શા માટે રાખવો જોઈએ ? બધાને પૈસટકે ને આગ્રમાં સમાન જ કરી નાંખવા; કેમકે ઈશ્વરે બધાને સમાન સર્જ્યા છે.

આ રીતે ભાતભાતના—પહેલાં કાંઈએ નામ પણ સાંભળેલાં નહિ એવા સુધારાઓની ઠેકાણે ઠેકાણે ખૂબો પાડવા લાગી. સુધારાવાળાનાં તો વહાણ જ ફાટ્યાં. રાત ને દહાડો જ્યાં જુઓ ત્યાં સુધારાવાળાનાં ટોળાં મળેલાં ને ખરાડા પાડતાં જ માલમ પડે. સુધારો એજ બોલ હવામાં ઘૂમી રહ્યો હતો. સઘળા જ સુધારાવાળા થઈ ગયા. એમાં મજા એ હતી કે સઘળા જ સુધારાના બોધક, શ્રીતા તો મળે જ નહિ. વિચિત્ર વિચારનાં દરરોજ હળરો ચોપાનીયાં નીકળવા લાગ્યાં. અને થોડે થોડે પાર્લમેન્ટ તથા સરદારો ઉપર અર્જોઓ આવવા લાગી. તેમાં સૌ પોતપોતાને જે સુધારાની લેહે લાગી હોય તેને માટે મજબૂત અને ધમકી ભરેલી માગણી કરવા લાગ્યા.

સુધારાનો આ પવન ધર્મના ધટ્ટ, દઢ ને અજિંક્ય જીરસા સાથે જોડાયેલો હતો, તેમને મન કાંઈ ફિલસુફની પેઠે એ કલ્પનાના બુદ્ધ નહોતા. તેઓ તો એને ઈશ્વરી પ્રેરણા—આજ્ઞા જ—મણતા હતા. તેઓ કલાકના કલાક સુધી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતા, ને એકદમ ખૂમ પાડી ઉઠતા કે “ હાં ઈશ્વરની આ પ્રમાણે આજ્ઞા થઈ છે. ” આ સમેની જામણાને તેઓ પોતે તથા તેમના બીજા ધર્મભાઈઓ પણ ઈશ્વરવાણી જ સમજતા. કેટલાકને સ્વપ્ન થતાં કે કેટલાકને સાક્ષાત્કાર પણ

અતો. બધા જ કલ્પનામય સૃષ્ટિમાં ઈશ્વર સાથે જોડાઈ ગયા હતા, અને પોતે જે જે ધારતા કરતા તે ઈશ્વરપ્રેરિત જ છે, એમ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી માનતા. આખી સેના આવા ભક્તોથી ઉભરાઈ જતી હતી. આ વેળા સેના સેનાનીનો ભેદ રહેતો નહિ. એક હલકો સિપાહી પણ પ્રભોધાસનપર ચડીને બધાને પ્રભોધતો, અને તે સામે ખેડેલા જમાદાર સરદારો પણ નીચે માથે દીનભાવથી સાંભળતા. રાતોની રાતો તેઓ ભજન રતવનમાં ભેળી કહાડતા. ભજન કરતાં કરતાં તેઓ રોતા, ક્રૂદતા, ઉછળતા ને પૂણું મદે ચડી જતા. રાત્ર્યને ઉથલાવી નાખવાનું તેઓ જે ધારતા હતા, તે તેઓ પોતાનું પરમ કર્તવ્ય, ઈશ્વરની આજ્ઞા જ છે એમ માનતા, અને તે માટે માથું આપવાને પ્રતિક્ષણે તેઓ તૈયાર રહ્યા હતા. ટુંકામાં નિરંકુશી પંથ હવે પોતાને ખરે રૂપે પ્રકાશ્યો. પ્રાચીન પ્રત્યેથી પૂજ્ય ભાવ સામટો જતો રહ્યો, ને કેવળ ઉચ્છેદકપાણું ધર્માવેશની સાથે આવ્યું. સરદારોની પણ સિપાહીઓએ આમન્યા મૂકવા માંડી. તેઓ બબડવા લાગ્યા કે શા માટે રાજ સાથે એ લોક આટલો બધો એખલાસ કરી બેઠા છે ? બેશક સરદારો ફટયા છે, અને તે આપણને ફસાવવા જ માગે છે. પણ આટલી મહેનતે વહાણને કિનારે આણ્યું છે, તે શું થોડાને સાર જ હવે આપણે ફૂંચવા દઈશું ? સરદાર કોણ થાય છે ? પહેલી આપણે તેમની જ ખબર લેવી જોઈએ. અને ખરે કોમ્બેલ વગેરેને ખૂણામાં બોર કરી નાખવાની છૂપી મસતો પણ ચાલી, અને લશ્કરે આ તો ખુલ્લો જ ફરાવ કર્યો કે રાજનું રાજ જોઈએ કે નહિ એ આખન વિચાર કરવા તમામ પંચાતીઆએ ફલાણી તારીએ મળવું.

રાજ નાઠો—એવામાં આખરે જે ત્રિષ્ટિ સરદારો આટલે જોખમે ચલાવી રહ્યા હતા તે રાજએ બંધ પાડી, અને નજર ચૂકાવી કૃથે નાસી ગયો. (૧૪ મી નવેમ્બર ૧૬૪૭). સરદારોએ જોયું કે આ તો આપણે ઠગાયા. અને એ વખતથી જ તેમણે પોતાના મન સાથે રાજ સામે મજબુત ગાંઠ વાળી. પણ લશ્કર જે

આટલું બધું બેઠક થઈ ગયું હતું તેને વશ કરવાની પહેલી જરૂર હતી. એ કામ કરવામાં કોમ્બેલે પોતાનો અપૂર્વ પ્રતાપ દેખાડ્યો. સાત પલટણોને ક્વાયતને સારૂ બોલાવી ને તેમની આગળ હેતુ-બર્ચા શીખામણના બોલ ફેરફારે વાંચી સંભળાવ્યા, એટલે તેઓ તો સમજી ગયા. પણ વગર બોલાવે બીજી એ પલટણો ટોપીપર બંડની ચિડીઓ ચોડીને આવી હતી તેમની પાસે બોધ કરવા ગયા, ત્યારે તેમાંના કેટલાક ચપચપ સામે બોલવા લાગ્યા. આ વેળા કોમ્બેલ સેના-ધિપતિની પાસે ઉભો હતો તેણે પલટણામાં જતે ધૂસી જઈ તોફાન કરનારા દશબાર જણને પકડી ટપ પહેરામાં આપી દીધા. ત્યાંતેત્યાં જ કાર્ટ માર્શિયલ ભરી ત્રણને દેહાંત દંડ ઠેરવ્યો, અને એકને તો તે જ વેળા ફાંસીએ ચડાવી દીધો. આ સપાટાની સાથે જ બધું લશ્કર થરર થઈ ગયું. તે છતાં કોમ્બેલે બેયું કે બેદિલી એટલી બધી વધી ગઈ છે કે ફક્ત ભયથી કામ થવાનું નથી જ. માટે તેમને એક વાર દખાવી એ સામાદિક ઉપાયો તાબડોતોબ વાપરવા લાગ્યો. પોતે લશ્કરના અમલદારો, પંચાતીયા તથા ભગતો સર્વેને બોલાવી હવેથી શું કરવું તેનો વિચાર કરીધો, ને બધાને રાજી રાજી કરી નાંખ્યા. સરદારોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રૂબ રૂબ રાખી, ને લશ્કરે તેમની આજ્ઞામાં રહી સખુરીથી જ વર્તવું એવો પ્રથમ ઠરાવ આ વેળા થયો હોય એમ જણાય છે.

પાર્લમેન્ટની સાથે વિખિટો રાજ્ય એ હવે પોતે નાઠો હતો ત્યાંથી ચલાવવા માંડી. ફેરિસ્ટ્રકના કિલ્લેદારે એનો આવકાર તો સારો કર્યો, પણ પાર્લમેન્ટને પૂછી એને તજવીજથી નજરકેદ જ રાખ્યો. પાર્લમેન્ટ પણ એના જેવી જ ધર્મધેલી હતી. એટલે તેણે એ વાતનો મમત તો હતો તેવો જ રાખ્યો અને તેથી રાજ્ય એ તેમના આડતીઓને આવ્યા તેવા જ પાછા ચાર દહાડામાં રવાને કર્યા. રાજ્ય એ આ વેળા તાકીદથી જવાબ આપ્યો તેનું કારણ એ હતું કે ઈંગ્લાંડ પર હુમલો કરવા બાબતના કોલકરાર એ રફોટલેક

સાથે બે દહાડા પર પાકે પાચે કરી ચુક્યો હતો.

પ્રેરિયટોરિયન પક્ષનો આ છેલ્લો પાસો પણ અવળો પડ્યો. રાજાનો ના સાંભળી પાર્લિમેંટ ગભરાઇ તથા ચીડવાઈ ગઇ. આ વખતનો ઇંડિપેન્ડેન્ટ મતવાળાઓએ પૂરેપૂરો લાભ લઇ લીધો. તેમણે દરખાસ્ત મુકી કે હવે રાજાનાં કહેણ સાંભળવાં નહિ અને તેની તર્ફ વિઠિ પણ મોકલવી નહિ. આ ઠરાવ રાજાને પદબ્રષ્ટ કર્યા બરાબર જ હતો. (૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૬૪૮).

હુદહડો એકદમ આ ઠરાવની સાથે ઇંગ્લાંડમાં ઉઠ્યાં. આપણે અણીવાર કહ્યું છે કે નિરંકુશીઓ સિવાય ઇંગ્લાંડના સવળા લોકોમાં રાજાજકિત તો કાયમ જ હતી. તે બધા આ ઠરાવથી લડકી તલવાર લઈ રાજપક્ષે ઉભા થયા. કેન્ટ, એસેક્સ તથા હર્ટફર્ડ પ્રગણાઓમાં ભારે બંડ ઉઠ્યાં. લંદનમાં જ મોટું તોફાન જાણ્યું, પણ તે તો લશ્કરે દબાવી દીધું. વેસ્ટમાં પાર્લિમેંટના જ ફટલાક જુના જમાનારોએ રાજાનો ઝુડો ચોતર્ફ ઉભો કર્યો અને પ્રિંસીપલો કીલ્લો તેમને લાથ ગયો. નૌકાસેનમાંની ૧૬ મનવારો ફરી ગઇ. પેલી તર્ફથી રોકોટલોકતું મોટું સેન ઍરીક ને કાલોંધલના કિલ્લા હસ્તગત કરી લઇ ઇંગ્લાંડ ઉપર પુર જોશમાં ધસી આવ્યું.

અધુરામાં પૂરું પાર્લિમેંટમાં પ્રેરિયટોરિયનોનું જોર પાછું વધી ચડ્યું. તેમણે પહેલો ઠરાવ રદ કરી રાજા તર્ફ પાછી વિઠિ મોકલી. અને મદમાં આવી જઇ ધર્મખળાતકારનો સપ્તમાં સપ્ત કાયદો આ વેળા પસાર કર્યો. આ રીતે જાગત સીપાહીઓએ જોયું કે આપણી ઉપર ચોતર્ફથી વાદળ ચડી આવ્યું છે, અને આપણું ધાર્યું બધું જૂળ મળવાની જ તૈયારીમાં છે. એની સાથે જ તેઓની આંખ ફાટી અને ભારે સૈન્ય-પ્રકોપ પ્રગટ્યો.

સૈન્યપ્રકોપ જોયો પ્રચંડ તેવો જ ગંભીર હતો. બંડખોરોની સામે કૃત્ય કરવાની સાંગે તમામ લશ્કર ઈશ્વરપ્રાર્થનાને અર્થે પૂર્ણ અદ્વાધી ભેળું થયું. પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી પ્રત્યેક જણે ઈશ્વર

આનિધ્ય એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, “જો પ્રભુ આપણને આ લડાઈઓમાંથી મને ત્યારે પણ પાછા સહીસન્નામત આણે તો આપણું કર્તવ્ય એ જ છે કે પેલો ખૂની આર્સ્ટ રેડુઅર્ટ જોણે પ્રભુપક્ષ વિરુદ્ધ અને આ રાંકડી પ્રજા વિરુદ્ધ પોતાથી અને તેટલું કરવામાં કાંઈપણ કસર રાખી નથી તથા જોણે દેશમાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવી છે, તે આર્સ્ટ રેડુઅર્ટ પાસે અચૂક આ લોહીનો જવાબ આપીને માગવો !

ખીજો પ્રજાવિશ્વહુ—આવી ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરી આ લશ્કર ખંડ સમાવવા વાઘની પેઠે ચો તર્ફ ફરી વળ્યું. ફ્રેન્કફોર્ટ ત્રણ દહાડામાં ફેન્ટના ફિતુરીઓને કચરી નાંખ્યા, અને પૂર્વ પ્રગણાઓમાં ફક્ત કોલ્ડવેસ્ટર જ તેમના હાથમાં રહ્યું. આણી તર્ફથી કોમ્બેલ વેસ્ટમાં ચાલે ને બધા હુલ્લડખોરોને નાસતાં ભોંય ભારે પડી અને જેમ તેમ કરતાં પેંશોકમાં તેઓ ભરાઈ બેઠા. પણ પેંશોક તુર્ત શરણ થવાથી કોમ્બેલ છૂટો પડ્યો તે ફેન્ટના હુમલાની મામે અણીને વખતે જ જઈ પહોંચ્યો. તેમનું લશ્કર પ્રેસ્ટન સુધી ધસી આવ્યું હતું અને ત્યાં ૩૦૦૦ ઈંગ્રેજ બળવાખોરો તેની સાથે જોડાઈ ગયા હતા. કોમ્બેલ દોડમાર કરતો આ ઠેકાણે જઈ પહોંચી તેમની ઉપર તૂટી પડ્યો. તેઓ નાહા કે તેમની ભેળા જ નદી ઉતરી તેમની પ્રક ઘેરી લીધી ને ત્યારે આ પ્રમાણે સપડાઈ જવાથી નાચારીએ તેઓએ યુદ્ધ આપ્યું, ત્યારે તેમની ઉપર એવો પ્રહાર પડ્યો કે આખું પેદળ શરણ થઈ ચ્યું, ને ઘોડપણટણ જે નાડી તેનો હરણાંની પેઠે શિકાર થઈ તેના શ્વસ લાલ થયા.

આ ફતેહની સાથે શ્વાસ ખાવા પણ ઉભો ન રહેતાં કોમ્બેલ એડિનબરો તર્ફ દોડ્યો; અને ત્યાં જઈ રાજપક્ષવાળાને મારી કાઢ્યા તથા રાજ્યનો સવળો ખંદોખસ્ત કર્યો. (૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૬૪૮.) કોલ્ડવેસ્ટર પણ ફ્રેન્કફોર્ટને ૨૮ મી આગસ્ટે તામે થયું હતું. એટલે, હુલ્લો તથા બળવા ઉડ્યા હતા તે તો આ લશ્કરના પ્રતાપે તત્કાળ છાંછા થમી ગયા.

પાર્લમેન્ટનાં તરફડીયાં હવે બહુ વધી પડ્યાં. હુલ્લડો સમવદ્ધ લાગેલાં જોઈ પ્રેસ્ચિપ્ટરિયનોને તો ઉલટી ફિફ્ટર થઈ. તેમણે નિશ્ચય જાણ્યું કે લશ્કર પાછું આવ્યું કે આપણા ભોગ છે. માટે તે પાછું વળે એટલામાં કાંઈ રાજ્યનો બદોબસ્ત કરી નાખવા તેઓ તલપાપડ થઈ રહ્યા. પણ રાજા જે હજી પણ કાળની રૂપ સમજતે નહોતો તે તો પોતાની ગત જ લઈ બેઠો. આ વેળા પણ તેણે પોતાના એક મિત્રને લખ્યું હતું કે, “જેમ બીજી વિધિઓ ફક્ત થઈ ગઈ છે તેમ જ આનું પણ આખરે થવાનું છે. મારી વારણાએ છે તેવી જ છે.” આ સમે રાજા ખરેખરી વિધિ તો આયર્લાંડમાં બંડ. હાલવાની ચલાવી રહ્યો હતો; પાર્લમેન્ટ સાથે માંડી વાળવા એની અંદરખાને જરા પણ મતલબ નહોતી. સંધળી મહેનત મિથ્ય ગઈ, અને પાર્લમેન્ટ તરફના વજાળીયા હતા તેવા પાછા ગયા. (૨૮ મી નવેમ્બર ૧૬૪૮). રાજા અને પાર્લમેન્ટ બન્નેએ પોતાના દુરાગ્રહથી આ અમૂલ્ય ટાંકણું ખોયું. એમનાથી સંધી થઈ શકી નહિ, અને એવામાં એમનો સામાન્ય શત્રુ જે પેલી કાળકરાળ સેના તે ચોતર્ફ લડાઈઓથી ફારેક થઈ ફતેહમંદીની ધૂનમાં ખાજી ખાજી કરતી તેમની ઉપર દોડી આવી.

પાર્લમેન્ટ પર તડાકો—જંદન આવી પહોંચવા પહેલાં જ લશ્કરની દરેક ટુકડીએ પાર્લમેન્ટને લખી મોકલ્યું કે તમે જે હાલ વિધિઓ ચલાવો છો તે અમને કબૂલ નથી, અને રાજા ઉપર ઇન્સાફની કોરટમાં કામ ચલાવવું જોઈએ. બીજો વાંધો મોકલ્યો તેમાં સાફ માગણી જ એ કરી કે આ પાર્લમેન્ટે પ્રગ્નપક્ષનો પ્રોહ કર્યો છે માટે તેને ખરતર્ફ કરવી, નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવી, તે વેળા ચુન્ટણીની રીતમાં આવો આવો સુધારો કરવો, પછી પાર્લમેન્ટની સત્તા દેશમાં સર્વોપરિ ઠેરવવી. જે રાજાની સંરથા રાખવી જ હોય, તો તે પાર્લમેન્ટની પસંદગીથી અને તેના કામકાજને અટકાવવાની કાંઈ પણ સત્તા

નાહિ એવી રાખવી, અને હેલ્લું પણ સાથી પહેલું તો એ કે આપણા દુઃખનો મોટો અને મુખ્ય કર્તા કે જેની પરવાનગી, આજ્ઞા, અને ઉશ્કેરણીઓથી અને જેને માટેજ અને જેના સ્વાર્થને સારૂ આ સંઘળી લડાઈઓ અને કોટિધા દુઃખમય આપદાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે દેશદ્રોહ, ખૂનરેણુ ને ખરાબીઓના જે જે ગુનાહ કર્યા છે તે માટે તેને જાહેર ઇન્સાફની કોરટમાં ધસડવો જોઈએ.

આ વાંચતાંજ પાર્લમેન્ટની બગી ઢાટી ગઈ. પ્રિન્સિપલરિયનો બેબાકળા થઈ ખરાડવા લાગ્યા. રાજપક્ષમાં ત્રાહે ત્રાહેનો પોકાર ઉઠી રહ્યો, અને બણાક જે અત્યાર સુધી રાજની વિરુદ્ધ હતા, તે પણ એની દયા ખાઈ એના પક્ષમાં આવ્યા. સંઘળાની રૂખ ગમે તે પ્રકારે પણ રાજ સાથે માંડી વાળવાની થઈ, અને તેથી પાર્લમેન્ટે રાજ તર્ફથી જે જૂજ માગણીઓ પહેલાં મંજૂર રહી હતી, તેને જ આધારે એની સાથે વિગતવાર સંધી કરી નાંખવી એવો ઠરાવ કર્યો. પણ એવામાં કેટલીક પલટણો લાંદન આવી ચૂકી હતી તેમણે ઠરાવ કર્યો કે આવો ઠરાવ કરનાર પાર્લમેન્ટને જ તોડી પાડવી. બીજે દહાડે પાર્લમેન્ટનાં બારણાં આગળ એક પલટણુ આવીને ઉભી, અને તેના ઉપરી કર્નલ પ્રાઇડે સામા પક્ષના ૪૦ સભાસદોને માંહે પેસતાંજ ચઢીને પરેજ કીધા. કોઈએ પૂછ્યું કે મને શા હક્કથી અટકાવો છો, તો જવાબ દીધો કે તલવારના. પોતાના પક્ષના જાણી જેને અંદર જવા દીધેલા તેમાંના ચાળીસેક જણે જ્યારે સલાહનો મતજ આપ્યો એમ માલૂમ પડ્યું, ત્યારે બીજે દહાડે એ ચાળીસને પણ ચીચોટી મઠી પાર્લમેન્ટમાંથી કહાડી મુક્યા. (૭ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૪૮.) એ સત્રે કોંગ્રેસ પણ એની પલટણો સાથે લાંદનમાં આવી પહોંચ્યો.

કોઈ રાજએ પણ ન કરેલો એવો આ બગાડકાર પાર્લમેન્ટ ઉપર મદોન્મત સેનાએ કર્યો. એને ઇતિહાસમાં 'કર્નલ પ્રાઇડનો જુલાબ' કહે છે. ખરે એ જુલાબ એવો સખ્ત હતો કે તેની સાથે પાર્લમેન્ટનું સત્ત્વજ નીકળી ગયું. આ વખતથી લગભગ બાર વર્ષ સુધી ઈંગ્લાંડ-

માં પાર્લમેન્ટ જ નહોતી એમ કહીએ તો તે કાંઈ ખોટું નથી. કેમકે જ્યાં લોકના પસંદ કરેલા માણસોને મારી કહાડી લશ્કરવાળા જેને નજરમાં આવે તેને જ પાર્લમેન્ટમાં બેસવા દે, તો તે પાર્લમેન્ટ નહિ પણ પૂતળાનો નાય જ કહેવાય.

નિરંકુશીઓની દ્વંદ્વચંદ્ર સત્તા—હવે જે પચાસ સાક માણસને પાર્લમેન્ટમાં રહેવા દીધા હતા, તે બધા નિરંકુશી જ હતા, અને તેમણે તો અલખત રાજ સાથે સંધિ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો તે રદ કરી નાંખ્યો. પછીથી એક તર્ફ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કેવી રીતનું સ્થાપવું તેનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માંડ્યો, અને બીજી તર્ફ ધણી વખતથી ધારી રહ્યા હતા તે પ્રમાણે રાજ ઉપર દેશદ્રોહનું તહોમત મુકી ફેજદારી તપાસ શરૂ કરી. આ તપાસનું છેવટ એ વિક્કરેલા લોકે શું આપ્યું તે કહેવાની જરૂર નથી. તેઓ ધર્માભિમાનથી, મતાભિમાનથી, અને વિજ્યાભિમાનથી કેવળ અંધત્વને પામ્યા હતા.

જેઓ જુદામ તોડવાને અર્થે લડ્યા નીકળ્યા હતા, તે પોતાની છતને સમે સાથી જુદામી નીકળ્યા. પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કાઢને છ'ગ્લાંકમાં જોડવું નહતું, તેનો સર્વને મહા તિરસ્કાર તથા ભય હતો, તે છતાં આ થોડા નિરંકુશીઓએ બળાત્કારથી આવું રાજ્યજ સ્થાપન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે તેમને એ રાજ્યપદ્ધતિ ઉત્તમ લાગી હતી. ઉત્તમ હશે, પણ બળાત્કારથી સ્થાપવાનો એમને શો હક્ક હતો ? ઉત્તમ હોય તો તે બળાત્કારે પણ સ્થાપવું ઘટે છે એમ માનીએ, તો પછી રાજ ને પ્રેસિપ્ટેરિયનો જેમણે પોતપોતાની ધર્મપદ્ધતિ ઉત્તમ માની હતી તે શા માટે આખા દેશને તેનો લાભ આપવાનો બળાત્કાર ન વાપરે !

લોક વિરુદ્ધ નિરંકુશીઓએ જે સુધારા પોતાની મતિ પ્રમાણે બળાત્કારે વાપર્યા તેમાં તેણે છેવટ શો કાદો કાઢ્યો, તે આપણે હવે પછી જોઈશું. પણ આ સમે તો તે બળવાન હતા એટલે આહે તે

કરે. બિચારો ચાલ્સ રૂઢરૂપ ધારણુ કરેલા દૃઢ નિશ્ચયી શ્વસધારીઓથી અચવાની હવે આશા શી ?

તેમણે એનો જીવ લેવો જ ધાર્યો હતો. તે છતાં એ મતાંધ જંગતોને એ કામ પરમન્યાયી ઈશ્વરપ્રેરિત જ લાગતું હતું, અને તેથી બીજા રાજ્યવિપ્લવોમાં હમેશાં થાય છે તેમ રાજાનો વધ તેમણે ધર-ખૂણે કે જાહેર ક્રોધાવેશમાં ન કરતાં ઇન્સાફની રાહ તપાસ કરીને જ શિક્ષારૂપે કરવાનો ઇરાવ કર્યો. પણ એ સઘળાં પોતાના મનને કે જંગતને ઇગવાનાં બહાનાં હતાં. જ્યાં બકરીનો ઇન્સાફ કરવા ભૂખ્યો વાધ બેસે ત્યાં તે બીજો નિર્ણય શો થવાનો હતો ?

રાજાનો ઇન્સાફ—૧૬૪૯ ને બેસતે વર્ષે જ આમની સભાનાં દૂંઠાએ ઇરાવ કર્યો કે પાર્લમેન્ટની સામે રાજાએ લડાઇ ઉઠાવવી એ દેશદ્રોહ છે. એ ઇરાવ અમીરોએ કબૂલ રાખ્યો નહિ. પણ તેમને ન ગણુકારતાં તેમણે રાજાનો ઇન્સાફ કરવાને એક ખાસ કોર્ટ નીમી. અમીરો, ગૃહસ્થો ને શેડીઆઓ મળીને કુલ ૧૫૦ જજોને એ કામ માટે નીમ્યા. તથા તેમનો પ્રમુખ જોડશા નામના એક બેરિસ્ટરને કર્યો. ધણુખરા અમીરોએ પાર્લમેન્ટ છોડી જ દીધી હતી; પણ થોડાં જે રહ્યા હતા તેમણે પણ આ કોર્ટમાં ભાગ લેવાની તો ચોખ્ખી ના પાડી. ત્યારે દૂંઠાએ વળી ઇરાવ કર્યો કે લોક એ ઈશ્વરની પછી સર્વે સત્તાનું મૂળ છે, અને તેથી લોકની સંમતિએ ચૂંટાએલી જે આમની સભા તે જ ઇંગ્લાંડમાં સર્વોપરિ સત્તા છે, અને તેથી જે જે કાયદો એ સભા મંજૂર કરશે તે બરાબર કાયદા પ્રમાણે જ ગણુશે, અગર જે તેમાં રાજા કે અમીરોએ પોતાની સંમતિ નહિ પણ આપી હોય.

અમીરોને બાદ કરતાં ૧૩૫ ઇન્સાફીયા રહ્યા, તેમાંથી પણ કોર્ટ મળી ત્યારે માત્ર ૬૯ જજો હાજર થયા. રાજાને બોલાવ્યો. સિપાઈઓ ત્યારે તેને કોર્ટમાં લઈ આવ્યા, ત્યારે જડજો બેસી રહ્યા અને કોઈએ ટોપીઓ પણ ઉતારી નહિ. રાજા પણ ટોપી પહેરીને પોતાને સાફ જે સામી ખુરશી મૂકી હતી ત્યાં ધીરજથી બેઠો. આ વેળા

એને હજી જૈશી ન છતાં હાલની ફિકર ચિંતાથી તમામ માથું તથા દાઢી પળી ગએલી, જન્મનોજ જે ચહેરો ગંભીર તે ઉપર હાલ ઉદાસીએ સતત વાસ કરેલો, કાળચક્ર માથા ઉપર આવેલું છતાં ઈશ્વરે-બ્રહ્માને અધીન થઈ પોતાનું સઘળું ધૈર્ય તથા બુદ્ધિ ચાંચલ્ય રાખી રહેલો, એવો દેખાવ આ અબળ, દુખીઆરા રાજવંશીનો જોઈ બધા મોકનાં તો અંતઃકરણ પીગળી ગયાં, અને “ પરમેશ્વર રાજનું રક્ષણ કરો ” એવા અવાજ ઠેકાણે ઠેકાણેથી નીકળ્યા. પણ સિંપાઇઓનો જાપતો બહુ જાણ્યો હતો. તેમણે બધાને એકદમ એવું બોલતાં અટકાવ્યા, અને “ ઇન્સાફ, ઇન્સાફ ” “ શુળી શુળી ” એવી ગર્જના પોતે વચમાં વચમાં કરવા લાગ્યા.

આ નોંધી રાખવા જોગ છે કે એટલો બધો દાખ છતાં “ પરમેશ્વર રાજને બચાવો ” એવો અવાજ પહેલ વહેલો ઉઠાવનાર એક અબળા જ હતી, - સેનાધિપતિ ફેરફેંકસની સ્ત્રી. ફેરફેંકસ આ કોરટમાં નીમાંયલો છતાં પણ બીજાની પેઠે હાજર થયો નહોતો. ખૂદ સેનાધિપતિની જ આવી રૂબ જોતાં સાફ જણાય છે કે નિરંકુશીઓએ આદરેલું આ કામ લોકને ફેટલું અળખામણું હશે. રાજને શિક્ષા ઠેરવી તે વખત તો એક સિંપાઈ પણ ન રહેવાયાથી રાજને આશીષ દઈ જાયો, તેના જમાદારે તુર્ત તેને છડી લગાવી; અને તે જોઇ રાજએ તિરસ્કારમય હાસ્ય કર્યું કે ભાઈ એ બિચારાને એના અપરાધ કરતાં વધારે શિક્ષા શિદ્ધ કરો છો. ગુનાહનામું વંચાયા પછી રાજએ પહેલો સવાલ એ જ પૂછ્યો કે “ અમીરો ક્યાં છે ? ” હુન્સાડના કાયદા પ્રમાણે અમીરો, રાજ ને પ્રજા મળે, ત્યારે જ પાર્લમેન્ટ કહેવાય. હુન્સાડમાં કોઈ વેળા પણ પાર્લમેન્ટે રાજનો ઇન્સાફ કરાવ્યો હોય એમ અન્યું નથી તે છતાં આ કોરટને નીમનાર કાયદા પ્રમાણે પાર્લમેન્ટ છે એ તો પહેલ વહેલું સાબીત થવું જોઈએ. ” શો જવાબ દે ! માત્ર નકામી હોંસાતોંસી થઈ. કોરટ કહે કે એ સવાલ નહિ પૂછાય, અને રાજ કહે કે ત્યારે હું એ કોરટનો અધિકાર કબૂલ રાખતો નથી. તે

દહાડે કામ બંધ રહ્યું. બીજે દહાડે ચાલ્યું, ત્રીજે દહાડે ચાલ્યું, પચ્ચ ત્યાં એને એ રકઝક ચાલી. પછી બે દહાડા કોરટ બંધ રાખી સાક્ષીઓ એકઠા કર્યા, અને ચોથે દહાડે રાજનો વાંધા ન સાંભળતાં જુખાનીઓ લીધી, અને પાંચમે દહાડે પોતાનો એકપક્ષી ઠરાવ કહી સાંભળાવ્યો.

રાજની એક ભરમ ભરેલી છેવટની માગણી—દુકમનામું ત્રંચાયું તે પહેલાં રાજએ વારંવાર વિનંતિ કરી અને છેવટે તે કાંઈક ગળગળો થઈને પણ બોલ્યો, કે “ મને એકવાર પાર્લિમેન્ટ સાથે વાત કરવા દો, અને મારે જે એક મહા અગત્યનું કહેવાનું છે તે સાંભળી લીધા પછી નજરમાં આવે તે કરો. ” આ સાંભળી થોડાકનું મન પલ્લવ્યું, ને બધી કોરટ એકાંતમાં મસઘત કરવા ગઈ. આ જોઈ કોંગ્રેસ બહુ તપી ગયો, અને બધાને દબાવી ધમકાવી ઠરાવ કરાવ્યો કે એ વાત અમે સાંભળતા નથી. જુલમ ! શો જુલમ ! જે કહેવાનું હશે તે રાજના મનમાં જ રહ્યું. કદાપિ એના મનમાં એમ પણ કહેવાનું હોય કે હ્યો આ હું મારી મેળે ગાદી છોડી પાટવીકુંવરને આપું છું, અને હવે તમારી નજરમાં આવે તેવો રાજતંત્ર રચો. જે એમ હોય તો તો આ જમદૂતોએ બહુ જ ખોટું કામ કર્યું. જે એવું કાંઈ થયું હોત, તો બધું રાજ્ય તત્કાળ થાળે પડી જત, અને પાછળથી જે અનંત ઝઘડા ને દુઃખો ખમી ધણે કાળે ઈશ્વારે કહ્યું તે આ વેળાજ એને હાંસલ થઈ જત.

પણ આ નિરંકુશીઓને આગળનો વિચાર ન હતો, અને હોય તોપણ તેમને હાલ તો પોતાના જીવની જ પડતી હતી. તે લોકો એટલું જ જોતા હતા કે જે રાજ ફાવ્યો કે એસ્ટેરિમનો ફાવ્યા, તો આપણો સંબંધી વાતે મરો જ છે. આપણે મર્યાદા મૂકી ચૂક્યા છીએ, અને હવે તો જે એમનું ફાવે તો આપણને જીવતા મૂકે એમ નથી જ. માટે હવે તો આપણે જીવવાનો ઉપાય એજ છે કે આદ્યું તે પૂરું કરવું. આપણે તો હાલ રાજને મારી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવું

જ. અને પછી કોની તાકત છે કે આપણી સામે થાય એવો આ મદાંધ જીવપર આવેલા નિરંકુશીઓનો ઠરાવ હતો, અને તેમણે તેમ જ કયું.

રાજાનો શિરચ્છેદ કરવો એવો હુકમ તેમણે વાંચી સંભળાવ્યો. આ ખખર સાંભળી રોકાટલોકે મજબૂત વાંધો ઉઠાવ્યો, અને ધમકી પણ આપી. હોલાડના એલચીઓ એ સળ રદ કરાવવા બહુ મથ્યા. બિચારા યુવરાજે તો પોતાની સહી તથા મોહોરછાપ કરી કારા કાગળ જ મોકલી દીધા, અને કહાવ્યું કે એમાં તમે તમારી મેળે ચાહો તે મારા નામની કબુલાતો લખો, પણ માત્ર મારા બાપને મારશો મા. પણ દૈત્યને દયા ક્યાંથી હોય, અને તેને તે પાલવે પણ કેમ ?

વધાસાપત્રપર સહી કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે આ જમદૂતો પણ કાંઈક ગભરાયા ખરા. પહેલ કાંઈ કાઢે નહિ. આ વેળા પણ કોમ્બેલે કાગળ ખેંચી લઈ પહેલી પોતે સહી કરી, ને પછી બીજાઓએ જેમ તેમ કરતાં બિલાડાં ચિતર્યાં. ધણી ખરી સહીઓ આ દસ્તાવેજ ઉપર બિલાડાં ખેંચ્યા જેવી જ છે. થોડાનાં જ નામ ખરાબર વંચાઈ શકે છે. આમ થવાનું કારણ કાંતો ભયથી હાથ મૂક્યા હોય, કે કાંતો બીહીને ખંધાઈથી જ એમ કયું હોય.

એ વધાસાપત્રમાં શળીનો દિવસ બીજે જ દહાડે એટલે રત્નની નન્યુઆરીનો રાખ્યો હતો. એ કાળદિવસનું વહાણું વાતાંજ લશ્કરની દુકડીઓએ શહેરના રાજમાર્ગે રોકી લેવા માંડ્યા. તે જોઈ લોટા ચેત્યા કે આજે મહા વિપરીત થનાર છે. પણ કરે શું ? પાછલે પહોરે રાજના મહેલની ભોજનશાળા સામેજ શળી ઉભી કરી, અને તુર્ત ત્યાં એને નાગી તલવારના પહેરા સાથે તેડી લાવ્યા. મરવાનું નિશ્ચય થયું ત્યારથી જ રાજ પરલોકની તૈયારીમાં હતો. એણે આ સમે અપૂર્વ ધૈર્ય દાખવ્યું. એના મોં ઉપર કાંઈ પણ ભયનું ચિહ્ન નહોતું, અને એ ઈશ્વરેશ્વરને ખુશીથી અધીન થતો દેખાયો. શળી આગળ આવીને જીવે છે તો લોકોને એટલા દૂર રાખેલા કે એનું બોલ્યું કાંઈ

સાંભળે નહિ. તે છતાં ફિકર નહિ એમ કહી પોતાની જોડે થોડાંક માણસો હતાં તેને જ તેણે અંતકાળના બોલ સંભળાવ્યા. તેમાં એ એમ પણ બોલ્યો કે “ મારા મનથી હું માનું છું કે આ લગાઇઓમાં મારો વાંક નહતો. પણ મેં દેટ્રોઇને મરવા દીધો એ મારો મોટો અપરાધ થયો છે ને તે બદલ જ મને ઈશ્વર આ શિક્ષા કરે છે, અને તે વાળખી છે. ” પછીથી પોતાના પાદરી પાસે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સમયાનુસાર ધર્મબોધ સાંભળ્યો, અને છેવટે પોતે બોલ્યો, કે ‘ નાશવંત મુગટને છોડી, હું અનાશવંત પામવાને જાઉં છું, કે જ્યાં કાંઈ પણ ઉપાધિ નહી શકનાર નથી. ” પછીથી ચંડાળ કર્મ કરવાને કોઇ બે જણ* આવ્યા હતા તેની પાસે જઈને કહ્યું કે હું હાથ ડંચા કરું એટલે તમે તમારું કામ કરજો. એમ કહી પોતાના વાળ બોચીપરથી આધા ખસેડી શિરચ્છેદના દીમચા ઉપર રાજાએ પોતાનું માથું મૂક્યું, એક બે મિનિટ એકાગ્ર ચિત્તે ઈશ્વરનું ધ્યાન ધર્યું, અને પછી હાથ ડંચા કર્યા. એટલે પેલાએ એક ધા કર્યો, અને તેની સાથે જ રાજાનું માથું ધડથી જુદું થઈ ગયું. લોહી ચૂતું એને ઉપાડી ચંડાળે બધાને દેખાડી પોકાર કર્યો કે “ જુઓરે લોકો ! આ દેશદ્રોહીનું માથું. ”

લોક તો આ જોતાં જ છૂટે મહોડે રોઈ પડ્યા, અને કેટલાક રાજરક્તમાં પોતાના રૂમાલ બોળી લેવાને+ લક્ષ્મીલાલથી ધ્રાયા. પણ બસ ! હવે આ વાતપર કાળા મહાકાળનો ધટ પડેો નાંખો. બસ ! ઇતિહાસના તખ્તાપર એક મહા અદ્ભુત પણ સાચે સાચું ભયાનક રસ નાટક જનસ્વભાવની વિફરેલી મનોવૃત્તિઓએ આરંભ્યું હતું તે હવે પૂરું થયું, ને એમાં સર્વે પાત્ર પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વર્ત્યાં છે.

* એ બે જણા એવો ટોપ પહેરીને આવ્યા હતા કે તેમનાં મોં કોઈથી ઝોળખાય નહીં.

+ આવા કમોતે મરનાર મોટા પુરુષની સ્મરણભક્તિનો યૂરો-પિયનોમાં આવો જ આસુરી આચાર છે.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

સૈન્યસત્તાક રાજ્ય—ઈ. સ. ૧૬૪૯-૬૦.

નવીન રાજ્યસ્થાપના-નિરંકુશીઓએ તુર્ત પોતાના ધર્મ પ્રમાણે કરવા માંડી. રાજ્યને ભારી નાંખ્યો તે દિવસે જ સાંજે ઢંઢેરા કંઢયો, કે ચાર્સ રટુઅર્ટ જે પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સના નામથી સાધારણ રીતે ઓળખાય છે, તેને અથવા બીજા કોઈને પણ જો કોઈ માણસ રાજ્ય એમ પોકારશે, તો તે માણસ દેશદ્રોહી ગણાઈ મોટી શિક્ષાને પાત્ર થશે. પછી ૬ ટી * ફેબ્રુવારીએ ઠરાવ કર્યો કે અમીરની સલા નિરુપયોગી તથા દહેશત ભરેલી ધારી પાર્લમેન્ટે કાઢી નાખી છે. બીજે જ દહાડે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું તેમાં સાફ લખ્યું કે રાજપદ નકામું બોળાવ્યું અને લયભરેલું છે. ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ રાજ્યની નવી મોહોર કોતરાવી, અને બીજે દહાડેથી દસ્તાફની કારરો પાછી ચાલુ કરી. પછી રાજ્ય ચલાવવા ૪૧ પુરુષોની એક કાઉન્સિલ ઠરી, તેનો બ્રેડશો એ પ્રમુખ, અને મિલ્ટન (ઈંગ્લાંડનો નામીયો મહા કવિ) એ લેટિન સેક્રેટરી નીમાયો. આ રીતે ઈંગ્લાંડમાં તડાકાબંધ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થઈ ગયું. પણ આટલું યાદ રાખવું કે તે તમામ લોકની કેવળ મરજી વિરુદ્ધ હતું અને એમ હતું તો પછી તેને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કહેવું એજ અમને યોગ્ય લાગતું નથી, એ તો ખરું જોઈએ તો સૈન્યસત્તાક રાજ્ય હતું. દરેક દેશમાં જ્યારે લશ્કરનું જોર વધી પડે છે ત્યારે તે પોતાની

---

* આ ઠરાવ કરતી વેળા ૨૯ મત વિરુદ્ધ અને ૪૪ તે તર્ફ હતા. નિરંકુશીઓએ પાર્લમેન્ટને જીલાળ આપી પોતાના મતના જ સલાસો રહેવા દીધા હતા, તેમાંથીયે લગભગ આળીશ ટકા તો સામે થયા. એ ઉપરથી જ જણાશે કે એમણે કરવા ધારેલું રાજ્યમાં તર તમામ ઈંગ્રેજોને કેટલુંજ અપ્રિય હશે.

જાઈમાં આવે તેવું રાજ્ય સ્થાપન કરે છે. પણ રાજ્યના ખરા ધણી તો સિપાહીઓ જ થઈ રહે છે. ઇંગ્લાંડમાં પણ આ સમે એમજ થયું. આ ભક્ત સિપાહીઓનો વિચાર ખરેખર્ષ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો એ કબૂલ કરીએ, તોપણ તેમાં થયું શું? તમામ પ્રજાની મજૂ વિરુદ્ધ તેમણે મોમાં વેલણુ ધાલીને જ એસડ પાવા જેવું કર્યું, અને તેવું ફળ છેવટે થાય પણ એજ કે તે કડવું મધાતું એસડ કદાપિ જાળાત્કારને લીધે એકવાર પેટમાં ઉતરે તોપણ અંતરનો ઉડો કંટળો તેને તત્કાળ પાછું વમન કરી નખાવ્યા વિના કદી પણ રહે નહિ.

એમજ અહિંયા થયું. એમ શી રીતે થયું તે જ આ સમ્પ્રસત્તાક રાજ્યના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે કરીને જોવાનું છે. પણ તે પહેલાં આપણે જોઈએ કે આ ઝેરનો છુટડો ગળે ન ઉતારવા લોકે કાંઈ તરફડીયાં માર્યાં કે નહિ. ઇંગ્લાંડ તો ગિચારું થું કરે એમ હતું? તો તો પ્રજાસત્તાક સિપાહીઓથી હારી છેક મૂર્જાવશ થઈ પડ્યું હતું. રાજપક્ષની ઉકાવણી કરે, તો આયર્લાંડ કે સ્કોટલાંડ કાંઈ કરી શકે એમ હતું, અને તેમણે તેમ તત્કાળ કર્યું.

આયર્લેંડ પાર્લામેન્ટને (ઇ. સ. ૧૬૪૬ માં) સોંપી દીધું તે પહેલાં ત્યાંની સુબેદારી ઉપર રાજ તર્ફથી ઓર્મીડોનો ડબ્બક ધણી વખત થી હતો. તેને ત્યાંના લોકે આ સમે આમંત્રણ કર્યું, અને તેણે આવી ડબ્બક, બેલફાસ્ટ, ને લંદનડરી સિવાય સઘળા કિશ્ત સહેલથી કબજે કરી લીધા. આ સાંમળી પાર્લામેન્ટે કોમ્બેલને હુકમ કર્યો કે ત્યાં જઈને તમારે તેનો તાબડોલ ખદોખસ્ત કરી નાંખવો.

કોમ્બેલ ઝટ દાંત પીસી કાળકરાળ રૂપે આયર્લાંડ જ્યાં તેમાર આવ્યો. અહિંના લોકે આડ વર્ષ ઉપર પ્રોટેસ્ટાંટોની જે કતલ મથાવી હતી તે હજી સઘળા ઈંગ્લેન્ડની છાતીમાં સાલ્યા કરતી હતી, અને તેથી આ ધર્મોધ ભસ્મર તો વેર વેર જ પોધારતું આયર્લાંડને કિનારે

ઉત્તરું. કોમ્બેલની રાજનીતિ પણ આ વેળા કેવળ કૂરતાથી જ આગળ
ગિયારા ટાપુને જેર કરવાની હતી, કેમકે રેકોટલાંડ બંડ કરવાની
તૈયારી પર હતું. આખા યુરોપમાં રાજહત્યાની ખબર સાંભળતાં જ
મોટા હાહાકાર વર્તી રહ્યો હતો. કેટલાંક રાજ્યે ઈંગ્લાંડના એલમીઓને
તિરસ્કાર સાથે પોતાના દરબારમાંથી હાંકી મુક્યા હતા, અને હોલાંડ
તો જાહેરમાં બીજા આત્સને કબૂલ રાખી તેની તર્જથી વઢવા તલ-
પાપડ ચર્ચ રહ્યું હતું. સમો આ નિરંકુશી લોકને માટે મહા ખારીક હતો.
જો જરા પાસો અવળો પડ્યો તો કુતરાને મોતે તે માર્યા જાય એમ
હતું. આ જોઈ કોમ્બેલે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ વેળા તો દયા કે
મયા કાંઈ ન રાખતાં આ બંડખોરોને એવા કચરી નાખવા કે ફરીથી
બીજા કોઈ માથું ઉપાડે નહિ.

એક દુકડી તત્કાળ જે એણે ડગ્લિનની મદદે મોકલી દીધી
હતી તેણે જઈ આર્મડને ભારે હાર ખવડાવી. થોડા દહાડામાં પોતે
પણ બધા લશ્કર સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ડ્રોગેટામાં આર્મડ ભરાઈ
એકો હતો. તેની ઉપર જઈ પહોંચી બીજે હુમલેજ તે ગઢ સર કરી
લીધો. આ વેળા એણે પોતાના સિપાહીઓને સખ તાકીદ આપી કે કોઈ
તાબે થાય તો પણ તેની ઉપર દયા ન આણતાં તમામ કિલેદારોને તથા
વસતીમાંથી પણ જેની પાસે હથિયાર જોવામાં આવે તેને ઝભે જ કરી
નાખવા. એનાજ લખવા પ્રમાણે આ એક કાળ રાત્રિએ ૨૦૦૦ માણસ
વાઢયું ગયું હશે. નાસતા ભાગતા ગિયારા કેટલાક જણ એક દેવળમાં
ભરાઈ ગયા. તો એણે તે દેવળને આગ લગાડવી તેમાંના તમામ બાવા-
ઓને પણ પકડી પકડીને કાપી નખાવ્યા. બીજે એક કિલ્લો લીધો ત્યાં
પણ આવાજ રાક્ષસવેડા એણે ચલાવ્યા. આ જોઈ આખો ટાપુ
થરથર થઈ ગયો, અને બીજા કિલ્લાઓ ડબોડખ પોતાની મેજે
સરણ થવા લાગ્યા. આટલી સખી હવે પછી ઘણું લોહી વહેતું
અટકાવશે, એવું જે આ વેળા એવું પાર્લમેન્ટ ઉપર લખવું હતું
તે ખરું પડ્યું. હજી થોડા માસ સુધી લડાઈ ચાલુ રહી, અને તેમાં

શત્રુઓએ એક બે દાગુણુ યુદ્ધ કીધાં એ વાત ખરી, પણ અદ્ વખતથી આ ખંડનો સંઘળો ઉભરો શમી ગયો.

આયર્લાંડની વ્યવસ્થા—ગમે તે કહો, પણ કોમ્બેલની ભુદ્ધિ તો અસાધારણ ખરી. પાંચસો વર્ષથી આયર્લાંડ જીતાયો હતો, પણ એણે જેવો તેને જેર કરી નાંખ્યો તેવાં તે હજી કાઢીથી પણ થયો નહોતો. એણે તો હવે પછી આખા ટાપુની સંઘળી સત્તા તથા સમૃદ્ધિ ત્યાં જઈ વસેલા ટ્રાઈસ્ટ ટોના જ હાથમાં આવે એવા જખરદસ્ત ઉપાયો કામે લગાડ્યા. પ્રથમ તો એણે વહાણનાં વહાણ ભરી આઈરિશોને તેમની સ્વભૂમિ છોડાવી વેસ્ટ ઇંડીસમાં મોકલાવી દીધા. પછીથી એણે યુરોપ ખાતે સિપાહીગીરી કરવા જવાની આઈરિશોને પકાઈથી છૂટ આપી, એટલે બીચારા ઇંગ્લેન્ડના ભુલમે કંટાળી રહેલા ૪૦૦૦૦ આઈરિશો પરદેશમાં જઈ વસ્યા. એના જ અમલમાં મહા ભુલમી પણ સૌથી આખાદ કામ કરવામાં એ આવ્યું કે અલસ્ટર વગેરે ફળવંત પ્રગણાઓની સંઘળી જમીન દેશી ખેડુતો પાસેથી ખૂંચવી લઈ ઇંગ્લેન્ડે એકદમ વેચી કે આપી દીધી. થોડા વખતમાં આ ધનવાન ઇંગ્લેન્ડ જમીનદારોની મહેનતથી આયર્લાંડમાં ખેતીવાડીનું કામ ધમધોક્કારે વધી પડ્યું. નવા રસ્તાઓ ખંધાયા, ન્યાં ભુઓ ત્યાં નવાં ભભકાદાર મકાનો ઉભા થવા લાગ્યાં, અને ટુંકામાં આ જંગલી ઉજડ ટાપુએ એકદમ સુધરેલા આખાદ મુલકનું રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. અલખત આ સંઘળો દેખાવ ઉપરને જ હતો. એ સંઘળી સમૃદ્ધિ પેલા થોડા પરદેશીઓના જ સુખને સાર હતી. બાપડ દેશીઓનો આખો સમૂહ તો ભોંય ભાકા વિનાનો જઈ જઈ પેટને માટે મજુરી કરતાં મરી જતો હતો, તેના તો બહુ જૂરા હાલ થયા; અને હજી પણ એજ કારણથી ત્યાં એટલી ખેદિલી આત્મે છે કે ઇંગ્લાંડને હાલની પાદશાહી સત્તામાં પણ આયર્લાંડ એક કાંટાની જે પેઠે હમેશાં ખૂંચ્યા કરે છે, અને શાણા રાજકારભારીઓ એજ વિચારમાં ગુંથાયા રહે છે કે હવે શું કરવું કે આઈરિશ પ્રજા સુખી ને

સંતોષી થાય, અને ત્યાં જો દરરોજ આ બાંડરિસાદ ઉઠ્યા કરે છે તે બાંધ પડે. પણ અન્યાયનું કાળ છેવટે તો સાફ ક્યાંથી નીકળે ! સાફ તે સાફ, અને નકાફ તે પરિણામે નકાફ જ, એ કુદરતનો અટળ કાયદો કાનાથી ટળે ! પણ આ સમે તો કોંગ્રેસનું ધાર્મિક બંધન પાર પડ્યું એટલે આયર્લાંડ સંપૂર્ણ રીતે છૂટાયો અને ત્યાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈંગ્લેન્ડનું જોર એવું બંધાયું કે તે વખતથી એ ટાપુ ઇંગ્લાંડને ખરેખરો અધીન થઈ પડ્યો.

પણ આ બધું કોંગ્રેસે આ સ્વારીની વેળા જ કરી નાંખ્યું, એમ સમજશો નહિ. આ વેળા તો આયર્લાંડ પૂરો છૂટાઈ રહ્યો એટલામાં આ મોળી પડેલી લડાઈનું કામ પોતાની હાથ નીચેના એક સેનાપતિને સોંપી એને રફોટલાંડ તરફ દોડવું પડ્યું.

રફોટલાંડ-રફોટલાંડના લોકોએ રાજહત્યાની ખખર સાંભળતા જ બીજા આર્લ્સને પોતાનો રાજ પોકાર્યો હતો. પણ ધર્મચુસ્ત પ્રેસિડેન્ટરિયનોના હાથમાં સઘળી રાજસત્તા હોવાથી તેઓ આગ્રહ લઈ બેઠા કે એ આપણો પંથ સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી એની તરફથી આપણે કાંઈ પણ કરવું નહિ. એવામાં શરા મોન્ડ્રોસે આગળ પડી રાજનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. તેની સામે આ પ્રેસિડેન્ટરિયનો થયા, અને તેને યુદ્ધમાં હરાવી ફ્રાંસીએ દીધો. આર્લ્સે જોયું કે હવે આ પ્રેસિડેન્ટરિયનોને મેળવી લેવા એ સિવાય બીજો એક આરો નથી. તેથી પોતાના આપની પેઠે એ ફરી ગયો કે મેં કાંઈ મોન્ડ્રોસને મારે સાફ લડાઈ ઉઠાવવાની રજા આપી નહોતી, અને તમારો ધર્મ મને કબૂલ છે. એમ કહી તે રફોટલાંડમાં આવ્યો (૧૬ મી જુન ૧૬૫૦) આથી રાજ થઈ રફોટલાંડના સત્તાધારીઓ ઇંગ્લાંડ પર ચડાઈ કરવાને તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેઓ આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમની ઉપર જ સવારી કરવાનો પાર્કમેન્ટે હાવ કર્યો. આ વાત ફ્રેન્કસ જો થોડો બહોળ પ્રેસિડેન્ટરિયન મતનો હતો, તેને પસંદ પડી નહિ અને તેથી તેણે પોતાની નોકરીનું રાજનામું આપ્યું, અને કોંગ્રેસ તમામ લશ્કરનો કિપરી નીમાયો. એ નીમણૂક થતાની સાથેજ તે રફોટલાંડ તરફ ધસ્યો.

ડન્બારનું યુદ્ધ-લેસ્લી કરીને રફોટનો સેનાપતિ હોંશિયાર ને
 ખુલવી હતો. તેણે એને આવતો સાંભળી એડિનબરોની આસપાસને
 સધળો મુલક ઉઝડ કરી નાંખ્યો, અને તેથી ટવીડ ઓળંગીને કોમ્બેલ
 થી તર્ફ ગયો કે એને ધાસ કે દાણો કાંઈ મળી શક્યું નહિ. પણ
 કોમ્બેલે અગમચૂંકથી પોતાનાં વહાણ ત્યાં બોલાવી રાખ્યાં હતાં, તે
 વેને જે જોઈએ તે આણી આપવા લાગ્યાં. લેસ્લીએ પોતાનો મુકામ
 એક ધણી મજબૂત જગ્યાએ નાખ્યો હતો તે જોઈ કોમ્બેલ ચેતી ગયો.
 આ સ્થળે હુમલો કરવો કેવળ નાદાનીનું કામ છે. એણે આગળ
 પાવવા લેસ્લીને બહુ લલચાવ્યો, પણ એ પાકો સરદાર જ્યારે કાંઈ
 થયું હાથે નહિ, ત્યારે એણે જાનને પોતાનો પડાવ ડન્બાર આગળ
 ખેંચ્યો. લેસ્લીએ ધીમે ધીમે ખસી એની આસપાસના ઘાટ એવી
 રીતે ઘેરી લીધા કે હજારો જવાની સધળી ગાળીઓ બંધ પડી. અને
 ઉચ્ચ સ્થાને શત્રુઓ. હુમલો કરવાની હામ બીડે, તો ખરાબ થયા
 વેના રહે નહિ. એવામાં પાણી લાગવાથી કોમ્બેલનાં મણસો ટપો-
 પ મરવા માંડ્યા, અને જળમાર્ગે નાસી જવા સિવાય સલામતીને
 એકે રસ્તો એને રહ્યો નહિ. પણ એનું નસીબ બળવાન હતું. લેસ્લીની
 પાવકી યુદ્ધરિતિ તેની સાથેના ઉદ્ગ્રીબલ ધર્મ-મોઘકાને પસંદ પડી નહિ.
 તેમણે જૂમરાણુ ઉઠાવી મૂક્યું, કે જોયા શું કરો છો ! ચાલો, ચાલો !
 કે ઉતરી શત્રુનો આપણે સામટો જ સંહાર કરી નાંખીએ ! આ
 અધિક્ષાઓનું લશ્કરમાં જોર એટલું વધી પડ્યું કે પોતાને બિલકુલ
 પસંદ છતાં લેસ્લીને તેમનું કહ્યું કરવાની જરૂર પડી. હુમરાની
 ડર ઉપરથી શત્રુને ઉતરતા જોઈ યુદ્ધકલાપારંગત કોમ્બેલ એકદમ
 પાલી ઉઠ્યો કે અહો ! ઈશ્વરેજ તેમને આપણને હવે સ્વાધીન કરી
 દીધા ! ઘોડ પલટણુ જે સૌથી આગળ નીકળી આવી હતી તે મેદાન
 ઉતરી ન ચૂકી, એટલામાં તેની ઉપર કોમ્બેલે પોતાના તમામ
 લશ્કરથી ધસાવડો કર્યાં, અને તેઓ મરણીયા થઈ લડ્યા તોપણ તેમાં
 કાંઈ પડ્યું. “ઓ ! નાહા ! ઓ ! નાહા !” એમ પોકારી કોમ્બેલ

એવો ધાયો કે પેદળ જે મદદે આવતું હતું તે પણ ગભરાઇ ગયું. સૂર્યને ઉગતો જોઈ એ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી બાઇબલનાં વચનોમાં જોલી જિંદગી કે હવે ઈશ્વરને ઉડવા દો, અને એના શત્રુઓ તારાજ થઈ જનાર છે. અને ખરેખર એક કલાકમાં તે તારાજ થઈ ગયા. કનખારની આ નામીચી લડાઈમાં ૪૦૦૦ સ્કોટ જીવથી ગયા, અને આશરે ૨૫ હજાર કેદી પકડાયા (૩ જી સપ્ટેમ્બર ૧૬૫૦).

ગુસ્તરનું યુદ્ધ.—આ ફતેહથી રાજધાની (એડિનબરો) એના હાથમાં આવી, પણ આખા મુલકને વશ કરતાં કોમ્બેલને એક વર્ષ લાગ્યું. રાજ જે નાસતો હતો તેને ઝાલી રાખી સ્કોટ લોક પર્થમાં જઈ ઠર્યા. અને ત્યાં ૧૬૫૧ ના જાન્યુઆરી માસમાં એને રાજ્યાભિષેક કર્યો. શિયાળો ઉતર્યો પહેલાંજ કોમ્બેલ સ્ટર્લિંગ લેવા દોડ્યો, પણ તેમાં ફાળ્યો નહિ, અને હવા લાગવાથી સખ્ત મંદવાડ ભોગવવો પડ્યો. સાંજે થયો કે ગુસ્તર સ્કોટ લશ્કર સ્ટર્લિંગમાં પડેલું છતાં એણે પર્થ પોતાને તાબે કરી લીધું. આ સમે ચાર્લ્સે ઈંગ્લાંડ પર ચડાઈ લઇ જવાનું મોટું સાહસ આદર્યું. સ્ટર્લિંગથી એકદમ નીકળ્યો તે કંબરલાંડ લેકેશાયર, ચેશાયર, અને ઓપશાયર પ્રગણાઓ ચાંપતો ચાંપતો ગુસ્તર સુધી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જ પોતાના લશ્કરને થાક અવગણવા એણે થોડા દલાડા કાંટક મુકામ કર્યો. પણ અહીંઆ એની આશા ફળીભૂત થઈ નહિ. ટાઇપણ ઈંગ્રેજની એની પક્ષે ઉભા થવાની હિંમત ચાલી નહિ. આણી તરફથી કોમ્બેલ, જે જનરલ મન્ડના હાથ નીચે ૬૦૦૦ માણસ સ્કોટલાંડમાં મૂકી ક્યારેના ચાર્લ્સની પૂઠે દોડ્યોજ આવતો હતો તેની મદદે નવું લશ્કર પાર્લમેન્ટ મોકલ્યું. કોમ્બેલે આવી ગુસ્તરના કિલ્લા સર કરી લીધા, અને પછી શહેરમાં ચાર્લ્સનું લશ્કર હતું તેની ઉપર જખરદસ્ત હલ્લો કર્યો. કનખારના યુદ્ધની વરસગાંઠને દલાડે જ આ લડાઈ પણ થઇ, અને તેમાં એનો પૂર્ણ વિજય થયો. સ્કોટ લશ્કરમાંનું ભાગ્યે એક માણસ મુઆ કે કેદી પકડાયા વિના રહ્યું હતો. ચાર્લ્સ જીવ લઇ ને નાકો તે

એમ તેમ કરતાં હજારો વેપ બદલતો અને ઝાડી જંગલોમાં ભરાતો દરિયા કિનારે જઈ પહોંચી ફ્રાન્સમાં ઉતરી પડ્યો.

આ હારથી રાજપક્ષના હાથ સર્વત્ર ભેંચે પડ્યા. જનરલ મન્ના હાથ નીચે ૬૦૦૦ માણસ એ રફોટલાંડમાં મૂકી આવ્યો હતો તેણે જલદીથી આખા દેશને નરમ ઘેંસ કરી નાંખ્યો. પ્રતાપી પ્લેન્ટાઈનનેટ રાજઓથી પણ જે દેશ વશ થયેલો નહિ, તે ક્રોમ્વેલના અમલમાં છેક પરાધીન થઈ રહ્યો. ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટ એને કાયદા બાંધી આપતી, અને ઇંગ્લાંડના ન્યાયાધીશો અહીં આ આવીને ધનસાફ કરી જતા, પણ એનાથી જરા પણ ચૂંકે ચાં થઈ શકતું નહિ. બેશક ટુંકામાં, ક્રોમ્વેલે પોતાનો અમલ ઇંગ્લાંડ રફોટલાંડ અને આયર્લાંડ ત્રણે ઠેકાણે એવો મેજબુત બેસાડ્યો કે એવું એક ચક્રે રાજ્ય ક્રાઇએ પણ પહેલાં ક્યું નહોતું એમ કહીએ તો તેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. હવે ત્રિદેશ સાથના વધરાઓમાં એણે કેવાં પરાક્રમ કર્યાં તે આપણે જોઈએ.

વિદેશ વિગ્રહ—હોલાંડ જે લંડાઈ ઉઠાવવાને હજી આંચકા ખાતું હતું, તેને પાર્લિમેન્ટ ક્રોમ્વેલની સલાહ ઉપરાંત નાકાનો કાયદો કાઢી તેમ કરવાની ફરજ પાડી. એ કાયદામાં એમ હતું કે જે દેશનો માલ હોય તે તે દેશના વહાણમાં આવતો હોય તો જ ઇંગ્લાંડ, રફોટલાંડ અને આયર્લાંડમાં ઉતરવા દેવો, અને નહિ તો તે ઇંગ્લિશ વહાણમાં જ આવવો જોઈએ. આ નેવિગેશન એક્ટથી ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ એકદમ વધવા માંડ્યું. પણ એનું પરિણામ એ જ થાય કે વલંદાઓ જે આ સમે દેશ દેશનો માલ ત્યાં લઈ આવતા હતા, તેનો એ સઘળો વેપાર યડી ભાંગે. વળી ઇંગ્લિશ ચેનલમાં જે પરદેશી વહાણ આવે, તેણે પોતાના રાજ્યનો વાવટો ઉતારી ઇંગ્રેજ વહાણને સલામી આપવી, એવું જે એમાં હતું તે વલંદાઓને બહુ જ અપમાનકારક લાગ્યું. આથી લડાઈ જાગી, તે બે અઢી વર્ષ ચાલી, તેમાં ઇંગ્રેજ નાકા-વિધિપતિ બંધકે ઇંગ્રેજ નામને સારું દીપાવ્યું, પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશોએ માંહો

મહિ વહી મરવું એ કોમ્બેલને પસંદ નહોતું, તેથી એણે હોલાંડ જોડે સલાહ કરી નાંખી, એટલું જ નહિ, પણ રવીડન, ડેનમાર્ક રિવટઝલાંડ વગેરે પ્રોટેસ્ટન્ટ મુલકો સાથે ગાઢી દોરતી બાંધી એ યૂરોપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પક્ષનો ઇલિઝાબેથની પેઠે અગ્રણી થઈ પડ્યો.

આ વેળા યૂરોપમાં ઈઝ્લાંડનું નામ એણે એવું જોરાવર કરી મૂક્યું, કે ફ્રાન્સ ને સ્પેન એની સાથે સંધિ કરવાને માટે મહા મથન કરી રહ્યા. એણે ફ્રાન્સનાં કહેણ કબૂલ રાખ્યાં, અને સ્પેન સામેના વિગ્રહમાં જોડાયો. આનું ફળ એ થયું કે જામેકાનો ટાપુ તથા ડનકર્ક શહેર ઈંગ્રેજોને મળ્યાં, તથા દેશાવરમાં ઈઝ્લાંડનું નામ એવું પ્રકાશી ઉઠ્યું કે કોમ્બેલના કદામાં કદા શત્રુને પણ એ બાબત તો તેનાં છૂટે મોંએ વખાણ કર્યા વિના ચાલતું નથી. પણ હવે દેશની અંદર એની રાજનીતિ કેટલી ફતેહ પામી, એટલે, લોકોની મરજી વિરુદ્ધ જે રાજ્યરચના એણે સ્થાપવા માંડી તેનું શું થયું તે આપણે જોઈએ.

જગતનો ફિટકાર—ચોતરફથી આ રાજહત્યારા લોકપર વરસી રહ્યો હતો. આ અધોર કૃત્યની ખબર સાંભળતાં આખા યૂરોપખંડને ચીતરી જ ચઢી ને સઘળે ઠેકાણે ફિટફિટ થઈ રહ્યું. પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો તો કેથોલિક કરતાં પણ એ કામનો ફિટકાર વધારે બતાવવા લાગ્યાં. બાણે બીહીતા હોય કે રખેને આપણે પણ ઈઝ્લાંડ જેવા વિપરીતવિચારી ગણાઈ જઈશું. સઘળાં પરદેશી રાજ્યોએ તિરસ્કારથી ઈઝ્લાંડ ના એલચીઓ કાઢી મુક્યા એ તો આપણે પાછળજ કહી ગયા છીએ.

જો દૂર યૂરોપમાં આટલો હાહાકાર થઈ ગયો, તો ખુદ ઈંગ્રેજો ના મન કેવાં ઉથલબે થઈ ગયાં હશે તે કહેવાની જરૂર નથી. આખો દેશ આંખ ફાડીને જોઈને જોઈજ રહ્યો, અને શું પ્રલયકાળ પાસે આવ્યો છે એમ બધાને ભાસ્યું. પ્રજાસત્તા વાદી નિરંકુશીઓ સિવાય બધા લોક “ગળ્ય ગળ્ય” કહીને આખો દહાડો નિસાસા મર નિસાસા નાખવા લાગ્યા. આ પ્રજાસત્તાકીઓ બધાની આંખે ઢેલ્ય કરતાં પણ દુષ્ટ ને બીહામણા દેખાતા. આ સર્વબાપી મનોભાવ

મંડળ રાજકારભાર ચલાવવાને નીચું હતું તેમાં પણ જણાયો. પહેલી જ બેઠકે તેમણે એવા સોમન લેવાની તો ના કહી કે અમને આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તથા રાજવંશ કબૂલ છે. ન્યાયાધીશોમાંથી અધી-અર્ધ રાજનામું આપી ચાલતા થયા. અમે આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને વફાદાર રહીશું એવી જ્યારે કબુલતા લેવા માંડી ત્યારે હજારો સરકારી નોકર તથા પાદરીઓએ ચોખ્ખી ના પાડી. લોકવિચાર એટલો વિરુદ્ધ હતો કે લંદન શહેરમાં છેક મે મહીના સુધી પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું જાહેરનામું કાઢવા પાર્લમેન્ટની જરા પણ હિમત ચાલી નહિ. આવા દુનિયાના દિટકારની વચમાં પેલી બવાએલી ખવાએલી પાર્લમેન્ટ કેવી રીતે પોતાનું કામ ચલાવી શકે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

હુંડી પાર્લમેન્ટ—કર્નલ પ્રાઇડના જુલામ પછી પાર્લમેન્ટમાં આશરે સોએક જ માણસ રહ્યા હશે, અને તેમાં હાજર તો ભાગ્યે પચાસ પણ થતા. એ ખરી પાર્લમેન્ટનું માત્ર હુંડું જ હતું, અને તેથી લોકો એને તિરસ્કારમાં હુંડી પાર્લમેન્ટ કરીને કહેતા. આ હુંડાથી દેશનું રાજ્ય ચલાવવું, એવો વિચાર આ સેનાનો મૂળથી જ નહોતો. મૂળથી જ એને રહેવા દીધું, ત્યારે એવી શરત કરી હતી કે માત્ર બીજી રીતસરની પાર્લમેન્ટ ઓજાવવાનો બંદોબસ્ત કરી તમારે તમારી મેળે તાકીદથી ચાલ્યા જવું. પણ માણસના હાથમાં અધિકાર એકવાર આવ્યા પછી તેને તે છોડવો ગમતો નથી. તેથી પોતે વિસર્જન થવાની વાત તેમણે ટાલેલ ચડાવી. આ જોઈ લશ્કરમાંના પેલા સમ-ચહેદકો (Levellers) એ પાછા અધીરા થઇ બંડ ઉઠાવ્યું (૨૭ મી માર્ચ ૧૬૪૯). કોમ્વેલે આ બંડને તાકીદથી બેસાડી દર્ધ લશ્કરને બરોસો આપ્યો કે પાર્લમેન્ટ વિસર્જન થવાના જ વિચારમાં છે. એવામાં આયર્લાંડે બંડ ઉઠાવવાથી એને ત્યાં જવું પડ્યું, અને ત્યાંથી પરવાર્યો ત્યારે એ સ્કોટલેન્ડમાં રોકાયો. અહીં વર્ષે આવીને ભુએ છે તો એ ખાઈ બદેલી પાર્લમેન્ટ હજી પણ માંહેમાંહે તકસરો કરી વખત જ ગાળ્યા કરે છે. કોમ્વેલે જાતે જઈ બહુ મથ્યો ત્યારે માત્ર

એ મતના જ વધારાથી એ પાર્લમેન્ટને વિસર્જન થવાનો ઠરાવ પસાર થઈ શક્યો, અને તે પણ બીજાં ત્રણ વર્ષ સુધી એ રહે એવી એક કલમ તેમાં વધારી ત્યારેજ (અક્ટોબર ૧૬૫૨) આ ત્રણ વર્ષની મહેતલ આ હુંડી પાર્લમેન્ટે લશ્કરની સત્તા તોડી નાંખવાના હેતુથી જ રાખી હોય એમ જણાય છે. તેમણે હોદ્દામાં સાથે એવું ધારીને ટંટો વહોરી લીધો જણાય છે કે જો એ નિમિત્તે આપણા હસ્તક નૌકા-સૈન્ય ઉભું થાય તો પછી આ નિરંકુશી સેનાને કહાડી મુકતાં થોડી દહેશત રહે. લશ્કર ઓછું કરવાનો ઠરાવ તો એણે કર્યો પણ ખરો. આ વાત પણ કોમ્બેલે કબૂલ રાખી, પરંતુ એની શરતે કે નવી પાર્લમેન્ટ મોલાવવાનું ધારણ મુકરર કરી એ હુંડીએ તો વિસર્જન થવું જ. આ ધારણ મુકરર કરવામાં આ લે.બી પાર્લમેન્ટે એવી કલમ નાંખી કે લ'લના જે અમો સમાસનો છીએ તે તો કાયમ રહીએ અને વળી નવા સભાસદોની ચૂંટણી બરાબર છે કે નહિ તેનો ફરિયાદ પણ અમારે જ હ.થ રહે. લશ્કરના અમલદારો જે લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં ચૂપ જ બેઠા હતા તેમણે આ સમે બેળા થઈ આ કલમોની સામે મજબૂત વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ તેમને ન ગણગારી પોતાનો ધારેલો જ ઠગવ પાર્લમેન્ટ પસાર કરી નાખવા તૈયાર થઈ. આ સાંભળી કોમ્બેલને ગુસ્સો ચડ્યો. એક દુકડીને સાથે લઈ તે ત્યાં ગયો, અને અંદર જઈ થોડા વખત સુધી બેઠા બેઠા બધા તમાશો બેળો. ‘આ બિલ પસાર થાય ?’ એવો છેવટનો સવાલ ન્યારે પૂછ્યો, ત્યારે એણે સિંદની પેટે ગર્જના કરી બધાને ખૂબ ઝાપટી નાંખ્યા. અને પછી “ જાઓ ઘેર બેસો, વધારે પ્રામાણિક માણસોને તમારી જગાએ આવવા દો,” એવું કહી એ હુંડી પાર્લમેન્ટને કહાડી મુકી બારણે તાળું દેવડાવ્યું. (૨૦ મી એપ્રિલ ૧૬૫૩). આ સાંભળી લશ્કર, નૌકાસેન તથા ઇંગ્લાંડના મોટાં મોટાં નગરમંડળોએ હરખબેર એની ઉપર શાઆતીપત્ર મોકલ્યાં. કોમ્બેલ લખે છે કે એમને કહાડી મૂકવાથી એક ફૂટર પણ ભર્યું નહિ.

હજી પણ કોમ્બેલ કે સેનાનો વિચાર લશ્કરી રાજ્ય ચલાવવાનો

હોય એમ જરા પણ જણાતું નથી. આ પાર્લમેન્ટને કાઠી મૂકવી પડી, તો તેણે તુર્ત જ તેને ઠેકાણે બીજી બોલાવવાનો વિચાર કર્યો. હાલ પાર્લમેન્ટને બોલાવી શકે એવી કાયદેસર સત્તા ધરાવનાર તો કોઈ પણ રહ્યું નહોતું. માટે કોમ્વેલે સેનાધિપતિની રૂએ દેશમાંથી દોઢસોએક માણસને ચૂંટી કહાડી તેમની કામચલાઉ પાર્લમેન્ટ બનાવી અને તેમની મુદત બાંધી આપી કહ્યું કે તમે રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવવા બાબતનો કાયદો ધડો. આ બેરબોનની પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે. કેમકે તેમાંના એક સભાસદનું *બેરબોન એવું હસામણું નામ હતું. એ પાર્લમેન્ટ તો પોતાને જે કામ માટે ભેગી કરી હતી તેને પડતું મૂકી ખરી પાર્લમેન્ટનાંજ બધાં કામ ધમધાકારે ચલાવવા મંડી, અને થોડા વખતમાં છેલ્લી પાર્લમેન્ટ કરતાં પણ દેશમાં ભારે પોકાર ઉભો કરી મૂક્યો, અગર જો બેશક એની દાનત તેના જેવી સ્વાર્થી કે લુચ્ચાર્ધની હતી નહિ. આ સભાસદો તો ફક્ત ફરજ સમજનારા પેલા ભક્તજનો હતા. તેઓ તો ફરજ જોઈને જ વર્તનારા, અને ફરજની વાત આવે ત્યાં સગા બાપની પણ શરમ રાખે નહિ એવા હતા. આવા માણસો ગમે એટલા સ્તુત્ય, પણ વ્યવહારમાં તો ઘણી વખતે વિપ્નકારક માલમ પડે છે, અને તેનું કારણ છે. બુદ્ધિ તો કપાળે કપાળે જુદી હોય જ અને જો જોને જોને જુદું સમજાયું તે બધા ફરજના વિચારથી પોતાનો કક્કો જ ખરો કર્યા કરે, તો કોઈ કાળે પણ તેઓ એકમત થઈ સાર્વાજનિક કામો કરી શકે નહિ. ફરજ સમજી પોતાના વિચાર જાહેર કરવા એ એક જુદી વાત છે, અને તે વિચારને આંધળાની પેઠે બાઝી રહી બીજા બધાથી જુદા પડી જંગ જ ઉડાવવો એ જુદી વાત છે. એક બીજાના વિચારને માટે ઔદાર્યથી છૂટ મૂકતાં આવડે તો જ મંડળીઓ ચાલી શકે છે. અને આવું ઔદાર્ય એ તો પોતાના વિચારને સ્વતંત્રતાથી વળગી રહેવા કરતાં પણ બહુ ઉચ્ચો સદ્ગુણ છે. પણ જવન તો લોકને અવરોધનું કારણ થઈ પડે છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ

---

* એનો અર્થ ઇંગ્લેન્ડમાં ખુલ્લી હડ્ડી એવો થાય છે.

આંખ મીચી આખા દેશકાળની સામે પોતાનું વહાણ એવું ઝોકાવે છે કે પડે તેમની તથા વખતે તમામ દેશની ખરાબીજ થાય છે.

આ પ્રમાણે જ એ ભગતડી પાર્લમેન્ટે કયું. તેમને એટલો પણ વિચાર નહોતો કે મોટા ફેરફારની વાતો તો રીતસરની પાર્લમેન્ટને માટે જ રહેવા દેવી જોઈએ. તેમણે તો ટપોટપ જુની કહેણી રહેણીથી કેવળ ઉલટા જ નવા નવા કાયદા દરરોજ પાર્લમેન્ટમાં રજૂ કરવા માંડ્યા અને તે ઉપર માંહોમાંહે ભારે રજુસંગ્રામ ઉઠાવી બેઠા. અમે સમજીએ છીએ કે એમાંના કેટલાક કાયદા વસ્તુતઃ બહુ સારા હતા. પરંતુ જ્યાં જ્યાં આજ પૂર્વે પણ ઇંગ્લાંડમાં હાખલ થઈ શક્યા નથી તે સુધારા આ અર્ધ જંગલી કાળમાં ઇંગ્રેજોને ભડકાવી ભયભીત જ કરી નાખે એમાં શી નવાઈ? એાતર્કથી પોકાર ઉઠ્યો કે દેશનો તમામ કાયદો, ધર્મ, વિદ્યા, અને સમૃદ્ધિ એ સર્વેને આ અભણ જનનાઓ નિર્મૂળ કરવાનું જ ધારી બેઠા છે.

કોંગ્રેસને પણ આવું ઉચ્છેદકપણું બિલકુલ પસંદ નહોતું. એનો વિચાર તેમની માર્ગે રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવી રાજ્યને ખરાબર થઈ પડવાનો હતો. પણ આ લોક તો કાંઈ થાળે પડ્યું હતું તેને પણ ક્યાનું ક્યાં ઉઠાડી મેલે એવા નીકળ્યા. હવે કરવું શું તેના જ એ વિચારમાં હતો. એવામાં એની તર્ફના કોઈ સભ સહે લાગ જોઈ પાર્લમેન્ટમાં એકાએક એવો ઠરાવ કરાવી લીધો કે સેનાધિપતિએ અમને જે સત્તા આપી છે તે અમે અમારી મેળે પાછી એને સ્વાધીન કરી દઈએ છીએ (૧૩ મી ડીસેમ્બર ૧૯૫૩).

આમ થવાથી એ ઉચ્છેદીયાઓનું તો કાટ ગયું. પણ હવે રીતસરની પાર્લમેન્ટ બોલાવવાનો અધિકાર પોતાના જ હાથમાં લેવા સિવાય કોંગ્રેસને શી બે ઉપાય રહ્યો નહિ. એટલું સાફ હતું કે પાછલી પાર્લમેન્ટ એક નવા રાજ્ય મંડળની નીમણુંક કરતી ગઈ હતી. તેની માર્ગે એણે એક રાજ્ય વ્યવસ્થાપત્રક તૈયાર કરાવ્યું.

ચૂંટણીનું ફેરફાર—તેમાં પાર્લમેન્ટ બોલાવવાના નિયમ આ

પ્રમાણે મુકરર કર્યા હતા. ફેબ્રુઆરી અને ફેબ્રુઆરી એટલે જેમણે રાજપક્ષે રહીને લડાઈ કરી હોય તે એ જે સિવાય સઘળાને ચૂંટણીનો હક્ક આપવો, વિશેષ હક્ક કહાડી નાખવા, અને ૨૦૦ પૌન્ડની સ્થાવર કે જંગમ મિલકત જેને હોય તે સઘળા ચૂંટણીમાં પોતાનો મત આપી શકે, જે ગામડાં ઉજડ માં ઉજડ જેવાં ચર્ચ મયાં હતાં અને જેને નષ્ટ કે ગળતારનાં ગામ કહે છે તેની પાસેથી ચૂંટણીનો હક્ક લઈ લેવો, અને કેટલાંક ગામો જે આ સમે મોટાં ચર્ચ મયાં હતાં તેને તે આપવો.

આ ફેરફાર ધણોખરો તો જૂની પદ્ધતિમાં પસંદ કરવા લાયકજી સુધારો હતો. મેન્ચેસ્ટર, લીડસ, હેલિફાક્સ વગેરે જે હાલ મોટાં ચૂંટણીનાં સ્થળો ગણાય છે અને જે આ સમે પણ સારી આબાદીપર આવેલાં હતાં, તેને ચૂંટણીનો હક્ક મળ્યો એ કાંઈ પણ નિષ્પક્ષપાતી માણસથી ગેરવાજબી કહેવાશે નહિ. તેમજ જે ગામમાં એકે છપરે રહ્યું ન હોય અથવા બીજાં જમીનદારના દશ વીસ ખેડૂતો જ હાલ રહ્યા હોય, તેને ચૂંટણીમાં સમેત રાખ્યા કરવું, એ પેલા જમીનદારને માત્ર રાજ્યમાં ગેરવાજબી સત્તા આપ્યા બરાબર જ હતું. નષ્ટ ગામડાં બાબતનો સુધારો આ ધોરણે જ સવાસો વર્ષ પછી પ્રખ્યાત પિટે આરંભ્યો, અને ઝોગણીસમા સૈકામાં તે અમલમાં આવ્યો. પણ આ સમે તો લોકો આ વાજબી સુધારાને મોટો જીલમ ગણ્યો, અને પાછળથી મોટો વાંધો ઉઠ્યો કે આવી નવતર રીતે પાર્લિમેન્ટ મળેલી તે ફેસની પાર્લિમેન્ટ જ કહેવાય કેમ ? પણ એ બધાનું મુખ્ય કારણ તો એ જ કે આડે લાકડે આડો વેદ. બજાતકારે કાંઈ આપણું બહુ કરે, તોપણ તે સાફ લાગતું નથી.

ફેરફાર—રાજ્યસંડળ આલખી જ બવસ્થા કરીને જેસી પ્રજાને લેતા, તો તે વાજબી કહેવાત. રાજ્યસંધાન કેવા પ્રકારની કરણી કે ફાંસી માર્ક મેન્ટના જ કારણ ઉપર રાખવું હતું. પણ તેમણે માર્ક

કે એ પાર્લમેન્ટ મળે તે દરમ્યાન રાજ્ય ચલાવવાનું ધોરણ જોઈએ અને મનમાં એમ પણ ખરું કે આપણે આપણને ફાવતી રાજ્યરચના એકવાર કરી મૂકવી એ જ ઠીક.. આ રાજ્યરચનામાં ઠરાવ્યું કે કોમ્પેક્સ એની જીદગી સુધીનો દેશરક્ષક થાય, દેશરક્ષકે ૨૧ મંત્રી રાખવા, અને તેમની સલાહે રાજ્ય ચલાવવું. દેશરક્ષક મંત્રીઓને નીમે ખરો, પણ પછી તેમાંના કોઈની બરતર્ફી તો તે બધાની સંમતિથી જ થઈ શકે. તેમની મંજૂરી વિના બીજા દેશોની સાથે સંધિવિગ્રહ તથા દેશમાં મોટા હોદ્દાની નીમણુંકો કરી શકાય નહિ. ત્રણ ત્રણ વર્ષે તો એણે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવી જ, અને પાર્લમેન્ટની રજા વિના એનાથી ક્યારે પણ કર મૂકાય નહિ. કાયદો પાર્લમેન્ટની મંજૂરીથી જ થાય, અને પાર્લમેન્ટનો કરેલો કાયદો દેશરક્ષક મંજૂર ન રાખે, તોપણ તે ૨૦ દહાડા વીત્યા પછી મંજૂર જ છે એમ ગણાય.

આ રાજ્યરચના પણ વસ્તુતઃ જોવા જઈએ તો કાંઈ ખોટી નથી. જે જૂની પદ્ધતિ ઇંગ્લેન્ડને આટલી બધી પ્રિય હતી, તેની જ એ નકલ છે. માત્ર અહીં આ રાજ્યને માટે દેશરક્ષક એવો શબ્દ વાપર્યો છે. એકને અનેકની, એટલે, રાજ્ય ને પ્રજાની સત્તાનું સંમિશ્રણ જે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યરચનાનું ખાસ લક્ષણ, તે બરાબર એમાં જળવાયે રાખેલું જણાય છે. જૂની પદ્ધતિ કરતાં જેટલો એમાં ફેર છે, તે સંધર્ભે પ્રજાનાજ લાભનો છે. એકને સર્વોપરિ સત્તા આપી પણ તેને એવો બાંધી લીધો કે તેનાથી લોકવિરુદ્ધ જઈ શકાય નહિ. કાનૂનકાર [Legislative] ને શાસનકાર [Executive] નાં કાંમ તદ્દન જુદાં પાડી નાંખ્યાં. અને વિશેષ એ કે મુખ્ય શાસનકારને અધિકાર મંત્રીમંડળની અપૂર્વ સત્તાથી મર્યાદિત અને બચરહિત કરી મેલ્યો. વળી, આ રાજ્યરચના આ સમે ઇંગ્લાંડમાં જે અતિપર બચેલા એ હિલ્લત મત ચાલતા હતા તે બનેલો વચલો માર્ગ હતો. હાહડત પ્રજાસત્તાકીઓ અનેકની જ સત્તા સ્થાપવાને તદ્દપી રચા હતા, તેમ

જ હાલ દયાઈ મયેલા પશુ લાગ આવે ફૂદી પડવાને તત્પર થઈ રહેલા રાજભક્તો એકની જ સત્તા ઉપર દ્વિદા હતા. અનેકની અમર્યાદિત સત્તા શી ખરાબી કરે છે, તે લાંબી પાર્લિમેન્ટનાં ચરિત્રો ઉપરથી ખરાબર સમજાય છે. એકની સત્તા તો, દુનિયાના તમામ ઇતિહાસો પોકારીને કહે છે, કે પૂરતા બંધનો વિના વિનાશકારી છે જ. પ્રજાનું સુખ એકને અનેકની સત્તાના ચોગ્ય સંમિશ્રણમાં જ રહેલું છે. હાલ ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય જુદે આકારે પણ લગભગ આ વ્યવસ્થાપત્રકની મર્યાદાથી જ ચાલે છે, અને તેમ છે તો જ તે દુનિયાની રાજ્યપદ્ધતિઓમાં સર્વોત્તમ નીવડી શક્યું છે.

આવી રાજ્યરચના, ફ્રાંકડો ઇતિહાસકર્તા મેકોલે સમજાવે છે તેમ, કોમ્બેલે દેશહિત બુદ્ધિથી જ ઉપજાવી કાઢી, કે બીજા કેટલાક કહે છે તેમ, એની અંદરખાનેની મતલબ પોતાનો રાજ્યચોલ તૃપ્ત કરવાની જ હતી, એ મુકરર કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. પણ આ વેળા ઇંગ્લાંડના લોકોને તો એમ જ લાગ્યું કે આ બધી ફક્ત રાજ્ય પ્રચાવી પાડવાની જુક્તિઓ છે, અને હવે પછી એણે પાર્લિમેન્ટ સાથે જે વર્તણુક ચલાવી તે ઉપરથી તેમના વિચારને પૂરતો ટેકા મળ્યો.

પહેલી પાર્લિમેન્ટ—કોમ્બેલે ઉપલી વ્યવસ્થાને અનુસરી બેલાવી તેમાં તો એની ભાવના શુદ્ધ અને પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવનારી જ જણાય છે. ચૂંટણી કરનારા ઉપર એણે કાંઈ પણ લાગવગ કે બળાત્કાર વાપર્યો નહિ, અને તેમ ન કર્યાની મોટી સાબીતી આ પાર્લિમેન્ટ જાતે જ છે. ધર્મચુસ્ત પ્રેસ્બિટેરિયન તથા ઉછૂંખળ પ્રજા-સત્તાકી, જે બંને એના આ સમે હડહડતા દુશ્મનો થઈ રહ્યા હતા, તે આ પાર્લિમેન્ટમાં ભરપટ્ટે આવ્યા. તેમ જ રાજપક્ષની છૂપી પણ જખ્ખર લાગણીવાળા માણસોનીયે એમાં કાંઈ ખોટ નહોતી. ટુંકમાં, ઇંગ્લાંડની ભિન્ન ભિન્ન વસતીને અનુસરતાજ એ સલાસદો હતા, અને જેને ખરી દેશની સ્વતંત્ર પાર્લિમેન્ટ કહી સમજ તેવી એ હતી. એવી સ્વતંત્ર પાર્લિમેન્ટ પહેલાં કોઈ પણ

રાજ્યએ ભેગી કરી નહોતી. અને એ તુર્તજ પોતાનું સ્વતંત્રપણું બતાવવા લાગી. જેની રૂએ તો તે ભેગી થઈ હતી, તે જ વ્યવસ્થાપન કરવાનો મંત્રીમંડળને અપ્તીયાર નહોતો એવી તકરાર તેમણે મૂળ મંડાલમાં ઉઠાવી. કોંભેલે કહ્યું, કાયદાની ખારીકીનો એ કૃત્યલો તમે હાલ કાચળે ઘાલી મોટાં મોટાં સંધિવિગ્રહનાં તથા રાજ્યવ્યવસ્થાનાં જે કામો ચડી ગયાં છે તેનો પહેલો નિકાલ આણો. પણ આ મમતી લોકે એને ગણકાર્યો નહિ. ત્યારે એણે હુકમ કર્યો કે એક પુરુષ ને પાર્લમેન્ટની જે સંયુક્ત રાજ્યવ્યવસ્થા અમે ઈરવી છે તે તો નહિ જ ફેરવાય, અને નહિ ફેરવું એવી જે પ્રતિજ્ઞા લેશે તેને જ હું પાર્લમેન્ટમાં ખેસવા દઈશ. સૌએક જથ્થુ સિવાય બાકીના બધા આ સરત કબૂલ કરીને રહ્યા, પરંતુ તેઓ પણ એ વ્યવસ્થાપન પાર્લમેન્ટ હસ્તક મંજૂર થયા વિના કાયદેસર ગણાય નહિ એમ કહી, તેને કક્ષમે કક્ષમે લઈ ચૂંથવા ખેડા, અને એનો નિકાલ આવતાં સુધી અમલની રીત પ્રમાણે નાણાં આપવા બંધ કર્યાં. લશ્કર પમારને માટે ક્યારનું ખૂમાખૂમ પાડી રહ્યું હતું, રાજપક્ષનાં બંડ પાછા દેશમાં ઉઠવાની તૈયારી જણાઈ. પાર્લમેન્ટની આડાઈનું જ આ પરિણામ છે એમ ધારી, કોંભેલે ગુસ્સે થઈ તેને કહાડી મૂકી. (જન્યુઆરી, ૧૯૫૫).

કોંભેલનું આ કામ જેવું આપખુદીનું તેવું જ ખેવકુશીનું હતું. જે બંડ ફિસાદોની એણે દહેશત રાખેલી, તે તો ઉલટાં યોગજીવ એના આ કૃત્યથી ઊડ્યાં. એના જળ્પરદસ્ત લશ્કરે તે અપડીમાં સમાવી નાંખ્યાં એ ખરૂં, પણ હવેથી હું કાયદેસર રાજ્ય કરું છું એમ કહેવાનું એને બહાનું રહ્યું નહિ, અને એના અમલે ઉઘાડું આપઅખત્યારી અથવા લશ્કરી રાજ્યનું રૂપ પકડ્યું, કે જે ભેદને સમજાની નજર રાજકુળ તરફ સ્વાભાવિકપણે તણાઈ. અધાને લાગ્યું કે આ તો ખૂબી કાલ્તાં ઊઠે પેઠું. રાજાનો આપઅખત્યાર રોકવા જતાં આ તો આપણે કેવળ આપખુદી બરેલા લશ્કરના જ હાથમાં ફસાઈ પડ્યા.

એના કરતાં તો ચાલ્સ જોવાની આપખજિતમારી પણ સારી એમ મથુને લાગવા માંડ્યું.

હવે જોવાનું એ રહ્યું છે કે આ લશ્કરી અમલ કેમ અને ક્યાં સુધી ચાલ્યો. ખરૂં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તો સમસ્ત પ્રજાની અભિનુચી વિના સ્થાપન થઈ શકે નહિ જ એ વાત આપણે પાછળ વર્ણવેલા અનાવો ઉપરથી સાબીત થઈ ચૂકી.

લશ્કરી રાજ્ય હવે ઈંગ્લાંડમાં કોમ્બેલે ચલાવવા માંડ્યું. ફેશના ૧૦ લાખ પાડી અક્રેકા સેનાપતિના હવાલામાં તે સોંપી દીધા. એ સેનાપતિએ શહેનશાહી સત્તાપની પેઠે ચાહે તેને પકડતા ને ચાહે તેને છોડતા. રાજપક્ષવાળાને પ્રથમ કાયદાથી સામાન્ય માણી અપાર્થ ચૂકેલી, તોપણ આ વખતે તેમની ઉપજ ઉપર કોમ્બેલે દશાશ વેરો નાખ્યા. પોતાના જ એક અગ્નિચારથી મળ્યાંમાં આવે તેમ કર હિંદુસ્તાનમાં આવી, અને એ કામ કાયદેસર નથી, એવી હુમ્પડનની પેઠે એક પછે ફરીયાદી માંડી, ત્યારે તેની તકથી જ વકીલ થયો હતો અને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધા ! આવા બુલમથી કાયર થઈ બોલે ચોપાનીયાંના અકારમાં બારે પોકર કિલ્લાવી મૂક્યો. દરરોજ પોકર ચાડતાં સેકડો નવાં નવાં ચોપાનીયાં નીકળવા લાગ્યાં. આ જોઈ આ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે એવું એક જાપખાના ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખનારૂં ખાતું બેસાડ્યું કે તેની રજા વિના કોઈથી કાંઈ જપાઈ શકે નહિ !

કોમ્બેલેનો રાજ્યનીતિ તોપણ બહુધા ઉંચા પ્રકારની, મહી ને દીર્ઘદષ્ટિ બરેલી હતી અને એનો અમલ ખીજી સુધુળી રીતે ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ધણેજ કીર્તિવંત છે. એના જોવા બદોખસ્ત ને ઈન્સાફ તો ઈંગ્લેન્ડે પહેલાં બાએજ દોઢો હતો. એના વખતમાં સર્મનો બજાલકાર કાઢની ઉપર પણ હતો નહિ, અને કૃષિસિદ્ધિ સિવાય અજાપરાને તો ફરે પણ પહેલાં કાંઈ કાંઈ મળેલી નહિ એવી એણે આપી હતી. મહુદીઓ, જેને ખિસ્તી ભોલ પરંપરાથી જ મર્મભુજો

મજુતા આવ્યા હતા, તેને લાંદનમાં સમાજ બાંધવાની પહેલ વહેલી છૂટ મળી તે આ કોમ્પેલના જ અમલમાં. દેશના બહોળસ્ત માટે તો રાજપક્ષનો એક પરમમિત્ર જ પોતાના પુસ્તકમાં લખી ગયો છે કે એની આપઅપ્તીઆરીનાં એ આઠ વર્ષ અમે હમેશાં ધણી સમાધાની તથા આબાદીનાં ગણીએ છીએ.

ઈંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ ને આયર્લાંડ એ ત્રણ ઠેકાણે જેવું એણે એકથકે રાજ્ય ચલાવ્યું તેવું પહેલાં કદી પણ કોઈ રાજથી ત્યાં ચાલ્યું નહોતું. દેશાવરમાં એણે ઇંગ્લાંડની કીર્તિ જે વધારી તેનો તો એક થતાંજ પણ પાછલા બે રાજ્યમાં હતો નહિ. ટુંકમાં એનેજ અમલ ઇંગ્લાંડને બીજી બધી રીતે રાજ રાજ થવા તથા અભિમાન ધરવા ભેગ હતો. પણ ખામી એજ કે તે ઇંગ્લાંડના લોકની મજૂ વિરુદ્ધ સ્થાપન થયેલો હતો. આપણા જેવા દેશમાં જો એવો કોઈ પ્રતાપી થઈ ગયો હોય, તો તેની આપઅપ્તીઆરી ન જોતાં તેના સદગુણ, ઈન્સાફ ને પરાક્રમનાં જ ઇતિહાસમાં ગુણગાન થઈ રહે. પણ ઇંગ્રેજ લોકની પ્રકૃતિ જૂદી છે. તેમને સ્વતંત્રતા જ વહાલી છે, અને તે જમાં નથી એવા રાજ્યર્થ કાટખવધિ ફાયદા થતા હોય છે, તોપણ તેને તુચ્છ ગણી તેઓ સ્વતંત્રતાને માટે જ મથે છે.

કોમ્પેલ પોતે પણ સમજતો હતો કે મારો અમલ કાયદેસર સ્થાપન થયો નથી એ મોટી ખામી છે, અને તેથી એના મંત્રીઓની સલાહ ઉપરાંત એણે એક બીજવાર પાર્લામેન્ટને બોલાવી (૧૬૫૬)- આ પાર્લામેન્ટે એવો વિચાર કરવા માંડ્યો કે દેશરક્ષક નામ કાઢી નાખી કોમ્પેલ પાસે રાજનું પદ ધારણ કરાવવું જોઈએ. આ મન-સૂચો બહાર પડતાં જ મોટા મોટા સેનાપતિ પોતાના રાજનામા લખી કોમ્પેલ પાસે દોડ્યા, એના જે ખરા મિત્ર હતા તે આજીજીએ એને વારવા'લાવ્યા. છેવટે તમામ લશ્કરના જમાદારોની સલાહએ આર્જવ પૂર્વક એક ગંભીર વિનંતિપત્ર લખી મોકલ્યું કે ઇશ્વરની આત્મ તમે આ કામ કરશો નહિ. કોમ્પેલ ડાહ્યો હતો. એ જાણતો

હતો કે આ સિપાહીઓ કાંઈ બાકુતી રાટલા-દાસીયા નથી, એમાં તો પ્રત્યેક જણ પગારને માટે નહિ, પણ પોતાના વિચારની ખાતર તલવાર લઈને બહાર પડ્યો છે. કૉંગ્રેસ સમજતો હતો કે આ બકતો જ આ સમે ઈંગ્લાંડની સખળ શક્તિઓ છે, અને ત્યાં સુધી એ શક્તિઓનું સમગ્ર પ્રતિબિંબ હું મારા આત્મામાં ધારણુ કરી રહ્યો છું ત્યાં સુધી જ હું બળવાન, પરાક્રમી, કે જે કહો તે છું. જે માટે એ તેજ હરણુ થઈ ગયું, તો પછી હું કાંઈ નથી. માટે આ સધળો વિચાર કરી શાણા મનના નિગ્રહવાળા કૉંગ્રેસે પાર્લમેન્ટને કહાવી મોકલ્યું કે મારે “રાજ” નો ઇલકાગ્ર ધારણુ કરવો નથી. (૧૬૫૭)

આ રીતે રાજપદ ધારણુ કર્યું નહિ પણ પ્રજના લાભની તે પાર્લમેન્ટ તરફની જે જે માગણીઓ હતી તે એણે ખુશીથી કબૂલ રાખી. રાજ્યવ્યવસ્થા પત્રકમાં ફેરફાર કરી તેમણે જે ખરડો તૈયાર કર્યો હતો તે મંજૂર કર્યો. જૂની પદ્ધતિમાંનું હાલ એક એ બાકી રહી ગયું હતું કે અમીરોની સભા નહોતી. તે ખોટ પણ પૂરી પાડવાના હેતુથી પાર્લમેન્ટે નવી વ્યવસ્થામાં ફેરવ્યું હતું કે “બીજી સભા” બોલાવવી. પણ જૂના ખાનદાનોના અમીરોને લાગ્યું કે કાંઈ પણ રાજપદ ધારણુ કરનાર હોય, તો જ તેના આમંત્રણથી આપણે જવું એ લાજમ કહેવાય, અને તેથી તેઓમાંના થોડા જ આવ્યા. તેમની જગા પૂરવા કૉંગ્રેસે નવા માણસોને અમીર બનાવી ત્યાં મોકલ્યા. આ વાત એકે પક્ષને પસંદ પડી નહિ. પેલા સ્વમચ્છેડકો (levellers) કંઈકાં ઉઠ્યા કે વળી પાછો માણસ માણસમાં આ બેઠ શો ? સામાન્ય લોક હસવા લાગ્યા કે આ ધાંચી, મોઝીઓ તે વળી અમીર કયા દહાડાના ? પાર્લમેન્ટે પણ આ નવા અમીરો સામે મોટો વાંધો ઉઠાવ્યો. ફટલાક સભાસદો તો એને અમીરોની સભા ન કહેતાં “બીજી સભા” એમ જ બોલીને વાદવિવાદ ચલાવતા. વાત બહુ રસે ચડી અને કૉંગ્રેસનો મિનજ ગયો. પોતાના ધરમાં બેઠો

હતો ત્યાંથી ગુસ્સો કરીને એ ઉડ્યો, અને એના એક મિત્રે બહુએ ત્રાપો, પણ તેનું ન સાંભળતાં પાલ્લભેટમાં જઈ તેને એ રૂખસદ આપી આઝો (૧૬૫૮).

કોમ્પેલનું મરણ—કોમ્પેલનું શરીર હવે ધસાઈ ગયું હતું. આયર્લાંડ ને દેકેટલાંડમાં જ્યારે એ મહાવિજય ઉડાવી રહ્યો હતો તે વેળા એનું શરીર સખ તાવમાં સપડાયલું હતું. રાજ્યની ફિકર ચિંતાને લીધે આ તાવે એના શરીરમાં ધર ક્યું. એ ફિકર ચિંતા તે કાંઈ જંવાલેલી નહોતી. આખા દેશમાં ફક્ત લશ્કરી સિવાય બધા જ લોક એના દુશ્મન થઈ રહ્યા હતા. બધા જ એને દેશનો કાયદો તથા દેશનું રાજ્ય હુમાવનારો ગણી ધિક્કારતા. જ્યારથી એણે જૂની પદ્ધતિ પાછી સ્થાપનાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા, ત્યારથી તો પ્રજા-સત્તાકીઓ પણ ફરીને શત્રુ પક્ષમાં જતા રહ્યા હતા. દરેકે જાણે એના દ્વિસારો ઉડ્યા જ કરતા. સેંકડો માણસો છૂપી રીતે એનો જીવ લેવાનું પણ લઈને રાત દહાડે લાગ જ શોધ્યા કરતા હતા. એ છૂપા ભયંકર મારાઓની દહેશત એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે નાગ તલવારવાળા વિશ્વાસુ સિપાહીઓનો ચોપાસ થઈ પહેરો રાખ્યા વિના એનાથી એક ડગલું પણ બહાર નીકળાતું નહિ. ધર આગળ પણ રાત દહાડે ખડી ચોકી રાખવી પડતી. અને તે છતાં પણ દગાની દહેશતે સૂવાનો ઓરડો રાતમાં એ બે ચાર વખત બદલતો. આ બધા ઉપાધિ વ્યાધિને તો આ વજૂ છાતીવાળો વજૂઆહુ નાયક કાંઈ ગાંઠે એવો નહોતો. પણ એના મનને એક મોટો આધિ પીડતો હતો. કેટલાક વખતથી એને એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે અમે આ સ્વતંત્રતા પક્ષવાળા આટલું માથું ફેાડી મૂક્યા તે સમયે કેવલે નિષ્ફળ જ જનાર છે. અનુભવથી એણે જ્યેષ્ઠ કે લોકની મરણ વિરુદ્ધ રાજ્યરચના થઈ શકતી નથી. આમ સમજી એણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રચનાને જૂની પદ્ધતિ તરફ વાળવા માંડી, તોયજી મોકિને એટલાથી જ તુલિ થઈ નહિ. એની ખાતરી થઈ કે રાજ્યના

રાન્ય વિના દેશમાં શાંતિ થવાની નથી. આવે પ્રસંગે કોમ્બેલ પોતે જ એક રાજવંશનો સ્થાપક થવાની વાંચ્છના કરે તો તે કેવળ સ્વાભાવિક હતું; અને કેટલાક સંરક્ષક મતના અંચારો પણ કબૂલ કરે છે, કે જો કોમ્બેલે રાજપદ ધારણ કર્યું હોત તો જલદીથી દેશમાં સમાધાની થઈ જાત. પણ આ મનુષ્યો જરા હોઠ બહાર નીકળતાં જ આપણે પાછળ જોયું કે એની સેના એક અવાજે ડાળા કાઢીને ના ના કહી ઉઠી, આ વેળા કોમ્બેલને માહુમ પડ્યું કે વીર સાધવા સહેલ છે, પણ તેને વશ રાખતાં આપણે જ તેને સર્વદા વશ વર્તવું પડે છે, હવેથી એને અહોનિશ ભણકારા થવા માંડ્યા કે મારો પંડ બેઠો છે ત્યાં લગી તો ઠીક, પણ ત્યાર પછી નિશ્ચય આ સધળી નવીન રાન્ય રચના કેથલી જવાની અને દેશમાં ધર્મબળાત્કાર તથા પ્રજાપારતંત્ર્ય પાછું જૂના રાજકુળની સાથે દોડ્યુ આવતાનું જ. આ પંદર પંદર વર્ષ સુધી જે દેશમાં લોહીની નદીઓ વહી તે સધળી ફેકટ, કેવળ ફેકટ જ જવાની, અને સ્વતંત્રતાપક્ષના નસીબમાં તો પાછો જુલમનો જુલમ જ રહેવાનો. પણ કરવું શું-શું કરે તો આ સ્વતંત્રતાનું રાન્ય લોકપ્રિય થાય ? શાંતિ જ થાય તો બસ છે, પણ તે કરવી શી રીતે ?

આવી આવી અહોનિશ અનંત ચિંત.મો એ ચીડીઓ, બહાવરો થઈ ગયો અને એનું શરીર છેક કથળ્યું. હાડજવર થઈને બેઠો હતો તે છેવટે કાળ રૂપે બહાર નીકળ્યો અને એ પણ હવે સમજ્યો કે મને દેવાદા થઈ ચૂકી છે. લથડતી જીભે એ બોલ્યો કે “મારા મનમાં છે કે, ઈશ્વરની તથા તેના આ જનોની નોકરી બજાવવા હજુ હું જીવું, પણ મારું કર્તવ્ય હવે પૂરું થઈ રહ્યું. તે છતાં પ્રભુ પોતાના એ જનોની સલાહ લેશે જ.” જાણે કુદરત પણ પોતાનો સમભાવ બતાવતી હોય તેમ આ સમે આખા ઇંગ્લાંડમાં એવું ભયાનક વાવા-ઝોડું થયું કે ધરનાં છાપરાં અને જંગલોનાં મોટાં ઝાડ પણ જડમૂળ-માંથી ઉખડી ગયાં. આ જોઈ બધાને લાગ્યું કે હવે આ મોટો કષ્ટ પડવાની તૈયારીમાં છે. એમજ થયું. ઈ. સ. ૧૯૫૩ ના સપ્ટેમ્બરની

ત્રીજી તારીખ જે દિવસ એની જીંદગીમાં લાઅશાળી ગણાતો હતો અને જે દિવસે એણે ડનપાર ને ગુરુદરની મોટી લડાઈઓ જીતી હતી, તે જ દિવસે આ પરાક્રમી મહા પુરુષ છેવટે પોતાનો પ્રાણ છોડયો. શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ ! હજો આ સ્વાતંત્ર્યલક્ષના માયાલિપ્ત પણ અદ્ભુત આત્માને !

રિચર્ડ—કોમ્બેલનો વડો દીકરો જાણે યુવરાજ જ હોય તેમ તત્કાળ પોતાના આપના મરણ પછી દેશરક્ષક નીમાયો. અને તેને અધા લોકે માન્ય પણ રાખ્યો. પ્રેરિયટરીઅન લોકો જે હજી રાજકુળને પાછું લાવવા ઈચ્છતા નહોતા અને જેને તો કાંઈક મધ્યમ સુધારો રાજ્યરીતિમાં જોઈતો પણ હતો, તે આ સમે ખરા દિલથી એની પક્ષે આવ્યા. પણ રિચર્ડ સ્વભાવે નરમ અને લલો હોવાથી આવા ઉષ્માતી વખતમાં નબી શકવો મુશ્કેલજ હતો. તેણે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી તેમાં પોતાના એરિયટરીઅન મિત્રોની સલાહથી એણે ચૂંટણીની જૂની પદ્ધતિ જ પાછી ચલાવી. અને કોમ્બેલે જે સુધારો કર્યો હતો તે કાઢી નાખ્યો. એ વાત ઘણાને ગમી. કેમકે સુધારો એ બોલ જ હાલ દેશને લયાનક થઈ પડ્યો હતો. આ પાર્લમેન્ટે આવી કોમ્બેલ તથા તેની રાજ્યરીતિને ખૂબ લાંડવા માંડી. તેમણે કહ્યું કે એ કાંઈ જ નહિ પણ સૈન્યસત્તા હતી અને હુકમ કર્યો, કે જે જમાદારો એવી પ્રતિજ્ઞા લે નહિ કે હવે પછી પાર્લમેન્ટને છૂટથી મળવામાં અમે કાંઈ પણ હરકત કરીશું નહિ, તે સંઘળાને એકદમ અસ્તક્ર કરવા. પણ હજી રાની તાકત હતી કે એ જમાદારોને ખરતક્ર કરે ? તેમણે એ પાર્લમેન્ટને જ રિચર્ડ પાસે ખરતક્ર કરાવી, અને પછી થોડા વખતમાં એને પણ પદબ્રષ્ટ કર્યો.

હુંડી પાર્લમેન્ટ—અમીરોની સલા તથા એક સર્વોપરિ સત્તા-ચીશ હવે પછી રાખવો નહિ એમ ઠેરવી જમાદારોની મંડળીએ પેલી હુંડી પાર્લમેન્ટને પાછી બોલાવી, કેમકે હાલ કાયદેસર ગણાય એવી

સત્તા માત્ર તે એક દેશમાં રહેલી હતી. અને એ જમાદારના અનમાં પણ કોંગ્રેસની પેઠે એમ તો હતું ખરૂં કે રાજ્ય પાછું કાયદેસર આજે પડે તો વધારે સારૂં. પણ આ કુંડી પાર્લમેન્ટના મજબૂતથી જૂના વખતનો ધુમાડો હજી કાંઈ ખરાબર ગયો નહોતો. એ કુંડું કુંડું તો પણ, બાર્ડ, પેલી મહા પરાક્રમી લાંબી પાર્લમેન્ટનું કુંડું હતું. એણે આવતાં જ જમાદારોની નીમણૂકમાં સુધારો કરવાની વાત કાઢી. દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પાછાં બંડે બેઠેલા માંડ્યાં હતાં તથા એ સૈન્યમાં જ ધણી પક્ષ પડી ગયેલા હતા તે જોઈ આ પાર્લમેન્ટ એવી આગણી કરવાની પણ હિમત ચલાવી, કે લેમ્બર્થ અને ફૂલીટવુડ નામના આગેવાન સેનાપતિઓને ખરતર્ફ કરવા જોઈએ. એના જવાબમાં લેમ્બર્થ જે ઉપર કહેલા બંડને સમાવી પાછો વળ્યો હતો, તેણે આવી આ અભાગણી પાર્લમેન્ટને બીજી વાર કાઢી મૂકી અને હવે પછી બધું રાજકોજ પોતાના હાથમાં રાખવા એણે તે કામને સારૂં લસકરી આણુસોની જ એક કમિટિ નીમી. આ રીતે કાયદા કાનૂનો ગયા અને પાછી સૈન્યસત્તા ઈંગ્લાંડમાં ચાલી. આથી લોકોમાં ચોતર્ફ ગભરાટ બહુ વધી પડ્યો. બધા દેશમાં લાંબા પ્રજાવિગ્રહને અંતે સિપાહીઓ સમજી જાય છે કે રાજ્યના ખરા કર્તાહર્તા તો આપણે જ છીએ, અને એવું જ્ઞાન થવાની સાથે તેઓ સર્વની આમન્યા મુકી દેશના ખરા ધણી પોતે જ થઈ બેસે છે. જો આ વેળા કોઈ સેનાપતિ અપૂર્વ બુદ્ધિશક્તિનો હોય છે, તો તો તેના પ્રતાપમાં તણાઈને એક નવી પાદશાહી-કેવળ આપઅપ્પીયારવાળી જ પાદશાહી તેઓ સ્થાપન કરે છે. પણ ધણી વાર તો એથીયે મહા માકું પરિણામ નીપજે છે. એ સિપાહીઓ પોતે જ સર્વ સત્તાધીશ થઈ પડે છે, એટલે, પોતાની મૂર્ખા, સ્વચ્છંદી, અને લાલચુ ઇચ્છામાં જેમ આવે તેમ દર-રોજ નવાં નવાં પૂતળાંને ગાદીએ બેસાડે છે, અને દરરોજ લાત મારી રહે તિરસ્કારથી પાછાં ઢોળી પાડે છે. આ સમે દેશમાં જે અબવસ્થા જે અધર્મો ચાલે છે તે વર્ણવી શકાય એવાં નથી. ધોળે દહાડે છોક

ચોરી, લૂટફાટ, સ્ત્રીહનશુ, સ્ત્રીનળાત્કાર ને ખૂનઃશુભરી મારામારી દેશમાં ચોતફ ચાલી રહે છે. બહાનો મરો અને હરામીની ઉગણીનું આ મોટું પર્વ છે. રાજના જે ભુલમથી કંટાળીને પ્રજાએ બંડ ઉઠાવેલું તે કરતાં તો હળરગણો મુક્ત કરનારા હળરો માણસ ઠેકાણે ઠેકાણે આ સમે હિલા થઈ આવે છે. આ જ કારણથી શાણા પુરુષે ચાલુ રાજ્યના ભુલમો પ્રત્યક્ષ જોતા થકા પણ યુદ્ધનો દૈત્ય જગાડવાનું સર્વથા આચકો ખાય છે.

ઇંઆંડમાં આવો સમય આવવાની તૈયારી છે એમ બધાને લાગ્યું. બધાએ જાણ્યું કે આ સૈન્યસત્તા કદી ટળવાની નથી, અને હવે કાયદા કાનૂનની આશા રાખવી એ કેવળ ફોકટ છે. જે રાજ્ય-સુધારાઓને માટે ઈંગ્રેજ પ્રજાએ આ વિગ્રહ ઉઠાવ્યો હતો, તે સુધારો તો રહ્યો, પણ જેવું હતું તેવું જ રાજ્યને પાછું સ્થાપન થાય તો આપણા જેવા કાંઈ લાગ્યશાળી નહિ એમ સધળાના મનમાં લાગ્યા માડયું. પ્રેસ્બિટેરિયનો જેને અત્યાર મુઘી રાજ્યસુધારાને કાંઈ આગ્રહ હતો, અને જે પાકું સમજતા હતા કે મૂળ મંડાણમાં રાજના વિરોધી આપણે જ હોવાથી રાજકુળ પાછું આવ્યે આપણને પરિણામે તુકસાન જ છે, તે લોકો પણ આ સમે આ સૈન્યસત્તાથી બીકીને દેશના બધા ખતર રાજપક્ષમાં એકદિલથી સામેલ થયા સાધરણ લોકો તો ક્યારના જ રાજ રાજ ઝંખી રહ્યા હતા. જેમ આ વિગ્રહને આરંભે પ્રજાકોપ સર્વત્ર સળગી ઉઠ્યો હતો, તેમ જ આ સમે આખી પ્રજામાં રાજબક્તિ ઉભરાઈ આવી. આ રીતે આખો દેશ એક જાસે રાજકુળનું જ બજન કરતો થયો. તોપણ પેલી ભક્ત-મેના જે પોતાના પ્રજાસત્તાક મતમાં અડગ જ હતી, તે સેનામાં જે કુસંપડેપી સજો પેઠો નહોત, તો લોકની એ સધળી તૃષ્ણાઓ હજીયે તેમના મનમાં જ રહેત એમ લાગે છે.

લશ્કરમાં કુસંપ-કોમ્બેલ મુઓ ત્યારથી જ ઉભો થયો હતો- મોતીની માળાનો દોરો તૂટ્યો કે મોતી વેરણુ ખેરણુ થઈ જાય છે

હજી આ ભક્ત જીહાઓનું શૌર્ય, હજી તેમની પ્રજાસત્તાક રાજ્યપર
 શક્તિ, હજી તેમનો ધર્મોત્સાહ, એક અણુ માત્ર પણ ઓછો થયો
 નહોતો, તોપણ યોગ્ય નાયક વિના એ આખી સેના નિર્માલ્ય જ થઈ
 રહી હતી. સમયનાયકો સમયને દોરે છે એ વાત તો ખોટી છે, અને
 અફે તો તેઓજ કેવળ સમયથી દોરાય છે, તોપણ એ નાયકોમાંજ
 સમયમૂર્તિ સંપૂર્ણપણે પ્રદર્શવાને લીધે તેઓ તે સમયમાં તો સર્વમાન્ય
 અને સર્વશક્તિમાન થઈ પડે છે. સમયનાં સઘળાં બળોને એક કેન્દ્રમાં
 આણીને તેઓ જ હોય છે, અને તેઓ ગયા કે સઘળાં બળ છૂટાં
 પડી સામસામાં આવી જાય છે. આ પ્રમાણે આ ભક્તસેનાનું થયું.
 કોંગ્રેસની પછી એ લશ્કરને એક તતે રાખી શકે એવો કાર્દ પણ
 સરદાર રજો નહિ. જૂદી જૂદી પલટણો જૂદા જૂદા સરદારોને પક્ષે
 ચડી જવાથી આખી સેના છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં પોતાની મેળે જ
 આવી પડી. એવામાં સેનાપાત્ર મનકે દેશભક્તિથી કે સ્વરક્ષણના ભાવથી
 જ ર.જ.પક્ષ પકડયો, અને તે અર્થે એણે એવી પકાઈથી પોતાની
 મત ચલાવી કે લોકોનો એક પણ છોટો પડયા વિના જૂનું રાજકુળ
 પાશ્વું આવીને ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેસી ગયું.

જનરલ મંદને રેક્રોટલાંડમાં બદોબસ્ત સાર કોંગ્રેસે રાખ્યો
 હતો એ તો પ્રથમ આપણે કહી ગયા છીએ. એની પલટણોમાં પ્રજા-
 સત્તાક મતની ઝવૂન મૂળથી જ થોડી હોય એમ લાગે છે. અને કદાપિ
 કેટલીક દશે તોપણ તેમને લાગ્યું કે લંદન તર્ફની પલટણો પોતાની
 મેળે એટલી જ મરજીમાં આવે તેમ રાજ્યની ધડબાંજ કર્યા કરે છે તે
 કંઈ વાજબી નહિ. સીમાડાપરની બીજી પલટણો પણ એવા જ
 વિચારથી ધણી દુભાઈ રહી હતી. તેથી હાલ જે લશ્કરી કમિટી લેખખર્ત
 નીમી હતી તેનો અધિકાર મંદે કબૂલ રાખ્યો નહિ, અને ૭૦૦૦
 હજાર ધડાએલા સિપાઈઓની સાથે તે ઇંગ્લાંડનો બદોબસ્ત કરવા
 ધસી આવ્યો. લશ્કરમાં ખુદી ફાટ પડવાના આ શુભ સમાચાર સાંભ-
 જતાંજ તમામ રૈયતનો જુસ્સો જે અત્યાર સુધી તેના નામની જ

દહેશતે દબાર્ધ રહ્યો હતો તે છૂટકારાની સાથે બહાર નીકળી આવ્યો. લોકો કર આવવાની ટપોટપ ના કહેવા માંડી, અને સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટને માટે બારે પોકાર ઉઠાવ્યો. નૌકાસેન ટેમ્સ નદીમાં આવી સૈન્યસત્તાનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યું, લેઅર્ટ જે જનરલ મન્કની સામે લડવા ગયો હતો તેને તેના સિપાહીઓ જ છોડીને જતા રહ્યા, અને તે કેદી પકડાયો. હુંડી પાર્લમેન્ટવાળાએ પાછા આવી પોતાની મેળેજ પાર્લમેન્ટ ભરી, અને તેને કેટલીક પક્ષટણેએ પણ કબૂલ રાખી; કેમકે પરસ્પરના કુસંપથી દરેક પક્ષટણે પોતપોતાની જ ફિકરમાં પડી હતી, કે રખેને આપણે એકલા પડી ગયા તો આ ચોતર્ફ લોકનો પ્રકાપ ઉઠવા માંડ્યો છે તેમાં આપણે જ માર્યા જઈશું. ફેરફેક્સ પોતાની તર્ફનું નવું લશ્કર એકઠું કરી મંકને મળી ગયો. વાટમાં ગામે ગામના લોક સ્નેહ સત્કારથી મંકને વીનવવા લાગ્યા કે તમે અમને સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ અપાવો. આ બધો રંગ જોતો મૂગો મૂગો જનરલ મંક લોકના હર્ષનાદની સાથે બિન હરકતે લંદનમાં આવી પહોંચ્યો. (૩ જુલાઈ ૧૬૬૦) ત્યાં પણ પોતાના મનનો પાર કાઢતે ન આપતાં એણે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની પાછી પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને પોતે સેનાધિપતિ નીમાયો. હવે એણે જાહેર કર્યું કે સ્વતંત્ર પાર્લમેન્ટ જોઈએ, અને તેની જ સાથે લોકમાં આનંદની હેલી થઈ રહી. ઈંગ્લાંડનાં તમામ દેવળોમાંથી હરખભેર ઘંટોનો ઘણુઘણાટ ગાજી ઉઠ્યો, નાચરંગ ઘેર ઘેર ચાલ્યા, અને લાગણાગટ કેટલાક દિવસ સુધી રાત્રે આતશ-બાજીઓથી આકાશ ચોતર્ફ ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું. મંકે હવે અંદર-બાંનેથી આર્ક્સ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવા માંડ્યો અને આ લાંબી પાર્લમેન્ટમાંથી અસલ કર્નલ પ્રાઇડે જે જે સલાસદોને કાઢી મૂક્યા હતા, તે સધળાને પાછા આવવાની છૂટ આપી. આમ પાર્લમેન્ટ આખી એકઠી થઈ, તેની સાથે જ બધાને ધીરજ વળી કે હવે આ પાપી સૈન્યસત્તા જવાની અને રાજનું રાજ પાછું થશે ખરું. બીજી પાર્લમેન્ટ મળવાના હુકમ કાઢી આ લાંબી પાર્લમેન્ટ, જે છેક ૧૬૪૦

માં નીમાએલી, જે પોતા સિવાય કોઈનાથી વિસર્જન કરાય નહિ એવો અપત્યાર મેળવી બેઠેલી, જેણે પોતાના રાજને હરાવી કાયર કાયર કરેલો, અને જે પોતેજ પોતાના લશ્કરથી હારી કાયર કાયર ચએલી, જેને કર્નલ પ્રાઇડે બાગી તોડી નાંખેલી, અને જેનો એક કંકડો બે બેવાર સૈન્યસત્તાથી કાઢી મૂકાયેલો અને પાછો અણ્યાયેલો, તે લાંબી પાર્લમેંટ આ વખત પાછી અખંડિત થઇ પોતાની મેળે રાજ ખૂશીથી પોતેજ વિસર્જન પામી ગઈ (૧૬ મી માર્ચ ૧૬૬૦).

કામચલાઉ પાર્લમેંટ (Convention.)—હવે જે નવી પાર્લમેંટ મળી તેને કામચલાઉ પાર્લમેંટ કહે છે, કેમકે ઈંગ્લાંડના કાયદા મુજબ રાજના બોલાવ્યા વિના ખરેખરી પાર્લમેંટ તો મળી શકે નહિ. આ કામચલાઉ પાર્લમેંટમાં અસલના અમીરો તથા રાજ-બક્તો રાજ રાજ થતા આવ્યા. ખરું કહીએ તો આ સમે ઈંગ્લાંડમાં આખો દેશ જ રાજબક્ત હતો; પ્રજાસત્તાક મતવાળા કોઇ કોઇ રહ્યા હતા તે દેશ છોડીને જ નાઠા, કે કં તો ખૂણામાં જીવ લઈને સંતાઇ પેઠા. ફક્ત પેલા બક્ત સિપાહીઓ, જે હજી પણ પોતાના નિરંકુશી મતમાં અડગ જ હતા તેની સામે કેટલીક તૈયારીઓ કરવાની જરૂર હતી. મંકે પોતાની પલટણો જ લંદનમાં મૂકી, અને તેને ચડાવી પટાવી સધળા લોકે ચૂપ રાખવાની અનેક તજવીજો કરવા માંડી. બીજી તરફથી પ્રજાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મિલિશિયા લશ્કર ઉભું કર્યું અને ધારવા મેળે તે એક લાખ ને વીશક હજારથી ઓછું થયું નહિ હોય. લંદન શહેરમાંજ આવું ૨૦૦૦૦ માણસ ખરાખર સંજીવ થઈને ફરવા લાગ્યું. સૈન્યની કેટલીક પલટણો જે ખુબ જ બેકદ હતી, તેને તજ-વીજથી રજા આપી. હવે રાજકુળને પાછું આણવામાં આવેલું હરકત જેવું રહ્યું નહિ.

રાજાનું પુનરાગમન હરકત વગર થઇ શકવાનું જ એમ જમારે આ રીતે નક્કી થયું, ત્યારે જનરલ મંકે આસ્પર્શને લાખ્યું કે હવે તમે તમારી તફનાં કહેણ પાર્લમેંટ ઉપર મોકલો. એ ઉપરથી

એણે પાર્લમેન્ટને એક કાગળ લખ્યો, અને તેમાં પોતે કબૂલ થયેલ કે પાર્લમેન્ટ ખાતલ કરે તે સિવાયના તમામ માણસોને ગદ્ય ગૂંજરી વાતને માટે મારી તર્ફની સંપૂર્ણ મારી છે, તથા પ્રજા સમસ્તને ધર્મની છૂટ તથા લશ્કરને ચડેલો પગાર આપવા હું રાજ ખુશી છું. પાર્લમેન્ટ જેને માત્ર નામની ખાતર જ કાંઈ ચાર્જ્સ તર્ફનું કહેણ જોઈતું હતું, તેણે આ કાગળ સર્વાનુભવે મંજૂર રાખ્યો ને બીજી કાંઈ પણ પાકી બેલી કરાવી લીધા વિના બીજા ચાર્જ્સને રાજ તરીકે સ્વીકારી તેના નામનાં એકદમ જાહેરનામાં કાઢ્યાં. પછીથી તુર્ત જ એને આદરસત્કારથી તેડી લાવવા ફેટલાક અમીરોને સામા મોકલ્યા. બીજા ચાર્જ્સે ઇંગ્લાંડની ભૂમિપર પગ મુક્યો કે વાટમાં ગામે ગામના લોકે જ્યજ્યકારના પોકારથી એને વધાવી લીધો, અને પોતાને જન્મદિવસે તા. ૨૯ મે સને ૧૬૬૦ ને રોજ બિન હરકતે જાણે સહેલગાહ ઉપરથી જ પાછો આવતો હોય તેમ—આખી પ્રજાના પરિપૂર્ણ હર્ષનાદની સાથે પોતાના રાજનગરમાં એણે પ્રવેશ કર્યો. આ જોઈ એણે સ્મિતહાસ્ય કરીને કટાક્ષમાં કહ્યું કે જેને જેને જોઈ છું તે બધા જ મારા આગમનને માટે આટલા બધા ઈતેજાર જણાય છે, તો હું આવી વફાદાર રૈયતને અત્યાર સુધી આવી મળ્યો નહિ એમાં મારી જ કસૂર જણાય છે.

આ રીતે ઇંગ્લાંડમાં પાછું સરેતોરે રાજનું રાજ દાખલ થયું. લોક વિચાર જાગ્યો, અને પેલા લોક વિરોધી થોડા પ્રજાસત્તાકીઓના સ્વપ્ન પર્યંતે સ્વપ્ન જ સાબીત થયાં.

હાકતસેના આ સમે કેમ કાંઈ પણ બોલી નહિ એવું કદાપિ કાંઈ પૂછશે, પણ તે બિચારી શું બોલે? એ સેનાનો પ્રાણાત્મા કોરબેલ ગયો ત્યારથી જ તે નજીવી થઈ રહી હતી, અને હાલનું આ ચોધડીયું તો તેના સંપૂર્ણ અસ્ત અને લજ્જાસ્પદ નૈસ્તેજ્યનું હતું. આ ચોધડીએ તો આ પ્રજાસત્તાકી જોદ્દાઓને રાજના પુર પ્રવેશનો ઠાક પરિપૂર્ણ કરવાને અર્થે જ રસ્તાની બે બાજુએ હારોહાર ઉભા રહેવાનું સર્જીત

હતું ! કાળનો મહિમા કેવો અજળ છે, કે જેણે હાથમાં હથીયાર પકડ્યાં ત્યારથી પગજળ એ શબ્દ જાણ્યો નહોતો, જેણે સેંકડો લડાઈઓ મારી દૂર દેશાવરોમાં પશુ પોતાનો પ્રતાપ બેસાડ્યો હતો, જેના અજિંક્ય નામ માત્રથી જ આખો રાજપક્ષ આશ્વા મુકી વર્ષો સુધી ખૂણામાં ધુન્યા જ કરતો હતો, તે ઉછૂંખળ નિરંકુશી ધર્મમસ્ત સાચા શરવીરાને આ ચોંધાડીએ શહેમાત જ થઈ રહેવું પડ્યું ! પ્રજાસત્તાક રાજ્યની ધર્મમસ્ત લહેરમાં જે ભક્તસેનાએ એક વાર પોતાના પ્રાણુપ્રિય અગ્રણી કોએલને પશુ રાજપદ ધારણ કરવા દીધેલું નહિ, તે ભક્તસેના આ સમે પોતાને જેની સાથે હાડવેર, જે પોતાના ધર્મનું વિરોધી, ને આપઅપ્રીયારી રાજ્યનું જ પ્રતિપાદક એવું જે જૂનું રાજકુળ તેના સમીયાણાને શોભાવવા ખાતર જ પોતાના લશ્કરી લેખાસમાં અસ્થશસ્ત્ર ધારણ કરીને ઉભી રહી ! જે થયું તે આ સિપાહીઓએ ધુરકતી નજરે, પશુ નીચી ડોકે ને ઉદાસ ચહેરે જોયા જ ક્યું !

કુસંપથી છિન્નહિન્ન થઈ ગયેલી આ સેના, લોકવિચારનું પૂર ચોતર્કથી પોતાની આસપાસ ઉલટેલું જોઈ સમજી ગઈ હતી કે હવે ઇશ્વરેન્દ્ર એમ જ છે. ઇશ્વરેન્દ્ર જાણી પૂર્વે એ ભક્તસેના જેવી જુદામાં ધીરવીરપણે વર્તી હતી, તેવી જ આ સમે તે પોતાની પરમ પડતીમાં પશુ ઇશ્વરેન્દ્રને ધીરવીરપણાથી તાબે થઈ ઇશ્વરેન્દ્રના લોક રાજને પાછો ગાદી ઉપર આપ્યા વિના રહેવાના નથી, અને કોએલના મરણથી ધણી વિના ઢોર જેવા છેક નિરાધાર થઈ ગયેલા જે આપણે તે કાંઈ તેને અટકાવી શકવાના નથી જ, એવી ન્યારે એની ખાત્રી થઈ ત્યારે તેણે તુર્ત જ ઉંડો નિસાસો મુકી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સઘળી આશા તથા પ્રમત્નો છોડી દીધાં, અને અકળાઈને પોતાના મનમાં એટલુંજ બોલવા લાગી કે, હે ઇશ્વર ! તને જે અમ્યું તે ખરું.

થોડા માસ પછી ન્યારે આ લશ્કર ધણુંખરું કમી કરવામાં આવ્યું, ત્યારે પશુ આ ભક્ત જોદાઓ મુઝે મોઢે જ ધીર જઈને પોતપોતાને ધંધે વળ્યા. ભાગ્યે જ કોઈ દેશમાં આવી મદોન્મત સેના

ઉભી થઈ હશે, અને કાંઈ પણ સેનાએ આવી શાંતિથી પોતાનાં હથિયાર છોડ્યાં તો નથી જ. સીપાહીઓને જ્યારે સામટા બેરોજગાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ ખંડ ફિસાદ અને તેમ નહિ તો ભૂદ્વંષ્ટ ને મારામારીનો ધંધો લેઈ બેઠા વિના કદી પણ રહેતા નથી. જેણે સિપાહીગીરી ને ફક્કડાઈથી જ પેટ ભરેલું તેનાં હાડકાં મહેનત મળુરી-માં ભાગ્યે જ વળી શકે છે, પણ ધન્ય છે આ ક્રોએલના બેદા-ઓને કે તેમણે તો હથીઆર છોડ્યાં તેની સાથે જ 'તુર્ત' ઓળંગે પાછાં હાથમાં લીધાં ! એમાંનો એક પણ ચોરી કરતો કે બીજા ભાગતો માલમ પડ્યો નહિ. અરે ! તેઓ તો પોતપોતાને ઉલોગે એવી એક-મિજાથી લાગ્યા કે હવેથી જો કાંઈ મળુર કારીગર અસાધારણ મહે-નત કે દયાનતદારી ભરેલો માલમ પડે તો, લોકો એમજ અનુમાન બાંધતા કે એ કાંઈ પેલી ભક્તસેનામાંનો હશે !

પ્રકરણ ૨૮ મું.

આદર્શ બીજો: ઇ. સ. ૧૬૬૦—૮૫.

પુનઃ સ્થાપના—એ નામથી આદર્શનું ઇંગ્લાંડની ગાદીએ આવવું ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. હાલ રાજકુળની જ નહિ પણ દેશની બધી સંસ્થાઓની પુનઃ સ્થાપના કરવા જેવું હતું, અને એ કામ પેલી કામ ચલાઉ પાર્લામેન્ટે, બધું જોતાં, ગંભીરાઈ અને ડહાપણથી કર્યું.

માફી—પહેલું કામ તો એ હતું કે સામાન્ય માણસોમાંથી કોને કોને બાદ કરવા જોઈએ તે મુકરર કરવું. રાજ જ નહિ પણ આખો રાજપક્ષ (જેની સંખ્યા હાલ પાણીના પૂરની પેઠે વધી જતી હતી તે) જુસ્સાથી વેર વેર પોકારવા મંડ્યો હતો. પાર્લામેન્ટે લાગ્યારીથી છેવટે માજી રાજને દેહાંત દંડની સજા ફરમાવનારા રદ ન્યાયાધીશો અને બીજા પણ કેટલાએકની ઉપર કામ ચલાવવાની રજા આપી,

અને તેમાંના દશ તો લાગલા જ ગુનેહગાર કરી ગર્દન માર્યા ગયા.

ઝાગીરોની પુનઃ સ્થાપનાનું કામ એથી વધારે વિકટ હતું. રાજની ઝાગીરો તો તેને તુર્ત પાછી સોંપી દેવામાં કાઢને વાંધો નહોતો, અને તે પ્રમાણે થયું, પણ જે ખાનગી ઝાગીરો લાંબી પાર્લમેન્ટે કે પછીના રાજ્યે જપ્ત કરી વેચી નાંખેલી તેનું કરવું શું ? પાર્લમેન્ટનો વિચાર એમ હતો કે ખરીદનારનો કાંઈ એમાં વાંક નથી, પણ એ બાબતનાં ખિલ જે ક્યાં તે રાજના કારભારી કલેરન્ડને રસણાવ્યા ક્યાં, જને એવામાં પાર્લમેન્ટને રજા પડી કે તે દરમ્યાન જૂના ઝાગીરદારો આવી જખરાઈથી પોત પોતાની ઝાગીરો કબ્જે કરી પડ્યા. પુનઃ સ્થાપનાનો જીસ્સો ચોતર્ફ એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે જેનો જરખરીદી તથા કબજાનો હક્ક ચોખ્ખો હતો તે પણ કાંઈ ન ખોલતાં રડીને જ રહ્યા. પણ આટલાથી એ જૂના રાજપક્ષવાળા ધરાય એમ નહોતું. પાછલા વીશ વીશ વર્ષના બખેડામાં તેમને વારંવાર દંડ થયા હતા, અને તે ભરવા માટે અથવા માજી રાજને લડાઈમાં મદદ કરવા રાજપુશીથી તેમણે ચોતાની કેટલીક ઝાગીરો વેચી નાખી હતી. તે બધા હાલ ધાઈધાઈને રાજ પાસે આવી હોંસબેર કહેવા લાગ્યા કે એ બધાં વેચાણો રદ કરી અમને અમારી પાછી ઝાગીરો તથા તુકસાનીનો બદલો તો અપાવવો જ જોઈએ. રાજકુળને ખાતર તેઓ ખરાબ થઈ ગયા હતા અને તેઓ રાજ પાસે આ સમે બદલાની આશા રાખે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; પણ જે રાજપુશીના ખાનગી વેચાણુ પણ તેમના માગવા પ્રમાણે રદ કરવામાં આવે, તો તો એ મિલકતોની પુનઃ સ્થાપના નહિ, પણ કેવળ ઉત્થાપના જ થઈ જાય. તેથી પાર્લમેન્ટે એ માગણીની તો ચોખ્ખી ના પાડી.

ફ્યૂડલ ધારાની સમાપ્તિ—રાજનો એક હક્ક આ વખતે લાઈ ભેલામાં આવ્યો. ફ્યૂડલ ધારો બધો તો ક્યારનો નાશુદ થઈ

ગયો હતો, તોપણ એનો એક અંશ હજી કાયમ હતો. તે આ વેળા કાઠી નાખવામાં આવ્યો. ઝાગીરદારે ઉપર રાજની બીજી તો કાંઈ સત્તા રહી નહોતી, પણ તાલુકા પહેલવહેલો પોતાના હાથમાં આવે ત્યારે દરેક વારસે રાજને મોટો નજરાણો આપવો પડતો. એક એકર જમીન પણ રાજની પરવાનગી વિના વેચી શકાતી નહિ, અને જે સગીર હિમરનાં છોકરાં મુકીને તે મરી જાય તો તેના વાલી દાખલ સધળો તાલુકા રાજના હાથમાં જતો, અને તેની ઉપજનો ધણો ભાગ તે પોતાની મહેનત બદલ પોતાને ત્યાં જ જમે કરતો. રાજના વાલીપણામાં એથી પણ મોટું દુઃખ એ હતું કે તે કહે તેને જ સગીરે પરણવું પડતું, અને ધણી વાર રાજઓ નમાખાપી કન્યાઓને વેચી પોતાનું ગજવું ભરતા કે તેની સાથે પરણાવી કાંઈ જૂખકુ માનીતાને ન્યાય કરી દેતા. પણ આ હકોનો પીશ વર્ષ થયાં ભોગવટો ન હોવાને લીધે તે છોડતાં રાજને કાંઈ વસતું લાગ્યું નહિ, અને વળી એ હક્ક બદલ એને દર સાલ એક લાખ પૌંડ મળવાનો ઠરાવ થયો. આ નુકસાનીનાં નાણાં જે ઝાગીરે સ્વતંત્ર થઈ તેની ઉપર જ કર મુકીને અપાવવાનો પ્રથમ વિચાર હતો, પણ બળીઆના બે ભાગ એ કહેવત પ્રમાણે ઝાગીરદાર પક્ષના લોકોએ તેમ કરવા ન દેતાં દારૂ વગેરે કેટલીક ચીજો ઉપર જકાત નાખવામાં આવી, જે થોડાના લાભને સારૂ અ.ખી પ્રજાએ દંડ ભરવા જેવું થયું.

૨૬. ચી લશ્કર થોડુંક રાખી આકી બીજા બધાને આ પાર્લમેન્ટે રજા આપી. પેલી પ્રજાસત્તાકી સેના આ ઠરાવને કેવી ખૂબીદાર રીતે તાબે થઈ તેનું તો આપણે પાછળ બ્યાન કરી ગયા છીએ. પાર્લમેન્ટે કાયદો કર્યો કે ૧૦૦૦ સ્વાર તથા ૪૦૦૦ પેદા કરતાં વધારે લશ્કર રાજએ રાખવું નહિ. આ કાયદાનો હેતુ તો લશ્કર ઓછું કરવાનો હતો, પણ પરિણામે એથી જ ઇંગ્લાંડના સ્થાયી લશ્કરનો પાયો નાંખાયો. યાદ રાખવું કે અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડના રાજ પાસે સ્થાયી લશ્કર કાંઈપણ રહેતું નહિ. ફ્રેંચ વખતમાં તો અગીરો ને તેના માણસો-

એ જોઇએ તેવું લશ્કર જ હતું. અને જ્યારે તે ધારે તટ્ટી ગયો ત્યારે એવો રિવાજ નીકળ્યો કે અપ પડે ત્યારે રાજ પ્રગણે પ્રગણેથી લશ્કર ઉભું કરે, અને કામ થઈ રહે ત્યારે તેને પાછું પોતપોતાને ઘેર રવાના કરે. એવા પ્રસંગોપાતી લશ્કરને મિલીશિયા કહેતા. તેવું લશ્કર જોળું કરવાનો હક તો અલખત રાજનો હતો તેમ કાયમ જ રહ્યો.

ધર્મસમાજનો અદાબદ્ધ કરવાતું એક કામ હવે ફક્ત બાકી રહ્યું. પણ સૌથી મુશ્કેલ તેજ હતું. એપિસ્કોપલ પંથ પાછો શી રીતે દાખલ થઈ શકે ? આખું પાદરીખાતું હાલ પ્યુરિટન મતના માણસોથી ભરેલું હતું. તે લોક કદી પણ એપિસ્કોપલ પંથની ક્રિયાઓ સ્વીકારે નહિ. ત્યારે શું તે બધાને ખરતર્ફ જ કરવા ! રાજ્યએ કહ્યું કે ત્યારે એપિસ્કોપલ પંથના આચારવિચારમાં એવો કાંઈ ફેરફાર કરો કે કાંઈને વાંધો રહે નહિ. એ બાબત કેટલીક સલાહો મળી, અને મોટી સાંજગડ ચાલી. પણ એ સધળા ઢોંગ જ હતા. ચોતરફથી રાજપક્ષનું બળ હિલરાઈ જવા માંડ્યું. જૂના ધર્માધ્યક્ષો (એપિસ્કોપલ પંથના મિશ્યો) આવીને ટપોટપ અમીરોની પેઠે પોતાની ઝાગીરો કબ્જ કરી બેઠા, અને રાજ્યએ પાર્લિમેન્ટને પાછી રાજ્યપરથી ન બોલાવતાં વિસર્જનજ કરી દીધી. (ડિસેમ્બર ૧૬૬૦).

કુવેક્ષીયર પાર્લિમેન્ટ—હવે જે નવી પાર્લિમેન્ટ આવી તેમાં બેસી કરીને સધળા જ રાજના લક્ષ અને પ્રજા સ્વાતંત્ર્યને ધિક્કારનારા હતા. એ લોક આબ્યા તે પહેલાં જ તેમના પક્ષનું જોર એટલું બધું વધી ગયું હતું કે કામચલાઉ પાર્લિમેન્ટને પણ જતાં જતાં એવો જમલી હુકમ કરવો પડ્યો હતો, કે હોમ્બેલ, હોમ્બેલ અને આમર્ટન એ ત્રણના મહદાને કબરમાંથી કાઢી જાહેર સ્થળોએ લટકાવવાં ? અરે ! એલા પરમ પવિત્ર દેશમકતો હોમ્બેલ અને પિમનાં મહદાને પણ વેસ્ટમિનસ્ટરના પાદશાહી કબરસ્તાનમાંથી ધસડી કાઢી કોઈ સામાન્ય ઠેકાણે દફનાવવામાં આવ્યાં. વેન નામના એક ઉત્સાહી પણ શુદ્ધ અંતઃકરણવાન પ્રજાસત્તાકીને ફ્રાંસીએ જવા નહિ દઈ એમ જ્યારે રાજ્યએ વચન

આપ્યું હતું ત્યારે જ કામચલાઉ પાર્લમેન્ટે તેનું નામ સામાન્ય માર્શી માંથી બાદ કર્યું હતું. પણ આ સમે તે ન ગણુકારતાં તેના ઉપર કામ ચલાવી મોતની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી.

યુરિટન લોકપર જીલમ—હવે આ રાજભક્તિને તાને ચહેલી પાર્લમેન્ટે બેસુતમ ગુજારવા માંડ્યો. “કોર્પોરેશન એક્ટ” એ નામનો એક કાયદો કર્યો તેની મતલબ એ હતી કે કોવેનન્ટનો ઈનકાર કરે અને અનવરોધ મતની એટલે રાજ કે તેના અમલદારો સામે આત્મરક્ષણના કારણને સારૂ પણ મારે કદી શસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહિ, એવી જે પ્રતિજ્ઞા લે તેનાથી જ મ્યુનિસિપલ એટલે * કસબાઓમાંની સરકારી નોકરી થઈ શકે. (ઇ. સ. ૧૬૬૨). બીજી સેશનમાં “યુનીફોર્મિટી એક્ટ” કર્યો તે તો આખા પાદરી ખાતાને પદબ્રજ કરવા બાબત જ હતો. તેમાં એકું હતું કે દરેક પાદરીએ “એપિસ્કોપલ પંથની પ્રાર્થનાપોથી” ને હું શુદ્ધ ભાવથી માનું છું એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી, ધર્માધ્યક્ષ પાસેથી દીક્ષા ધારવી, કોવેનન્ટનો ત્યાગ કરવો, અને અનવરોધ મતના સોગન લેવા; અને એમ જે અમુક મુદતમાં ન કરે તે ખરતર્ફ. તે મુદત પૂરી થતાં બીજે જ દહાડે એ પ્રમાણે નિર્દયતાથી અમલ કરવામાં આવ્યો. એ હજાર ધર્મગુરુઓ જેમાં કેટલાક તે સમે દેશના અત્યુત્તમ વિદ્વાન અને શ્રદ્ધાવાન પુરુષો હતા, તેની જરા પણ કદર જાણ્યા વિના તેમને એકદમ પદબ્રજ કરવામાં આવ્યા. તેમને સરકારી ધર્માલયોમાંથી કાઢી મુક્યા તો એર, પણ ખાનગી સ્થળોમાં પણ ધર્મભોધ કરવાની સખ મનાઈ કરી. તે છતાં પણ ન્યારે યુરિટન લોકો પોતાના ધર્મગુરુને જ વળગી રહ્યા ત્યારે એવો કાયદો કર્યો કે તેમના વ્યાખ્યાન વેળા કાંઈને પણ ઘેર તે કુટુંબ સિવાયનાં બીજાં પાંચથી જે વધારે માણસ બેળાં

---

* મ્યુનિસિપાલિટીને તાબે ઇંગ્લાંડમાં સધળું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે, અને તે કચરાપટ્ટીનું જ આપણા દેશમાં છે તેમ કામ કરે છે એમ કાંઈ નથી. મેજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ મ્યુનિસિપાલિટીનું જ ત્યાં ગણાય છે.

થએલાં માલમ પડશે, તો તે સર્વેને સાત સાત વર્ષ દેશનિકાલનીક
 સળ કરવામાં આવશે. આને “ કન્વેન્ટિકલ એક્ટ ” કહે છે. (ઇ.
 સ. ૧૬૬૪). આવું જોખમ વેડીને પણ ન્યારે ફેટલાક યજમાને
 પોતાના ગુરુને ઘરમાં ખોલાવી ખૂણામાં બરાબ વ્યાખ્યાનો સાંભળે છે.
 એમ માલમ પડ્યું, ત્યારે અતિપર આવેલી આ ઝતુની પાર્લમેન્ટ
 “ પાંચ મૈલનો કાયદો ” કર્યો; એટલે કોઇ પણ કસ્યાને ફરતા પાંચ
 મૈલ સુધીમાં એ ધર્મગુરુઓએ વસવું નહિ, અને તેમજ કોઇ પણ
 ઠેકાણે નિશાળ માંડવાનો ધંધો કરવો નહિ. (ઇ. સ. ૧૬૬૫).
 આ કાયદો તો તેમના પેટ ઉપર પૂરો જ પગ મુકવા બરાબર હતો.
 નાસતાં ભાગતાં ખૂણે ખોચરે બરાબ કકડો રોટલો પામતા હતા તે
 પણ છીનવી લઇ તે બિચારાઓને બ્રૂએ મારવાનો જ આ ઉપાય
 હતો. હવે ખ્યુરિટન ધર્મગુરુઓના છેક કૂતરાના અવતાર થયા, અને
 ધણી રઝળી રખડી કે બંદીખાનામાં સડી સડીને મરી પણ ગયા.
 બંદીખાનાં તો આખા દેશમાં આ સમે ઠેર ઠેર તરવરી રહ્યાં હતાં.
 કેવા ને ફેટલા બધા ખ્યુરિટનોને દરરોજ બંદીખાનામાં પૂરવામાં
 આવતા તેનો વિચાર વાંચનારના મનમાં બરાબર આવવો મુશ્કેલ છે.
 પણ નીચેની હકીકત ઉપરથી તે કાંઈક તેના ખ્યાલ કરી શકે.
 “ કવેકર ” સરખો તે વેળા નાનો અને દુનિયામાં કેવળ નિરપરાધી
 પંથ હતો કે જેની સામે એક ખાસ એક્ટ કરવામાં આવ્યો હતો, અને
 ચાર હજાર માણસ પહેલે જ ઝપાટે ફેદ કરવામાં આવ્યા હતા. અને
 ન્યારે પાછળથી રાજ્યએ “ રહેમનું જાહેરનામું ” ઠાઠી ધર્મ નિમિત્ત
 ના ફેદીઓને છૂટા કર્યા, ત્યારે તેમાં આ માત્ર કવેકર પંથનાં જ
 બારહજાર માણસ માલમ પડ્યાં હતાં ! ખરે આ સમે દેશમાં ધર્મનો
 જે ભુલમ આલી રહ્યો તેવો તો પ્રજાવિગ્રહનો ભડકો ઉઠાવનાર પેલા
 ઝતુની બિચપ હોડના વખતમાં પણ નહોતો. સૈન્યસત્તાથી લોકો
 આટલા બચલીત થઈ ગયા હતા તોપણ તેના વખતમાં જે આવી
 પકડા પકડી તો કોઈએ દીઠી નહોતી. “ ભક્ત પ્રમાણ ” એ નામનું

ઈંગ્રેજી ભાષામાં જે લોકપ્રિય આખ્યાન છે તેનો કર્તા પેલો ભક્તિ-
મસ્ત કંસારો બુનિયન કેટલાંક વર્ષ સુધી બંદીખાનાનો જ વાસી
થઈ પડ્યો હતો, અને ત્યાં જ ધણુંખરું એણે એ લોકપ્રિય અમર
પુસ્તક લખ્યું હતું. વિદ્વાન અને વિદ્યાપ્રિય મહા કવિ મિલ્ટન
પણ થોડાક મહીના બંદીખાનું પોતાના ઘડપણમાં સેવી આવ્યો
હતો. ટુંકામાં આ સમે દેશમાં વિદ્વાન, નીતિમાન કે ભક્તિમાન ગણાતા
હતા તેમાંના ધણાખરા માણસો ધર્મબલાત્કારના દયામણા ભોગ થઈ
પડ્યા હતા. આ બધો જીલમ રાજના દયાણુ કે કહેવાથી થતો હતો
એમ સમજશો નહિ, એ તો આ કુવેલિયર પાર્લમેન્ટનું જ કર્મ હતું
અને તેને આ સમેના લોકવિચારની જોઈએ તેવી પુષ્ટિ હતી. તે છતાં
પણ હાલ દેશનો ધણો ભાગ એપિસ્કોપલમાર્ગી જ થઈ ગયો હોય
એમ તો કાંઈ નહોતું. એ માર્ગમાં હાલ પણ હતા તો પૂર્વની પેઠે
બહુધા ઉપલા વર્ગના જ લોકો. પણ એ લોક હાલ સર્વપ્રિય, ને તેમ
હોવાથી દેશમાં સર્વશક્તિમાન થઈ પડ્યા હતા, અને એ લોકનો
તો ભાવ પોતાના પૂર્ણ વિનયકળે સ્વાભાવિકપણે જ પૂર જોરપર
આવી ગયો હતો. વળી પાછલા અનુભવ ઉપરથી પ્યરિટન પથો
બધાને રાજદ્રોહી, પ્રજાસત્તાકી અને દેશવિનાશી આચારવિચારોના
પોષક જણાયા હતા. તેથી પોતે હડહડતા એપિસ્કોપલ ન હોય તોપણ
રાજકીય વિચારથીયે ધણા લોક પ્યરિટન વિચારખીજોને છૂંદી નાખવા
ખુશી હતા. અને ખરે એપિસ્કોપલ માર્ગવાળા પણ આ સમે ધર્મ
કરતાં રાજપ્રકરણી ભુદ્ધિથી જ આવો કેર વર્તાવવા વધારે પ્રવર્તમાન
થયા હતા.

રાજના પંડને તો ધર્મ બલાત્કાર સ્વાભાવિકપણે જ ગમતો
નહોતો, અને એની ખાનગી રાજનીતિ તે બાબત સંપૂર્ણ છૂટ આપ-
વાની જ હતી. જો ઈંગ્રેજી પ્રજાને ધર્મની છૂટ જોઈતી હોત તો આ
સમે તેમને તે બેશક મળી ગઈ હોત. પણ અંગ્રેજી પ્રજા જ તે
ચાતની સામે ખૂબ સામે હતી. શા માટે અને કેમ, તે રાજનો સ્વભાવ

અને રાજનીતિ જાણ્યા પછી બરાબર સમજશે.

આદર્શના સ્વભાવ એના આપથી કેવળ ઉલટા પ્રકારનો હતો. એ હસમુખો, ચંચળ, રમતી ગમતી, બીજનો મનરંજુ, અને બોલદાર. ચાલીમાં મીઠરો, પણ અંદરખાનેથી મહા શક ને સ્વાર્થી, બેઈમાની, બેવફા, કામનો કાયર, અને છેક વિષયાસાક્ત હતો. એ બધો વખત સહેલસપાટામાં જ કાઢતો, અને પૈસા કાંકરાની પેઠે ઉડાવતો. એની અનીતિઓ પાર વિનાની ને હેવાનીઅત ભરેલી જ હતી. આ રીતે આપણા કેટલાક રાજ્ય જેવો તે નપાટ, પણ નમાલો તો હતો જ નહિ. એ જાતે અક્કલવાળો ને પોતાના સ્વાર્થની તજવીજો સારી રચી શકે એવો હતો. એ હમેશ ટોળટપ્પામાં જ રોકાયેલો રહેતો. તોપણ અમુક રાજનીતિ પોતાને માટે મૂળથી જ મુકરર કરી રાખી તદ્દનુસાર એ અખંડિતપણે વર્ત્યો હોય એમ નિશ્ચય જણાય છે.

આદર્શની રાજનીતિના મોટા બે ઉદ્દેશ આ જણાય છે. એક તો પાર્લિમેન્ટ તરફનો ભય દૂર કરવો; અને બીજો કેથોલિક માર્ગને ઉત્તેજન આપવું. પાર્લિમેન્ટ સંબંધી એની લાગણી એના આપદાદા જેવી કાંઈ આપખૂદીની નહોતી, અને ઈશ્વરી હક્કનો સિદ્ધાંત સાંભળીને તો તે ખડખડ હસતો જ. તોપણ પાછલાં વીશ વર્ષના અનુભવપરથી તેને માલમ પડ્યું હતું કે પાર્લિમેન્ટ વિફરે તો મહા ભયાનક છે. અને તેથી તેની સત્તા ભયરહિત કરવાનો નિશ્ચય એનો પણ તેમના જેટલો જ હતો. એ ખરું કે ડરામણા જીલમગાર રાજ્ય થવું એ એના સ્વભાવને જ અણુગમતું હતું, અને વારે વારે તે બોલતો કે “મુસલમાન પાદશાહોની પેઠે જીલ કાપેલા ગુલામોને એએલે ધનુષ્યે ઉભા રાખી સર્વને કંપાવતાં દરબારમાં બેસવું મને જરાયે પસંદ નથી.” તેમજ પાર્લિમેન્ટ કે પ્રજાની સ્વતંત્રતા છેક નિર્મૂલ્ય કરવાનો કાંઈ તેનો વિચાર નહોતો. તે કહેતો કે ભલે પાર્લિમેન્ટ કાયદાની કડકૂટ કર્યા કરે, પણ મારી કે મારા પ્રધાનોના કામની ચર્ચા કરવી, કકળાવી કકળાવી પૈસા આપવા, અને વળી તેનો હિસાબ પણ માગે, એ તે

સાંખી રહેવાય કેમ ? હિસાબ આપવાની વાત આ મોજલા રાજને ચાલવે નહિ એમાં તો આશ્ચર્ય જ નથી. નૌકસેન કે લશ્કરની ટુકડી સંજ્ઞ કરવાને સારૂં ચાર્લમેન્ટે આપેલાં નાણાંમાંથી રકમોની રકમો જેના હાથમાંથી નાયકણા કરતાં ચે નિર્લજ્જ નારીઓ ખૂંટવી દક્ષ જાય, તે બિચારાથી તે ચાર લોકમાં તેનો હિસાબ શી રીતે બતાવી શકાય ? આવો માણસ કોઈ પણ ધર્મને ઉત્તેજન આપવા મન કરે એ આશ્ચર્ય જેવું છે ખરૂં. એમ કહેવાય છે કે કેથોલિક દેશોમાં ધણાં વર્ષ રહેવાથી એનું વલણ તે માર્ગ તરફ થયું હતું, અને વળી તે ધણાને કબૂલ થયો હતો, કે જે તમારી સહાયતાથી મને આરૂં રાજ્ય મળશે તો હું કેથોલિક માર્ગને ઉત્તેજન આપીશ. પણ વચન બચન કે ઉપકારની ખાતર એણે આમ કરવા ધાર્યું હોય એ તો જરા પણ માની શકાતું નથી. તેમજ જેનાં આચરણ મરવાની ઘડી સુધી છેક અનાસ્થિકનાં જ હતાં, તે આવા કામમાં ધર્મની લાગણીથી દોરાયો હોય એ પણ સંભવતું નથી. એમ હશે કે જેમ સઘળા દુરાચરણી માણસો કર્મકાંડનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવાનો જ માર્ગ પસંદ કરી પોતાના આત્માને ઠગે છે, તેમ એને પણ લાગેલું કે બીચારો કેથોલિક માર્ગ ઠીક કે આપણાથી મજામાં આવે તેમ વર્તાય, અને વખત આવે ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તાદિક વિધિઓથી સઘળાં પાતકો ધોઈ પણ નખાય. એવી મેળી મતલબી લાગણી એના મનમાં કેથોલિક માર્ગ તરફ કદાપિ મૂળથી જ હશે, પણ તેને ઉત્તેજન આપવાનો એણે નિશ્ચય કરેલો તે તો ઉપર કહેલી રાજકીય ધારણા પાર પાડવાને સારૂં જ એમ અમારું ધારવું છે.

પાલ્મિટથી લય રહિત થવાના પ્રયત્નો—રાજાએ ક્યાં ને છપ્પા, ચોકસાઈ ભરેલા, અને ધણા જ ઉંડા હતા. પ્રેસ્બિટેરિયનો ઉપર આદલો જુલમ થતો હતો, ત્યારે એની તો ઠંડે પેટે એ જ અણુત્રી હતી, કે છો બને પક્ષ માંહોમાંહે લડીને નિર્બલ થતા, અને જાતે વીતશે ત્યારે જ પ્રેસ્બિટેરિયનો જાણશે કે ધર્મજ્ઞની

લિક્ષાને પણ જરૂર હશે ખરી. ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ અને આયર્લેન્ડની પાર્લમેન્ટો સંયુક્ત કરાયેલી હતી, તેને એણે પાછી જૂદી પાડી નાખી, અને તે પ્રત્યેકને પોતાની કરવા નોખા પ્રયત્નો કર્યા. પાર્લમેન્ટ-વાળાને લાંચ રુશ્વત* આપી વશ કરી લેવા એ તો એનો એક સાધારણ જ રિવાજ હતો. તે છતાં બેખનાવ થાય તો શું કરવું એમ ધારી અંમરક્ષકો દાખલ કેટલુંક લશ્કર પાર્લમેન્ટ પાસે મૂળથી જ રહેવા ફેવડાવ્યું હતું. અને તેમાં થોડાં થોડાં માણસો કાદની આંખે ન ચડે એમ એ હમેશાં વધાર્યો જ જતો.

રોમન કેથોલિકોને આશય આપવો એ પણ આ હેતુનો જ એક મોટો દાવ હતો. આ વેળા ફ્રાન્સમાં ચૌદમો લુઈ એ નામનો મહા પ્રતાપી રાજા રાજ કરતો હતો. પોતાનું રાજ્ય યૂરોપ ખંડમાં સર્વોપરિ કરવું, પ્રોટેસ્ટન્ટોને તોડવા, અને સ્વતંત્ર પ્રજાઓને પીડવી એ ત્રણ વાત તર્ફ તે તન, મન અને ધનથી અહોનિશ મંડ્યો હતો. લલંદનો નાનો, પણ આ સમે યૂરોપમાં સૌથી ધનવાન મુલક આઈ જવા તો એની દાદ ખૂબ જ સળકી રહી હતી. પણ તે કામમાં ઇંગ્લાંડ વચમાં ન પડે એવી તળવીજ રાખવાની અગત્ય હતી, અને તે માટે સદાના દેવાળીઆ આર્ક્સને ન્યારે ન્યારે બેઠતા ત્યારે પૈસા મોકલી એ ધણા મિત્રાચાર ખતાવતો. પાછળથી તો ભારે સાલીયાણું બાંધી આપી આ લાજ શરમ વિનાના ઉડાઉ રાજાને પોતાનો જ કરી લીધો હતો. એમાં બોલી એ હતી કે આર્ક્સે લુઈને પૂછ્યા વિના કોઈની સાથે સંધિવિગ્રહ કરવો નહિ, ઇંગ્લાંડમાં રોમન કેથોલિક આર્મને ઉત્તેજન આપવું, તથા જાહેર રીતે તેનો પોતે પણ સ્વીકાર

---

* આ પાર્લમેન્ટવાળાની રાજભક્તિ, તેમજ જરૂરભક્તિ એ હદ-ચાર જ હતી. તેઓ આર્ક્સ પાસે અને પાછળથી ફ્રાન્સના પરદેશી રાજા પાસેથી ભરપટે લાંચ લેતા હતા, અને એ કારણથી આ પાર્લમેન્ટનું નામ “પેન્શન્ડ પાર્લમેન્ટ” એવું પણ ઇતિહાસમાં મચ્છર છે.

કરવો, અને એ કામમાં જરૂર પડે તો હુઈ લશ્કર વગેરેની પૂરતી મદદ આપે. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્થિક કુશીલિક માર્ગ તર્ક છૂપું પણ ચોક્કસ વલણ પકડવાનું મુખ્ય કારણ રાજકીય જ હતું. હુઈ પાસેથી એ નિમિત્તે પૈસા મળે તો પાર્લમેન્ટ આડી થઈ હોય તે વેળા એને ખર્ચને માટે અડચું રહે નહિ, અને ધાંધલ વધે તો પશ્ચિમી ક્રાન્સની તર્કથી લશ્કરી મદદ જોઈએ તેવી મળે. તે દતાં જણી જોઈને જ પાર્લમેન્ટ સાથે ધાંધલ ઉભું કરવાની એને જરા પણ મજા નહોતી. અને ત્યાં સુધી તો બધાને પટાવી સમજાવી પોતાનું ટકુ ચલાવ્યા જવું એ જ એનો વિચાર હતો. ઉપલી બધી તૈયારીઓ તેણે માત્ર અગમચેતીની હતી. આવો મતલબી માણસ કોઈ પણ ધર્મને માટે પોતે જોખમમાં પડે એ તો અને જ નહિ, અને તેમ કરવાનું તેણે કોઈ વેળા પણ ખરા દિલથી ધાડું હોય એમ અમે માની શકતા નથી. એનો ભાઈ જેમ્સ, જે હડહડતો કુશીલિક હતો, તેણે એક વાર આ બાબત બહુ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે એ હસીને બોલ્યો કે, “ભાઈ (આવાં રાજપાટને ગુમાવી) પાછા યૂરોપની મુસાફરીએ જવાની મજા મને તો થતી નથી હો!” આવા રાજની રાજનીતિ ગમે એવી પ્રજા વિરુદ્ધ હોય, તોપણ તેથી તેને કે પ્રજાને ગેરલાલ થવાનો સંભવ ધણે નથી, અને તેમજ આ રાજ્યની આખરે આપણે જોઈશું. પણ હવે રાજકીય બનાવો જ ટુંકામાં વર્ણવી જઈએ.

વલંદા સાથે લડાઈ કોમ્બેલે ઉઠાપણથી બંધ કરી હતી તે પાછી આ રાજ્યમાં જગી ઉઠી. ન્યારે કોઈ એ પ્રજાના સ્વાર્થ ઉલટા હોય છે ત્યારે તેઓ એકજાતિના ને એક ધર્મના હોય છે તોપણ તેમનામાં વિરોધ પડ્યા વિના રહેતો નથી, અને મનમાં વિરોધ વસ્યો તેને લડાઈનું બહાનું સહેજમાં જડી આવે છે. આફ્રિકાના ગીની દેશને કઠિથી વલંદા લોકો સોનાની રજ તથા ગુલામો આણી કેટલાક વખતથી અનર્થ પૈસો મેળવતા હતા. તે જોઈ અંગ્રેજોની પણ એક કંપની બંધાઈ ત્યાં વેપાર કરવા ગઈ, અને તેણે થોડા વખતમાં ત્યાંના

વલંદ સંસ્થાનીઓ સાથે લડાઇ ઉભી કરીધી. આર્લ્સ યુરોપમાં રખડ-
તો હતો ત્યારે હોલાંડમાં એનું યોગ્ય સન્માન થયું નહોતું, તે સંભારી
એણે આ વખતે આ કંપનીનો પક્ષ પકડ્યો ને તે દેશની સાથે લડાઈ
ચોકરી (ઇ. સ. ૧૬૬૫). પાર્લમેન્ટે એ વાત હરખથી સ્વીકારી
લખલુટ નાણાંની મંજૂરી આપી, કેમકે તમામ ઈંગ્લેન્ડે આ સમયે વલંદ-
નું વેપારમાં સર્વોપરિપક્ષ જોઇ બળી મરતા હતા, અને મનમાં
કંપ્યા જ કરતા કે હાગ આવે તો ટપ એનો વેપાર પડાવી લઈ
આપણે સમૃદ્ધિવાન થઈએ. આ લડાઇ બે વર્ષ ચાલી, પણ તેમાં કાંઈ
સાર નીકળ્યો નહિ. ફ્રાન્સે હોલાંડનો પક્ષ પકડ્યો, અને નહિ તો યે
એ દેશના કુશળ નૌકાધિપતિઓની આગળ ઈંગ્લેન્ડનું કાંઈ ઝાઝું ચાલે
એમ નહોતું. ફોર્મેલે તેમને નમાવ્યા હતા એ ખરું, પણ ક્યાં એ
પ્રતાપી ધીરવીર અને ક્યાં આ મોજશોખમાં હૂંમેલો આર્લ્સ ! આરંભ-
માં ઈંગ્લેન્ડની મોટી ફતેહ થઈ, પણ તે લાંબી મુદત નબી શકી નહિ,
અને પાછળથી તો એવી બેકાળજી ચાલી કે વલંદનો નૌકાધિપતિ
ઈંગ્લાંડના કિનારા ઉપર જ ચડી આવી બંદરો સર કરતો કરતો વહાણો-
ને બાળી નાખતો તે છેક ટેમ્સ નદીમાં આવી જઈ લંદનને જ
એક વાર ધુરકાવી ગયો.

ખંધા હુઇએ જોયું કે હવે બહુ થઈ. નૌકામદ ઈંગ્લેન્ડનો જોઇએ
તેવો ઉતાર્યો અને હવે આ વલંદઓને બહુ ચડી જવા દેવા નહિ
એમ વિચારી એણે તેમનો પક્ષ એકદમ છોડી દીધો, અને તેથી તેમણે
સમજીને આર્લ્સની તર્ફથી સલાહનાં કહેણુ ક્યારનાં આવતાં હતાં તે
ખુશીથી કબૂલ કર્યાં. (ઇ. સ. ૧૬૬૭.) એને છોડાવું તહનામું કરીને
કહે છે. આ તહનામાની રૂએ ન્યૂયોર્ક (જે આ વેળા ન્યૂ આમસ્ટર-
ડામ એ નામથી વસેલું હતું તે) તથા આલ્બની એ ઈંગ્લેન્ડને મળ્યાં.

ઈંગ્લાંડના આ પરમ માનભંગને સમે દૈવકોપ પણ બે તેના
ઉપર એવા ગુજર્યા હતા કે તેની કાંઈક નોંધ ઇતિહાસમાં લેવી જોઈએ.

મોટી મદદી ઇ. સ. ૧૬૬૫ ના શિયાળામાં લંદન ખાતે

શરૂ થઇ હતી તે ઊનાળો ખેસતાં તો એટલી બધી ફેલાઇ ગઇ કે મહોલ્લે મહોલ્લે અને ઘેર ઘેર માણુપો ઉપરાચાપરી મરવા લાગ્યા, અને કોઇ કોઇની સંભાળ લઇ શકે એમ રહ્યું નહિ. જેનાથી જેમ નસાયું તેમ નાહું. વેપારરોજગાર બધો બંધ પડ્યો. શહેરના રસ્તા બધા શૂન્યમૂન્ય થઇ ગયા. ત્યાં એકે માણુસનો પગરવટ કે અચાજ સંભળાય નહિ. અમુક વખતે સરકારી ગાડાં ખૂમ પાડતાં આવે કે જેને પોતાનાં મુઠ્ઠાં નાખવાં હોય તે ચાલો, ઝટ ઉતારણ કરો ! આ ભયંકર દૈવકોપને સમે ઠેર ઠેર મરણાં એટલાં બધાં થતાં કે દાટવા વગેરેની ક્રિયાધ્રિયા બંધ પડી લોકો મળ્યાં આવે ત્યાં મુઠ્ઠાં ફેંકી દેતા, અને ફેટલાંય ન ધણીયાતાં બિચારાં તો જ્યાં ખેડાં સુતાં હોય ત્યાં જ મુઠ્ઠાં થઇ પડતાં. આવાં મુઠ્ઠાંથી શહેર એવું ગંધાઇ ઉડવા લાગ્યું કે સરકારને ગાડાં ભરી ભરીને લાશો સામટી એક ખાડામાં દાટી દેવાવવાની જરૂર પડી. રૉમિન્સન ક્રૂસોનો કર્તા (જેણે એ બધું જાતે જોયું હતું તે) આ ત્રાસદાયક મરકીનું વર્ણન એવું આપે છે કે તે વાંચી આપણાં ડઝેડ્યાં ઉભાં થાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ વર્ષ ઉપર એથન્સ શહેરમાં તથા ઇ. સ. ૧૩૪૮ માં ફ્લોરેન્સ ખાતે થઇ હતી તે સિવાય આવી મરકી યુરોપના લોકે કદી જોઇ કે સાંભળી નહોતી. આ મરકીથી કુલ એક લાખ માણુસ લંદનમાં જ અને પાંચેક લાખ ગામડાં ખાતે મૂએલું જણાય છે.

આ મરકી બીજા વર્ષના શિયાળા સુધી ચાલી. ત્યારકે પાછું એ શહેર માણુસથી ખાલી થઇને પણ ફરી ઠામ પડવા લાગ્યું, કે એક મોટી આગ લાગવાથી તે પૂરેપૂરું પાયમાલ થઇ ગયું. આપણાં દેશ ખાતે સુરતની ઇ. સ. ૧૮૩૦ વાળી ભયંકર આગ જેવી જ આ મોટી અને જનની ખુવારીમાં દિતરતી પણ નુકસાનીમાં તેથીયે ચડતી જણાય છે, એ આગ ઇ. સ. ૧૬૬૬ ના સપ્ટેમ્બર માસની બીજી તારીખે રવિવારને રોજ લંદનના પૂત્ર પાસે એક ભડીયારાની દુકાનમાંથી લાગી, અને પવન પુષ્કળ હોવાથી તે ખૂબ વધી, અને

ત્રણ રાત અને ત્રણ દહાડા સુધી ચાલી. એ આગે ૪૦૦ પોળા તથા ૧૩૦૦૦ ધર ભરમ કરી નાખ્યાં. આ એક કાયદો થયો ખરો કે પેલી મરકીની બદલવા જે શહેરમાં હજી ખૂણેખોયરે ભરાઈ હતી તે સમૂગગી નાબુદ થઈ ગઈ. સુબોધગ્રાહી ઇતિહાસવેત્તાઓ એવો પણ અભિપ્રાય આપે છે કે આ આગ એ લંદન ઉપર ઇશ્વરી કૃપા જ હતી, કેમકે અત્યાર સુધી લંદન સાંકડા રસ્તાવાળું ને બદશિક્કલ હતું તે હવે સુધરાઈ તથા શિષ્ટ-સૌંદર્યના નિયમ પ્રમાણે બંધાયું. સેન્ટપૉલનું ભવ્ય દેવાલય લંદન ખાતે હાલ મોટા સાનંદાશ્ચર્યનું ગણાય છે, તે આ મોટી આગ પછી નવેસરથી બંધાયેલી ઇમારત છે.

લોકોના ગુસ્સો—રાજ ઉપર થવા લાગ્યો હતો તે ઉપસા બનાવોથી બહુ વધી પડ્યો. રાજ પોર્ટુગલની કૃથોક્તિક કુંવરી જોડે પરણ્યો હતો (ઇ. સ. ૧૬૬૨), એ આખી પ્રજાની મજા વિરુદ્ધ હતું, અને જ્યારે ક્રોન્વેલે મેળવેલો ડન્કર્ક ટાપુ આ ઉડાઉ રાજાએ ૪૦ લાખ રૂપિયા લઈ ફ્રાન્સને વેચી માર્યો ત્યારે તો તેઓ બહુ જ કકળી ઉડ્યા હતા, કેમકે તેઓ તેને પોતાના દેશનું એક મોટું વિજયચિહ્ન ગણતા હતા. આ જખમ હજી તેમના કલેજમાં તાજે હતો એટલામાં વલંદાનાં વહાણુ લંદનપર ચડી આવવાથી તેમનું પૂરેપૂરું માનભંગ થયું, અને તે જોઈ તેમને પ્રસંગજન્ય રાજભક્તિનો ઉભરો, જે સ્વાભાવિકપણે જ કાંઈ હમેશાં પહોંચવાનો નહોતો તે એકદમ હેઠો બેઠો, એટલું જ નહિ પણ રાજપ્રજાનો સંબંધ પાછો એ લોકોને એ જ લુહાર એ રીતનો ઇંચિનેના સામાન્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે થઈ રહ્યો. ઉપસા બે દૈવકોપ રાજના દુરાચરણની શિક્ષા દાખલ જ ઇશ્વરે દેશપર મોકલ્યા હતા એમ સમજી લોકો બહુ પોકાર કરવા લાગ્યા.

કલેરંડન—પ્રજાની બેદિકી હાલ એટલી બધી હતી કે જો પાર્લમેન્ટની ચૂંટણી આ સમે થવાની હોત, તો તેમાં બધા પેલા યજ્ઞના જ પાછા આગ્યા હોત. પણ રાજના સારા નથીમે પાર્લમેન્ટ

તો હજી હડહડતી કુવેલીયર જ હતી. પણ એવી પાર્લામેન્ટ પણ લોકવિચારમાં ખેંચાઈ રાજના પ્રધાન લોર્ડ ક્લેરંડન ઉપર તો કકડાવીને જ તુડી પડી, તથા રાજ પાસે તેને પદભ્રષ્ટ કરી દેશનિકાલ કરાવ્યો (ઇ. સ. ૧૬૬૭) ત્યારે જ કાંઈ જાંપી. આ લોર્ડ ક્લેરંડન તે સર એડવર્ડ હાઇડ નામનો પહેલા ચાર્લ્સના રાજ્યમાં જે પ્રજાપક્ષનો એક અગ્રણી હતો તે જ. રાજકુળે દેશવટો લીધો ત્યારે એ પણ તેમના ભેગો ગયો, અને ત્યાં ચાર્લ્સને શીખામણ આપનાર તથા એના લાલની ચોતર્ફ ખટપટ ચલાવનાર પણ એ જ હતો, તેથી જ્યારે ચાર્લ્સ ઈંગ્લાંડની ગાદીએ પાછો આવ્યો, ત્યારે એને સ્વાભાવિકપણે જ ક્લેરંડનનો અર્થ બનાવી પ્રધાનવડું આપવામાં આવ્યું હતું. એની પુત્રી રાજના લાઇ જેમ્સ ડ્યુક ઓફ યોર્કને પરણી હતી, અને તે સંબંધે એ હવે પછી થનારી રાણીઓ મેરી અને એનનો આજ્ઞે થયો. આ પ્રધાન જૂના વિચારનો, અહંકારી, કોઈ કોઈ વખત રાજને હાજી હા કરનારો, તથા ધનલોભી હતો, તે છતાં કામકાજમાં હોંશિયાર, લાંબી નજરવાળો, અને પોતાની સમજ પહોંચે ત્યાં સુધી રાજ ને પ્રજા બંનેનું ભલું થાય એવાં જ કામ કરનારો એ હતો. એના જવાથી રાજ ઉપર કાંઈપણ દાબ રાખી શકે એવો કોઈ કારભારી રહ્યો નહિ. ક્લેરંડને વિદેશમાં વસી પોતાનું ઉત્તરવય એક સારા કામમાં ગાળ્યું. એણે ત્યાં રહીને “ મોટા આંતર વિગ્રહનો ઇતિહાસ ” એ નામનું પુસ્તક લખ્યું, અને અગર જે તેમાં રાજપક્ષના લાભનું જૂઠાણું કેટલુંએક છે તોપણ તે સમયની હકીકત સર્વિસ્તર આપનારું તે એક અગત્યનું સાધન ગણાય છે.

ત્રિરાજ્ય સંધિ—એ નવા પ્રધાન મંડળનું એક જ પણ બહુ મોટું લોકપ્રિય કામ હતું. રૂપેનને તોડવા માટે ક્રોમવેલ ક્રાન્સ સાથે મળ્યો હતો, તેથી એ ક્રાન્સની વૃદ્ધિમાં સહાયક થયો હતો, અને એ ઇંગ્લાંડના હક્કમાં સાફ ન નીવડ્યું, કેમકે એ સમે રૂપેન તો પોતાની

એજે જ પડી લાંગવા આવ્યું હતું, અને ખરી દહેશત આખા યુરોપ-
ને ફ્રાન્સ તર્ફની જ હતી. આ વાત લુઇસેનો અબ્યુદય જોઈ હાલ
અધાને સમજવા લાગી હતી, અને તેની સાથે જ ઇંગ્રેજોનો ફ્રાન્સ
પ્રતિ પરંપરાનો વૈરભાવ પાછો જાગી ઊઠ્યો. આપણે નોર્મન વિજય-
ના સમયથી જ જોઈએ છીએ કે ફ્રાન્સને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે કેવું સદાનું
ખીચાખાફં ચાલ્યું આવે છે. તે ખીચાખાફં વચમાં રેપિનનું બળ વધી
પડવાથી થોડાક વખત સુધી બંધ પડ્યું હતું તે પાછું હવે જાગી
ઊઠ્યું, અને તે છેક આ ઓગણીસમા સૈકાના પ્રથમ પાદ સુધી પૂર-
જોસમાં ચાલ્યું એ આપણે હવે પછી જોઈશું.

પ્રજાની આવી રૂખ જોઈ નવા પ્રધાનમંડળે વિચાર્યું કે તેમને
રાજ કરવાનો આ રસ્તો ઠીક છે, અને તેથી ઇંગ્લાંડ, હોલ્લાંડ, અને
સ્વીડન વચ્ચે એવા કાલકરાર થયા કે લુઇ, જેનાં લશ્કર રેપિન
તાબેના નેધરલેન્ડસમાં વિજય ઉપર વિજય મેળવી રહ્યાં હતાં તેના
વસારાને અટકાવવો. [ઇ. સ. ૧૬૬૮.] આને લીધે લુઇને રેપિન
સામેનો વિગ્રહ બંધ પાડી નેધરલેન્ડસને ફ્રાન્સ સાથે જોડી દેવાનો
પોતાનો મનસુખો જતો કરવો પડ્યો, જો કે રેપિનને એ સરહદ
ઉપરના કેટલાક કિલ્લા તો ફ્રાન્સને આપવા જ પડ્યા. પણ આર્મ્સ
તો આ સંધિ કરવામાં એક નીચપણાનો દાવપેચ જ રમતો
હતો. એની મજા લુઇ સાથે બગાડવાની જરા પણ હતી નહિ.
એની મતલબ તો એ હતી, કે એમ કરી લોકોનો ઉભરો સમાવવો
અને લુઇને પણ સ્વયંવું કે મારી દેસ્તીની કિંમત સમજતો હોય
તો તે પ્રમાણે પૂરેપૂરાં નાણાં આપ. લુઇ જાણતો જ હતો કે એ
પૈસાનો બૂખ્યો છે, અને તેથી એની બૂખ ભાગે એટલાં નાણાંની
લાલચ આપી એને ડાવરના તહનામાથી પોતાના એક માંડલિક જેવો
કરી લીધો.

ડાવરનું તહનામું અલખત બહુ ખાનગી રીતે જ કરવામાં
આવ્યું [ઇ. સ. ૧૬૭૦]. એના કરારો એવા હતા કે રેપિન ને

હોલાંડના સંબંધમાં ચાર્લ્સે લુઇને હમેશાં સહાયજૂત જ રહેવું, ઇંગ્લાંડમાં કૃષોલિક ધર્મ પાછો સ્થાપવા માટે મથવું, અને એના બદલામાં લુઇએ ચાર્લ્સને બે લાખ પૌંડનું સાલીયાણું આપવું, ઇંગ્લાંડમાં બંડ ઉઠે તો ૧૦૦૦ માણસનું લશ્કર તેની મદદે મોકલવું, અને હોલાંડ તથા રૂપેનના મુલકો જીતાતાં તેમાંથી ઇંગ્લાંડને ભાગ આપવો. એવું નીચ શરમભરેલું તહનામું કાઢી પણુ સ્વતંત્ર દેશના રાજ્યએ પોતાના પાડોશી સાથે કર્યું નહિ હશે, માત્ર પૈસાની ખાતર એણે પોતાનો દરજ્જો, આબરૂ તથા આખી પ્રજા શત્રુને હાથ વેચ્યાં. આ તહનામું એવું તો નકાર્ હતું કે તે ધણી વખત સુધી રાજ્યને પોતાના કેટલાક *કારભારીઓથી પણુ છૂપું રાખવાની જરૂર પડી. અને તે જાહેર તો એના મૂઆ પછી ધણે વર્ષે ઇતિહાસશોધકો તર્કથી જ આખરે થયું.

સરકારી ત્રીજેરીનું દેવાળું.—સરકારમાં શાહુકાર લોકોના એક કરોડ ને ચાળીસ લાખ રૂપિયા વ્યાજે જમે હતા. આ ઉડાઉ રાજ પાર્લમેંટ પાસેથી તેમજ લુઇ પાસેથી મોટી મોટી રકમો મેળવતો, પણુ તેના હાથ તો હમેશાં તંગીમાં જ રહેતો. ઇ. સ. ૧૬૭૨ ના આરંભમાં એણે શાહુકારોને જણાવી દીધું કે આ મુદ્દલ રકમ પાછી આપવામાં જ નહિ આવે અને તેનું વ્યાજ બાર ટકા લેખે ઠરાવેલું હતું તેને બદલે છ ટકા જ આપવામાં આવશે. આમ થવાથી તે બિચારા શાહુકારો બેડા, અને તેની જોડે હજારો ગરીબ ગરબાં માર્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે લોકોનું નાણું પચાવી પડવામાં રાજ્યને ઊંડો હેતુ પણુ હતો. લુઇની સાથે એ કબૂલ થયો હતો કે તમારી સાથે મારે પણુ હોલાંડ જોડે લડાઈ ઉઠાવવી, અને તે વાતની હવે લુઇ દરેકજા ઉપરાણી કર્યા કરતો હતો. હાલ હોલાંડ સાથે મિત્રતા બાંધેલી તે તોડી લડવા જવું એ દેખીતું જ શરમ ભરેલું,

---

* તેમને ઇગવા એ તહનામાની એક જૂદી નકલ કરી તેમને બતાવી હતી જેમાંથી ઇંગ્લાંડમાં કૃષોલિક ધર્મ પાછો સ્થાપવા વિશેની કક્ષમ મુકી દેવામાં આવી હતી.

અને વળી એ કામ પ્રોટેસ્ટન્ટની સામે કુથોલિકને મદદ કરવાનું હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ લોકને બિલકુલ પસંદ પડવાનું નહિ, એ વાત રાજા પાકી સમજતો હતો. આવા કામમાં પાર્લામેન્ટે નાણાં મંજૂર કરવાની પશુ થોડી જ આશા રાખી શકાય. તેથી લુથ્યાના પીર ને એન્ટ આપરના ફકીર આ રાજાને લાગ્યું કે દેવાળું કાઢી આ બધી સરકારમાં વ્યાજે પડેલી થાપણુ આપણે પચાવી પડીએ તો શી હરકત છે, અને જો આટલું નાણું હાથમાં આવ્યું તો પછી આ લડાઇ ચલાવવી પાર્લામેન્ટ નાં પસંદ કરશે, તો પશુ તે ચલાવતાં કેટલાક વખત સુધી તો કાંઇ પણ પંચાત પડશે નહિ.

હોલાંડ સાથે લડાઈ તો એના ખુદ કારભારીમંડળને પણ પસંદ હતી નહિ, અને તેઓ તન મનથી મહેનત કરે નહિ ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મળવાની તો આશા જ શી ? માટે જ એ કારભારીઓને પોતાની તર્ફ ખેંચી લેવા એણે જુક્તિઓ કરવા માંડી. તેમાં હાલ કેટલાક પ્રેસ્થિટરિયનો હતા, તેમને ધર્મછૂટની એણે લાદ્ય બતાવી. ધર્મછૂટ તમામ લોકને આપવાની તો મૂળથી જ એને મર્જ હતી, પણ કુથોલિક ઉપર ધર્મબલાત્કાર ચલાવવાનો જુરસો હજી દેશમાં એટલો બધો હતો, કે પ્રેસ્થિટરિયનોએ પોતે જુલમ ખમવો કબૂલ કર્યો, પણ કુથોલિક ઉપરથી એ જુલમ દૂર થાય એવી સામાન્ય છૂટ લેવા તેમણે ચોકખી ના પાડી. તેથી હવે રાજાએ હારી એ લોકને કહ્યું કે “ જો તમે મારું કહ્યું કરો તો કુથોલિકને બાદ કરી તમને જ ધર્મની છૂટ આપવા હું તૈયાર છું.” આ સાંભળી તેઓ લલચાયા, અને ત્રિરાજ્ય સંધિમાં તો રૂપિયને મદદ કરવી એટલું જ બંધન છે એમ કહીને હોલાંડ સાથે લડાઇને ઢંઢેરો બહાર પાડવા દીધો (ઇ. સ. ૧૬૭૨). વલંદા સાથેની આ બીજી લડાઇમાં ચાર્લ્સની આરમાર કે લશ્કરે કાંઇ પણ ભારે પરાક્રમ કર્યું જણાતું નથી. આ લડાઇમાં જાણુવા, વખાણુવા, અને સદા યાદ રાખવા જોગ તો એ છે કે હોલાંડ સરખા એક નાનકડા મુલકે ફ્રાન્સના મોટા ને જબર.

દસ્ત હુમલાની સામે પોતાનો બચાવ ફેવી ખૂબીથી કર્યો. આ હુમલો
 વળી કેવળ એકાએક ને અણચિંતવ્યો હતો. ફ્રેંચનાં ટોળેટોળાં એકઠમ
 હાર્બન નદી ઓળંગી હોલાંડ પર ઉતરી પડ્યાં. ક્યાં બિચારું હોલાંડ
 અને ક્યાં પેશુ સર્વબલસંપન્ન ફ્રાન્સ ! પરંતુ વલંદાઓ પોતાના
 સ્વાતંત્ર્યનું જતન કરવામાં થરાપૂરા હતા. સ્વાતંત્ર્યની ખાતર તેઓ
 છેલ્લી અણીએ પોતાનો પરમપ્રિય દેશ પણ તણ દઈ દરિયા
 ખેડીને મસાલાના ટાપુઓમાંના પોતાના વિસ્તીર્ણ ખેડોમાં જઈને
 વસવાને પણ તૈયાર હતા. સ્વતંત્રતાની આવી ઉત્તુંગ ભાવના-
 વાળી પ્રજાને ગમે તેવો બલવત્તર થતો પણ શી રીતે જીતવાનો
 હતો ? વાંચનારને ખબર હશે કે હોલાંડ દેશની ધણીખરી જમીન
 દરિયાની સપાટીથી કાંઈક નીચી છે; અને વચમાં ઉંચી
 જગાઓ ઉપર શહેર વસેલાં છે, તેમાં દરિયાનું પાણી પેસી ન જાય તે
 માટે ઠેકાણે ઠેકાણે બાંધ બાંધી લીધા છે. જો આ બાંધ ન હોય તો
 હોલાંડના ધણા ભાગમાં દરીઓ દરીઓ જ થઈ રહે. ફ્રેંચ સરદારોના
 સાંભળવામાં તો આવ્યું હતું ખરું કે વલંદાઓ છેલ્લા ઉપાય દાખલ
 આ બાંધ તોડી પાડી આપણને જ કુબાવી મારવાનો વિચાર કરે છે;
 પણ તેમણે વિચાર્યું કે આવાં લાખો રૂપિયાનાં આટલાં ખર્ચાં કામ
 તે શું એ લોક કદી પણ ધડીમાં વૂળ મેળવવાના હતા ? એમને
 ખબર નહોતી કે સ્વતંત્રતાને ચાહનારો દેશ સ્વતંત્રતાની આગળ
 કુબેરની સમૃદ્ધિને પણ ખુશીથી લૂટાવી દેવા તૈયાર થાય છે. વલંદા
 લોકે તેમના નામક ઓરેંજના ઠાકર વિલિયમની સલાહ ઉપરથી
 તેમજ કીધું. રાતો રાત એકલા મળી આ બધા બાંધને તોડી નાખ્યા,
 અને ફ્રેંચ લશ્કર સવારે ઉઠી જીવે છે, તો ચોતર્ફથી પાણી પેલાના
 સમાચાર આવવા લાગ્યા. હવે તો દેખી પૂછડીએ નાસવું એ સિવાય
 બીજી કાંઈ પણ બચવાની તેમને આશા રહી નહિ. આર્ક્સની તર્ફથી
 તો એ લડાઈ મોળી મોળી જ ચાલતી હતી; તે ડહાપણથી એણે
 વલંદાઓ પાસેથી સાઈ નાણું કઢાવી ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં સામટી જ

અધે કરી. આમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ઇંગ્લાંડમાં ધર્મની ઘટનાં એણે જાહેરનામું કાઢ્યું હતું તેથી ઇંગ્લેન્ડ લોકો ધણા જ હિંસકરાઇ ગયા હતા.

ધર્મઘટનાં જાહેરનામું રાજ્યે, પ્રધાનો સાથે કરેલી કચ્છાત મુજબ, ઉપલી લગાઇ ઉઠાવતી વેળા જ કાઢ્યું હતું. એ જાહેરનામામાં એમ લખ્યું હતું કે અપ્રતિગ્રામાહી (republicans) એટલે ધર્મ-સમાજની પ્રતિગ્રા ન લેનાર સઘળા પંથવાળાની સામે જે જે કાયદાઓ છે, તે હું રહેમ નજરથી મોકુફ રાખું છું—સિવાય રોમન કેથોલિક લોકો કે જેમણે તો પોતાની ધર્મક્રિયાઓ ખાનગી ઘરમાં જ કરવી. આ રહેમના જાહેરનામાની રૂએ ફળરો માણુમ કેદખાનામાંથી છૂટ્યા. અને ધણા જણ રઝળતી રવડતી જિંદગીમાંથી મુક્ત થઇ પોતાના ભાવિક પંથીઓને ખુલી રીતે વ્યાખ્યાનો આપી આનંદ પમાડવા લાગ્યા. આ જાહેરનામાથી કેથોલિકને તો ખરેખર જેતાં થોડી જ છૂટ મળી. પણ એટલીયે છૂટ તેમને મળેલી જેઇ આખો દેશ લગડી ઉઠ્યો.

ધર્મઝનૂનના વિચારોની સાથે આ જનપોકારમાં રાજકીય દહેશત પણ હતી. આ જાહેરનામું આર્સે પોતાની રાજસત્તાને નામે કાઢ્યું હતું. લોકે વિચાર્યું કે જે રાજ પાર્લમેન્ટે બાંધી આપેલા કાયદાને પોતાની સત્તાથી જ રદ કરી શકે તો પછી પાર્લમેન્ટે કાયદો બાંધી આપવાનું કાંઇ પ્રયોજન રહેતું નથી. રાજ તાર્કીક એમ કહેવામાં આવ્યું કે એ પ્રમાણે રાજસત્તા અસક્ષથી વપરાતી આવે છે. આ અનેમાં ઠાઈતું કહેવું ખોટું નહોતું. ખરી વાત એ છે કે રાજસત્તા અને પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય એ બેની વચ્ચે ચોક્ખી લીટી પાડવાનો અભ્યાર સુધી પ્રસંગજ આવ્યો નહોતો. અભ્યાર સુધી ઇંગ્લાંડના રાજ કોઇ કોઇ વાર પાર્લમેન્ટનો કરેલો એકાદ કાયદો મુક્તવી રાખતા, અને તેમાં કોઈ ખોટું કર્યું એમ કોઇને પણ લાગતું નહિ; પરંતુ આર્સેના આ જાહેરનામાથી તો પાછલાં સો વર્ષ ઉપરાંતના ધર્મવિષયક તમામ કાયદાઓ રદ થઈ ગય એમ હતું.

આવા લોકવિચારના જુસ્સાને સમે કુવેલિયર પાર્લમેન્ટે પશુ પોતાની રાજભક્તિ ટાલે મુકી દીધી. તેમણે ઠરાવ કર્યો કે ધર્મપ્રકરણમાં પાર્લમેન્ટે કરેલા કાયદા રદ કરવા એ રાજની સત્તાની બહાર છે. અને પછી તેઓ એવા જોશમાં આવી ગયા કે આલ્ફર્સના કારભારીઓ ઝડી ગયા, અને લુઇએ પશુ એતે સદાહ આપી કે હું હોલાડની લડાઈથી ફારેક થયો નથી ત્યાં સુધી તો તારે પાર્લમેન્ટની આજ્ઞા લટી ગયા વિના છૂટકો જ નથી. તે ઉપરથી એણે હારી પોતાનું જાહેરનામું પાછું ફેરવ્યું (ઇ. સ. ૧૬૭૩).

કસોટીનો કાયદો એ ઉચ્છેદાયલી ધર્મઝનતનું બીજું કળાયત્વ. અને તે છેક ચોથા જોર્જના રાજ્ય સુધી કાયમ રહ્યું રહેમનું. જાહેરનામું રદ કરાવીને જ સંતોષ ન પામતાં પાર્લમેન્ટે એવો કાયદો કર્યો કે દરેક સરકારી નોકરે એપિસ્કોપલ માર્ગના સંસ્કાર ગ્રહણ કરવા અને તેની સાથે ધર્મમતની અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી (ઇ. સ. ૧૬૭૨). એને કસોટીનો કાયદો કહે છે. આ કાયદો પ્રેરિયોરિયન વગેરે સંઘના અન્ય માર્ગીઓને પણ એટલો જ અડચણ બરેલો હતો. પરંતુ કેથોલિકોની સામે તેમને એટલો દેષ હતો કે પોતે તુરકસાન ખર્મીને તે લોકોનું ખંડન કરવાના આ કામમાં તેઓ ખુશીથી સામિલ થયા.

આ કાયદો થવાથી રાજાનો ભાઈ જેમ્સ ડ્યૂક ઓફ યોર્ક, જે નાકાધિપતિ હતો તેણે હું કુથોલિક છું એમ કબૂલ કરી પોતાની નોકરી છોડી દીધી. રાજાના એક પ્રધાને પણ તેમજ કર્યું, એ સિવાય સેંકડો સરકારી નોકરો જે પોતાના ધર્મને વધારે કાંમતી ગણતરતા તેમને પણ પોતાની નોકરી છોડી દેવી પડી. એ પ્રમાણે ટપોટપટ રાજનામાં અપાતાં જોઈ લોકો ઉલટા વધારે ભય પામ્યા. તેમને નિશ્ચય થયો કે આપણે ધારતા હતા તેમજ લશ્કર વગેરે સંઘના ખાતામાં કુથોલિકોને ધાલી દેવા છે. અને કદાપિ આ થોડા કબૂલ થઈ આધા ખરયા તો પણ હજી ટાણુ જ. જે ઠેકાણે કુથોલિકો નોકરીમાં છાનામના ભર.છ રહ્યા હશે. બધાની ખાત્રી થઈ કે રાજા

એશક આપણા ધર્મને પાયમાલ કરવાનું જ લાઇ બેઠો છે. આદ્ય વખતથી રાજનો ભરોસો તમામ હિડી ગયો, અને એની સામે એના આપના જેવો જ પ્રજાકોપ પ્રગ્લ્ભિત થતો ગયો.

રાજની સમયાનુસારી વર્તણૂક—એ જ એને આ સમે રક્ષણરૂપ થઇ પડી. કલેર-ડનના પછી જે કારભારી મંડળ એણે રાખ્યું હતું તે “કંલક” એટલે ચંડાળ ચોકડી એવા અર્થ વાચક નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેને દૂર કરી એણે ડેન્વી નામના એક ખખરદાર, દેશાભિમાની, તથા કાંઈક પ્રામાણિક માણસને પોતાનો મુખ્ય કારભારી કર્યો. વળી પ્રજાને રાજ કરવા એણે પોતાના ભાઈની કુંવરી મેરી (જે હવે પછી કાંઈ વખત ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવે એવો સંભવ હતો તે) નાં લગ્ન પેલા ઑરેન્જના રાજા વિલિયમ સાથે કર્યાં (ઇ. સ. ૧૬૭૭). તોપણ ચાર્લ્સ તરફનો વહેમ અને લુઇ તથા કુથોલિક વિશેનો અણુવિશ્વાસ લોકમાં વધતો જ ગયો.

“ રોમિશ તર્ક ” એ નામે જે જૂઠાણાં આ સમે ફતોહ મંદીથી ચાલ્યાં તે આ લોકભીતિનું ભયંકર પરિણામ હતું. આવી ભીતિને સમે લોકમાં ધણું ચક્રાવર્તન થયું છે, અને તે સઘળાં જ સાચાં મનાય છે. આ જોઇ કેટલાક લુચ્ચા હરામખોરો જાણી જોઈને જ લોકમાં માનીતા થયા, આગળ પડવા, અને પોતાનો લાભ કરી લેવા, છેક નપાચી વાતો પણ ચલાવવા માંડે છે. એમજ ટાઇટસ ઓર્ટસ નામના એક હરામખોરે આ વેળા અહિંયાં દગાઇનો એક મોટો છુટ્ટો ઉઠાવ્યો. ટાઇટસ ઓર્ટસ એ મૂળ અનાખાપિસ્ટ પંથનો હતો. તે છોડી તેણે સરકારી પાત્રી ખાતામાં નોકરી મેળવી. ત્યાં એની બદચાલ તથા વિચિત્ર મતને લીધે વારંવાર દપકા ખાઈ આખરે ખરતઈ થયો, ત્યારે રોમન કુથોલક માર્ગમાં વટલી જઈ ઈસ્યુઇટના મઠમાં ધણી વખત સુધી દુરકાખાઉ રહી રહ્યો. ત્યાં એણે એ લોકના નકામા તરકા દાંધ સાંભળ્યા હશે. પણ તેને

આધારે એણે તો એક મોટી તર્કટની કથા જ જોડી કાઢી. એણે કહ્યું કે “ પોપે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય બેસ્વુઈટ ગુરુઓને સ્વાધીન કરી દીધું છે, અને તેમણે પોતાના સહી સિક્કાથી પાત્રી ખાતાની તથા બીજી તમામ નોકરીઓ ઉપર કેથોલિકોની નીમણૂકા કરી રાખી છે. એ લોકે જ લંદન શહેર બાળી નાંખ્યું હતું, અને હાલ બીજીવાર તેઓ બાળવાની તૈયારી કરે છે. તેઓ એકી વખતે ઉભા થઈ સઘળાં પ્રોટેસ્ટેન્ટને કતલ કરી નાખવાના છે. એ જ સમે ફ્રેંચનું ક્લરકર આશ્લાંડ ઉપર ઉતરી પડશે. રાજાને તો અગાઉથી જ ઝેરઝેર દબને મારી નાંખ્યો હશે. જેમને પોપની તર્ફથી બેટ દાખલ રાજ્ય આપવામાં આવશે, પણ એવી શરતે કે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનું નિકંદન કરી નાંખવું. જો એવી શરત એ કબૂલ નહિ કરે તો એનો પણ કાટ કાઢી નાખવામાં આવશે. વગેરે, વગેરે. ” આવી અદ્ભુત ભયાનક વાર્તા જોડી કાઢીને જ એ ખેસી રહ્યો નહિ, પણ તેની રાજાને ખબર કરી, તથા એક ધર્મોધ માજિસ્ટ્રેટ નામે ગોડફ્રીની કોર્ટમાં જાતે જઈ પોતેજ એ બાબત ફરીઆદી થયો. જેમ સૂઝા ધાસની ગંજીપર દેવતાની એક ચિણુગારી પડવાથી મોટો ભડકો થઈ ઉઠે છે, તેમ ઇંગ્લાંડના લોક ભડકેલા તો હતા જ તેમાં આ વાત સાંભળી કે છેક ભયભીત થઈ ગયા. બધાએ આ ગપાટા ખરા માન્યા. રાજા જે ગમે એવી આકૃતમાં પોતાની ધીરજ તથા હસમુખાપણું છોડતો નહોતો, તેણે તો “ વા: હું તો મારી જ કતલના તર્કટમાં સામેલ જણાઉં છું ! ” એમ બોલી એ વાતને હસી કાઢી. પણ એનો ભાઈ તથા પ્રધાનો તપાસ કરવા ગંબીરાઈથી મંડ્યા. આ ફગારો તેની જુઝાનીમાં તો ક્યાંનાં ક્યાં ફગી જતો અને આહું અવળું બોલતો માલમ પડ્યો, પણ એણે રાણીના ગુરુ કોલમેનનું નામ દીધું. તેને ત્યાં જતી ગઈ ત્યારે તે પોતાના કાગળિયા બાળી નાખતો માલમ પડ્યો. અને જે બાકી રહેલા કાગળો પકડ્યા તેમાં આ તર્કટ સંબંધી તો કાંઈ જ નહિ, પણ લુક સાથે કેથોલિક માર્ગના

ઉદયનું લખાણ ધણું આશાભર્યું હતું ખરૂં. એવામાં પેલા માજિસ્ટ્રેટને એકા-
એક કોષએ મારી નાખ્યો અને બધાએ એક અવાજે ખૂમ પાડી કે
આ કર્મ જેસુઇટોએ જ કરાવ્યું છે, કે તેમનું પોકળ પકડાઇ જાય
નહિ. ઉશ્કેરાએલા વખતમાં લોકો શાંતપણે વિચાર કરી શકતા નથી.
આ સમેના ઇન્જેનેની તો ખાત્રી જ થઇ કે આ તર્કટની વાત રજો
રજ ખરી છે.

ઓટ્સ જાણે કોઇ મોટો દેશત્રાતા હોય એમ એને ૧૦૦૦૦
રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, તથા તેને તેની સત્તામતીને માટે
રાજમહેલમાં જ નિવાસસ્થાન આપ્યું. હાંદન ઉપર જાણે કાલે જ
હુમલો આવવાનો હોય એમ તેને દેખાવ થઇ રહ્યો. લોકની
ક્વાયતી ટુકડીઓ હથિયાર બાંધી રાત્રે પણ તૈયાર ને તૈયાર જ રહેવા
લાગી. રસ્તે સિપાઇઓના પહેરા રાતદહાડો ફરતા થયા. રાજ-
મહેલની આસપાસ તોપખાનું આણીને ગોઠવી દીધું. મોટે રસ્તે
પણ કોટબધી કેમ કરવી તેના મનસુખા થવા લાગ્યા. દરેક માણસ
પોતાના ડગલા નીચે બચાવને માટે હથિયાર રાખીને જ ફરતું.
પાર્લમેંટે હુકમ કર્યો કે બધી પ્રજાએ ફક્ત દિવસે અપવાસ
કરવો કે ઈશ્વર રાજ થઈ આ આફત આવવાની છે તેનું નિવારણ
કરે. ખૂન થયેલા માજિસ્ટ્રેટનું મુઠકું ફેટલાક દહાડા સુધી જાહેરમાં
મૂકી છંડાવ્યું. તે જોવા લોકોનાં ટાંગેટોળાં આવે, અને તેમની આંખ-
માં ઝેર ભરાય, અને એ આખરે ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યું ત્યારે
એવી તો નવીન ભયાનક ક્રિયાઓ કરાવી કે લોકબીતિમાં કાંઈ પણ
બાકી હશે તે પૂરું થઇ રહ્યું.

આ તર્કટની ખચર પ્રધાને પાર્લમેંટને કહી હતી, ત્યારથી જ
તેની બધી તપાસ પાર્લમેંટે પોતાના હાથમાં લીધી હતી. ઠેકાણે
ઠેકાણે ફેરિયાદોના ધરની જડતીઓ લેવાતી. એ ડગારો જેમ જેમ
લોકોનાં નામ વધારતો ગયો તેમ તેમ પાર્લમેંટ તે બધુંએ કબૂલ
રાખી પકડાપકડી ચલાવી જ ગઇ. એના એકલાના કહેવા ઉપરથી જ

ચાંચ અમીર અને બીજા ૨૦૦૦ માણસને કેદમાં મોકલાવી દીધા. લાંદનમાં કોઈ પણ કુથોલિકે રહેવું નહિ એવો હુકમ કર્યો, અને તેમની સામે જે જે કાયદા હતા તે બધા ધસી ધાસીને તાળ ક્યાં. એટલેથી ન ધરાતાં પાર્લમેંટે એવો કાયદો કર્યો કે કોઈ પણ કુથોલિકથી અમીરોની કે આમની સલામાં બેસી શકાય નહિ, અને એ કાયદો છોક ૧૫૦ વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં ચાલુ રહ્યો. બુદ્ધાના ભંડાર આ હરામખોરની વાતો પણ ન્યારે ખૂટવા લાગી ત્યારે પાર્લમેંટે ઇસ્લામની જાહેરખબર કાઢીને એવા અનેક ડગારાઓને અસ્તિત્વમાં આણ્યા, અને આ ચંડાલ યુગલીખોરો આ સમે મહામત્તાવાન થઈ પડ્યા. આ લોકભીતિ તો સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થઈ હતી, પણ તેને પાર્લમેંટે જાણી જોઈને જ વધારી મૂકી એમાં કાંઈ શક નથી. એમ કરવાનું કારણ લૉર્ડ શેફ્ટરબરી, જે હાલ પાર્લમેંટમાંના ગણ વિરુદ્ધ પક્ષનો દોરનાર થઈ પડ્યો હતો, તેની હકીકત નીચે આપીએ છીએ તે ઉપરથી બરાબર સમજાશે.

લૉર્ડ શેફ્ટરબરી એનું મૂળ નામ એશલી કૂપર હતું. એ જન્મથી ધણો બુદ્ધિમાન, સ્વાર્થી ને મહા જુસ્સાવાળો માણસ હતો. અઢાર વર્ષની ઉંમરમાં જ એ પેલી ટુંકી પાર્લમેંટમાં દાખલ થયો હતો. પ્રજાવિગ્રહના આરંભમાં એ રાજની પક્ષે હતો. પણ અગાઉથી જ ચેતી એ પાર્લમેંટ તર્ફ જતો રહ્યો, કોમ્બેલની ટોળીમાં ભરાયો, અને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારે તેની પાર્લમેંટમાં આવ્યો. એ પક્ષમાંથી પણ વેળાસર ચેતીને એ છૂટો પડ્યો, અને મન્ક સાથે મળી જઈ ચાર્લ્સને પાછો આણુવાની ખટપટમાં એ જ આગળ પડતો હતો. પુનઃ સ્થાપના થઈ ત્યારે એને અમીરનો ખિતાબ આપી ચાર્લ્સે પોતાના મંત્રીમંડળમાં દાખલ કર્યો. એ જેમ ખૂશિતોના પ્રાબલ્યને સમે સાધુ થઈને ફરતો હતો તેમ આ વિષયી રાજના દરબારમાં એણે મહા ચિપ્યાપણું ધારણ કર્યું. હાજરજવાબી અને રમત-રમતમાં એ સૌથી આગળ પડ્યો. તે છતાં રાજ્યના કામકાજમાં

એના જેવી હોંશીયારી અને પુરતી કામની જ હતી નહિ. તેની સાથે એ લાંચીઓ હતો નહિ, એ વાત આ સમેના બીજા બધાની વર્તણૂક જેતાં ઘણી વખાણવા લાયક છે. એ ધર્મમતમાં માત્ર એકશ્વરવાદી (deists) હતો, એટલે ઈશ્વર છે એ સિવાય બીજું કંઈ પણ ધર્મમાં માનતો નહિ. તે છતાં એ પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષનો અગ્રણી હતો. તેમની ઉપર ધર્મનો બુલમ આ રાજ્યમાં થવા આડયો ત્યારે મંત્રીમંડળમાં તથા પાર્લમેન્ટમાં તેમની તર્કનું બોલનાર એજ હતો. અને એણે કલેરન્ડન સાથે હાડવેર બાંધ્યું હતું તેનું પણ મુખ્ય કારણ એજ હતું. કલેરન્ડન જતાં રાજ આગળ એનું ચલણ થયું, અને તેણે એને શેફ્ટસ્પરીનો ખિતાબ આપ્યો. લોર્ડ શેફ્ટસ્પરીની માગણી ઉપરથી જ હોલાંડ સાથે લડાઈ ચલાવતાં પહેલાં ધર્મ-છટનું રાજ્યએ જાહેરનામું કાઢ્યું હતું. ઘણું કરીને આ સમેજ એને ડાવરના ખાનગી તહનામાની વિગતો માલમ પડી. એણે જોયું કે આ તો રાજ્યએ આપણને ક્યા જ, અને તેની સાથે એણે પોતાની તમામ કાર મરડી નાખી. ધર્મછટના જાહેરનામા સામે એ જ પાર્લમેન્ટમાં સૌથી વધારે બોલ્યો, અને કસોટીના કાયદાને પુષ્ટી આપનાર એના જેવો કાંઈ પણ બીજો હતો નહિ. હવેથી પાર્લમેન્ટ જે જે વાતમાં સામી થઈ, તેમાં ઉશ્કેરણી કરનારો શેફ્ટસ્પરીજ છે એમ રાજ્યને સાફ સમજવા લાગ્યું. તેથી એણે એને કહ્યું કે હવે તું તારું પ્રધાનપદ છોડી દે. “અહો! એમાં શું? મારે મન તો એ માત્ર જનમો કહાડીને તલવાર બાંધવા બરાબર છે.” એમ બોલી તે કમર બીડી પાર્લમેન્ટમાં રાજ્યની સામે પડ્યો.

હવેથી રાજ્યપ્રજા વચ્ચે ઈચ્છાંડમાં ખરેખરો ધમરોળ મચ્યો. અહિંલા આર્લ્સના વખતના જેવો જ આ ધમરોળ ઘણું કરીને બંધ કર હતો. તે વેળા જેમ પાર્લમેન્ટને દોરનાર પિમ, હેમ્પડન વગેરે

---

* આ સમે પ્રધાનો ઈચ્છાંડમાં જામો પહેરતા, અને સાધારણ જીવસે બધા તલવાર બાંધીને ફરતા હતા.

હતા, તેમ આ સમે શૌક્ટસ્પરી હતો. એ બેશક તેમના જેવો બલો ક્રે નિર્મળ દેશભક્ત નહોતો જ. એ જે કરતો તે બહુધા અધિકાર-લોભથી જ, તોપણ એની રાજદષ્ટિ દીર્ઘ ને હકાપણ ભરેલી હતી. જેમ્સ ક્રેબોલિક માર્ગનો તથા રાજના ઈશ્વરી હક્કનો હડહડતો હિમાયતી હોવાથી એ ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવે તેમાં પ્રગ્નને લાભ નથી. એમ એનો સિદ્ધાંત હતો અને પરિણામે ઇતિહાસમાં તેજ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

રાજ સામે શૌક્ટસ્પરીએ હવે પછી જે પાર્લમેન્ટ દ્વારા જીલ્લા મથાલ્યું તે બધાનો ઉદ્દેશ એ જ હતો, અગર જો પાર્લમેન્ટ તથા લોકને પોતાની તર્ફ ખેંચવા એણે જે ઉપાયો વાપર્યા તે આત્સંનદ જેવા જ છળભેદ ભરેલા હતા.

આ પાર્લમેન્ટ કેવેલિયર, એપિસ્કોપલ, અને વળી રાજની લાંચ ખાનારી હોવાથી, તે પ્રેસ્બિટેરિયન પક્ષના અગ્રણીનું કહ્યું માની રાજની સામે થાય એમ કરવું એ કામ કાંઈ સહેલું નહોતું. ફક્ત પેપિસ્ટને નામે તેઓ તથા આ સમેના તમામ ઈંગ્લેન્ડે ગાંડા થઈ જાય એમ હતું. અને તેથી તે બાબતનો ભો ચેતરફ ફેલાવવામાં એણે કાંઈ બાકા રાખી નહિ. એ ઓટ્સ જેવા તર્કટીને ઉભા કરવા તો નહિ ગયેલે પણ તેમને પાર્લમેન્ટની માર્ફત એણે પુષ્કળ ઉત્તેજન અપાવ્યું અને તેઓ ખરૂં કહે છે કે ખોટું તેની જરા પણ પરવાહ રાખી નહિ. એ જૂઠાં તર્કટીથી બિચારા ધણી નિરપરાધી માણસોના જીવ ગયા, પણ તેથી એ ધરાયો નહિ, અને લોકબીતિ કેમ વધે તેવી જ તજવીજો એ કર્યો ગયો.

પણ લોકો પર્યંતે ધરાયા, અને તેમને જે રામિશ કાવત્રાં એ નામનું હડખાચું લાગ્યું હતું તે સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછું થવા લાગ્યું. પણ એટલામાં રાજના નવા પ્રધાન ડેન્બીએ લુધ ઉપર ક્રબોલો એક કાગળ પાર્લમેન્ટ પક્ષના હાથમાં આવવાથી તેની ઉપર

રાજદ્રોહનું તોહમત મૂકી પાછી આ લોકભીતિ જાગ્રત કરવાનો શૌરદ્ર-
સ્થરીને દૈવયોગે સારો લાગ મળ્યો.

ડેન્બી ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ પાર્લમેંટે ધધડાવીને
મૂક્યો. ડેન્બીએ કાગળમાં લુધ પાસે પોતાના રાજને સારૂ નાણાં
માગ્યાં હતાં. આટલા ઉપરથી તો ખરેખર કાંઈ સાખીત થાય નહિ,
પણ લોકો અગાઉથી જ ભરમાઈ રહ્યા હતા કે આપણે દેશધર્મ
ફાવવાની ખટપટો લુધ સાથે ચાલી જ રહી છે, તેને આટલી સાખીતી
બહુ હતી. લોકભીતિ હતી તેથી પણ પાછી હવે આ કારણથી સોગણી
વધી પડી. આ કાગળ પકડાયાથી તો રાજ પણ ખીધો. બિચારા
ડેન્બીને તો એ કાગળ રાજના કબાથી જ પોતાની મરજી ઉપરાંત
લખવો પડ્યો હતો. માટે ચાર્લ્સને દહેશત લાગી કે જો આ કામની
તપાસ બહુ ચાલી તો મેં દેશહરામીના જે જે કરારો લુધ સાથે
ક્યાં છે તે બધા પકડાઈ જવાના. આ દહેશતનો માર્યો એ શૌરદ્રસ્થરી-
ને ખાનગી બોલાવી નમી પડ્યો. એણે કહ્યું કે જો આ પાર્લમેંટ
વિસર્જન કરે, તો બીજી પાર્લમેંટમાં આ કામ માંડી વાળવાનું હું
મારે માથે લઉં છું. આ પાર્લમેંટને કાઢી મૂકવામાં શૌરદ્રસ્થરીની
મતલબ એ હતી કે આ ગમે એવી પણ કુંવેલિયર હોવાથી ઉવટ
સુધી રાજ સામે બાથ બીડવામાં એ પોતાની જોડે સામેલ રહેશે
નહિ એમ એ પાકું જાણતો હતો. રાજ પણ સમજતો હતો કે બીજી
પાર્લમેંટ પ્રજાપક્ષની જ આવશે, પણ પોતાનું આ બોપાળું નીકળે
તે કરતાં બધુંયે ઠીક છે, એમ સમજી એણે આ પાર્લમેંટને વિસ-
ર્જન કીધી (ઇ. સ. ૧૬૪૯).

બીજી પાર્લમેંટ એ જ વર્ષના માર્ચ મહિનામાં મળી ત્યારે
રાજએ શૌરદ્રસ્થરી સાથે બોલી કરી હતી તે પ્રમાણે ડેન્બીને રજા
આપી, એના મુખીપણા હેઠે એણે કહ્યું તે પ્રમાણેની કાઉન્સિલ સ્થાપી,
તથા એમને હોલાર્ડ મોકલી દીધો, અને બચ્ચરને રજા આપી તો

પણ બોકનો રોષ ઉતર્યો નહિ. શેફ્ટરશરીનું ન સાંભળતાં નવી પાર્લમેંટે ડેબીનું કામ પાછું કાઢ્યું, અને તેને રાજ્યએ માફી બક્ષી, તોપણ તે ન ગણકારતાં તેમણે એને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો.

આ પ્રમાણે પ્રજા તપી રહી હતી, તેનું મૂળ કારણ એ હતું કે બધા ગભરાતા હતા કે હવે પછી ગાદી ઉપર આવનાર જેમ્સનું કરવું થું. બધાના મનમાં આ વખતે એમ જ વસી ગયું હતું કે એને તો રાજગાદીના હક્કમાંથી ખાતલ જ કરવો જોઈએ. ચાર્લ્સ ગમે એવો એકલપેટો અને આપમતકામી હતો, તોપણ પોતાના ભાઈનો આ હક્ક ગવા દેવો નહિ જ એવો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે જ્યારે જોયું કે બધા એને ખાતલ કરવાની જ વાત લઈ બેઠા છે, ત્યારે એણે એક એવો તોડ કાઢ્યો કે એ રાજા થાય પણ કેટલોક અગ્તિયાર પાર્લમેંટના હાથમાં એવી રીતનો રાખવો કે લોકોને ધર્મ સંબંધી કાંઈ દહેશત રહે નહિ. આ વાત કાઉન્સિલને તો પસંદ પડી, પણ શેફ્ટરશરીએ કહ્યું કે એક ગ્યાનમાં બે તલવાર કદી પણ રહી શકે નહિ. પક્ષવાદીઓએ જુરસાબંધ જેમ્સને ખાતલ કરવાનું બિલ પાર્લમેંટમાં ખડું કર્યું, અને આમની સલામાં તે પાસ થયું. શેફ્ટરશરીને ખચર પડી કે અમીરા ઉપર પોતાનો વગવસીલો ચલાવી રાજા તેમની પાસે એ નામંજૂર કરાવવાની તજવીજમાં છે. તેપરથી એણે પિંમની પદ્ધતિ પકડી. પાર્લમેંટ પાસે મોટો વાંધો તથા લાંનના મહાજનની પાર્લમેંટ જોગી અર્જઓ લખીને તૈયાર કરાવી. આ બધું તોફાન જોઈ રાજ્યએ પાર્લમેંટને મોકુફ કરી.

જો વિરોધી પક્ષ એક મતનો જ રહ્યો હોત, તો આમ મોકુફ કરવાથી રાજ્યને કાંઈ ફાયદો થાત નહિ. પણ હાલ પ્રજાપક્ષમાં બે તરફ પડવા માંડ્યાં હતાં. ધણોનો વિચાર એમ હતો કે જેમ્સને તો ખાતલજ કરવો; પણ એના જમાઈ એમરેજના રાજાને આપણે કબૂલ રાખવો. આ વિચાર હાપણ ભરેલો હતો, અને છેવટે ઇ. સ.

૧૬૮૮ માં ઇંગ્લાંડને એજ રસ્તો લેવો પડ્યો. પણ આ સમે શૅફ્ટ-સ્પરી જે પ્રજાનો અગ્રણી થઈ પડ્યો હતો તેના મનમાં બુદ્ધિ જ વિચાર ધૂમતા હતા. એનો મનસુખો આર્લ્સની રાખનો છોકરો ડ્યુક આર્મ મન્મથ, જે પોતાની ખૂબસુરતી અને શક્તિનને માટે લોકપ્રિય, પણ નબળા મનનો અને છટકેલી ચાલચલગતનો હતો, તેને રાજગાદી આપવાનો હતો. એનું આ તો એક રાજ્યસૂત્ર જ હતું કે “જેમ હક્ક કાચો તેમ રાજ સાચો.” એ વાત ખરી છે કે હક્ક વિના થયેલા રાજ્યો સ્વાભાવિકપણે લોકને રાજ રાખવા વધારે પ્રયત્ન કરે છે, અને ઇતિહાસમાં જોઈશું તોપણ માલુમ પડશે કે દરેક વંશના સ્થાપન કરનારા (જે ઘણું કરીને હક્ક વિના જ ગાદી ઉપર આવેલા તે) સારામાં સારા રાજ નીવડેલા છે. તે છતાં કાંઈ આવો વિચાર કરી કાઢી પણ પ્રજા પોતાના રાજને ફેરવતી નથી. ફિલસૂફો ધારે તે કરતાં લોકો રાજગાદીના હક્કદારોના હક્ક વધારે સંભાળે છે. તેમજ આ સમે ઇંગ્લાંડમાં ઘણા લોકને લાગ્યું કે જેમ્સ નહિ તો ચાર્લ્સ, પણ તેની કુંવરીનો હક્ક તો કેમ જ કુખાવાય. એ કુંવરી તથા તેનો વર એ ખંતે તો પ્રોટેસ્ટન્ટ હતાં, અને તેને યાતલ કરવાનું કાંઈ પણ બહાનું નહોતું. વળી, એમના હક્ક કુખાવવા જતાં પ્રજાવિગ્રહ જનવાનો દરેક સંભવ હતો, અને પ્રજાવિગ્રહ તો ઇંગ્લેન્ડને કાંઈ પણ તોડ કઢાડીને દૂર જ રાખવો હતો. આ કારણથી શૅફ્ટસ્પરીને મનસુખો લોકને પસંદ પડ્યો નહિ, અને આ વખતથી જ લોકમાં જે એની સત્તા હતી તે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા શાગી. કાઉન્સલાળાઓએ રાજને ભક્ષામણુ કરી, કે તમારે હવે એને ખર્ચ કરવો જોઈએ, અને હાલની પાર્લિમેન્ટ એણે ભરમાવી ભૂત કરી નાખી છે, તેને પણ વિસર્જન કરો. રાજ્ય એ તેમજ કયું (ઇ. સ. ૧૬૭૯).

આ પાર્લિમેન્ટ વિસર્જન થવાને આગલે દહાડે જ તેણે એક મહા અગત્યના કાયદા ઉપર રાજની સહી લીધી હતી. એને હેમિઆમ

કોર્પસ ઍક્ટ* કહે છે. પણ હાલ તો આપણે આ પ્રજાવિરોધનું જ સમધાન કરીએ.

ત્રીજી પાર્લમેન્ટ—બોલાવવી ન પડે તો સાડું એમ ધારી આત્મે હુદની પાસે વધારે નાણું કઢાવવાની ભાંજધડ ચલાવી. પણ તેણે એવા શરતો માગી, કે તે તો આત્સર્જને પણ શરમ ભરેલી લાગી. અને છેવટ એણે નાચારીએ પાર્લમેન્ટને જ બોલાવી. હજી લોકનો જીરસો શમ્યો નહોતો તેથી આ વખતની ચૂંટણીમાં પહેલા કરતાં પણ વધારે રાજવિરોધી મુખત્યારો આવ્યા. તેમણે આવી “પોપિશ તકટો” ની વાત ખરી છે એમ ઠરાવ કર્યો, તથા પેલા હરામખોર ચાડીયા, જેનું લશ્કર જ આ ક્ષમે ઇન્ડિયામાં ઉભું થયું હતું, તેના આગેવાનોને ધનામ આપ્યાં. લોકનો ભય વધારવા તેમણે મસાલોને અગ્નિવાળે દીનદીન કરતા હજારો ગુરૂનીઓને રાત્રે લાંદનના રસ્તા પર ટોળાબંધ ફેરવ્યા, અને પછી તે ટોળાંએ આકાશને બેદી નાંખે એવા પોકારની સાથે પોપનું બાવલું બાળી મૂક્યું. શૌરદ્રખરીએ પડે આગળ પડી જન્મની ઉપર તહેમત મૂક્યું કે તે શા માટે રામન કૃથોલિક ધર્મ પાળે છે? પણ આ સઘળાં એનાં ઉદ્ધાં તરફડિયાં હતાં. લોકોને ભરોસો આ પોપિશ કાવત્રાના તૂટ ઉપરથી ઉઠી જવા લાગ્યો હતો. પાર્લમેન્ટને મોકુફ કરી હતી તેને પાછી બોલાવવી જોઈએ, એવી ન્યારે શૌરદ્રખરી ઠેકાણે ઠેકાણેથી અજીઓ કરી મોકલાવવા લાગ્યે. ત્યારે સામી અજીઓ પણ થેકગાંધ આવવા લાગી કે રાજના આ અર્થાચારની વચમાં લોકે પડવું, એને અમે બહુ જ ધિક્કારીએ છીએ. અજીઓ કરનારા અને તેને ધિક્કારનારા એવા બે પક્ષ જ દેશમાં.

* (કર્તા આ મહત્વના ઍક્ટનો સાર આપવાનું જૂલી જ જન્ય છે. રાજસત્તાની એક ઉપર હતરાજ થઈ હોય એવા માણસને લાંબા વખત સુધી ફરજિયાત પૂરી રાખી હેરાન કરવાનો વહીવટ કાયદાની કેટલીક ગુંચો અસ્પષ્ટતાઓને લીધે ચાલતો હતો, તેનો આ ઍક્ટની કલમેથી અંત આણવામાં આવ્યો.)

પડી ગયા, અને તે થોડા વખતમાં ' બિઝ ' અને ' ટોરી ' એ નામ-થી પ્રસિદ્ધ થયા. હેવટ ન્યારે પાર્લમેંટ પાછી મળી, અને અમીરા-ની સલા આગળ જેમ્સને ખાતલ કરવાનું બીલ આવ્યું, ત્યારે તે વિરુદ્ધ પ્રબળ પક્ષના જ લોર્ડ હેલિફાક્સે મજબુત બાવણ ક્યું, અને લગભગ બમણે મને તે નામંજૂર થઇ ગયું. રાજ્યએ તુર્ત જ પાર્લમેંટને વિસર્જન કરી. (ઇ. સ. ૧૬૮૧).

થોથી પાર્લમેંટ બોલાવવાની કાંઈ જરૂર નથી એમ બધા એના મસલતીયાઓએ કહ્યું, પણ એણે તો બોલાવી. એમ કરવામાં ઝાંટો પેચ હતો. એના સમજવામાં આવ્યું હતું કે પાર્લમેંટની ઉન્મતા-ઇથી રખેને પાછો પ્રબળવિગ્રહ હો એવી દહેશત લોકોને લાગવા માંડી હતી, અને તેથી તેને એક વાર પાછી બોલાવી તેની પાસે એવી ઉન્મતાઈ કરાવવી, કે એની મેળે જ લોકોમાંથી “ પોપિશ કાવત્રા ” નું હડખાયું જઈ પ્રબળવિગ્રહનું લાગે. એ માટે જ આ નવી પાર્લમેંટને ઓક્સફર્ડ મુકામે બોલાવી, કે લોક જાણે કે અસલની ચેઠે જ લંદન હાલ ફિસાદે ચડ્યું છે. જાણે એની જાતને પણ કાંઈ જોખમ આવવાનું હોય એમ એ અંગરક્ષકના તમામ લશ્કરને લઇ ત્યાં ગયો. આથી શૌકટરપરી પણ ઠગાયો, અને રખેને એ કાંઈ આ-પણી સામે હથીયાર જ કાઢે એમ ધારી એ પક્ષવાળા પણ બધા નવી પાર્લમેંટમાં પોતાના માથુસોને પણ હથીયાર સળવીને લઇ ગયા. આ જોઇ લોક બીધા કે ખરે આ પ્રબળવિગ્રહની જ તૈયારીઓ જણાય છે. પાર્લમેંટની કામ કરવાની રીત પણ જાણે વિરોધ ઉભો કરવો જ હોય એવી જણાઇ. લોર્ડ હેલિફાક્સે રાજની તર્ફથી એવું બીલ રજુ ક્યું કે આર્સના પછી જેમ્સ રાજનો ખિતાબ ધારણ કરે, પણ રાજ્યકાજનો સમજો વહીવટ એના જમાઈના જ હાથમાં રહે. આવી વાત પણ આમની સલાએ નામંજૂર કરી, અને રાજ અગાઉથી જ જાણતો હતો કે હો ભરાયેલા એ મુખાઓ નામંજૂર કરવાના છે. હવે તો પ્રબળપક્ષમાંના પણ બહુખરા પાર્લમેંટને નિંદવા

લાગ્યા. એવામાં એક માણસ ઉપર પોપિશ કાવત્રાને લગતું કામ શિરસ્તા મુજબ ઇનસાફની કારટમાં ચલાવવાને બદલે અમીરોની સભામાં ઉભું કરેલું જોઈ બધાને લાગ્યું કે આ પાર્લમેન્ટ પોતે જ આપ અંખીઆરી થવા માગે છે. આ પ્રમાણે રાજ્યે તે પાર્લમેન્ટને પોતાને હાથે જ એવકુફ બનાવી થોડા દહાડાનું હેવાતણ બોગવાવી આવી તેવી જ પાછી વિસર્જન કરી દીધી (ઇ. સ. ૧૬૮૧), અને સમસ્ત પ્રજાના નામનું જાહેરનામું કાઢી તેમાં એણે જણાવ્યું કે આટલી આટલી રીતે પાર્લમેન્ટનું માન મેં રાખ્યા છતાં ન્યારે આવી આડાર્થ જ પકડી ત્યારે તેને કાઢી મૂકવાની મને જરૂર પડી છે.

વિરોધી પક્ષનો લય ઉપલા મુત્સદી પેચથી પૂરેપૂરો થઈ ગયો, અને ન્યારે એ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે જેવી હતી તેવી જ દેશમાં ચોતર્ફથી રાજભક્તિ પાછી ઉભરાઈ આવી. એ જાહેરનામું સરકારી દેવળોમાં પાટીઓ હરબથી વાંચી પાછા બોધ કરવા લાગ્યા કે રાજાનો રાજપરંપરાનો હક્ક, ધર્મ, કાયદો, કે કોઈ ગુનાહથી પણ રદ-બાતલ થઈ શકતો નથી. એ ધર્મસમાજને રાજી કરવા આર્સે અપ્રતિષ્ઠાગ્રાહીની ઉપર પાછો જીલમ જારી કર્યો. પોતાના બાળને ઉધાડે છોગે પાછો લંદનમાં બોલાવી લીધો, અને તેની મુલાકાતે પાછા અમીરો ધસમસ કરવા લાગ્યા. જે લોક એને બાતલ કરવામાં હતા, તેમને ખારથી કારટોમાં ધસડવા માંડ્યા, અને ખુશામતીઆ ન્યાયાધીશો તથા પક્ષપાતી ન્યુરીને હાથે તેમને ટપોટપ શિક્ષા થવા લાગી. કોફ્ટસ્પરી ઉપર ખોટા સાક્ષી દિવા કરવાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું. લંદન હજી પણ એની તર્ફ રહ્યું ખરૂં, અને પ્રાંતની મોટી ન્યુરીએ એને નિર્દોષ ઠેરવ્યો. એ ઉપરથી ન્યુરીને નીમનાર નગરશેઠોને બરતર્ફ કરી તેમને ઠેકાણે દાબદબાણથી પોતાના વગના જ રાજ્યે નીમાવ્યા. હવે શેફ્ટસ્પરી અને તેના પક્ષને બચવાનો એક આરો રહ્યો નહિ, શિવાય એ જ કે બંડ ઉઠાવવું યા નહાસીને દેશપાર આપ્યા જવું. આ ખટપટી ખેલાડીએ બંડની પણ ગોઠવણ કરી

જ રાખી હતી, અને કહેતો કે મારી પછાડી દશ હજાર જવાનો ઉભા છે. ઉભા હશે ખરા, પણ દેશની રૂપ ફરેલી જોઇ તેમની હાલ એની પછાડી દોડી આવવાની તો હીંમત આવી નહિ જ, અને અહિંયાં તો ધડીએ ધુંટ ભરાતી હતી. તેથી શૈક્ષ્ટરજી સતોરાત પોતાના મિત્ર તત્વજ્ઞાની લોકની સાથે હોલાંડ નાસી ગયો. જ્યાં બે મહીનામાં જ એનો ઉગ્ર આત્મા પોતાની આ કેવળ નિરાશાની અવસ્થા જોઈ બીજી દુનિયામાં ચાલતો થયો (ઇ. સ. ૧૯૮૩). એ પડ્યો અને તેની સાથે વિરોધી પક્ષ બધો જ પડી ભાગ્યો. બધા લોક ધર્મભેદનો પણ મમત મૂકી રાજને ચાહતા થયા, અને તેથી એણે હવે પછી પોતાનું રાજ્ય પાર્લમેન્ટ વિના આપઅખત્યારપણે જ ચલાવ્યું, અને એ જ્યારે મૂંઝો ત્યારે જેમ્સને ગાદીએ બેસતાં કાઢ પણ પ્રકારની હરકત નડી નહિ. પેપિસ્ટ ગાદી ઉપર આવશે, એવી માત્ર કલ્પનાથી જ જે લોક ભડકી ઉઠતા હતા તે બધાએ ખુશીની સાથે તે ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે એને આવકાર આપ્યો. આ પ્રમાણે જ લોકવિચાર તો હમેશાં ઝાલાં ખાયા કરે છે, અને તેથી તેમના અગ્રણીઓએ હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ છે કે જો આપણે અતિપર ગયા તો જે સુમાર્ગ આપણે તેમને ચડાવવા માંગતા હઈશું તેથી ઉશ્કે જ માર્ગે તે થોડા વખત સુધી તો ચડી ગયા વિના રહેવાના નથી. જો શૈક્ષ્ટરજી પક્ષવાળાએ જેમ્સની કુવરીનો પણ હકક રદ કરી રાજની રાખના છોકરાનેજ રાજ કરવાનો મમત ન કર્યો હોત તો સંભવિત છે કે તે વેળા જ દેશમાં સ્થાયી સમાધાની થઈ ગઈ હોત, અને આવતા રાજ્યમાં જે દુઃખો તથા એમત ઈંગ્રેજ પ્રજાને વેકરાં પડ્યાં તે પડત નહિ.

પાર્લમેન્ટ વિનાનું રાજ્ય આર્સેં હવેથી ચલાવ્યું તેમાં બધી પ્રજાના હક્કને તુકસાન પહોંચે એવું તો થોડું જ કરેલું જણાય છે. પણ શેઠ બેસાડવા પોતાના શત્રુઓની ખખર તો ખુબ જ લીધી. હોદ્દન વગેરે કેટલાક શહેરોના પદા છીનવી લીધા, અને જ્યારે તેમણે

ભારે હંડ ભર્યા ત્યારે જ હડહડતા રાજપક્ષરાગાને મહાજનમાં નીમી તેમને તે પટ્ટા પાછા આપ્યા. હવે જ્યુરીઓ તો રાજા જે કહે તેવો જ ઇન્સાફ કરે એવી થઇ રહી, અને તેથી જે જે માણસો જેમ્સને જાતલ કરાવવાના કામમાં આગળ પડેલા હતા તેમને પકડી પકડીને સજા કરવા માંડી, તેમને બચવાનો બંડ સિવાય એકે રસ્તો રહ્યો નહિ. અને તેથી તેમણે તેમજ કરવાને પાર્યુ. પણ અવસર ચૂક્યા મેહુલા ! શેફ્ટસ્પરીએ કહ્યું તે વેળા તૈયાર થયા હોત, તો કાંઇ પણ આશા હતી. હાલ તો સધળો દેશ તેમની વિરુદ્ધ ઘર્ષ ગયો હતો.

અહીં જોયું કે પ્રજાવિગ્રહની ધાસ્તીના માર્યા લોક હવે હું જે કરું તે કરવા દે એવા થઇ ગયા છે, અને તેથી કસોટીના કાયદાને ટાલે મુકી એણે પાછો જેમ્સને મોટા અધિશરપર નીમ્યો. રાજ્યમાં જેમ્સનું બળ ધણું વધી ગયું, અને પેલા ઢાઇટસ એન્ટ્રસ ચાડીયાને ભારે શિક્ષા કરવામાં આવી.

લોર્ડ રસસનું કાવત્રું બિગ પક્ષનાએ તથા બીજા કેટલાક આગેવાનોએ રચ્યું હતું, એમાં મમન્ય, એસેક્સનો અર્લ સિડની, લોર્ડ હાવર્ડ; તથા બીજા ધણા મોટા મોટા માણસો સામેલ હતા. તેમણે રેફરેન્સાંડના ડ્યૂક ઓફ આર્ગાઇલ તથા બીજા રાજપ્રોહી-ઓની સાથે એવી સંતલસ કરી રાખી હતી, કે તમારે ત્યાંથી ઉઠવું, અને અમે સ્કંદન વગેરે કેટલેક ઠેકાણેથી સામટી ઉઠાવણી કરીશું.

રાઈ હાઉસનું કાવત્રું રચનાર કેટલાક ઝૂલ્લી સ્વાતંત્ર-પક્ષીઓ હતા. એક જૂના પ્રજાસત્તાકીને તાબે રાઈ હાઉસ નામનું ખેતર અથવા પાટી હતી, જ્યાં વિદ્યાવતની રીત પ્રમાણે બંધા પણ રહેવાને માટે બાંધેલા જ હતા. રાજા ન્યૂમાર્કેટ મથો હતો. ત્યાંથી પાછા સ્કંદન આવવાનો માર્ગ એ પાટી આગળથી હતો, માટે એ કાવત્રાખોરાએ એવો ખેત રચ્યો કે આપણે અહિં તૈયાર રહેવું અને એ જોવો અહિંથી જાય તેવો એને બંદુક મારી પૂરો કરવો. પણ

રાજ્ય ધાર્યા કરતાં થોડા દિવસ વહેલો નીકળવાથી બચી ગયો. અને આ વાત ફટી અને એ તર્કટખોરાની મતલબ કાંઈ પણ પાર ન ખડતાં તેઓને શિક્ષા થઈ.

આ બાબતની તપાસમાં ઉપલું રસલનું કાવતું પણ જાહેરમાં આવ્યું, અને ભારે પકડાપકડી ચાલી. મનમથ તો દેશપાર નાથી ગયો. લોર્ડ હાવર્ડે મધું કબૂલ કરી દીધું, લોર્ડ રસલના કાવતારને રાઈ ક્લાઉઝનાં તર્કટ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નહોતો, અને તેની તે લોકને કાંઈ પણ ખબર નહોતી, તો યે તે બંને એક જ છે, એમ મનાવવાની સરકારે ઘણી તજવીજ કીધી. લોર્ડ રસલ ઉપર પહેલું કામ ચાલ્યું. એણે બંડની વાત કબૂલ કરી, પણ કહ્યું કે રાજની જાંદગી લેવાનો વિચાર અમારો હતો જ નહિ. સરકાર તરફના સાક્ષીઓનું કહેવું પણ આને મળતું આવ્યું. બંડનો મનસુખો ખરો, પણ કાંઈ પણ કૃત્ય તેમની તરફથી થયેલું જણાયું નહિ. એને માફ કરાવવા એની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ આકાશ ને પાતાળ એક કીધાં અને એના શુદ્ધ આપે રાજની રાખને ૧૦ લાખ રૂપિયાની લાંચ આપી. પણ રાજએ કાંઈનું માન્યું નહિ. એ બોલ્યો કે જો હું એનો જીવ નહિ લઉં તો એ કાંઈ દહાડો મારો જીવ લે એવો છે. રસલ બહાદુરીથી એમ જ બોલતો, કે ત્યાં સુધી મારા શરીરમાં લોહીનો એક છાંટો છે, ત્યાં સુધી હું આપઅપ્પીયારી રાજ્ય ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપન થવા દેનાર નથી; અને શિરચ્છેદની શિક્ષા એણે સાંતપણે ભોગવી. (ઇ. સ. ૧૬૮૩).

સિડની સામે તો લોર્ડ હાવર્ડે સિવાય બીજા કાંઈની પણ સાક્ષી નહોતી; અને રાજદ્રોહના કામમાં કાયદા પ્રમાણે એ સાહેદ તો જોઈએ જ. એ સારો વિદ્વાન, અને ગ્રીસ તથા રોમની પ્રજાસત્તાક પદ્ધતિઓને પોતાના દિલોગ્ગનથી ચાહનારો હતો. તેથી એના હસ્તલિખિત નિબંધો કે જે એણે અપેલા કે કાંઈ રીતે અગ્રિકરેલા નહોતા તેમાં એણે પ્રજાસત્તાક મતની તથા હાથી-

ચુલા અને નીરો જેવા જીલમગારોની સામે ઉભા થયલા ફ્રિસાદો-
ની તારીફ કીધી હતી. આ વાક્યો ચૂંટી કાઢી તેને જ સાક્ષી
દાખલ ચક્ષાવી લેવામાં આવ્યાં અને એને પણ દેહાંતદંડની શિક્ષા
કીધી. ખીજા પણ કેટલાક વ્હિગ આગેવાનો ગરદન મરાયા, મન-મથને
માફી આપવામાં આવી, પણ એ સમજીને જ હોલાંડ નાસી ગયો.
(ઇ. સ. ૧૬૮૪).

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ખીજો જેમ્સ: ઇ. સ. ૧૬૮૫ થી ૮૮.

આદર્શનું મૃત્યુ—હવે ખીજા આર્ક્સના રાજ્યમાં નોંધવાનું
ચોડુંજ રહ્યું છે. એ ઇ. સ. ૧૬૮૫ ન પહેલા ભાગમાં મરણ
પામ્યો અને મરવા પહેલાં કેથોલિક પાદરીને બોલાવી તે માર્ગમાં
ખાનગી રીતે દાખલ થયો. એ ઉપરથી સંખીત થાય છે કે એના
દિલમાં એ ધર્મ ઉપર કાંઈ આસ્થા તો ખરી, પણ અમે પાછળ કહી
ગયા છીએ તે પ્રમાણે વિષયી જીવમાં હોય છે તેવી સ્વરૂપ અને સ્વાર્થ
જ. મરણ ધડી સુધી એ હતો તેવો જ મસ્કરો અને વિષયમગ્ન રહ્યો-
શરીરે મરણવેદનાથી ધણો રીખાતો હતો તે વેળા પણ એ હસીને
બોલ્યો કે, ગૃહસ્થો, મરતાં હું બહુ રસળું છું તે માફ કરજો. છેલ્લે
આસે એણે પોતાના ભાઇને પાસે બોલાવી કાનમાં કહ્યું તે એજ કે
તું મારી ફલાણી રાખતું બરાબર પાલન કરજો.

જેમ્સ ગાદીએ આવ્યો—એ મુઝો તે અરસાપર લોકવિચારનું
ચક્ર એની અજળ સમયસચકતાથી એવું ફેરવાઇ ગયું હતું કે
પાછલાં સો વર્ષથી ઇંગ્લાંડે પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને માટે જે ઝંખડો ઉઠાવ્યો
હતો તે બધો જીલીને જાણે હાલ તે પાછું આપઅપ્પીઆરી રાજ્યની
મુંસરી નીચે જ રહેવાને રાજ ખુશી હોય એમ દેખાતું હતું. પ્રોટે-

સ્ટેટ ધર્મની ઝંનૂન જે આ સૈકાનું ખાસ લક્ષણ હતું, તે પણ આ સમયે સુધુભિ અવસ્થામાં આવી પડી હતી. જેમ્સ કેથોલિક હોવાથી ગાદીએ આવી શકે નહિ એવો જે પોકાર છ વર્ષ ઉપર ઉઠ્યો હતો, અને જેને શાંત કરવા ચાર્લ્સે એના કેટલાક રાજહક્ક ગાદીએ આવે ત્યારે લઇ લેવાની દરખાસ્ત પાર્લામેન્ટમાં મૂકી હતી, તે પોકાર સધળો આ સમયે શમી ગયો હતો. એટલુંજ નહિ પણ બધાયે એમ જ ધારતા થયા હતા કે અલગત હવે જેમ્સને ગાદી મળવી જોઇએ. એ પ્રમાણે જ એને મળી અને કોઈ પણ રૈયતમાંથી નાખુશ થયું એમ જણાયું નહિ. જો જેમ્સમાં એના ભાઈની આવડતનો એક જતાંજ પણ હોત તો આ સમયે એવો હતો કે તે સુખેથી ચાહે તેમ રાજ્ય કરી શકત, અને હેમ્પડન વગેરેના પ્રયત્નો મિથ્યા જઈ ઇંગ્લાંડમાં આપઅપ્પીઆરી રાજ્યનું જોર બહુ વધી પડત. પણ ઇંગ્લાંડના સારા નસીબે એ એવો ધર્માધ, દુરાગ્રહી, અને સમયવિરોધી હતો કે ચતુર ચાર્લ્સે માંડેલી બાજી સધળી ઉથલી ગઈ, અને ત્રણ વર્ષમાં પદબ્રજ થઇ એણે પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને અડગ પાયા ઉપર આણી મૂક્યું.

જેમ્સની આપઅપ્પીઆરી વર્તણૂક—તે ગાદીએ બેઠો તેની સાથે જ શરૂ થઇ. અગર જો એણે પોતાના ભાઈના મરણ સમયે મંત્રીમંડળને વચન આપ્યું હતું કે રાજદારી કે ધર્મ સંબંધી સધળાં કામકાજ હું દેશના કાયદા પ્રમાણે જ કરીશ, તોપણ ગાદીએ બેસતાં જ એ જાત ઉધરાવવાની મંજૂરી પાર્લામેન્ટ પાસેથી મળ્યા પહેલાં ઉધરાવવા મંડી ગયો, અને જે લોકને પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ ન કરવાથી માજી રાજમાં કેદ કર્યા હતા તેને છોડી દેવાનો પોતે જ હુકમ કરાવવા દીધો.

સ્કોટલેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં કોવેનન્ટરોની સામે સખ્ત કાયદા થયા. એ પંથના વક્તા અને શ્રોતા બંનેને જ દેહાંત દંડની સિદ્ધાંત ઠેરવી, અને કલેવરહાસના અમીર ગ્રેહમને એક પલટણ લઇ આ

જીયારા ગરીબ શ્રદ્ધાવાળાઓનો શિકાર કરવાને મોકલ્યો. આ પ્રમાણે જીલમ ચાલી રહ્યો હતો એવામાં એક બે સાધારણ બંડ ઉઠવાથી જોમ્સનો જીલમી સ્વભાવ પૂર્ણપણે પ્રકાશ પામ્યો.

મન્મથનો ડયુક તથા આર્ગાઇલનો અર્લ જે બંને હોલાંડમાં નાસી ગયા હતા, તેમણે જોમ્સને માદીએ બેઠેલો જોઇ તેને ઢોળા પાડવાનો વિચાર કર્યો. આર્ગાઇલ સ્કોટલેન્ડ પર ઉતરી પડ્યો, પણ સાથીઓ જોઇએ તેટલા ન મળી આવવાથી તેનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ અને પકડાઇ જવાથી તેનો જલદીથી શિરચ્છેદ થઇ ગયો.

મન્મથ ડોરસેટ પ્રગણામાં ઉતર્યો, અને ત્યાં એકદમ એના ત્રાવટા હેઠે ૨૦૦૦ આદમી ભેગું થઈ ગયું, આ ઉપરથી પ્રુલાઇ એણે પોતે “બીજો જોમ્સ રાજ” એવું પદ ધારણ કર્યું, અને શ્રીમે ધીમે મુગલાઈ સ્વારીથી આગળ ચાલવા લાગ્યો. એમ રસબાથી એના પક્ષમાં માણસોની ભરતી તો ખૂબ થવા લાગી ખરી, પણ તે બંધાને પૂરાં પડે એટલાં હથિયારો જ એની પાસે ક્યાં હતાં? અને આ સમો તો ચોંપથી કામ કરવાનો હતો. એવામાં એના સહાયક આર્ગાઇલના પરાભવની માડી ખમર આવી પહોંચી, અને તે સાંભળી બંધાના ટાંટીયા ભાંગ્યા. થોડેક દહાડે રાજના લશ્કરની સાથે ભેટભેટા થઇ. તેમાં એણે ભેગા કરેલા ગામડીયા બહાદુરીથી લડ્યા, પણ પર્યંતે ટકી શકાયું નહિ [સેન્ટુરનું યુદ્ધ ૬ જુલાઈ] મન્મથે પલાયન આદ્યું પણ વાટમાં પકડાઈ ગયો. મારીને માટે પોતાના કાકાની આગળ તે બહુ બાયલાઇથી કરગર્યો. પણ તેણે કાંઈ પણ રહેમ આણી નહિ, અને લોકોના ત્રાહે ત્રાહેની વચ્ચે એનો શિરચ્છેદ થયો. પણ આટલાથી જ જોમ્સનો ખારીલો સ્વભાવ ધરાય એમ નહોતું. જેણે જેણે મન્મથને કાંઈ પણ સહાયતા આપેલી તે બંધાને મારી નાખવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે કામને સાર જોફ્રીઝ નામના એક અધમ સ્વભાવના માણસને ન્યાયાધીશ ઈરવી તેને પ્રમણામાં તપાસ ચલાવવા મોકલ્યો. આ પાપી ન્યાયાધીશ પોતાનાં દૂર કર્મોથી કાળી કીર્તિમાં

અમરત્વ પામી ગયો છે. નીચ ખુશામતીયા માણસના જેવું આ જગતમંદ બીજું કાંઈ પણ હિંસક પ્રાણી નથી. બીજાને કાંઈ પણ રીતે ખુશ કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો જ જે પ્રધેા લઈ બેઠો છે, તેની નજરમંદ ફળેતી, બદનામી, કે અનીતિબધુ એવું કયું કામ છે કે જે કરતાં એનો હાથ કે હૈયું જરાપણ આચકો ખાય ! જેફીઝનું હૈયું ખાટકીથી પણ મહા ફૂર, પાપાણુથી પણ મહા કંકણુ, અને ચંડાળથી પણ મહા ચંડાળ હતું-

જે લોક આ બંડમાં સામેલ થયા હતા તેને જ તેણે શિક્ષા કરી એટલું જ નહિ પણ સહેજસાજ તે પક્ષનું જે લોક કાંઈ બોલેલા કે તે પક્ષના નાસતા ભાગતા લોકને કેવળ દયાભાવથી ધડીબર આશ્રય આપેલો, તેઓને પણ માત્ર થોડા ધણા શક ઉપરથી પકડીને એણે ભારે સજાએ પહોંચાડ્યા. ત્રણસે માણસ કરતાં વધારેના તો જીવ લીધા, અને ૮૪૧ જીવને ગુલામ દાખલ વેચી વેસ્ટ ઈંડીસમાં મોકલાવી દીધા. મેકોલે કહે છે કે એમાંના એક પંચમાંશ કરતાં વધારેને તો મુસાફરી પૂરી થતાં સુધીમાં વહાણ બહાર ફેંકી દઈ અનેક સુસવાટોને તૃપ્ત કરવામાં આવી હશે. એક ડોસીએ મે બંડખોરને પોતાના ઘરમાં સંતાડ્યા હશે, તે ઉપરથી તેને જીવતી જ બાળી મૂકવાનો એણે હુકમ કર્યો, અને બહુ રહેમ કરી ત્યારે તેને ફાંસીની શિક્ષા છેવટે થઈ. બીજા એક નિર્ધન સ્ત્રી જેણે પોતાની આખી જીંદગી અપંગ અને નિરાશ્રિતની સેવા કરવામાં ગાળી હતી, તેણે બંડખોરને દયાભાવથી કાંઈ આશ્રય આપેલો માટે તેને ગાળી મૂકવાની એણે સજા ડરાવી અને પાપાણુવત્ અંતઃકરણના રાગ ઉપર બ્યારે રહેમનો બલામણુ મઈ ત્યારે તેણે એટલું જ કહ્યું કે કાચદાને કાચદાનું કામ કરવા લો. એક છોકરો કાંઈ નાનકો વિરુદ્ધ બોલ્યો હશે તેટલા માટે તેને સાત વર્ષ સજા કેદ અને દર વર્ષે જુદા જુદા ગામમાં લઈ જઈ બધા લોકોની સમક્ષ જરબખેનો માર મારવાની શિક્ષા કરી હતી. આ મારથી તે મરવાની અણીપટ આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેની સજા માફ કરી, પણ તે બદલ એટલી લાંબા લીધી કે તે બાપડો મુદરજનો દીકરો જન્મ પર્યંત બીજારીની અવસ્થા-

માં આવી રહ્યો. લાંચ અને તે પણ બેહદ લાંચ લેવાય, એ તો રાજ્ય તરફથી આવો ઠેર વર્તતો હોય ત્યારે એક સ્વાભાવિક પરિણામ સમજવું. જેમ્સીઝ જ નહિ પણ જેમ્સનું આખું દરખાસ્ત-રાણી, તેની દાસીઓ અને તમામ કારભારીઓ-ધમધોકારે લાંચ લેવા આ પ્રસંગે માંડી ગયાં હતાં. રાજની આવી રીત જોઈ એના પ્રધાને રાજનામું આપ્યું, અને બધા જ આંગળી કરીને રહ્યા. આવા જુદામની સામે તે વખત કદાપિ લોકોથી બોલી શકાય એમ નથી હોતું તથાપિ તે તેમના અંતઃકરણમાં ઊંડો કોતરાઈ રહે છે, અને મોડાં વહેલાં પર્યંતે કોઈ પણ દેશમાં તે મહા વિપત્તિ વક્ષને ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. પણ જાણે આટલું બસ ન હોય તેમ અવિચારી જેમ્સે ધર્મની બાબતમાં પણ પ્રગતે ચીડવવા માંડી.

ધર્મવિરોધ-પહેલું વહેલો એણે કસોટીના કાયદાને ન ગણકારી લશ્કરમાં કૌશલિક સરદારો રાખવાની વાત કાઢીને શરૂ કર્યો. પાર્લમેન્ટે એ દરખાસ્ત મંજૂર રાખી નહિ, ત્યારે તેને એણે એકદમ રૂખસદ આપી. બીજી પાર્લમેન્ટમાં પોતાને અધીન રહે એવા માણસો જ પસંદ કરવાની એણે ગામે ગામ સખત તાકીદો વારંવાર લખવા માંડી, અને એમ કરવા કબૂલ ન થવાથી કેટલાક કરખાના એણે પદા છીનવી લીધા. તોપણ જ્યારે એણે જોયું કે આ વાતમાં તો લોક મારા દમાવ્યા દમાતા નથી ત્યારે એણે બીજી પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની વાત જ માંડી વાળી. આમ જ્યારે કસોટીનો કાયદો પાર્લમેન્ટની માર્ફત બંધ પાડી શકાયો નહિ ત્યારે એણે એ તરફાર ઈનસાફની કોર્ટમાં આણી, અને ત્યાંના ચાર જડજને બરતરફ કરી બાકીના પાસે એવું ઠેરવાવું કે રાજ પોતાની સત્તાથી ગમે તે કાયદાનો અમલ બંધ પાડી શકે. હવે એણે પાર્લમેન્ટની કોઈ પણ દરકાર રાખ્યા વિના ચોતરફ કૌશલિકોની નિમણૂક રાજ્યમાં કરવા માંડી. વળી એ જ સત્તાની રૂએ એણે કૌશલિકોની સામે જે કાયદા હતા તે બંધ પાડ્યા. વિશેષ એ કે બ્યાખ્યાનકર્તાઓને

હુકમ કર્યો કે કોઇ ધર્મની નિંદા કરવી નહિ. મતલબ કે તમારે કેથોલિક માર્ગની સામે બોલવું પણ નહિ. ત્યારે આ હુકમ અમલમાં આવ્યો નહિ, ત્યારે તેમને શિક્ષાએ પહોંચાડવાના હેતુથી હાઈ કમીશન 'કોર્ટ' એટલે ધર્મ બાબતની તપાસ ચલાવનારી 'કોર્ટ' એણે પાછી ઉભી કરી; જે કોર્ટને લીધે પહેલા આર્ચ્બિશપના વખતમાં આટલું બધું તોફાન ઉઠ્યું હતું, જે કહાડી નાખવાનો લાંબી પાર્લિમેન્ટે કાયદો કર્યો હતો, અને જે કાયદો પુનઃ સ્થાપના વખતે કાંઈ પણ વાંધા વિના બહાલ રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ જેમ્સને વિચાર તો આ કોર્ટને પાછી પહેલાંના જેવા ધર્મબળાત્કારનું સાધન કરવાનો હતો. એ કોર્ટની માર્ક્સ હેત્રી અને ઇલિઝાબેથે કેથોલિક માર્ગ કાઢી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ઇંગ્લાંડમાં સ્થાપન કર્યો હતો, તો જેમ્સે વિચાર્યું કે હું શા માટે એ જ દ્વારે પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને કાઢી પાછો કેથોલિક માર્ગ દાખલ કરું નહિ ?

હવે જનહરમાં કેથોલિક માર્ગની ક્રિયાઓ થવા માંડી. જેઝ્યુઇટોએ કેકાણે કેકાણે નિશાળો ઉઘાડી, અને વિવિધનામી આવાઓ લાંદનમાં આવી ધમધોદાર મઠો બાંધવા લાગ્યા. દેશના મહાવિદ્યાલયમાં રાજ્ય એક રોમન કેથોલિકને ઉચ્ચ પદવી આપી અને બળાત્કારે તેમને કબૂલ રાખવાની જરૂર પાડી. છેવટે તો લોકવિચારને છેક જ તુચ્છ ગણી એણે રોમથી પોપના પ્રતિનિધિને બોલાવ્યો, અને દરબારમાં જનહર રીતે તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો.

લોકવિચાર ગમે એવી રાજભક્તિનો હોય પણ ત્યાં આવો ધર્મવિરોધ ચાલે ત્યાં તે કદી પણ ઉશ્કેરાઈ ગયા વિના રહે નહિ. લોકોમાં હોહાકાર થઈ રહ્યો અને લાંદનની પાસે ૧૩૦૦૦ આદમી એકવાર ભેગું થઈ ગયું. પણ હજી કોઈનો વિચાર રાજની સામે થવાનો નહોતો, અને જે જેમ્સે ચેતીને પાછાં ડગલાં બંધો હોત કે એટલેથી જ અટક્યો હોત તો એની ખરાબી થાત નહિ. પણ એ દુરાગ્રહી માણસ તો એમ જ સમજતો હતો કે પાછા હડવાથી મારા બાપની ખરાબી થઈ હતી, અને તેથી મારે તો સ્વસત્તા ચલાવવ

કાંઈ પણ પાધું હકવું જ નહિ. એને તો કેવળ આપઅખિતયારી જ જોઈતી હતી, અને સ્કોટલાંડ તથા આયર્લેન્ડમાં એણે એમ જ કરવા માંડ્યું હતું.

સ્કોટલાંડમાં મૂળથી એણે રાજકીય તથા લશ્કરી સત્તા કેથોલિક અમલદારોના હાથમાં સોંપી હતી. પછીથી પાર્લમેન્ટને કહ્યું કે તમે કેથોલિકને છૂટ આપવાનો કાયદો કરો. આ દેશની બીચારી પાર્લમેન્ટ આર્લ્સના વખતથી રાજની હાથે હા જ લથુનારી થઈ પડી હતી; પણ તેને પણ આ વાત બહુ ભારે લાગી. અને જ્યારે એવી લાલચ દેખાડી કે ઈંગ્લાંડ સાથે નિરંકુશ વ્યાપાર ચલાવવાની તમને રજા આપીશું ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે શું અમે અમારો ધર્મ વેચીશું ? આમ જ્યારે કાંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે જેમ્સે પોતે જડજોને હુકમ કર્યો કે તમારે કેથોલિક સામેના કાયદા મારી સત્તાની રૂએ રક્ષાતત્ત્વ ગણવા, અને તે પ્રમાણે જ ત્યાં ચાલવા લાગ્યું.

આયર્લેન્ડમાં તો પાર્લમેન્ટને પૂછવાની પણ તસ્દી ન લેતાં એણે કેથોલિકને મોકળે મહાલવા દીધા હતા, અને ૧૬૮૭ ની સાલમાં એવા હડહડતા કેથોલિકને ત્યાં સુખો કરીને મોકલ્યો કે તેણે સઘળાં મુલકી અને લશ્કરી નોકરીમાંથી તમામ પ્રોટેસ્ટન્ટોને હાંકી મુક્યા, હિન્દુન વગેરે શહેરોના પટ્ટા ખૂંચવી લીધા, અને લશ્કરમાં ખૂબ વધારે કરવા માંડ્યો. તેમાં અત્યંત ચૂંટી ચૂંટીને કેથોલિકને જ ભર્યા-લશ્કર વધારી તેના ભયે ઈંગ્રેજ પ્રજાનું સર્વ સ્વાતંત્ર્ય હરી લેવાનો વિચાર જેમ્સે કર્યો હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આર્લ્સ પણ તળવીજે સ્થાયી લશ્કર વધારીને ૧૦૦૦૦ નું તો કર્યું હતું જ, પણ એણે તો એક ઝપાટે ૨૦૦૦૦ નું કરી મૂક્યું.

ધર્મછૂટનું જાહેરનામું—રાજની આવી દાનત જોઈ ઈંગ્રેજ લોક ક્યારના એની સામે જશમાં આવ્યા હતા. માત્ર પાદરીઓ જ હજી વિચારમાં હતા કે કરવું શું ? રાજ કાયદાની હિપર છે, અને તે તેજ જો કરે તે મુખે મેઢિ ખમવું જોઈએ, એવો બોધ કરનારા જો એપિ-

સ્કોપલ ધર્મગુરુઓ, તેમને મોટા વિચાર થઇ પડ્યો કે આપણાથી તે કેમ બોલાય કે રાજની સત્તા હવે તો રાહવી જોઇએ. માટે આટલો તેમના જ ધર્મનો વિરાધ થતો હતો તોપણ પોતાની રાજકીય કાયમ રાખી અને કાંઈ બોલવું નહિ એવો હજી પણ નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ મૂર્ખ જોગસ તેમને મોંમાં આંગળાં ધાલીને બોલાવે એવો હતો. પોતાના ભાઈને ધર્મછૂટનું જાહેરનામું કાઢવાથી કેટલી મુશીબતો વેઠવી પડી હતી તે જાતે જોયેલી છતાં એણે તેમ કરવાની હિંમત ચલાવી. એના મનમાં એમ હતું કે એમ કરવાથી પ્રેરિયોટરિયનો ભોળવાઈ મારા પક્ષમાં આવશે. જે લોક મીઠા ચાર્સથી પણ ભોળવાયા નહોતા તે એનાથી જ થું આ વેળા ભોળવાવાના હતા ! જ્યારે કે એણે રેકોટલાંડમાં નવા કાયદા ધડાવી એ માર્ગના લોકને કૂતરાને મોતે મારી નાંખાવ્યા હતા; અને અહીં પણ તેમના ઉપર અને તેટલો જીલમ કર્યો હતો. ઉલટા એ લોક તો સૌથી વધારે ખૂમ પાડી ઉઠ્યા કે અમારે એવી ધર્મની છૂટ જોઈતી નથી. કાલા કૈથોલિકોએ પણ આવી જોગસને વીનવ્યો કે તમે છેક ઉછાળી પગ ભાગો નહિ. પણ એ કોઈનું માને એવો નહોતો. બિચારા કૈથોલિક નિરાશ થઈ પોતાને ઘેર ગયા અને મનથી નિશ્ચય કર્યો કે આપણે તો સમજીને રાજદરબારથી દૂર રહેવું, નહિ તો વિદ્વેષી પ્રજા પહેલવહેલો ખોરકૂટા આપણો જ વાળી નાખશે. હજી પણ આ આપમતિયો રાજ કાંઈ સમજ્યો નહિ. પણ એ જાહેરનામું ફરીથી કાઢ્યું, અને આ વખતે તો વળી આગ્રા કરી કે તમામ સરકારી ધર્મગુરુઓએ તે પોતાનાં દેવળોમાં સર્વ સમાજને વાંચી સંભળાવવું. આ તો બહુ થઈ. એપિસ્કોપલ ધર્મગુરુઓ તે બિચારા હવે પોતાની રાજભક્તિ ક્યાં સુધી જાળવી શકે ? તોપણ તેમણે હજી નમ્રતાથી રાજને વીનવવાનો જ વિચાર રાખ્યો. રેકોટલાંડ નામના મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષની સાથે બીજા છ ધર્માધ્યક્ષોએ મળી રાજને એક વિનયપૂર્વક અર્જ કરી કે અમને અમારા મત વિરુદ્ધ કર્તવાની ફરજ પાડવી જોઈએ નહિ. આ સાત ધર્માધ્યક્ષને તુર્ત જ

એ અંજી વાંચી કાપાયમન થઈ રાજાએ કિલ્લામાં મોકલાવી દીધા, તથા રાજપ્રોહી ગણી તેમના ઉપર કામ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ કામ એવું તો લોકની મરજી વિરુદ્ધ હતું કે પેલો ખુશામતીઓ જેકીઝ જે હાઈ કમીશનની કાર્ટનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો, તેની પણ હિમત એ કામ પોતાની આગળ ચલાવવા ચાલી નહિ, અને તેણે રાજાને સમજાવી દેશની ખરી અદાલતમાં તે મોકલાવ્યું. ત્યાં એ કામ રર દહાડા ચાલ્યું. તે જોવાને લોકની ઠોઠઠ બેળી થાય. આ સમે આખું શહેર બેઠિથલ થઈ ગયું હતું, અને ત્યારે એ પવિત્ર કારાગ્રહ નિવાસીઓને કારટમાં લાવતા લઈ જતા ત્યારે લોકો તરફથી તેમના ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ધન્યવાદનો વર્ષાદ વર્ષા રહેતો હતો. ન્યાયાધીશો ઉપર રાજા તરફનું અપાર દયાણુ થયું. પણ આવા હડહડતા અન્યાયના કામમાં અંતે તે પણ તમામ લોકના પોકારની સામે તેમનાથી રાજાની મરજી બરાબર રાખી શકાઈ નહિ. અને જ્યૂરીએ જ્યાં તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યા ત્યાં તેઓ કરે પણ શું ? જ્યૂરીએ તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યા, ત્યારે ચોતરફથી જે ધન્યવાદ ઉડ્યો તેનો પોકાર શહેરમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. અને તે રાજાની ડાવણીએ પહોંચતા ત્યાં એના ખુદ પહેરેગીરો પણ એ ધન્યવાદમાં ઉભટથી ઉમેરો કરવા લાગ્યા. રાજાએ ચોંકીને પૂછ્યું કે શું છે ? કાદએ જવાબ દીધો, ' કાંઈ જ નહિ, એ તો પેલા ધર્માધ્યક્ષો નિર્દોષ હયાં. ' આ સાંભળી એનું અંતઃકરણ બળીને ખાખ થઈ ગયું, અને હોઠ કરડી બબડતો બબડતો ચાલ્યો ગયો. એણે જોયું, અને ખાત્રી થઈ, કે મારા પોતાના માણસ પણ લાગણી ને વિચારમાં મારા વિરોધી જ છે. આ સમે વળી એવો બનાવ બન્યો કે જે સઘળાં કુટુંબોમાં શુભ આનંદનો મણાય છે અને જેથી સ્વાભાવિકપણે જ સુખવૃદ્ધિની આશાતૃપ્તિઓ બંધાય છે, પણ તે જેમસને મહા અશુભ અને દુઃખનું મૂળ થઈ પડ્યો. એને ઘેર પુત્રનો જન્મ થયો.

રાજપુત્રનો જન્મ અણુચિંતવ્યો સાત ધર્માધ્યક્ષોને કેદ કર્યા હતા

તેને ખીજે દહાડે જ થઇ ગયો. રાણીને ગર્ભ રહેવાની વાત લોકો મૂળથી જ ખોટી માનતા હતા. તેઓના વહેમમાં આથી અત્યંત વધારો થયો. ત્યારે વાત આવી, કે આ તો હુન્નર જેમ્સે પારકો છોકરો આણીને અડાવી દીધો છે. અને તેથી પ્રજાના ધણા ભાગે એને રાજપુત્ર લેખે કદી પણ કબૂલ કર્યો જ નહિ. અગર જો આપણા હાલ પતિત દેશની પેઠે એ પ્રમાણે રાજકુળને ભ્રષ્ટ કરવાનો રિવાજ ત્યાં નથી. અને જેમ્સે એ પુત્રના જન્મ સંબંધી જે સાક્ષીઓ પાછળથી જાહેર કરી તે તપાસતાં તમામ ઇતિહાસવેત્તાઓની ખાત્રી થઈ છે કે એમાં કંઈ પણ વગળ નહોતું. તોપણ તે વેળાના લોકે તો એને આણેલો છોકરો જ ગણ્યો. આ પ્રસંગે એ બાળકને ખોટો માનવામાં ઈંગ્રેજ પ્રજાનો સ્વાર્થ પણ બહુજ રહેલો હતો. અત્યાર સુધી તો લોકો જેમ્સનો આટલો બધો જીલમ ખમતા થકા પણ એવા દિલાસો માનીને બેઠા હતા કે રાજા ધરડો થયો છે, હવે કાંઈ સંતતિ થનાર નથી, અને ચાર પાંચ વર્ષે એ મરશે કે એની પુત્રી મેરી જે જાતે ધર્મિણ અને ગ્રેટરેટ પંથના હાલ સર્વોપરિ સ્તંભ વિલિયમ સાથે પરણેલી છે તે માદીએ આવશે, અને પાછાં સઘળાં સારાંવાનાં થઇ જશે. પણ આ રાજપુત્રના જન્મથી તો તેમની આશાઓનું સઘળું અણતર જમીનદોરત થઈ ગયું. હવે તો તેમની સન્મુખ ભયાનક દુઃખનો દરીઓ આવીને ઉભો રહ્યો, જેમાં જો એકવાર પડ્યા તો તેમણે જોયું કે ફરીથી બહાર નીકળવાનો આ ભવમાં કદી પણ આરો આવવાનો નથી. જેમ્સે એ કુંવરને કેથોલિક માર્ગની હડહડતી ટળવણી આપવાનો જ, અને જ્યારે એવો રાજા ઈંગ્લાંડની માદીએ આવ્યો, ત્યારે તો પછી ધર્મદ્રોહનો પાર જ રહેવાનો નહિ. માટે હવે તો જે કાલ તે હાલ જ કરી નાંખવું જોઇએ એમ સઘળાનો નિશ્ચય થયો. અને વિલિયમ સાથે છૂપી મસલતો ક્યારની ચાલતી હતી તે અમલમાં આણવા બંને પક્ષવાળા તત્પર થઇ ગયા.

વિલિયમ સાથે મસલતો તો ઈંગ્રેજોના કાંઈ કાંઈ અમણી આર્સના વખતથી જ ચલાવી રહ્યા હતા. વિલિયમ જાણતો હતો

કે મોડું વહેલું ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય મારી સ્ત્રીના હકથી મારા હાથમાં આવ્યા વિના રહેવાનું નથી. અને તેથી તે ઇંગ્રેજ રાજનીતિ તથા લોકોની રૂપનો નિરંતર અભ્યાસ કર્યા કરતો હતો. એ કેવો ડાહ્યો, શાણો, પરાક્રમી, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથનો ખરો હિમાયતી તથા યુરોપમાં એકે નાના રાજ્યનો આગેવાન છતાં તે કેવી સફાઈથી હુઈ જોવાને હંફાવી રહ્યો હતો, તે તો આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. તેથી જ્યારે જ્યારે ઈંગ્લાંડની પ્રજાના અગ્રણીઓ ગભરાતા ત્યારે તેઓ વિલિયમની આગળ જઈ પોતાનાં દુઃખ રોતા, અને તે તેમને ખતતી મદદ કરી તેમનું સાંત્વન કરતો. જેમ્સ ગાદીએ બેઠા પછી તો રાજવિમુખ પુરુષોને વિલિયમનું દરબાર એકે મોટું આશ્રયસ્થળ થઈ પડ્યું હતું. ઈંગ્લાંડની રાજ-પ્રકરણી સ્થિતિની રજેરજ ખપ્પર ત્યાં દરરોજ ખાનગી પત્રદ્વારા ચાલી જતી હતી. અને સ્વાતંત્ર્ય પક્ષના ઉતાવળીયા આગેવાનો તો ક્યારના એને લખ્યા જ કરતા હતા કે તમે અહિંયા ધસી આવી દેશનું રાજ્ય હસ્તગત કરી લ્યો. હજી સુધી વિલિયમ તેમને એ વાતની ના ને ના જ કહેતો, અને માત્ર જેમ્સને વારંવાર શપથામણ દેતો કે તમારે તમારી પ્રજાને રાજ રાખવી જોઈએ. પણ જ્યારે સાત ધર્માધ્યક્ષોને કેદ કર્યા, અને રાજપુત્ર જન્મ્યો—જેને બધા આણેલો જ ગણતા હતા—ત્યારે બધી પ્રજા અધીરી થઈ ગઈ. ટોરી પક્ષ અને તેના પાદરીઓ પણ હવે લાખો વાર પોતે પ્રબોધેલો અન-વરોધ મત ટોલ્લે મુકી રાજને રોકવાના વિચારમાં પ્રવૃત્ત થયા, અને એક ધર્માધ્યક્ષ તથા બીજા છ આગેવાનોએ મળી વિલિયમને આર્જવ-પૂર્વકે નિમંત્રણપત્ર લખી મોકલ્યું કે હવે તો તમારે લશ્કર લઈને પ્રજાની વાહરે ધાવું જોઈએ જ. વિલિયમ પણ જોયું કે હવે સખૂરી-નો વખત નથી. ઇંગ્રેજ પ્રજા હવે બહુ વિદ્યારી છે અને જે થવાનું હશે તે બધું આ વખતે જ થઈ જશે. માટે બધી વાતનો વિચાર કરી એણે નિશ્ચય કર્યો કે ઈંગ્લાંડપર સ્વારી લઈ જવામાં અગર જોખમો ધણાં રહેલાં છે તોપણ હવે તો ઈશ્વરનો ભરોસો રાખી ચાહોમ જ કરવું.

સ્વારીની તૈયારીઓ—થવા લાગી કે તુરત લુધને તેની ખખર પડી અને તેણે જેમ્સને ચેતાવ્યો. પણ તેણે એ વાત ખરી માની નહિ. લુધએ ઉપરા ઉપરી કાગળો તથા જાસુસો મોકલી એને કહાવ્યું કે અત્યા તું હજી ઊંધમાં ઊંધે છે કેમ ? અને બીજી તરફથી વિલિયમને એક એલચી મોકલીને જાહેર રીતે કહેવડાવ્યું કે ઇંગ્લાંડના રાજા સાથે અમારે દોસ્તી હોવાથી તમે જો તેની સામે કાંઈ પણ ઉઠાવણી કરશો તો તમારે અમારે વઢવાડ થયા વિના રહેનાર નથી. પણ મિનનજને જાહેલ અને અક્કલને ફાટીયા જેમ્સ તો આથી ઉઠવો ગુસ્સે થયો, અને કહેવા લાગ્યો કે જાણે મારો આશ્રયદાતા હોય એમ ડાળ કરી લુધ આખા યુરોપમાં માફ અપમાન શા માટે કરતો હશે ! ફ્રાન્સથી લશ્કરી મદદ આપવાનું કહેણુ લધને લુધનો એલચી આવ્યો હતો તેને આ પ્રમાણે કહી એણે કાઢી મૂક્યો. અને બીજા દેશના એલચીઓને બોલાવી કહ્યું કે લુધ કહે છે તે પ્રમાણે પરસ્પર સહાયતાના કેલકરાર અમારે કદી પણ થયા નથી. આ તે શી નાદાની ! પણ ટુંકી બુદ્ધિની સાથે મમતી સ્વભાવ જોડાયેલો હોય છે, ત્યારે માણુસ બાળકથી પણ વધારે નાદાન થઈ પડે છે. તેમાં વળી જેની ઉપર આ વેળા સંપૂર્ણ બરોસો તે માણુસ જ ખુટેલું હતું. એ ખુટેલ માણુસ તે એનો કારભારી સંડરલાંડ એ ચાર્લ્સના વખતનું એક જૂનું પાપ હતો. લુધ સાથે ખાનગી કાવત્રાં ચાલી રહ્યાં હતાં, તે વેળા ચાર્લ્સની તરફનો ત્યાં એલચી એજ હતો. એ ધણો હોશિયાર, ખુશામતે બહાદુર, અને પૂરો મતલબી હતો. જેમ્સ માદીએ આવ્યો, અને તેની કેથોલિક ઉપર જ પ્રીતિ જણાવા લાગી ત્યારે સંડરલાંડ તે માર્ગમાં વટલી જઈ રાજાની મૂછનો બાલ ચપ પડ્યો. આવા નીચ ખુશામતીઆથી જ ધણાં રાજા ખરાબ થાય છે. સંડરલાંડ એક તર્ફ જેમ્સને ખુશ કરવા આ પ્રમાણે કરતો હતો તે વેળાજ બીજી તરફથી એના દરબારની ખાનગી ખાતમીઓ વિલિયમને આપી તેને પણ ખુશ રાખતો હતો; કેમકે એવા સમયસાધુઓ

હમેશાં એમ વિચારે છે કે મોટાની મહેરબાની કાંઈ વખત પણ કામની જ છે. વિલિયમને ખાતમી મોકલવા તેણે જે દાર રાખ્યું હતું, તે જ એનું સંપૂર્ણ નીચપણું સાબીત કરી આપે છે. એની સ્ત્રીને હેત્રી સિડની નામના એક વ્હાજ સાથે આડકતરે સંબંધ હતો. તેથી એ વિલિયમને જે ખાતમી મોકલવી હોય તે પોતાની સ્ત્રીને કહેતો અને તે સિડનીને કહી વિલિયમને લખાવતી. જેમ જેમ જેમ્સની પડતીના દિવસ પાસે આવતા દેખાયા, તેમ તેમ એ વિલિયમના પક્ષમાં વધારે ને વધારે જતો ગયો. વિલિયમના આવવાથી એને ફાયદો તો બેશક કાંઈ જ નહોતો, પણ એને તો હવે પોતાના માથાની ફિકર પડી હતી. નીચ ખુશામતીઆ હમેશાં બહુ જ બાયલા હોય છે. અને તેથી એણે ધાર્યું કે હું અગાઉથી વિલિયમ સાથે વગ કરી રાખું તો પ્રભુપ્રકાપને સમે મારો બચાવ થઈ જાય, અને હવે એ હરામખોર પોતાના અન્નદાતાને ઊંધી સલાહ આપી તેને પાયમાલ કરવાનું જ લઈ બેઠો.

એની સલાહથી વિલિયમના હુમલાની વાત જેમ્સે માની નહિ, અગમચેતી દાખલ પણ કાંઈ તૈયારીઓ કરી નહિ, ઉલટી પ્રભુને વધારે કનડરા માંડી, પોતાના લશ્કરને જ નારાજ કરી, અને વાર-વારની ચેતવણીઓને કાંઈ પણ ન ગણુકારી. લુઇની દોસ્તીનો પણ છેવટે જાહેરમાં તિરસ્કાર કર્યો. લુઇએ આથી ચીડવાઇ જેમ્સના રક્ષણ અર્થે જે લશ્કર હોલાંડ ઉપર ધસાવડો કરવાને તૈયાર કરી રાખ્યું હતું તેને જર્મની ઉપર હુમલો કરવામાં રોક્યું; અને તેથી વિલિયમને ઇંગ્લાંડ ઉપર સ્વારી લઇ જવાનું કામ એ તર્જથી તો નિર્ભય થઈ ગયું.

રાજાનો બહારાટ—આખરે જેમ્સની આંખ ઉઘડી. જ્યારે એના એલચીનો જ હોલાંડથી કાગળ આવ્યો કે સ્વારીનો હવે તો અહિંયા જાહેર ઠરાવ થઇ ચૂક્યો છે અને થોડા વખતમાં તે ઉપડશે પણ ખરી, ત્યારે બરોસે બૂલેલા જેમ્સનું લોહી જ ઉડી ગયું, અને

કેટલીક મિનિટ સુધી તો તે બોલી પણ શક્યો નહિ. હવે સડર-
લાંડને કાઢી મૂક્યો અને પ્રગળે રાજી કરવા બીજા પ્રધાનોએ જે
જે કહ્યું તે એ કરવા લાગ્યો. હાઇકમિશનની ફોરટ તટલાળ કાઢી
નાખી, જે જે શહેરના પટ્ટા ખુચવી લીધા હતા તે પાછા આપ્યા,
જે પાદરીઓને અરતફ કર્યા હતા તેમને પાછા તેમનાં વતનો આપી
દીધાં, પાઠશાળામાં કુથોલિકની નિમણૂક બાબત તે શાળાવાળાને
મજામાં આવે તેમ કરવાનું લખ્યું, ધર્મ-દ્વંદ્વનું જાહેરનામું રદ કર્યું,
પાર્લમેન્ટ બોલાવી અતઃપર કાયદા પ્રમાણે જ રાજ કરવાનું વચન આપ્યું,
તથા રાણીને પુત્ર જન્મ્યો છે તે ખરો છે એ બાબતના પુરાવા
સારા સારા માણસોને બોલાવી તેમની આગળ રજૂ કર્યાં. પણ હવે
એમ કરવાથી શું વળે ? બધા સમજતા હતા કે આ બધું એ બીક-
નો માર્યો જ કરે છે. ભય આવે ત્યારે જ જે રાજા પ્રગળી માગણી-
ઓ આપવા તૈયાર થાય છે તે રાજાની પ્રજા તેનો તે માટે કદી
પણ ઉપકાર માનતી નથી, પણ ઉમટી એવા ધમકી ભરેલા માર્ગ-
ને જ આશીર્વાદરૂપ ગણે છે. બધા લોક હાલ ઇંગ્લાંડમાં વર્ષાદની
પેઠે વિલિયમની રાહ જોવા લાગ્યા.

વિલિયમની સ્વારીમાં ૧૪૦૦૦ વીણી કાઢેલા સિપાઇઓ
હતા. તે બધાના ૫૦૦ વહાણુ થયાં. વિલિયમનો વિચાર ઇંગ્લાંડના
પૂર્વ કિનારા ઉપર ઉતરવાનો હતો; પણ પ્રતિકૂલ પવનથી તે દક્ષિણ
તરફ ખેંચાયો. આ દૈવયોગથી જેમ્સની આરમારો ત્યાંને ત્યાં જ
એની રાહ જોતી હતી રહી, અને એ તો બિનઆફતે ઇંગ્લિશ ખાડીને
પસાર કરતો દક્ષિણ તરફ ચાલ્યો. આ પ્રમાણે થવાની ખબર પડતાં
એ આરમારોએ એનો કેડો લીધો, પણ તેનો મુકાબલો થઇ શકે તે
મહેલાં વિલિયમનાં વહાણો ઉવનશાયરના કિનારાની લગભગ જઈ
પહોંચ્યાં, અને એવામાં પાછો પવન ફરવાથી એ આરમારો ન્યાંધી
આવી હતી તે તરફ ખેંચાઈ. આ બનાવને માટે વિલિયમે કિનારે
ઉતરી આપ્યા લશ્કરને ભેગું કરી ઇશ્વરસ્તવન કર્યું. પછી એણે

પોતાની તફના દેશમાં જાહેરતામાં મોકલ્યાં. એ જાહેરનામું ધણી ડહા-
પણુ ને વિસ્તારથી લખાએલું હતું, પણ તેને સાર એના વાવટા
ઉપરના એ સૂત્રમાં સમાએલો હતો: “ પ્રેસ્ટટ માર્ગ અને ઇંગ્લાંડની
સ્વતંત્રતા.” એ જાહેરનામામાં સાફ જણાવ્યું હતું કે ઇંગ્લાંડના
મોટા મોટા અમીરો અને ધર્માધ્યક્ષોના આમંત્રણ ઉપરથી હું
આવ્યો છું અને મારો હેતુ ઇંગ્લાંડને સ્વતંત્ર પાર્લિમેન્ટ અપા-
વવી એ જ છે.

થોડા દહાડામાં ફેટલાક મોટા અમીરો એને પોતાના માણસો
લઇને આવી મળ્યા અને ઇંગ્લાંડમાં ઘણે કેકાણે એની તફનાં બંડ
ઉડ્યાં. જેમ્સ લસ્કર લઈ સોલ્સબરી મુકામે આવી મોરચા બાંધીને
ઊભો રહ્યો. વિલિયમનું લસ્કર થોડું પણ કચાપતી, અનુમતી અને
એકતંતી હતું. જેમ્સના લસ્કરમાં માણસની સંખ્યા તો ઘણી, પણ
તેમાં આખર સુધી કાણુ ટકી રહેશે તેનો ખુદ જેમ્સને પણ જરાયે
ભરોસો નહોતો.

રાજાનું પલાયન—ધર્મી પ્રમાણે જ જેમ્સની ફોજમાં ખુટામણુ
થવા માંડી. રાજાનો માનીતો અને લસ્કરનો ઉપસેનાપતિ લોર્ડ અર્ચિબલ્ડ
તથા આર્લ્સનો રક્ષાપુત્ર ડયૂક ઓવ ઍક્સ્ટન, એ પણ થોડા દિવસમાં
પોખારા ગણી ગયા. રાજાએ ગભરાઇને જાવણી ઉપાડી. વાટમાં એનો
પોતાનો જમાઈ (એનનો વર) પણ નાસીને શત્રુપક્ષમાં જતો રહ્યો.
લંદનમાં જઈ જીવે છે તો પોતાની કુંવરી એન પણ મળે નહિ. આ
પ્રસંગે જેમ્સની જાતી ભરાઈ આવી અને તે બોલ્યો કે અરે પ્રભુ !
મારાં છોકરાં પણ મારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં જાય છે ! હવે તે છેક
ગભરાઈ ગયો. ફેટલાક સુશીલ પુરુષોની સલાહથી બંડખોરાને મારી
જાહેર કરી, પાર્લિમેન્ટ બોલાવવાનાં નિમંત્રણ કાઢ્યાં અને વિલિયમ
સાથે વિદિ કરવા ફેટલાક અમીરોને મોકલ્યા. પણ એનું અંતઃકરણ
કહેતું હતું કે હવે પ્રજાનું તુટેલું મન ફરીથી સંધાવાનું નથી. તેથી
તેણે પોતાની ગણી તથા કુંવરને ફ્રાન્સ મોકલાવી દીધાં અને બીજે

ઠહાડે પોતે પણ છ.નોમાનો વેષ બદલીને ચાલેનો થયો. (૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૬૮૮.) આ રીને ઈંગ્લાંડ હાલ તો અરાજકની અવસ્થામાં આવી પડ્યું.

આવી અવસ્થા થઈ પડેલી જોઈ લાંદનમાં તે વેળા કેટલાક શાશુ અમીરો હતા તેમણે એકઠા મળી લોર્ડ હેલિફાક્સના પ્રમુખ-પણા હેડે કામચલાઉ રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી અને વિલિયમને કહાવી મોકલ્યું કે હવે તમે તાકીદથી અહિંયાં ચાલ્યા આવો. એટલામાં જેમ્સ ઓળખાઈ પડવાથી તેને કેટલાક લોક પકડીને પાછો લાંદન આણ્યો. વિલિયમને જોયું તો માલુમ પડ્યું કે ટાટે પાણીએ જે અસ જતી રહેલી તે પાછી આવી છે. પણ એ જેવો પરાક્રમી તેવો જ કળાવાળો પણ હતો. એણે જેમ્સ પ્રતિ એવો અનાદર દાખવ્યો કે એ પોતાની મેળે જ બીજી વાર નાસી ફ્રાન્સમાં ચાલ્યો ગયો.

હવે લાંદનના લોક વિલિયમને રાજમુકુટ આપવા માંડ્યો, પણ એણે કહ્યું કે પાર્લિમેન્ટની અનુમતિ વિના કોઈથી કાંઈ પણ થઈ શકે નહિ. પછી રાજ્યવ્યવસ્થાપકોની સલાહથી એણે એક કામચલાઉ પાર્લિમેન્ટ બોલાવી.

કામચલાઉ પાર્લિમેન્ટ—ઈ. સ. ૧૬૮૯ ની શરૂઆતમાં બેગી થઈ તેમાં અમીરોની સભા ખાતે ટોરી અને આમમાં બિઝ પણા હતા. પણ વિલિયમને કોઈની ઉપર કાંઈ પણ દબાણ ન ચલાવતાં કહ્યું કે તમે તમારી નજરમાં આવે તેમ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરો. થોડાક ટોરીનો હજી પણ એવો વિચાર હતો કે જેમ્સને પાછો બોલાવી કેટલાક કરારો લખાવી લઈ એને પાછું રાજ્ય ચલાવવા દેવું. આ વાત પ્રજાના મધ્ય ભાગને બિંદુકુદ પસંદ નહોતી, અને પાર્લિમેન્ટમાં એ ચર્ચા ચાલી તે વેળા ખારણે લોકોનાં ટોળે ટોળાં ભારે હોકાર કરી રહ્યાં. લોર્ડ લેવલેસે અમીરોની સભામાં ઉન્નતાઈથી કહ્યું કે તમારે એકદમ ધીરી તથા વિલિયમને રાજ રાણી નીમવાં એવી આ અર્જી મને આપવાની લોકોના તરફથી લક્ષ્યમણ થઈ છે. અને જ્યારે એને પૂછ્યું કે એ ઉપર કોઈના હસ્તાક્ષર ક્યાં છે ? ત્યારે એણે જરાય દીધો કે તમારે હાથ જોરાની

મરજી છે તો હું અહિંયાં બીજીવાર આવીશ ત્યારે તમને જોઈ એ તેટલા જતાવીશ. પણ વિલિયમની મરજી આમ બળાતકારે કાંઈ પણ કામ કરાવવાની નહોતી. એણે લવલેસને બોલાવી ઠપકો દીધો અને પાર્લમેન્ટને બારણે ધાંધલ કરનારાઓને રોકવા પોલીસની માર્શલે પૂરતો બદોબસ્ત કરાવ્યો. આ સમયે વિલિયમને ટોરી બંને પક્ષના આગેવાનો પોતાનું ધાર્યું રીતસર અને રાજપ્રતિષ્ઠા જ કરાવવાને ઇચ્છતા હતા માટે બધી રકઝકા ચલાવી છેવટે એટલો ઠરાવ તો એકમત થઈ બંને સભાએ કર્યો કે બીજા જેમ્સ રાજ્યને રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેનો મૂળ સમસ્યા તોડી આપણે રાજ્યતાંત્ર ઊંઘો વાળવાને પ્રયત્ન કર્યો તેથી, તથા જેઝ્યુઈટ વગેરે કુદ માણસોની બદસલાહથી દેશના મુખ્ય કાયદાઓ તોડ્યા તેથી, તથા પોતે રાજ્ય છોડી જતો રહ્યો છે તેથી, તેણે ગાદીને ત્યાગ કર્યો છે, જે કારણથી તે હવે ખાલી ગણવામાં આવે છે. વળી ઇંગ્લાંડનો રાજ્ય રોમન કેથોલિક નહિ જ હોવો જોઈએ, એવો ઠરાવ પણ સર્વાનુમતે થયો. પછી એ ખાલી ગાદીનું કરવું શું તે બાબત ઝગડો ઊઠ્યો. રાજના ઇશ્વરી હક્કની વાત ટોરી પક્ષના મનમાં હજી એટલી જરાઈ હતી કે જેમ્સ (જેના અભિષેક વખતે તેમણે વફાદારીના સોમંદ લીધા હતા તે) જીવતાં બીજાને રાજ કહેતાં તેમને બહુ આંચકા પડતો, તેથી સેન્કોફ્ટ ધર્માધ્યક્ષે એવી બલામણુ કરી કે રાજભિધાન જેમ્સને જ રાખવા દેવું, પણ સઘળી સત્તા તેના નામથી દાખલ વિલિયમને આપવી. આ દરમિયાન સામે કેટલાક ટોરી પક્ષવાળા જ કહેવા લાગ્યા કે એ તો લાંબી પાર્લમેન્ટે રાજને નામે તેની જ વિરુદ્ધ કામો કર્યાં હતાં તેના જેવું થાય. વિલિયમ પક્ષ તો આખો આ વિચારની સામે હતો. તેમણે કહ્યું કે ન્યાં સુધી કાંઈ બીજાને આપણે રાજભિધાન ધારણ કરાવીશું નહિ ત્યાં સુધી વિગ્રહનાં મૂળ દેશમાં તાજાં ને તાજાં જ રહેશે. છેવટે ટોરી પક્ષવાળા જેમ્સની કુંવરી મેરીને રાજ્યપદ ધારણ કરાવી ખરો કારભાર તેના વર વિલિયમને સોંપવા તૈયાર થયા. મેરી આ વેળા હજી હોલાંડથી

---

* The Original Contract between King and People.

અહિં આવી પહોંચી નહોતી. પણ તેના ધમગુરુ અર્નેટે જાહેર કંઈ કે હું પાકું જાણું છું કે એ કુવરી તો પોતાને કાલક્રમાગત રાજપદ મળે ત્યારે પણ પાર્લમેન્ટની મંજૂરી લઈ તે પોતાના સ્વામીને અર્પણ કરવાનો જ વિચાર રાખે છે. આ ઉપરથી તેણીને પૂછાવી જોયું તો તેણીએ સાફ જવાબ કે વિલિયમ મારો સ્વામી છે તેને અધીન રહેવું એ જ મારી સદાસર્વદા મનોવૃત્તિ છે. અને મને તેની પ્રતિસ્પર્ધા દાખલ હોવી કરવા માગો છો તે મારા જીવને બેહદ દુઃખ ઉપજાવે છે. વિલિયમ પણ પોતાની રાણીના કરતાં ઉતરતી પક્ષિની કાઈ પણ પદવી સ્વીકારવા રાજી ન હોતો. તેણે બંને પક્ષના મોટા મોટા અગ્રેસરોને બોલાવ્યા અને ગંભીરાઈથી કહ્યું કે, “ જુઓ, હું અત્યાર સુધી ચૂપ રહ્યો છું; મેં કોઈને કય પણ નથી દેખાડ્યો તેમ કોઈ પ્રકારની વિનંતિ પણ કરી નથી; મારા મનમાં શું છે તે પણ કોઈને જાણવા દીધું નથી પણ હવે મારે મારો વિચાર જાહેર કરવો જોઈએ. તમે આમ કરો એમ કહેવાનો મને હક્ક નથી અને મારી ઇચ્છાએ નથી. પણ જેથી મારી આબરૂને ખલેલ પહોંચે અથવા લોકને લાભ થાય નહિ તેવો અધિકાર લેવાને ના પાડવી એ મારે હક્ક છે. હાલ મને નાયબ ઠેરવવા કેટલાક લોકો ઈચ્છે છે. એમ કરવાથી દેશને લાભ થશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો એ તમારું કામ છે. પણ મારે તમને ચોક્કસ કહેવું જોઈએ કે હું નાયબ થનાર નથી. બીજા કેટલાકની ઇચ્છા એમ છે કે મેરી ગાદીએ બેસે અને તેની હયાતી સુધી મારે રાજ એ નામ ધારણ કરી તે કહે તેટલી સત્તા ભોગવવી. હવે પોતાની જી ઉપર કોઈ પણ પુરુષ જેટલી પ્રીતિ રાખી શકે તેટલી બધી પ્રીતિ મારે મેરી ઉપર છે, તોપણ તેના એ હાથ નીચે તેનો આપેલો અને અનિશ્ચિત અધિકાર લેવા નહું એવો હું નથી. મારો સ્વભાવ જ એવો છે કે સર્વોત્તમ વધૂનો પણ મારાથી બિદમતદાર થઈ રહેવાય નહિ. ઈંગ્લાંડનું રાજકાજ હાથમાં લેવાની મને લાલુતા નથી, પણ જો હાથમાં લઉં, તો જેથી મારું પદ વધે.

તથા લોકને લાભ થાય તે જ રીતનું હું અંગીકાર કરીશ. માટે જો મને भारी જીંદગી સુધી રાજ્ય આપતા હો તો તે મારે કબૂલ છે; નહિ તો હું મારે દેશ પાછો જવા જરા પણ દિલગીર નથી. બેશક, એ વાત વાજબી છે કે મેરી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને પેટે મને સંતતિ થાય તો તેના કરતાં શાહજાદી એન અને તેના વંશજોનો હક્ક પ્રથમ ગણાવો જોઈએ. ” આ ધીરવીર નરના મહોમાંથી આવી સ્પષ્ટ ઉક્તિ નીકળી તેની સાથે જ એને રાજપદ આપવું એ તો સર્વેના મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયું. થોડા કલાકમાં બધા પક્ષ એકમત થયા કે વિલિયમ અને મેરી એ બંનેને રાજા અને રાણી એ નામથી ગાદી ઉપર બેસાડવાં. સિક્કા ઉપર બંનેનાં મોઢાં પાડવાં, સરકારી લેખપત્રો બંનેને નામે લખાયા, બંનેને રાજપદનાં માનમર્ત્યો તથા હક્કો મળે, પણ રાજ્યકારભારમાં વિભાગ પાડવાથી હરકત પડે માટે તે એકલા વિલિયમને હાથે જ ચાલે.

હકકપત્રિકા—આ હરાવથી પ્રજા રાજ રાજ થઈ ગઈ. બધાને મનનો માન્યો રાજા મળ્યો અને ઘેર ઘેર દીવાળી થઈ રહી. પણ આવા હર્ષોન્માદ સમે પણ પ્રજાના અગ્રણીઓ પોતાની ગંભીર ફરજ ભૂલ્યા નહિ. રાજ્ય કેને આપવું તે ઠરી ચૂક્યું, પણ કેવી શરતે તેનો હજી વિચાર કરવાનો હતો. વિલિયમ તો જોઈએ તેવો પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનો મિત્ર હતો તોપણ હવે પછી કોઈ રાજા પાછો પ્રજાવિરોધક થઈ શકે જ નહિ એવી રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાનો આ સમય હતો અને તે કરવાનું આ દીર્ઘદર્શિ પ્રજાનાયકો ભૂલ્યા નહિ જ. તેમણે વિલિયમ તથા મેરીને રાજ્યપદ આપવા બાબતનો જે લેખ તૈયાર કર્યો તેમાં પ્રજાહક્કને અચળ પાયા ઉપર આણી મૂક્યો. આ લેખ ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં હકકપત્રિકા (Declaration of Rights) એ નામથી ઓળખાય છે. અને તેને કેટલાક જથ્થા મોટા પટ્ટા (Magna Charta) કરતાં પણ વધારે અગત્યની ગણે છે.

એ પત્રિકાના પહેલા ભાગમાં જેમનાં આપઅપ્પીયારી અને

ગેરકાયદેસર કામો ગણાવી તે કારણોને લીધે પાર્લમેન્ટે રાજ્યત્યાગનો જે ઠરાવ પ્રથમ કરેલો તે નોંધ્યો છે. બીજા ભાગમાં એનાં એ જ કામો ફરીથી ગણાવી તે કાયદા વિરુદ્ધ છે એમ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે, અને પછી ત્રીજા ભાગમાં એમ લખ્યું છે કે ઉપર જે મર્યાદા દેખાડી તે મર્યાદામાં રહી વિલિયમ તથા મેરીએ રાજ્ય કરવું. એ બંનેની હયાતી પછી મેરીની સંતતિએ, તે ન હોય ત્યારે શાહજાદી એન અને તેના વંશજોએ, અને તે પછુ ન હોય ત્યારે વિલિયમના વંશે રાજ્ય કરવું, એવો પાર્લમેન્ટનો ઠરાવ તેમાં નોંધેલો છે.

જે જે કામો કાયદા વિરુદ્ધ ગણાવ્યાં છે તેમાં મુખ્ય આ છે:—

૧-રાજકર્તાથી પાર્લમેન્ટને પૂછ્યા વિના કાયદા રદ કરવા અથવા બંધ પાડવા; ૨-પાર્લમેન્ટની મંજૂરી વિના, અથવા તેણે નેટલી મુદતને માટે મંજૂરી આપી હોય તે સિવાય બીજી રીતે, રાજકાજને માટે કે પોતાના ખપને માટે રાજ્યએ વસુલાત ઊઘરાવવી; ૩-સુલેહ-શાંતિના વખતમાં પાર્લમેન્ટની રજા વિના રથાયા લશ્કર રાખવું; ૪-રૈયત (પ્રોટેસ્ટ) પોતાના રક્ષણને માટે પોતાની રિયતિ પ્રમાણે હથિયાર રાખે તેમાં કાંઈ અટકાવ કરવો; ૫-પાર્લમેન્ટમાં જે બોલાય અથવા થાય તે બાબત પાર્લમેન્ટની બહાર કાઢના ઉપર આરોપ મૂકવો અથવા તેને સતાવવો. આ હક્કપત્રિકા તે ખરેખરી હક્કપત્રિકા જ છે. રાજના ઈશ્વરી હક્કની જે ઘેલછા પાછલા પચાસ પોણોસો વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં જોશથી ચાલી રહી હતી તે મૂળમાંથી છેદાઈ હવે હમેશને માટે કબરમાં દટાઈ. વિલિયમને જે ગાદી મળી તે વંશપરંપરાના હક્કથી નહિ પણ પાર્લમેન્ટની રૂએ, હવે પછી ઇંગ્લાંડમાં જે જે રાજ્યો થવાના તે ઈશ્વરીહક્કની રૂએ નહિ પણ પાર્લમેન્ટની રૂએ. હવેથી સાફ નિશ્ચય થયો કે રાજ જે રાજ્ય કરે તે ઈશ્વરી હક્કની રૂએ નહિ પણ કાયદાની રૂએ, અને જે તે કાયદાને તોડે તેનો તત્કાળ જ રાજ્ય ઉપરથી હક્ક દૂરી જાય છે. કાયદાનાં મોટાં મોટાં ધારણો કયાં

તે આ પત્રિકામાં બતાવ્યાં છે. હુંકામાં રાજપદ એ ઇશ્વરદત્ત નહિ પણ પ્રજાનું આપેલું અને અમુક શરતો પ્રમાણે વર્તે ત્યાં સુધી જ છે, એવું જે અર્વાચીન રાજનીતિનું પ્રથમ સત્ર તે હવે ઇંગ્લાંડના કાયદામાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદિત થયું. મેઆકાર્ટોના કાળથી ઇંગ્લાંડમાં પ્રજાના હક્કને માટે જે મહામથન શરૂ થયેલું તેનો આ પત્રિકાથી છેડો આવ્યો, અને રાજવર્ગે કબૂલ કર્યું કે અમારી શક્તિનું મૂળ અને છેવટ કારણ પ્રજાની પ્રસન્નતા એ જ છે. પ્રજાને અનુસરવું એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ થયો. પ્રજાને માટે રાજભક્તિનો હતો તેમ જ હવેથી રાજાએને માટે પ્રજાભક્તિનો ધર્મ મુકરર થયો. આ ફેરફાર જ હવે પછીની ઇંગ્લાંડની પરમોત્તમનું મુખ્ય કારણ છે. ન્યાં સુધી કોઈ પ્રજા પોતાનું પોતાપણું સમજી નથી ત્યાં સુધી તે કદી પણ શ્રેષ્ઠતાને પામી શકતી નથી.

રાજ્યવિપ્લવ (Revolution) એ નામથી આ મોટો ફેરફાર ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. દુનિયામાં ઘણાંયે રાજ્ય ઇથલી જઈ નવાં થયાં છે. પણ ઇંગ્લાંડનો આ રાજ્યવિપ્લવ તો અપૂર્વ જ છે. લોહીનો એક પણ છાંટો પણ વિના મોટું રાજ્ય ઇથલીને બીજાના હાથમાં ગયું, એટલું જ નહિ પણ આખું રાજ્ય-સત્ર બદલાઈ ગયું. જે દિવસે આ હક્કપત્રિકા વંચાઈ, વિલિયમ કબૂલ રાખી, અને એને તથા મેરીને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો, તે દિવસ (૧૩ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૮૮) ઇંગ્રેજ પ્રજાની જીંદગીમાં મહા મંગળદાયક છે. એ દિવસે રાજાનો અથવા રાજકુલનો ફેરફાર થયો, એટલું જ નહિ, પણ રાજપ્રજાના સંબંધમાં જ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. એ દિવસથી જ પ્રજાના અને પ્રજાની પ્રતિનિધિ ચાર્લમંટેના સર્વોપરિ હક્ક ઇંગ્રેજ કાયદામાં સ્પષ્ટપણે કબૂલ થયા તથા પકિ પાયે સ્થાપિત થયા. એ દિવસથી જ ઇંગ્રેજ પ્રજા બાહ્ય-વસ્થામાંથી નીકળી તરણાવસ્થામાં આવી. પ્રજાનું તારુણ્યબળ કેવું જોરાવર, કેવી હોંસને ઉમેદોને વધારનારૂં, કેવા પરાક્રમ કરાવનારૂં,

કેવી હિન્નતિને પહોંચાડનારૂં, તથા કેવા કેવા દિગ્વિજય કરાવી દુનિયા-
માં અખંડ કીર્તિ પ્રજ્વળે પમાડનારૂં છે તે હવે પછીના ઇંગ્લાંડ-
ના ઇતિહાસમાં જોઈશું. ૧૮ મા સૈકાથી ઇંગ્લાંડનો તારુણ્યકાળ
શરૂ થાય છે.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

વિલિયમ ત્રીજે અને મેરી: ઇ. સ. ૧૬૮૮ થી ૧૭૦૨.

આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઇ ગયા કે ઇંગ્લાંડમાંથી કોઈ
અથવા જેમના પક્ષમાં રહ્યું નહિ, અને આખી પાર્લમેન્ટ નિર્વિદ્યપણે
વિલિયમ તથા મેરીને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પણ આ સમે ઇંગ્લાંડની
પાર્લમેન્ટનો સ્કોટલાંડ કે આયર્લેન્ડ ઉપર કોઈ પણ અધિકાર નહોતો
અને તેથી ત્યાંના લોકે આ રાજ્યવિસ્તાર કેવી રીતે અંગીકાર કર્યો
તે જોવું જોઈએ.

સ્કોટલાંડમાં તો જેમના જુદામ વિશેષ હોવાથી ત્યાંના
લોક ઇંગ્લાંડ કરતાં પણ વધારે ખેદિય થઈ રહેલા હતા. વિલિયમની
શામે થવા જેમ્સે સ્કોટલાંડમાંથી લશ્કર બોધાવી લીધું, ત્યારથી જ
તેમણે ખંડ ઉઠાવ્યું હતું, અને એપિસ્કોપલ પાદરીઓને પોતાના
દેશમાંથી મારી કાઢ્યા હતા. વિલિયમે લંડનમાં કેટલાક સ્કોટ
અગ્રીય હતા તેમની સલાહથી તત્કાળ તે લોકની પાર્લમેન્ટ બેઠી
કરી, અને તેમણે આવી ઇંગ્લાંડની પેઠેજ હકકનો ખરડો તૈયાર કરી,
તથા વિશેષમાં એ કે એપિસ્કોપલ ગુરુઓની સત્તા કાઢી નાંખવી
જોઈએ એવી શરતે વિલિયમ તથા મેરીને રાજપદ આપવાની ઇચ્છા
કેખાડી. વિલિયમે એ શરતે એ રાજ્ય અંગીકાર કર્યું, અને તેથી
સ્કોટલાંડનો ધણો ખરો ભાગ રાજ્ય ખુશીથી એની સત્તા હેઠે આવ્યો.
આંત્ર ઉત્તર તરફનો પહોડી ભાગ જે હાલમાં કહેવાય છે ત્યાંના

જંગલી અને લૂટારૂ લોકો, જે આવા ફેરફારને વખતે લૂટવાને લોકો તોફાન કરવા હમેશાં તત્પર હોય છે તેમણે એક ખંડ ઉઠાવ્યું. વિલિયમે તત્કાળ તેમની સામે પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું. હાઇલાન્ડરોએ પોતાનો પડાવ એક ઉંચી કુંગરી ઉપર નાખ્યો અને તે ઉપર ચડીને થાડા-પાક્યા શત્રુઓ આવ્યા કે તુર્ત જ જંગલી ટોળીઓએ જીરસાબંધ તેમની ઉપર એવો ધસાવડો કર્યો કે તેમને નાસતાં ભોંય ભારે પડી. પણ એ યુદ્ધમાં એમનો નાયક ડંડી પડવાથી અને હાઇલાન્ડરો પોતાને મળેલી લૂટ લઇને પાછા પોતાના કુંગરામાં જઈ ભરાવા વધારે આતુર હોવાથી તેમની આ ફતેહનું કંઈ ભારે પરિણામ ન નીપજતાં આ બળવો ઉઠ્યો હતો તેવો જ શમી ગયો, અને આખા દેશમાં ધીમે ધીમે સમાધાની થઇ.

ગ્લેન્કોની કતલ—આ પ્રસંગે એક અત્યંત કૂરતાનું કર્મ નાહક કરવામાં આવ્યું કે જેની જોડી જ ઇતિહાસમાં નથી. આ લૂટારૂ ટોળીઓના નાયકોને માટે જાહેરનામાં કરવામાં આવ્યાં હતાં કે અમુક તારીખ સુધીમાં જે આવીને વિલિયમને તાબે થવાનું સોગંદ નહિ લઇ જાય તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે. આ ઉપરથી એક પછી એક સધળા નાયકો ધીમે ધીમે આવીને સોગંદ ખાઇ ગયા; સિવાય એક જુડો મૈક આયન ગ્લેન્કો એ છેક છેવાડા આથમણા કુંગરામાં ગ્લેન્કો નામની ઉજડ ખિંડમાં વસતો હતો અને મુદતને છેલ્લે જ દહાડે એ એક સ્થળે આવીને સોગંદ લેવા ખડો થયો, ત્યારે સોગંદ આપવાનો અધિકાર હોય એવો ત્યાં કાંઈ અમલદાર નહોતો તેથી એ બીજે ગામ ગયો અને ત્યાં રીતસર સોગંદ ખાઇ પોતાને વતન ગયો. પણ આમ કરતાં મુદત વીતી ગઇ. હવે આ સમે વિલિયમ તર્ફથી જે અમલદાર સ્કોટલાંડમાં સત્તા ધીર હતો તે ધણો ફૂર માણસ હતો. તેણે આ બહાને એ ટોળીને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાનો મનસુબો કર્યો અને તેમ કરવા વિલિયમને આડું અવળું સમજાવી તેની મંજૂરી મંગાવી. એટલે

લગી તો હજી એક સાધારણ દૂરતાની એ વાત થઈ, પણ હવે પછીની જે હકીકત છે તે સાંભળતાં જંગલી માણસને પણ કંપારી છૂટે એમ છે. એણે ઘણો જ અધમ છળભેદ વાપર્યો. આ પાપિષ્ઠ કર્મ કરવાને જે સિપાહીઓને મોકલ્યા તે પ્રથમ તો રનેહલાવથી આ લૂટારૂ લોકના ઘરમાં જઈ વસ્યા, અને ફેટલાક દિવસ સુધી તેમની મહેમાનગીરી ભોગવી. પછીથી લાગ જોઈ તેઓ હથીઆર લઈ ઉભા થયા અને તે તમામ ટોળાને તેનાં છોકરાં છંદ્યાં સાથે પૃથ્વી ઉપરથી નાણુદ જ કરી નાખી. આ ત્રાસદાયક યનાવમાં વિલિયમ જાતે ઘણું દરજ્જે નિર્દોષ હતો.

આયર્લેન્ડ જેમ્સને પક્ષે જુસ્સાથી ઉભું થયું, કેમકે વસતિનો ઘણો ભાગ કેથોલિક અને મૂળથી ઇંગ્લેન્ડના જુલમે કાયર થઈ ગયેલો હતો. પહેલાંથી જ જેમ્સના મનમાં મોટી હુંફ આયર્લેન્ડની જ હતી. એણે ત્યાં નવો સુખો નીમ્યો હતો તેણે લશ્કરમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટોને કાઢી તમામ કેથોલિકો રાખ્યા હતા. ઇંગ્લાંડમાં વિલિયમ આવવાના સમાચાર મળ્યા કે તુર્ત આયર્લેન્ડમાં ભારે હુલ્લડ મચ્યું. ત્યાં વસેલા થોડા પણ મહા સમૃદ્ધિવાન જે ઇંગ્લેન્ડે હતા, તેમની ઉપર આખી વસતિ ત્રૂટી પડી, ને તેમની તમામ માલમતા એક ઘડીમાં ખેદાનખેદાન કરી નાંખી. અને તેમના વિકરાલ જુસ્સામાંથી જે બચ્યા તે જ લાંદનડેરી વગેરે થોડાક કિલ્લા જે હજી ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં રહ્યા હતા ત્યાં ભરાઈ ખેદા. બંડોરોનું મોટું લશ્કર લાંદનડેરી ઉપર ધસી આવ્યું. આ કિલ્લા ઉપર ૧૦૫ દહાડા સુધી ઘેરો રહ્યો અને બ્રુખમરાથી માંહે ભરાયેલા ઇંગ્લેન્ડના બહુ જ ખૂરા હાલ થયા તોપણ તેમણે નમણું આપ્યું નહિ. બંડોરોનું ટોળું મહા મોટું હતું, અને આ વેળા જેમ્સ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. પણ એની પાસે બધા માણસોને પૂરા પાડી શકાય એટલાં હથીયાર જ નહોતાં તો કિલ્લાને તોડવા જોગી તોપો વગેરેની જોખવાઈ એની પાસે ક્યાંથી હોય? તેથી બંડોરોએ આખરે થાકી ઘેરો

ઉઠાવ્યો, અને એવામાં ઇંગ્લાંડથી ત્રાહાર પણ આવી પહોંચી.

કેટલાક વખત પછી વિલિયમ પંડે આયર્લેન્ડ ઉપર ચડ્યો (ઇ. સ. ૧૬૯૦), અને બોર્ન નદીની લડાઈમાં શત્રુસેનાને એવી તો તારાજ કરી નાંખી, કે જેમ્સને નિરાશ થઈ પાછું ફ્રાન્સ જતા રહેવું પડ્યું. તોપણ આઈરિશ લોકે હજી મમત મૂક્યો નહિ. કેટલીક લડાઈમાં હાર ખાતાં ખાતાં સિમરિકના કિલ્લામાં ભરાઈ તેમણે સારો ટકાવ કર્યો. અને જ્યારે તેમને કેથોલિક ધર્મ પ્રમાણે ચાલવા દઈશું, વગેરે કેટલીક કબૂલતો આપી ત્યારે જ તેઓ તાબે થયા, (ઇ. સ. ૧૬૮૧), અમર જો પાછળથી આ શરતો ઇંગ્રેજ પાર્લમેન્ટે ખરાબર પાળી નહિ. આ પ્રસંગે ૧૨૦૦૦ આઈરિશોને દેશવટે જવાની રજા મળી, અને તેઓ ફ્રાન્સના લુઈની સેનામાં નોકરીએ રહી “ આઈરિશ સિંગેડ ” એ નામથી ઇતિહાસમાં બહુ કીર્તિવાન થયા છે.

બીચી હેડની લડાઈ—વિલિયમ આયર્લેન્ડમાં આવ્યો તે વેળા લુઈએ ઇંગ્લાંડ ઉપર એક નૌકાસેન મોકલ્યું. તેના અંતે લલંદ તથા ઇંગ્રેજોના સંયુક્ત નૌકાસેનનો ઇંગ્લિશ ચેનલમાં બીચીહેડ આગળ મુકાબલો થઈ ગયો. આ સમે ઇંગ્રેજ નૌકાધિપતિ બેદિલ હોવાથી ફ્રેંચની ફતેહ થઈ, અને તેમણે ઇંગ્લાંડના કિનારા ઉપર ઉતરી બેચાર ગામડાં બાળી મૂક્યાં. ઘણા લોકે સામે ઉઠાવો ઠેર ઠેર કરવાથી એ વહાણોનું કાંઈ વિશેષ ચાલી શક્યું નહિ. (ઇ. સ. ૧૬૯૦).

લાહોગની લડાઈ—જે બે વર્ષ પછી થઈ, તેમાં ઇંગ્રેજોની ઉપલી ફજેતીનો ખરાબર ખંગ વળી રહ્યો. જેમ્સ પક્ષનો આ છેલ્લો ભગીરથ પ્રયત્ન હતો. ઇંગ્રેજ પ્રજાનો આ વેળા કેટલોક ભાગ વિલિયમના રાજ્યથી નારાજ થઈ ગયો હતો, અને જેમ્સને પાછો આજીવન લુઈ સાથે ધણાં કાવત્રાં ચાલી રહ્યાં હતાં. વિલિયમને બેલાવનાર બિગ પક્ષમાંના પણ કેટલાક આગેવાનો આ વેળા એના વિરોધી થઈ

ગયા હતા. એમના કહેવાથી લુધએ બીચીદેડ કરતાં પણ જખરું નૌકાસેન ઈન્કાંડ ઉપર હુમલો કરવાને મોકલ્યું. વિલિયમ આ પ્રસંગે હોલાંડમાં યુદ્ધ ચડ્યો હતો, અને અહિંયા ઇંગ્રીજ નૌકાસેનનો જે અધિપતિ રસલ નામે હતો, તે ઉપર કહ્યું તેવા વિરોધી યર્ષ ગયેલા ંગિગોમાંનો એક અને આકળા સ્વભાવનો માણસ હતો. પણ આ પ્રસંગે એણે જે વર્તણૂંક ચલાવી, તે એ સમાના દેશાભિમાનનો ધણો જ અચ્છો નમૂનો છે. એ જેમ્સને પાછો લાવવાની ખટપટમાં હાલ સામેલ હતો, પણ ત્યારે તેમાંના એક જણે એને સૂચવ્યું કે ફ્રેંચ આરમારો આવે ત્યારે તું તેની મદદમાં રહેજે, ત્યારે એણે તેને સાફ લખ્યું કે “એમ તો તું કદી ધારતો નહિ, કે હું અમારા પોતાના દરિયા ઉપર ફ્રેંચોને જીતવા દઈશ. યાદ રાખજે કે જો એ પરદેશી વહાણ આવ્યાં, તો હું તેની સામે આગચા વિના રહેવાનો નથી, પછી તેમાં જેમ્સ રાજ પડે હોય તો યે શું?” એ પ્રમાણે જ એણે કીધું. (ઈ. સ. ૧૬૯૨). પોતાના રાજથી દુભાએલા પણ ઇન્કાંડના નૌકાધિપત્યના અભિમાની આ પુરુષે લાહોગની લડાઈમાં શત્રુઓનાં વહાણોને પાયમાલ જ કરી નાંખી એવી તો ફત્તેહ મેળવી કે ઇંગ્રીજોએ આ પહેલાં ઇલિઝાબેથના રાજ્યમાં જ મેળવી હતી. આ હારથી ક્રાન્સનું નૌકાબળ તૂટ્યું તે તૂટ્યું જ. વહાણો તો પાછાં બનાવ્યાં, પણ ફ્રેંચ આરવાઓના મનમાંથી આત્મબળનો જે ભરાસો ઉઠી ગયો તે ફરીથી પાછો કદી આવ્યો જ નહિ, અને ક્રાન્સ યુરોપના મોટા નૌકાબળમાં ગણાતું બંધ પડ્યું. આ મહાવિજયના હર્ષદાનમાં મિરીએ પોતાને સાફ ઓનિચનો મહેલ બંધાવવા માંડ્યો હતો તે ધવાએલા ખલાસીઓના દવાખાના માટે પ્રેમથી અર્પણ કરી દીધા; અને તે અઘાપિ ઓનિચ હોસ્પિટલ એ નામથી એ બધી રાણીના કાર્તિસ્થંભરૂપે જ્યતમાં ઉભો છે.

મિરી રાણીનું મરણ ઉપલા બનાવ પછી બે વર્ષમાં સૈયડના ઘૂંડા રામથી નીપળ્યું. કેમકે હજી દુનિયામાં ઓસિતળાની કાંઈ

શાધ થઈ નહોતી. બિલિયમ પોતાની આવી પતિવ્રતા સ્ત્રીના મરણથી
 ઘણો જ ખિન્ન થયો, અને ફેટલાક વખત સુધી એનાથી રાજકાજ
 ઉપર પણ મન દઈ શકાયું નહિ. તે છતાં લાહોગની લડાઈ પછી
 જેમ્સનો પક્ષ, જેને લૅટિન ભાષાના શબ્દથી “જેકોઆઈટ” કહેતા.
 તે એવો નિર્બલ થઈ ગયો હતો કે હક્કદાર રાણી મેરી તો મરી
 ગઈ એમ જાણી ફેટલાક ખંડ ફિસાદ ઉઠાવવાની તજવીજો થઈ તે
 ખીલકુલ ફાવી શકી નહિ. હાલ ઈંગ્લાંડની ગાદી ઉપર બિલિયમ એવા
 પરિપક્વપણે સ્થાપિત થઈ રહ્યો હતો કે તે કોઈથી પણ ડગાવ્યો ડગ
 એમ નહોતું. હવે ઈંગ્લાંડનો રાજ્યવિશ્લેષ ખરાખરા દબીભૂત થઈ
 રહ્યો અને તેથી જે આ રાજ્યવિશ્લેષના સ્વાભાવિક પરિણામ દાખલ
 જ ઈંગ્લાંડની રાજ્યરીતિમાં ફેટલાક ફેરફાર થયા તે અત્રે વર્ણ-
 વવા જોઈએ.

રાજ્યરીતિમાં ફેરફાર આ સમે સ્વાભાવિકપણે પ્રસંગાનુ-
 સાર જ થયા, પણ તે અત્યંત અગત્યના અને ઈંગ્રજ રાજ્યતંત્ર
 ઉપર ખહાલી અસર કરનારા થઈ પડ્યા. પહેલો ફેરફાર તો પાર્લમેંટે
 એ કયો કે રાજના ખર્ચને માટે જે નાણું મંજૂર થતું હતું તે હવેથી
 એક વર્ષને માટે જ મંજૂર કરવું, અને એ મંજૂરી પ્રતિવર્ષે જુદા
 જુદા જ આપવી. પાછલાં બે રાજ્યોમાં જૂલ એ જ થઈ હતી કે
 રાજ્યએને જન્મ પર્યંતને માટે નાણું આપ્યાં હતાં અને તેથી
 તેમને પાર્લમેંટની ગરજ થોડી જ રહેતી. બિલિયમ રાજ તો પ્રજાને
 મિત્ર જ હતો તોપણ પાર્લમેંટે વિચાર્યું કે પાછલી નશીયતને
 લાભ લેવો એ આપણી ફરજ છે, અને તેની આવકારના ઉમળકામાં
 હતા એવે સમે પણ બિલિયમને ફક્ત ચાર વરસને માટે નાણાંની
 મંજૂરી આપી. આ જોઈ બિલિયમને ધણું માફું લાગ્યું, અને કોઈની
 આગળ બોલ્યો પણ ખરો કે ઈંગ્રેજ ગૃહસ્થો કેવા છે કે જેમ્સ
 રાજ જ તેમના ધર્મ તથા સ્વાધીનતાનો શત્રુ હતો તેનો તેમને
 એવો ભરોસો પડ્યો હતો કે જીંદગી પર્યંતનાં તેને નાણાં મંજૂર

કરી આધ્યાં હતાં, અને મેં તેમના ધર્મ તથા સ્વાધીનતાનું સંરક્ષણ કર્યું છે તથાપિ મારો તેમને ભરોસો પડતો નથી. પણ આવા રાજકોધનાં વચન સાંભળી પોતાની ફરજમાંથી કાંઈ પણ ન ડગતાં પાર્લમેન્ટે એવો ઠરાવ કર્યો કે હવેથી તો એ મંજૂરી દરવર્ષે પૃથક પૃથકપણે જ આપવી.

ખીન્ને ફેરફાર પણ એટલી જ અગત્યનો હતો. રાજ્યને અત્યાર સુધી જે નાણાં અપાતાં તેમાંથી તેનો ખાનગી અને સરકારી ખર્ચ બંને ચાલતો. પણ હવે પાર્લમેન્ટે તેના ભાગ પાડી નાખ્યા અને આટલા ખાનગી સાર, આટલા સરકારી ખર્ચ સાર એમ મંજૂરીમાં ચોકખું બતાવવા લાગ્યા. વળી જ્યારે સરકારી આંકડો છૂટો પડ્યો ત્યારે તેનો હિસાબ માગવામાં કાંઈ ઘણો અવિવેક રહ્યો નહિ. અને એમ હિસાબ માગતાં માગતાં છેવટ સધળો સરકારી જમા ખર્ચ પાર્લમેન્ટની જ સત્તા હેઠે આવી ગયો.

ત્રીન્ને ફેરફાર એ થયો કે સ્થાયી લશ્કર સ્થપાયું અને તે ઉપર પાર્લમેન્ટે પોતાનો જ હાથ રાખ્યો. લડાઈ ઉઠે ત્યારે લશ્કર રાખી લેવું અને તે પતી કે પાછું તેને કાઢી નાખવું, એવો અત્યાર સુધી આ દેશમાં રિવાજ હતો. કૉમ્બેલના સ્થાયી લશ્કરે લોકોના મનમાં એવો તો ભય પેસાડી દીધો હતો કે આ સભેના ઈંગ્રેજ લોકને સ્થાયી લશ્કર જેવું આ જગતમાં કાંઈ પણ ભયંકર ભાસતું નહિ, અને તેથી બિલિયમને જે હકપત્રિકા આપી હતી તેમાં સાફ જણાવ્યું હતું કે સ્થાયી લશ્કર રાખવું એ દેશના કાયદા વિરુદ્ધ છે. આવો રિવાજ એકલવાયા રાજ્યને ખોળે, અને અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડને પરદેશ સાથે થોડો જ સંબંધ હોવાથી તેને ખોળ્યો હતો; પણ હાલ તો એમને પદબ્રજ કર્યો તેથી અને બિલિયમની રાજ્યનીતિએ યૂરોપના ઝગઝગામાં એને ઓઢાવી દીધું હતું તેથી સ્થાયી લશ્કર રાખવું એ અવસ્યનું જ થઈ રહ્યું હતું. હવે એ લશ્કરના ખર્ચ તથા લશ્કરી ગુનાહની શિક્ષા બાબત કાંઈ કાયદો કરવાની જરૂર પડી અને “મ્યુટિના એક્ટ” એટલે બંડનો કાયદો એ નામનો એક એક્ટ પાર્લમેન્ટે એક

વર્ષને માટે કાઢયો; અને ત્યારથી એવો જ રિવાજ પડી ગયો છે કે પ્રતિ વર્ષે એ એકદ નવેસરથી મંજૂર કરવો. આમ થવાથી ઈંગ્લાંડના સ્થાયી લશ્કરનું અસ્તિત્વ જ બિલકુલ પાર્લામેંટના હાથમાં આવી ગયું. પિમની પાર્લામેંટ જે માગતી હતી તે પર્યંતે આ પ્રમાણે થયું.

ઉપલા ત્રણ ફેરફાર માત્ર કાનૂની રવૈયા (procedure) ના છે પણ તેની અસર ફેટલાક કાયદા કરતાં પણ જીવંતી થઈ છે. પ્રતિ વર્ષે રાજ્ય ખરચનાં નાણાં કે સ્થાયી લશ્કરના કાયદાની મંજૂરી વિના રાજ્ય ચાલી શકે જ નહિ, અને તેથી પ્રતિ વર્ષે પાર્લામેંટને એક વાર પણ બેળી કર્યા વિના રાજ્યનો છૂટકો જ રહ્યો નહિ.

ચોથો ફેરફાર મંત્રીઓના મંડળ સંબંધી છે. અત્યાર સુધી રાજ્યો પોતાની મજામાં આવે તેને કારભારીઓ કરતા અને તેઓ કયા પક્ષના છે કે તેઓ એક બીજા સાથે એકમત ધરાવે છે કે નહિ તેની પણ કોઈ પશ્ચાત્તાપ નહિ. યથાર્થતાથી બોલીએ તો અત્યાર સુધી મંત્રીઓ હતા, પણ મંત્રીમંડળ હતું નહિ. વિલિયમ પેરિસ આવીને પહેલાં જે મંત્રીઓ રાખ્યા તેમાં બિગ તેમજ ટોરી પણ હતા. બિગમાંના પણ ફેટલાક તો એક બીજાના વિરોધી હતા, એમ હોવાથી હાલ જેવું ઈંગ્લાંડના મંત્રીમંડળમાં એકદીલથી કામ ચાલે છે તેવું કદી પણ ચાલતું નહિ. પણ એથીયે વધારે નુકસાન તો એ હતું કે એ મંત્રીમંડળને પાર્લામેંટ સાથે કોઈ વિશેષ નિસ્થાત ન હોવાથી તેઓ રાજ્યની કે પોતાની મજા પ્રમાણે જ વર્તતા અને પાર્લામેંટ તેમને ધડીએ ધડીએ કનડતી. પાર્લામેંટ અને મંત્રીમંડળ બન્ને સ્વાભાવિકપણે જ વિરોધી હોય એમ થઈ રહેતું. આ હરકત વિલિયમને થોડા વખતમાં માલુમ પડી. ધડીએ ધડીએ પોતાના વિચાર ફેરવતી પાર્લામેંટને રાજી રાખી કામ કરવું એ બહુ જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એક આનમાં બે તલવાર સમાય નહિ એ કહેવત એને ખરી માલમ પડી, અને એણે જોયું કે રાજ્ય તથા પાર્લામેંટ વચ્ચે જે અત્યાર સુધી ઈંગ્લાંડમાં કળ્યા ચાલ્યા આવે છે તેમાં કોઈનો વાંક નથી, પણ તે એ રાજ્યપદ્ધતિનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

ત્યારે કરવું શું ? આ પ્રસંગે પેલા કુટેલ પશુ વિચક્ષણ સંસ્કારોએ એક સરસ ભુક્તિ બતાવી. એણે કહ્યું કે પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષ બળવાન હોય તેના જ અગ્રણીઓને કારભાર સોંપ્યો હોય, તો તેમના કારભારની સામે કોઈતું પશુ ચાલી શકે નહિ. દૂર બેસી ફક્ત બૂલો કાઢવી એ સહેલ છે, પણ ન્યારે પોતાના હાથમાં એક કામ કરવાનું આવે છે ત્યારે માણસને માલુમ પડે છે કે તે કરવામાં કેટલી બધી વ્યવહારી હરકતો રહેલી છે. વળી અગ્રણીઓનો પક્ષ બળવાન હોવાથી પાર્લમેન્ટમાં કોઈ તેમના કારભાર વિરુદ્ધ બોલવા નીકળશે તો તેનું ત્યાં કોઈ ચાલશે નહિ, તેમજ એ અગ્રણીઓને પોતાના પક્ષનો શો વિચાર છે તે સાંભળીને જ ચાલવાની જરૂર પડશે, અને એમ થશે એટલે પાર્લમેન્ટ અને મંત્રીમંડળને હાલના જેવું બીયાબાફું સદાનું ચાલશે નહિ. આ વાત રાજની નજરમાં હતી અને એ વખતથી ઈંગ્લાંડમાં એવો રિવાજ નીકળ્યો છે કે પાર્લમેન્ટમાં જે પક્ષ બળવાન હોય તેમાંથી જ મંત્રીઓ નીમવા. એ રીતે નીમેલા મંત્રીઓ એકસંપથી પરસ્પર વર્તે છે એટલું જ નહિ પણ પાર્લમેન્ટની પણ ધણી ખરી દોરી તેમના હાથમાં રહે છે. ત્યાં સુધી પાર્લમેન્ટમાં એ પક્ષનું જોર કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તેઓનો કારભાર પણ કાયમ રહે છે, અને ન્યારે બીજા પક્ષનું બળ વધી પડે છે ત્યારે તેમને રૂપસદ આપી રાજ બીજા પક્ષમાંથી નવા કારભારીઓ રાખી લે છે. આ રિવાજ ફેરથી પાર્લમેન્ટની સત્તામાં પણ અપૂર્વ વધારો થઈ ગયો; અને વખત જતાં પરિણામ એ આવ્યું કે મંત્રીઓ નામના જ રાજના સેવક પણ વસ્તુતઃ તો પાર્લમેન્ટની મજા જોઈને જ વર્તનારા-પાર્લમેન્ટને જ જવાબદાર (responsible) થઈ રહ્યા.*

---

* “ એક નવા રૂપની રાજઆવરથા દાખલ કરવી એવો તો વિલિયમના મનમાં વિચારજ નહોતો. પણ આ “જાટો” મંત્રીમંડળની નીમણૂક હાલની કોબનેટ વ્યાવસ્થાની દિશામાં આગળ વધવું એક ઘણું સાંચું ડાહ્યું હતું.”

આ રીતે આ બધા ફેરફારોથી સર્વોપરિ સત્તા રાજ્ય કરતાં પણ વધારે ખર્ચ રીતે ઇંગ્લાંડમાં આ સમયથી પાર્લામેન્ટના હાથમાં આવવા લાગી. અને માટે જ અમે કહીએ છીએ કે આ સમયેના રાજ્ય-વિશ્લેષ તે ખરેખરે રાજ્યવિશ્લેષ હતો.

પરરાજ્ય નીતિ (Foreign Policy) એટલે પારકાં રાજ્યો સાથે કેવી નીતિથી વર્તવું તેનો પણ નિયમિત પાયો વિલિયમે જ ઇંગ્લાંડમાં રાખ્યો. અત્યાર સુધી ઇંગ્લાંડના રાજ્યો પરદેશ સાથે ધણીએ સંધિવિગ્રહ કરતા, પણ તેનું એક સુકરર ધોરણ કાંઈ હતું નહિ. પોતાનું સગપણ, પ્રીતિ, કે તાત્કાલિક લાભનો જ વિચાર કરતા અને લોકોને પણ તેમજ કરવું વાળખી લાગતું. ઇલિઝાબેથના સમયથી ઇંગ્રેજ લોકોની એવી પરરાજ્યનીતિ સુકરર થઈ રહી હતી ખરી કે પ્રોટેસ્ટન્ટ મુલકોને મદદ કરવી અને કેથોલિક સાથે લડવું અને એમ નહોતું થતું તે માટે જ પહેલા જેમ્સના વખતથી રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે ધણો અણબનાવ લાંબા વખત સુધી અહીંયાં ચાલ્યા કર્યો હતો. પણ પોતાના દેશની ઉન્નાતિ કે પ્રતિસ્પર્ધીઓનું ખંડન થાય એવા હેતુથી જ હમેશાં સંધિવિગ્રહ કરવો એ વૃત્તિ હજી કોઈની થઈ નહોતી.

યૂરોપ ખંડમાં પણ વિલિયમ જ પહેલ વહેલો રાજ્યવેત્તા હતો કે જેણે આવી વૃત્તિને શાસ્ત્રીયરૂપ આપી તે પ્રમાણે અખંડ લક્ષ્યથી વર્તવા માંડ્યું હતું.

બળતુલા (Balance of Power) નો સિદ્ધાંત જે પાછળથી બહુ જાણીતો થયો અને જેના ધોરણે સઘળાં જ રાજ્યો વર્તવા લાગ્યાં, તે આ સમયે તો વિલિયમના જ સમજવામાં હતો. આ સિદ્ધાંતનું લક્ષ્ય એ હતું કે જૂદાં જૂદાં રાજ્યો સંધિઓમાં એ પ્રમાણે ગોઠવાઈ રહે કે તેમની શક્તિઓનું સામસામું સમતોલન થતાં કોઈ એકની તક્ષ્થી બીજાને દહેશત રહે નહિ. જો કોઈ એક રાજ્યની શક્તિ વધી પડે, તો બીજાંએ ભેગાં થઈ તેને ઓછી કરવી અને

દ્રાઈને પણ જઘ્યામાંથી અતિ વિશેષ બળવાન થઈ જવા દેવું નહિ; સંધિવિગ્રહ કરતી વેળા સમપણુ, પ્રીતિ કે ન્યાયાન્યાય કરતાં બળતુલા ઉપર જ વધારે નજર રાખવી, અને જે પદ્ધતિ હારે ધર્મ ગયેલું માલુમ પડે, તેને તો હલકું જ પાડવું. આ સમે એ પ્રમ.ણે ક્રાન્સના સંબંધમાં બીજાં રાજ્યોએ વર્તવાની જરૂર હતી, કેમકે તે રાજ્ય મહા જગરદસ્ત થઈ પડ્યું હતું. અને જે આ સમે એને વિલિયમ જેવો દીર્ઘદષ્ટિવાળો સંબંધ હરીફ સામે મળ્યો નહોત, તો તે યૂરોપમાં ચક્રવર્તિ થઈ પડવાની દહેશત હતી. વિલિયમની આ ગંભીર રાજ્યનીતિ એ સમેના ઈંગ્રેજો બિલકુલ સમજતા નહોતા. જે કામની અગત્યની સમજ નહિ તે કામમાં તેમને દોરતાં વિલિયમને બહુ જ મુશ્કેલ પડ્યું, અને એ કારણથી જ તે કેટલાક વખત સુધી દેશમાં અગ્રિય થઈ પડ્યો. પણ હાલ તો ઈંગ્રેજો લુઇની સામે લડવા રાજી જ હતા; કેમકે જેમસને તમામ મદદ કરનાર તે જ હતો.

ક્રાન્સની સામે યૂરોપનું મહા ઐક્ય ઉભું કરનાર પણ વિલિયમ જ હતો. આખી જીંદગી મથીને એણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી એ ઉભું કર્યું હતું. ઈંગ્લાંડની ગાદી લેવામાં પણ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ હતો કે એમ થવાથી ઈંગ્લાંડ એ મહા ઐક્યમાં અડગ રહે. હાલ એ મહાઐક્યમાં ઈંગ્લાંડ, હોલાંડ, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા અને સ્પેન એમાં થઈ ક્રાન્સની સામે યૂરોપખંડની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ ચલાવતાં હતાં. આખ્યાંડમાં બંડ જોરપર હતું તે વેળા પણ વિલિયમનું વિશેષ લક્ષ તે તર્ફ જ હતું. પડે યૂરોપના એ યુદ્ધમાં ચડ્યો હતો અને પ્રશંગોપાત જ પોતાના રાજ્યમાં આવતો, અને ખરે યૂરોપમાં આ સમે મામલો એવો જ હતો. લુઇ પોતાના નાકાસેન વગેરેથી ઈંગ્લાંડને ખુબ સતાવતો થકો યૂરોપના કેટલાક મુલક ઉપર જુરસાબંધ હુમલા લઈ ગયો હતો; અને તેની સામે આટલાં બધાં રાજ્યો એકઠાં થયાં હતાં, તોપણ એનું પગલું આગળ જ ધસતું જતું હતું. કેટલાક વખત સુધી વિલિયમના યુદ્ધઐશતનું ફળ એટલું જ થયું કે હાર તો

પોતાની જ થાય, પરંતુ શત્રુ દૂર ગયા કે પાછી પોતાની સ્થિતિ હતી તેવી જ થઈ જાય. ટુંકમાં આ મહાઐક્યથી ધણામાં ધણું એટલું જ થઈ શક્યું, કે ફ્રેંચ શક્તિના વૃદ્ધિગત પ્રવાહને રોક્યો. એવામાં વિલિયમ નામૂરનો કિલો સર કરી (ઇ. સ. ૧૬૯૨) પહેલાં વહેલો જ પશુ ધણો કિંમતી જ્ય મેળવ્યો. હવે લુઈસ માલુમ પડવા માંડ્યું કે હું પૈસે ટકે તથા માણસે નાહક ખુવાર થાકે છું અને બહાલી લાલ તો મને કાંઈ મળતો નથી. તેથી એણે બીજાં જે એક વર્ષ તરફડીયાં મારી છેવટે રિજ્વિકતું તહનામું કર્યું (ઇ. સ. ૧૬૯૭). આ તહનામાથી એણે જીતેલા ધણાખરા મુલકો તથા જેમ્સનો પક્ષ છોડી દીધો અને વિલિયમને ઈંગ્લાંડના રાજા તરીકે કબૂલ રાખ્યો. આ તહનામાથી ઈંગ્રેજ લોક રાજ રાજ ગઈ ગયા. તેમણે જાણ્યું કે લડાઈના પાપમાંથી છૂટ્યા. તેઓ હવે વિલિયમને કહેવા લાગ્યા કે લશ્કરને રજા આપી તમારો આ મહાભારત ખર્ચ ખર્ચ પાડો. ઈંગ્રેજ લશ્કરને પાર્લમેન્ટે રજા અપાવી એટલું જ નહિ પણ અમારી સ્વાધીનતાને જેખમકર્તા છે એમ કહી વલંદાઓની ટુડીએ પણ વિલિયમ પાસે ઈંગ્લાંડને ખર્ચ રહેતી હતી તેને પાછી તેમને દેશ મોકલાવી દીધી. શાણા વિલિયમે પ્રજાની રૂખ હાલ એવી દેખી એ પ્રમાણે કર્યું. પણ એ તો એના મનમાં પાકું બાણતો હતો કે થોડા વખતમાં એથી પણ વધારે લશ્કરની જરૂર પડવાની છે. લુઈ સાથે તહનામું આ સમે કરવાનો પણ એનો હેતુ એ જ હતો કે હવે પછી યૂરોપમાં જે ઝગડો ઉઠવાનો હતો તેને માટે યરાખર તૈયાર થવું. એને ઇતિહાસમાં સ્પેનિશ વારસાનો ઝગડો કહે છે.

સ્પેનિશ વારસાનો ઝગડો આ રીતનો હતો. સ્પેનનું રાજ્ય હાલ યૂરોપની ગણનામાં હલકું પડી ગયું હતું, તોપણ તેનો વિસ્તાર અહિંયાં અને અમેરિકામાં બહુ મોટો હતો. હાલ જે સ્પેનની ગાદી ઉપર રાજા હતો તે જઈ-મરવાની તૈયારી પર આવી રહેલો હતો. અને તે અપુત્ર હોવાથી તે મુઆ કેડે એનું રાજ્ય કોને મળે છે તે

બાબત યૂરોપના બધા રાજ્યો વિભાસણમાં પડ્યા હતા. એ રાજ્યની મોટી બહેન લુઇસ સાથે પરણી હતી તે રૂએ ફ્રાન્સનો પાટવી કુંવર એનો વારસ થાય એમ હતું. એની નાની બહેનનો પૌત્ર બાવેરિયાનો રાણો હતો. પણ આ બંનેએ પોતાના હક્ક પૂર્વે સંધિઓ થએલી તેમાં છોડી દીધા હતા. અને ત્યારે જ એ બંનેને ખાદ કરીએ તો આ મોટા રાજ્ય ઉપર ઓસ્ટ્રિયાના પાદશાહનો હક્ક લાગતો હતો. કેમકે એ રૂયેનના રાજ્યની ફેધનો દીકરો થાય. હવે જો રૂયેનનું આવું મોટું રાજ્ય ફ્રાન્સના હાથમાં જાય તો તો આખા યૂરોપની બળતુલા ઉઘલી જ જાય એમાં કાંઈ શક નહોતો. એટલી નહિ તો પણ એવી જ દહેશત ઓસ્ટ્રિયાના પાદશાહના હાથમાં એ રાજ્ય જવાથી પણ હતી. માટે વિલિયમનો વિચાર એ વારસો બાવેરિયાના રાણાને અપાવવાનો થયો, અને બીજા હક્કદારોને રાજી રાખવા તેમને કાંઈ ટુકડો ટુકડો મળે એવી રીતના કરાર એણે કરાવી લીધા. એને “વહેચણીની પહેલી સંધિ” કહે છે. પણ એ ઉપર સહીઓ ન થઈ એટલામાં તો રાણો મરણ પામ્યો. હવે તો ફ્રાન્સ ને ઓસ્ટ્રિયા બંને બાથબાથા આવી જાય એવો સમય આવી પહોંચ્યો. બેમાંથી જે જીતે તે યૂરોપની સલામતીને બહુ જ નુકસાન કરનાર હતું. પણ વિલિયમ એકલો કરે શું? ઈંગ્લેન્ડે આ અરસાપર મુલેહ મુલેહ પોક્કરી રહ્યા હતા, અને લશ્કર હતું તેને પણ રૂખસદ આપી ચૂક્યા હતા. એટલું જ નહિ, પણ આ પ્રસંગ જે કેબાલ્ટ તકટો ધમધોકારે ઈંગ્લાંડમાં ચાલવા લાગ્યાં હતાં, અને ટોરી પાર્ટમેન્ટ શીંગડાં બાંધીને જ એની સામે રાજકાજની બાબતમાં રોજ ઝગડા ઉઠાવતી હતી. તે જતાં વિલિયમે યુક્તિ પ્રયુક્તિથી દબાવી સમજાવી “વહેચણીની બીજી સંધિ” કરાવી (ઇ. સ. ૧૭૦૦), તેમાં ઓસ્ટ્રિયાના કુંવરને રૂયેન, નેધર્લેન્ડ અને વેસ્ટ ઈન્ડીઝ મળે એવી ગોઠવણ કરી હતી, આ કરાર ઉપર ઓસ્ટ્રિયાએ સહી કરી હતી, અને કહ્યું કે અમારે હક્ક તમામ રાજ્ય ઉપર પહોંચે છે, પણ જ્યાં સુધી ઈંગ્લાંડ, હોલેન્ડ

અને ક્રાન્સ એ બાબત એકસંપી રહે ત્યાં સુધી એના એકલાનું કાંઈ ચાલે એમ નહોતું. આ વહેંચણીની સંધિયો રૂપેનીયર્ડ લોકને મૂળમાં જ પસંદ નહોતી. કેમકે આમ થવાથી તેમના વિસ્તીર્ણ રાજ્યના દુકડે દુકડા થઈ જતા હતા. માદો રાજા પણ વહેંચણીની વાતથી રાજ નહોતો, અને તે કોઈની ઉશ્કેરણથી મરતાં મરતાં એવું વર્ણીતનામું કરી ગયો કે માફ તમામ રાજ્ય કેવું યુવરાજના બીજા કુંવરને મળે. હુઈ આ જણી રાજ રાજ થઈ ગયો. પણ હમણાં જ સંધિ ઉપર સહી કરેલી અને તે વિરુદ્ધ ચાલીશ તો સમર્થ દુરમતો હિભા થયા વિના રહેવાના નથી એવા વિચારથી એ કાંઈક અચકચો. પણ ઈંગ્લેન્ડે જે યૂરોપની લડાઈઓથી કંટાળી ગયા હતા તે તો આ વર્ણીતનામાનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા. આ જોઈ હુઈને હિંમત આવી, અને એણે પોતાના પૌત્રને મોટા મોટા રાજ્યનો કબજો લેવડાવ્યો (ઇ. સ. ૧૮૦૧), અને અભિમાનથી બોલવા લાગ્યો કે હવેથી પીરિનીઝના પહાડો દૂર થયા છે.

[વિક્સિયમને આ સમે પોતાની પ્રજાનું મૂર્ખત્વ જોઈ જે દુઃખ લાગ્યું તેનું વણું ન શક્ય નથી. એણે જોયું કે મારા જન્મનું સઘળું કાર્ય એક ઘડીમાં ધૂળ મળી જાય છે. ક્રાન્સ યૂરોપમાં સર્વોપરિ—સર્વોપરિ નહિ પણ બધાને પોતાના પગ નીચે ચગદી નાંખે એવું જખરદરત રાજ્ય થઈ જાય છે. જે મહાઐક્ય જોડવાને એણે એનો જન્મારો કાઢેલો, તે એક ક્ષણમાં છિન્નાભિન્ન થઈ ગયું. રૂપેન જે અત્યાર સુધી ક્રાન્સની સામે હતું તે તો આપોઆપ આ બનાવથી ક્રાન્સનું જ થઈ ગયું. બાવેરિયાનો નવો રાજા જેને વિક્સિયમ પોતાની તરફનો ગણતો હતો તેણે પણ નેધરલેન્ડમાં ક્રાન્સના કુંવરની સત્તા કબ્જા કરી; અને તેમ થવાથી જર્મનીમાં ફાટ પડી, અને તેથી પણ વધારે નફાઈ એ કે જર્મનીને આમ અર્ધવિરોધી જોઈ ઓસ્ટ્રિયાને પણ ક્રાન્સની સામે કાંઈ પગલું ભરતાં ભારે આંચકા

પડ્યો. ચોતર્ધ આવો રંગ જોઈ ઇંડાંડે પણ રપેનમાં ફાન્સનું આ-
ધિપત્ય કબૂલ કર્યું, અને પેલા મહાઐક્યમાંથી ફાન્સની સામે એકલેદ-
વિલિયમ જ રહી ગયો. એકલો તે એકલો જ પોતાને પડે, કેમકે
એની પ્રજા જેમાં હાલ ટોરીમતનું બળ વધી પડ્યું હતું તે તો
બધી ફ્રાન્સના એ કામમાં સંમતિ આપવા એકપગી જ થઈ રહી
હતી. આ બધાની સાથે વિલિયમનું પોતાનું શરીર, જે નડાનપણથી
જ નબળું અને દમીએલ હતું, તે હાલ એવું કથળી ગયું હતું
કે તે સમજ્યો કે હવે મારો કાળ નજદીક આવ્યો છે. તે છતાં
આટલું બધું થતાં એ આ ધીર પુરુષે પોતાની હિંમત છોડી નહિ-
બળતુલાના ગૂઢ સિદ્ધાંતનો આ આદિદેશ નિશ્ચયપૂર્વક જાણતો હતો,
કે યુરોપનો હાલ ખરો લાલ ફ્રાન્સની સામે થવામાં રહેલો છે,
અને તેમ છે તો મોડુંવહેલું પણ તે થયા વિના રહેવાનું નથી જ. હાલ
બધાની આંખ પર આવરણ આવી ગયું છે તો સખૂરી ધરવી, અને
જોવું કે ફ્રાન્સની મદોન્મત પ્રકૃતિથી કે ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાના પળે પળે
બદલાતા જનવિચારથી કયારે લાગ મળે છે. પણ એ દરમ્યાન એ
આળસુ ખેટો નહિ. હોલાંડમાં જઈ એણે પાછું પેલું મહાઐક્ય
મજબૂત કરવા લગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો, અને તેમ થયું ત્યારે જ તે
જાણ્યો. હોલાંડ, નેધર્લેન્ડ, ઓસ્ટ્રિયા, અને પછીથી ડેન્માર્ક,
સ્વીડન, અને જર્મનીનાં ઘણાંખરાં મંસ્થાનોએ પણ આ ઐક્યમાં સામેલ
થઈ તેને ખરેખર મહાઐક્ય જ કરી મૂક્યું. આ પ્રમાણે ખાનગી
કારારો કરી તે ઇંડાંડમાં પાછો આવ્યો ત્યારે એના ધારવા પ્રમાણે
જ જનવિચાર એને અનુકૂળ થઈ રહ્યો હતો. આ અરસા પર જેમ્સ
મરણ પામ્યો, અને લુઇએ રિયવિકના તહનામાની કાંઈ પણ દરકાર
ન રાખતાં જેમ્સના કુંવરને ઇંડાંડના રાજા હાખલ માન્ય રાખ્યો
હતો. આ સમાચાર સાંભળતાં જ ઇંડાંડની આખી પ્રજા ચીડી હીડી.
યુરોપની લગાઈઓમાં પોતાનું હિત કયાં રહેલું છે તે તેઓ હાલ
સમજતા નહોતા એ ખરું; પણ પોતાના દેશમાં જુદી કંઈએલિક

રાજા ન જ જોઈએ એ મમત તો બિગ ને ટોરી બધાને મન આગ જ હતો. એ વખતની ટોરી પાર્લમેન્ટ આટલી રાજાની વિરોધી થઈ રહી હતી તોપણ તેણે જ હાલ એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ નામનો અવદો કર્યો હતો. તેના હેતુ એ જ હતો કે જેમ્સનો છોકરો ઇંગ્લાંડની આદી ઉપર કોઈ પણ કાળે આવી શકે નહિ.

ક્રાન્સ સાથે લડાઈ ઉડાવવા ઇંગ્રેજ પ્રજા વિલિયમ જેટલી જ હાલ એ કારણથી તૈયાર થઈ રહી હતી. હોલાંડમાંથી એ પાછો આવ્યો ત્યારે ઉમળકાથી એને લોકે ઠેકાણે ઠેકાણે માન આપ્યું. અણે નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી. તેણે આવી એકદમ લડાઈને સાર નાણાં છૂટે હાથે આપ્યાં, દરિયાઈ અને જમીનનું ભારેલશ્કર મંજૂર કર્યું, અને કરાવ કર્યો કે ક્રાન્સ આ અપમાનનો બદલો ન આપે ત્યાં સુધી તેની સાથે સલાહ કરવી જ નહિ. લડાઈની ધમધોલ્લારે તૈયારીઓ થવા લાગી, અને વિલિયમની ધારણા અંતે પાર પડી. પણ એ ધારણાનો છેવટનો જથ્થો લેવાનું વિલિયમના નસીબમાં નહોતું. આ તૈયારીની સામધુમમાં એ એના ઘોડા ઉપરથી પડ્યો ને એની ડોકનું હાડકું ફાંગી ગયું. આ જખમ પ્રથમ તો લય લરેલો જણાયો નહિ, અને એ પોતાનું કામ પણ કરવાને શક્તિમાન રહ્યો. પણ પાછળથી દરદ વધ્યું અને ૮ મી માર્ચ સને ૧૭૦૨ ને રોજ આ યશસ્વી પુરુષ અને ઇંગ્લાંડનો ખરેખરો ત્રાતા બાવન વર્ષની ઉંમરે બરાબર તેર વર્ષ રોજ કરી એકાએક દેવલોક થયો.

વિલિયમનો સ્વભાવ તથા યુદ્ધિ આપણે પાછળ પ્રસંગો-ચાત બહુ વર્ણવી ગયા છીએ. અત્રે વિશેષ કહેવાનું એટલું જ છે કે એને કાયદા પ્રમાણે જ રાજ્ય કરવાનું પસંદ હતું, અને તેમ કરતાં પણ પાર્લમેન્ટ ન્યારે આડે આવતી ત્યારે સમો વિચારી પોતાની વાત પડતી મૂકતો, પણ કદી એ પ્રજાનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું કરવાનો વિચાર એના મનમાં થતો નહિ. એ સમજતો હતો કે જે પ્રજા-ચતને અનુસરી રાજ્ય કરવું એ જ ઉત્તમ રાજ્યનીતિ છે તો કોઈ

પ્રસંગે પ્રજામત ગમે એવી ખોટી રીતે પણ રાજ્યને ધારેલા કામની વિરુદ્ધનો થઈ જાય તોપણ રાજ્યનો એજ ધર્મ છે કે તે વેળા આમોશ ખાઈ જઈ તેમની મરણ પ્રમાણે વર્તવું. અને જો તેમ કરે નહિ તો પછી તેના અને આપઅખતીઆરી રાજ્યમાં વસ્તુતઃ કાંઈ ફરક રહેતો નથી. આવો શાંત, ગંભીર અને પ્રજાસ્વાતંત્ર્યને ખરા અંતઃકરણથી ચાહનારો રાજા એના જેવો ખીજો કોઈ પણ થયો નથી અને પ્રજાસત્તાના આ હિદય કાળમાં આવો રાજા મળ્યો એ કુશ્માંડના હક્કમાં થોડા સુભાગ્યની વાત હતી નહિ. એના ઉપર વચમાં લોકોની અપ્રીતિ થઈ હતી તેનું મુખ્ય કારણ તો એ જ હતું કે એની પ્રકૃતિ ઠંડી અને થોડાખોલી હતી અને તેની સાથે એ ક્યારે પણ કશુંજ બાધા તથા રીતભાતોમાં પલોટાઈ ગયો નહોતો. ખીજું ટોરી પક્ષ પ્રથમ તો એને નિમંત્રણ કરવામાં સામેલ થયો હતો ખરો, પણ એ ગાદીએ બેઠો કે તુર્ત જ તેમને લાગ્યું કે આ તો આપણે આપણા પહેલાના સંઘના આચારવિચારની છેક વિરુદ્ધનું કામ કર્યું. વળી ફટલાકનો એને નિમંત્રણ કરવામાં પણ હેતુ એટલો જ હતો, કે એ બહાને જેમ્સને ધમકાવીને ઠેકાણે આણુવો. વળી પડતાની દયા સંઘનાને આવે છે, અને તેથી જેમ્સ ન્યારે રાજ્યબદ્ધ થઈ પરરાજ્યનો આગ્રહ થઈ રહ્યો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ ધણા માણસોની લાગણી તેની તરફ વળી. જેકોબાઈટ પક્ષ ઉભો થયો અને ફટલીક મુદત સુધી કુશ્માંડમાં ચાલુ રહ્યો. એ પક્ષ ન ફાળ્યો તેનું કારણ એ છે કે જેમ્સ કેથે-લિક માર્ગનો હાહડતો હિમાયતી જ રહ્યો. જો આવો ધર્મવિરોધ ન હોત તો કેવળ સ્વતંત્રતાની જ વાંચનાથી ઇંગ્લેન્ડે છેવટ સુધી એની વિરુદ્ધ રહેત એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી. હવે આ રાજ્યમાં જે અમલના કાયદા થયા તે સામટા નીચે નોંધીએ છીએ.

ધર્મદ્વરનો કાયદો તો વિભિયમે ગાદીએ બેઠો તે જ વર્ષે કર્યો હતો. કુશ્માંડમાં તે મને જે પક્ષ બળવાન હતો તેમાંના ધણાખરા અપ્રતિષ્ઠા-આહી જ હતા, અને તેથી આવી દૃષ્ટ મેળવવા તેઓ તત્પર થાય એમાં

કાંઈ નવાઈ નથી. પણ રોકોટલાંડની પાર્લમેન્ટ સામે થઈ તેને એણે સાફ લખ્યું હતું કે અમે કદી પણ માની શકતા નથી કે ખરા ધર્મની વૃદ્ધિને માટે બળાત્કારની જરૂર હોય; અને અમે અમારી સત્તા કદી પણ કોઈ પક્ષના ઉછૂંબળ મનોવિકારને તૃપ્ત કરવામાં વાપરવા દઈશું નહિ. ત્યાં પણ ધર્મશૂંટનો કાયદો દાખલ કરાવ્યો ત્યારે જ એ રહ્યો. પણ આ છૂટ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથને માટે જ હતી. ઈંગ્લાંડમાં હજી રોમન કેથોલિક ઉપર ઘણો દેશભાવ હતો, અને હાલ તો આયર્લેન્ડમાં તેમણે બંડ ઉઠાવ્યું હતું ત્યારથી તેમનું નામ અત્યંત ત્રાસદાયક થઈ પડ્યું હતું. બીચારા થોડાક કેથોલિકોથી કાંઈ બીવાનું નથી અને એમને એમના ધર્મ પ્રચારે ચાલવાની છૂટ આપી હોય તો તેઓ ઝોર તાબેદાર રૈયત થઈ જાય એવી સમજ ઈંગ્લાંડના લોકમાં આવતાં. બહુ વાર લાગી, અને કેથોલિકને સરકારી નોકરી કરવાની છૂટ તો એક આ ઓગણીશમાં સૈકામાં જ મળી છે.

હક્કનો કાયદો—હક્કપત્રિકા જે વિલિયમને બેટ કરી હતી તેમ જૂજ ફેરફારની સાથે રીતસર જે કાયદો થયો તેને હક્કનો કાયદો કહે છે. એની પરમ અગત્ય વિશે તો અમે પાછળ પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે.

ત્રિવર્ષી પાર્લમેન્ટનો કાયદો પાર્લમેન્ટે ઓર્ડો (ઇ. સ. ૧૬૮૪) તેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે કોઈ પાર્લમેન્ટને ત્રણ વર્ષથી વધારે મુદત ચલાવવી નહિ; એટલી મુદત પૂરી થતાં નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવી જ. બીજા ચાર્ટર્સની કેવેલીયર પાર્લમેન્ટને રાજ્યે સાડાસત્તર વર્ષ સુધી ચલાવ્યા કરેલી તે અનુભવથી ચેતીને ફરીથી એ મુજબ બની જ ન શકે તેટલા માટે આ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો.

છાપાની છૂટનો કાયદો—આ વખતે ઈંગ્લાંડમાં એવો ધારદ હતો કે કોઈ કાંઈ પણ પુસ્તક બનાવે તો તેણે એક સરકારી અમલદાર જેને છાપખાનાનો નિરીક્ષક કરીને કહેતા તેને બતાવવું, અને તે જો રજા આવે તો જ તે છપાય. ઘણા વખતથી આ જંગલી બુદ્ધિ કાયદાની સામે વિદ્વાન લોકો પોકાર ઉઠાવી રહ્યા હતા; જેમાં મિલ્ટન

કવિને છાપખાનાની સ્વતંત્રતા વિષેનો સમર્થ નિમંધ જાણીતો છે. તોપણ આ વખત સુધી સાધારણ લોકોને એમ લાગતું કે દેશમાં રાજ્ય, ધર્મ તથા નીતિ વિરુદ્ધ પુરતંકા ન છપાય તેને માટે કાંઈ પ્રતિબંધ જરૂરના છે. પણ હવે અનુભવથી માલમ પડ્યું કે એક માણસની મજા ઉપર પુરતંક સાફ કે નકારે દેરવાનું રાખવાયા રાજ્ય, ધર્મ કે નીતિના વિચારોનું રક્ષણ તો કાંઈ પણ થતું નથી પણ માત્ર સ્વચ્છતા જીવનનું તે સાધન થઈ પડે છે. તથા આ સમે એ જંગલી કાયદાને રદ કરવામાં આવ્યો (ઇ. સ. ૧૬૯૫). અને એમ કરવાથી પરિણામે માણસ પડ્યું કે રાજદ્રોહ વધારવાને બદલે છાપખાનાની છૂટ તો તેને જરૂરમાથી જ નાખળો કરી નાખે છે. લખાણથી મનના ઉભરા બહાર નીકળી જઈ બંડ ફિસાદ કરવાનું મન લોકને રહેતું નથી, અને એથી ઉલટું જ્યારે માણસોનાં મોઢાં સીવી લેવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ મનમાં ને મનમાં ધુમરાઈને કોઈ દહાડો બારે તોફાન કરી મૂકે છે.

રાજ્યવારસાનો કાયદો ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં કરવાની એ ઉપરથી જરૂર પડી કે એનનો એકનો એક કુંવર એ વખતે મરણ પામ્યો, અને વિલિયમ તો સંતતિ રહિત જ હતો, તેથી પાર્લિમેન્ટે દરાવ કર્યો કે એન નિર્વશ મરી જાય તો પહેલા જોમ્સની કુંવરી જે હોનોરના ઇલેક્ટર સાથે પરણેલી હતી તેને અથવા તેના વંશજોને ઇંગ્લાંડની ગાદી મળે, કેમકે તે પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્ગે હતાં. આ સમે પાર્લિમેન્ટ વિલિયમની સાથે મહા વિરોધી થઈ વર્તતી હતી. તોપણ આ ઉપરથી તમે જોશો કે કેથોલિક રાજ ન થાય એ જાણતો સૌનો આગ્રહ અડગ જ હતો. આ કાયદામાં બીજા પણ કેટલીક કલમો વારસા સાથે સંબંધ ધરાવતી નહિ પણ પાર્લિમેન્ટની સત્તામાં વધારો કરનારી નાંખી દીધી છે: ૧—રાજ્યએ સ્થાપિત ધર્મમાં સામેલ થવું જ જોઈએ; ૨—પાર્લિમેન્ટની રજા વિના રાજ્યએ પરદેશ સાથે લગ્ન ઉઠાવવી નહિ; ૩—પરદેશીઓને સરકારી

એપા આપવા નહિ; ૪—હોનોવોરિયન વંશ ગાદીએ આવ્યા પછી કેમ પશુ માણસ રાજની નોકરી કરતો હશે અથવા પેન્શન લેતો હશે તેનાથી પાર્લમેન્ટમાં બેસી શકાશે નહિ; ૫—ન્યાયાધીશો ન્યાં સુધી સારી વર્તણુક રાખે ત્યાં સુધી તેને યરતર્ફ થઈ શકે નહિ; ૬—જેની ઉપર આમની સલાએ કાંઈ આરોપ મૂક્યો હોય તે એમ દલીલ કરી શકે નહિ કે મને રાજ તર્ફથી મારી મળી છે; વગેરે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

એન : ઇ. સ. ૧૭૮૨ થી ૧૯૧૪.

આ રાણીની કારકીર્દીમાં બે ખનાવો ખડુ જ મોટા ખન્યા; એક તો દેશાંતરના સંબંધમાં ઇંગ્લાંડનો ઠેકાણે ઠેકાણે મહા વિજય થયો તે, અને બીજો એ કે રફોટલાંડનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડ સાથે જોડાઈ ગયું. એને ઇંગ્લાંડ રફોટલાંડનો સંયોગ કરીને કહે છે અને એ વિષયને જ અમે પહેલ વહેસો પતાવવા માગીએ છીએ કે પછી નિરાંતે ઇંગ્લેન્ડને જ ને આ સમે દુનિયામાં ડંકા કરવા માંડ્યો તેનું વર્ણન સામટું કરી શકાય.

ઇંગ્લાંડ રફોટલાંડનો સંયોગ દીર્ઘકાલી કોમ્પેલે તો એક વાર કર્યો હતો જ, પણ બીજા આર્સે આવી તુર્ત જ પોતાની સ્વાર્થી દુકા નજરથી તે પાછો તોડી નાંખ્યો હતો, તે તર્ફ હાલ ઇંગ્લેન્ડનું પાછું લક્ષ ગયું. ત્રિલિપ્ત માદીએ આવ્યો ત્યારથી આ વિચાર ઘોળાવા લાગ્યો હતો, પણ એ બે દેશની ધર્મ તથા વેપાર સંબંધી અદે-આધઓથી તે અત્યાર સુધી પાર પડી શક્યો નહોતો. રફોટલાંડ ઇંગ્લાંડના કરજમાં કાંઈ પણ ભાગ આપવા ના પાડતું હતું, ઇંગ્લાંડ પોતાનાં સંરક્ષાનો સાથે એકહથ્થુ વેપાર ચલાવતું હતું તેમાં રફોટલાંડને ભાગિયું કરતું નહોતું, વળી ઇંગ્લાંડના પાદરીઓ રફોટલાંડમાં પણ પોતાના-

એપિસ્કોપલ પંથનું લાકડું પેસાડવાને પહેલાં જેવા જ હજી તત્પર હતા, અને એથી ઉલટું રેકૉર્ડલાંડના પ્રેસ્બિટેરિયનો કાયદાથી એવી છૂટ આપવાને પશુ રાજ નહોતાં કે કાંઈની મજૂર એપિસ્કોપલ માર્ગે ચાલવાની હોય તો લલે તેઓ તે પ્રમાણે ચાલે. મતલબ કે ખંતે દેશ પોતપોતાનો મમત અને સ્વાર્થ જ દેખતા, અને એમ ન્યાં હોય ત્યાં કદી પશુ એકત્રપણું થઈ શકે નહિ. પરંતુ ૧૭૦૩ માં ઈંગ્લાંડની આંખ ઉઘડી. રેકૉર્ડલાંડની પાર્લિમેન્ટે સલામતીનો એકટ એ નામનો એક કાયદો કર્યો તેમાં હવે પછી કાણે રાજ થવું તે આખત કાંઈ પશુ ન લખતાં એવું ઠરાવ્યું કે ઈંગ્લાંડનો જે રાજ આપણને એવી ખાત્રી નહિ આપે કે તમારાં ધર્મ, વ્યાપાર તથા સ્વતંત્રતાનું હું રક્ષણ કરીશ તેને આપણે રાજ દાખલ કબૂલ જ રાખવો નહિ. હવે પછી કોને રાજ્ય મળે એ વાત તેઓ નાણી જોઈને ગણી ગયા અને અંગ્રેજોએ રાજ્યવારસાનો જે કાયદો કર્યો હતો તેને કાંઈ લેખવતા જ ન હોય એમ તેમણે દેખાડ્યું. ઈંગ્રેજોએ જોયું કે હવે તો આ લોક ખરા રસે ચડ્યા છે અને જો બહુ ખેંચવા જઈશું તો ત્રુટી ગયા વિના રહેવાનું નથી. તેથી ઈંગ્રેજ પાર્લિમેન્ટે એક કમીશન નીમ્યું અને તેને ગમે તેમ કરી ખંતે દેશની પાર્લિમેન્ટ એક થઈ જાય એવો તોડ કાઢવાનું સોંપ્યું. લોર્ડ સમર્સ ધણો ડાહ્યો, સમજી અને તજવીજીઓ માણસ હતો, તેણે ત્રણ વર્ષ મહેનત કરી ત્યારે આ કામનો નીવેડો આવ્યો. ધર્મ છૂટ માગતા હતા તો તેણે તે પુહેલી ચરતમાં જ આપી અને ઠરાવ્યું કે જેમ ઈંગ્લાંડમાં એપિસ્કોપલ તેમજ તમારા મુસલમાન પ્રેસ્બિટેરિયન માર્ગ ચાલશે, અને એટલાથી પશુ ન્યારે તેમના મનનું સમાધાન થયું નહિ ત્યારે એક એવી કસમ નાંખી કે ઈંગ્લાંડના દરેક રાજ્યએ ગાદી ઉપર બેસતી વખત એવી પ્રતિજ્ઞા લેવી કે હું રેકૉર્ડલાંડમાં એ માર્ગનું સંરક્ષણ કરીશ. અમારા મુસલમાન કાયદા બુદ્ધ છે એવી જે તેમની એક તકરાર હતી તેનો હડખો એવી.

રીતે કર્યો કે તમારો ધનસાક્ષી તમારા કાયદા પ્રમાણે જ થશે, પણ હવે પછી તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે તો તે બાબતનો સંયુક્ત પાર્લમેન્ટને અધિકાર આપવો જોઈએ. આ વાત સ્કોચ લોકે કબૂલ રાખી. આણી તર્ફથી પોતાના ઈંગ્રેજોને સમજાવ્યા કે હવે તમારું એકત્રપેટાપણું નહિ ચાલે અને સરકારનો સાથે વેપાર કરવાની છૂટ તો એ લોકોને આપવી પડશે જ. આટલું બધું થયું અને તેની સાથે મોટું તો એ કે છૂટે હાથે લખલુટ નાણાંની લાંચો આપી સામા પક્ષના મુખીઓનાં મોંમાં બંધ કર્યો, ત્યારે જ એ આ બે દેશોની પાર્લમેન્ટો એકત્ર કરાવી શક્યો. આ કોલકરારો બાબત જે પર્યંતે એકત્ર થયો (ઇ. સ. ૧૭૦૭) તેને “ સંયોગનો એકત્ર ” કહે છે. એની રૂએ સંયુક્ત પાર્લમેન્ટમાં સ્કોટલેન્ડના લોક પોતાની તર્ફના ૪૫ મુખત્યારો મોકલે તથા અમીરો પોતાનામાંથી ૧૫ને તેમની જાંદગીને માટે ચૂંટી કાઢી અમીરોની સભામાં મોકલે એમ હતું, તથા સ્કોટલેન્ડને ધર્મ, કાયદા અને વેપારની જોઈતી હતી તે પ્રમાણે જ સઘળી છૂટ મળી. આજ પણ ટવીડ નદી ઝાળંગી કે કાયદો કેટલીક બાબતોમાં વિલક્ષણપણે જુદો પડે છે. હવેથી આ બે સંયુક્ત મુલકોનું નામ કાયદામાં ગ્રેટબ્રિટન રાખ્યું, અને તેનો વાવટો પણ બંને દેશના વાવટાનું સંમિશ્રણ કરીને નવો જ બનાવ્યો.

આ ઠરાવથી સ્કોચ લોકો પહેલાં તો બહુ નારાજ થયા અને પોતાના આગેવાનોને હરામખોર ગણી ગાળોગાળ દેવા લાગ્યા. પણ ધીમે ધીમે તેમને માલુમ પડતું ગયું કે આમ એકત્ર થવાથી બંને દેશને ફાયદો છે, અને તેને જ પરિણામે આ સંયુક્તતાથી બંને દેશને બહોળો જ ફાયદો થયો છે. આથી સ્કોટલેન્ડમાં સમૃદ્ધિનો અપૂર્વ વધારો થયો અને એ બે નિકટના દેશો અન્યોન્ય વિગ્રહોની ફરી ફરી થતી ખુવારીથી નિરંતરના મુક્ત થઈ પોતાનું સમગ્ર બળ વિદેશ વિજયમાં જ વાપરવાને શક્તિમાન થયા.

ચાલો હવે એ વિદેશ વિજયોનું જ પ્રસ્તુત માંડીએ છીએ. જે વિજયોની અખંડિત વર્ધમાન શ્રેષ્ઠ આજ પર્યંત ચાલુ જ રહી છે, અને જે વડે આંઝલ જૂમિએ આ જૂતલપર પોતાનું એવું વિસ્તીર્ણ સામ્રાજ્ય એતર્ક ફેલાવી મૂક્યું છે કે તેની જોડે પૂર્વે થઇ ગયેલાં રોમનાદિકનાં મહારાજ્યો પણ હાલ મુકાબલ થઇ શકતાં નથી. આ મહાવિજયેનો આરંભ એનના વખતથી જ થયો. આ સમે જે વિજયો થયા તેનો જશ ડ્યૂક ઑફ માર્શ્વરો નામના એક મહા પ્રસિદ્ધ અને મહા પરાક્રમી ઈંગ્રેજ સેનાપતિને છે અને તેથી તેનું કાંઈ પૂર્વ ચરિત્ર અત્રે પ્રથમ આપવાની જરૂર છે.

ડ્યૂક ઑફ માર્શ્વરો—એનું મૂળ નામ જોન ચર્ચિલ હતું. એનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં એક ફેવેલીયરને ઘેર થયો હતો. જેમ્સ જે તે વેળા ડ્યૂક ઑફ યોર્ક કહેવાતો હતો તેણે પહેલ વહેલી લશ્કરી ખાતામાં એને નોકરી અપાવી. જેમ્સની આગળ એનો વગ પહોંચવાનું કારણ તો નામોશી ભરેલું જ હતું. એની બહેનને તે ખુદી રીતે રાખીને રહ્યો હતો. આવો જ્યાં વગ ત્યાં જલદીથી એ કર્નલની પદવીએ પહોંચે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ આ પાંચ વર્ષની ટુંકી મુદતમાં જ એણે અસાધારણ સેનાપતિના સધળા ગુણો દર્શાવ્યા. દારુણ રણમાં પણ એ જરાયે ગભરાતો કે બહાવરો થતો નહિ. યુદ્ધનું ક્ષમ એ એના મનથી લીલા સમાન જ હતું. એની યુદ્ધનીતિ ચાહોમ કરવાની હતી, પણ તેની સાથે જ એ કાર્ય ચિંતનમાં શાંત અને ગંભીર હતો. તેથી એનાં મોટામાં મોટાં સાહસ તે અતિ ડહાપણના પ્રયોગ જેવાં જ નીવડતાં. દાહ, તરસ, કે ચાક વેઠવાની એની શક્તિ અજબ હતી, અને તે તેવીને તેવી ધડપણમાં પણ રહી. એ જાતે દેખાવડો અને બોલવા ચાલવામાં એવી લાવણ્યતાવાળો હતો કે જ્યાં ને ત્યાં બધાનાં મન એક જ ક્ષણમાં હરી લેતો. ખરે ઉદાત્ત નાયકનાં જે જે લક્ષણો હતાં છે તેમાંનાં કેટલાંક તે એનામાં ઉત્કૃષ્ટ રીતે માણ્ય પડે છે. ફક્ત એનામાં મોટો દોષ તો

એ હતો કે એ ધનનો મહા લોભી, કૃપણ, શક અને આપસ્વાર્થીએ હતો. જેમ્સની ઉપર ન્યારે પોપિશ તકંટોના હડખવાને સમે મોટું વાદળ ચઢી આવ્યું હતું ત્યારે એ તેને જ વળગી રહ્યો. તેના ધરમાં જ એ એક અંગીભૂત માણસની પેઠે રહેતો હતો, અને ન્યારે તેને દેશવટે લેવો પડ્યો ત્યારે તેની સાથે એ પણ દેશવટે ગયો. અલખત એ બધુંયે મતલબને માટે કરતો હતો, કાંઈ નિર્મલ રહેતો નહિ. જેમ્સ પાછો આવ્યો અને ગાદીનશીન થયો ત્યારથી ચર્ચિલની ઉપર રાજકૃપાના વરસાદ વરસવા માંડ્યા, અને અમીરનો દરબજો તથા લશ્કરનું ઉપરીપણું મળ્યું. મન્મથ ચઢી આવ્યો હતો ત્યારે તેને ઠઠાવી કાઢનાર એજ સેનાપતિ હતો, અને એ સેનમુરની લડાઈમાં એણે સારું પરાક્રમ દાખવ્યું હતું. આ પરાક્રમનું ઇનામ એને જોઈએ તેવું મળ્યું નહિ. અને તેનું કારણ એ સમજી ગયો કે રાજા કહે છે પણ હું કેથેલિક થતો નથી તેજ હોવું જોઈએ. આ વખતથી એણે પોતા મનમાં ગાંઠ વાળી, એણે જોયું કે હવે માફ કાંઈ વધારે બહુ આ ધર્માધ રાજા કરવાનો નથી; અને તેની સાથે જ એ રાજાના કરેલા સઘળા ઉપકારો વિસરી જઈ વિલિયમ સાથે કાવત્રાં આલતાં હતાં તેમાં સામેલ થઈ ગયો; લશ્કરનો ઉપરી છતાં પોતાના રાજાને ખુટામણ કરી વિલિયમને ચર્ચિલ તુર્ત મળી ગયો હતો એ તો આપણે તે પ્રસંગસર કહી ગયા છીએ. વિલિયમ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એને અર્લ ઓફ માર્શ્યરોનો ખિતાબ મળ્યો. કેમકે આવા રાજદેરદારને વખતે સામા પક્ષની સાથે હરામખોરી કરનારાં માણસને મનમાં ગમે એટલાં ધિક્કારીએ તોપણ તેનો ગુણ જાણી ભારે ઇનામો આપી રાજ કરવાં પડે છે; તોપણ એ ખરું છે કે જે એકનો થયો નહિ તે બીજાનો પણ થવાનો નહિ જ. વિલિયમ સાથે પણ માર્શ્યરોએ જલ્દીથી ખૂટેલપણું કર્યું. જેકોબાઈટ પક્ષમાં તે બળ્યો અને એમ કરવામાં એનો હેતુ વિલિયમ અને જેકોબાઈટ પક્ષ એ બંનેને ઠગી ત્રીજું પોતાને ફાવતું જ કરાવી લેવાનો હતો. એની

ગણત્રી એવી હતી કે હાલ જેકાબાઇટ જીતે તો વિલિયમનુ રાજ્ય જાય. અને પછી જ્યારે તે જેમ્સના કુંવરને આપવાની વાત નીકળે ત્યારે એ તો કેથોલિક છે એમ કહી બીજા લોકને ઉશ્કેરી એનને જ તે અપાવવું, અને એમ થયું એટલે તો પછી હું રાજ્યમાં પોતાની મેળે જ સર્વ સત્તાધીશ રહીશ.

એન ગાદીપર આવે ત્યારે તો રાજ્યમાં એનું જ ધાર્યું થાય એમાં એની ગણત્રી જરાયે ખોટી નહોતી. મોટી બહેનને મૂકીને મારે રાજ નથી જોઈતું એટલે સુધી જેણે એન પાસે કહેવડાવેલું તે તેના રાજ્યમાં તો કર્તાહર્તા જ થઈ રહે એમાં શું આશ્ચર્ય ? એનની સમ્રાજી દોરી માર્ક્સબરોની મડમ સારા જેનિંસના હાથમાં હતી. એ બંને આજસહીયરો હતી, અને જેમ જેમ મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ બંનેનો પરસ્પર સ્નેહ વધતો જ ગયો. આવો જ્યાં સ્નેહનો બંધ ત્યાં બેમાં જે વધારે બુદ્ધિમાન અને દૃઢ મનનું હોય તેના કથા પ્રમાણે જ બીજું કરે. એમાં પણ એક ભોળું અને બીજું તો ચતુર ને પાકું હોય, તો તો તેનું ચક્ષુ પૂરેપૂરું જ ચાલે. સારા જેનિંસ તો ચતુરાઈનું અદ્ભુત પૂતળું હતું. તેણીએ ચર્ચિલ સરખા લોકો માણસને પણ એવો મોહિત કરી નાંખ્યો હતો કે, તે જાણતો હતો કે દાયજમાં એની તફ્તી ફૂટી બદલ પણ આવવાની નથી, તોયે તે ખુશીથી એની સાથે પરણ્યો હતો. અને એ પ્રથમાનુરાગની મોહિની ઘડપણ સુધી પણ એવી ને એવી જ કાયમ રહી હતી, અગર જો કે માર્ક્સબરો બીજાના સંબંધમાં સર્વદા લાગણી વિનાનો જ માણસ હતો. પણ વિચક્ષણ વિલિયમથી આ કાવતું જાનું રહ્યું નહિ. માર્ક્સબરો પાસેથી બધા અધિકાર લઈ લીધા, અને એ સ્ત્રી પુરુષનો દરબાર બંધ કર્યો. પણ એન પોતાની સખીથી વિખુટી રહી નહિ. તે દરબારમાંથી નીકળી બીજે ઠેકાણે જઈ વસી. અને ત્યાં માર્ક્સબરોએ ટોરી પક્ષવાળાઓને એકઠા કરી નિરંતર ભારે ખટપટ કરવા માંડી. જેમ્સના કુંવર સાથે એ ખાનગી પત્ર-

વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યો અને તેમાં કોઇ બીજા તર્કટીઓ પણ નહોતા કરતા એવું એણે અવધ કામ કરવા માંડ્યું. ક્ષાન્તિ સામે લડાઈની ગોઠવણો જે થતી તેની પણ ખાતમી કાઢી દેશના શત્રુઓને એ પહોંચાડતો. બેશક બુદ્ધિના ગુણોમાં જેવો એ ઉંચો તેવો જ સદ્-ગુણોમાં બહુ નીચો હતો. આ પછી થોડાં વખતમાં મેરી મરી ગઈ. અને ત્યારે વિલિયમને જોયું કે હવે તો એનને પાછી દરબારમાં બોલાવવી જોઈ એ કેમકે મારી પછીની વારસ એ જ રહી, તે ફરી વસવાથી તેને નામે ઘણું તર્કટો ઉઠે. એન આવી તેની સાથે દરબારમાં માર્શલ્બરોનું ખટપટી જોડું પણ પાછું આવ્યું. વિલિયમને એને અધિકાર અવધત કાંઈ જ સોંપ્યો નહિ. પણ ન્યારે યૂરોપમાં મહાયુદ્ધો ચલાવવાનો સમય આવ્યો ત્યારે એણે મોટા દીકરી માર્શલ્બરોની અસાધારણ બુદ્ધિ સામે જોઈ ત્યાંના લશ્કરનું સેનાપતિપણું એને જ સોંપ્યું. ત્યાર કેડે દેવોએ જલ્દી જ એ થોડા પરથી પડ્યો, અને મરણમો પાસે આવ્યો તે વેળા એણે એનને બોલાવી કહ્યું કે યુદ્ધમાં તેમજ રાજકાજની મસલત આપવામાં માર્શલ્બરો સૌથી ચોખ્ખો છે અને તેથી તેને જ તું અગ્રણી કરીને વર્તજે. એનની આગળ આ બક્ષામણની કાંઈ જ જરૂર નહોતી, તેપણુ વિલિયમનું મોડું દિલ અને પુરુષપરીક્ષા કેવી હતી તે આ ઉપરથી જણાશે. એણે જે ધારણાથી મહાઐક્ય ઉદ્ધારેલું તે પાર પાડી શકે એવો ધીરવીર બુદ્ધિનો પુરુષ આ સમે એક માર્શલ્બરો જ હતો, અને તે એનની કૃપાથી હાલ ઉદ્ધાંડમાં સર્વ સત્તાધીશ થવાથી જ તેનો ડોકા યૂરોપમાં સધળે ઠેકાણે વાગી રહ્યો.

વિલિયમના મૂઆ પછી ત્રણ દહાડામાં જ માર્શલ્બરોને દેશ અને પરદેશમાંના તમામ લશ્કરનો કેપ્ટન જનરલ નીચ્યો. તથા લડાઈના કામમાં એ ત્યાં રોકાયાથી દેશનું રાજકાજ બીજાને સોંપવું જોઈએ જ એમ હોવાથી એનો મિત્ર લૉર્ડ ગોડોલ્ફન જે સહ

એને પૂછીને જ વર્ત્યો તેને દેશમાં મુખ્યમંત્રીને સ્થળે મુકરર કર્યો. તે અલખત માલખરોની પેઠે ટેરી મતનો હતો, અને તેથી તમામ એ પક્ષવાળા હાલ જે યૂરોપમાં લડાઈ ચાલી તેનો સામે પહેલાંની પ્રેરે ન થતાં એકદિવસથી મદદ કરવા લાગ્યા. જીહુમ લોકો તેમાં એવા વિચારથી એકમત થયા કે ભલે કારભારી અને સેનાપતિ વિરુદ્ધ પક્ષના છે પણ તેઓ જે હાલ વિદેશ વિગ્રહ ચલાવે છે તે તો આપણો જ ચિંતવેલો અને આદરેલો છે. આ રીતે આ કુયોગથી આ દેશ એકસપી થઈ મંડ્યો અને પરદેશ ખાતે ઉપરા ઉપર મહા ધરાક્રમો અને વિજયો થવા લાગ્યા.

આ મોટા જંગના લડાઈ યૂરોપમાં એકી વખતે ચાર ઠેકાણે થી લાગી ઉડ્યા. ઈટાલી, સ્પેન, જર્મની અને ફ્રેન્સ એ ચારે આ લડાઈનાં મથકો હતાં. ઈટાલી ઉપર ઓસ્ટ્રિયાનું લશ્કર ત્રુટી પડ્યું. સ્પેન ઉપર ઇંગ્રેજ નૌકાસેન ચડ્યું. જર્મનીમાં ખાવેરિયાનો ત્રાણો ફ્રેંચ સાથે મળી જઈ પાદશાહના લશ્કર સાથે લડવા મંડ્યો. ફ્રેન્સમાં વક્ષંદા સાથે મળીને લડવા માર્ક્ષબરો પડે જ ચડ્યો, કેમકે એ સૌથી વધારે અગત્યનું મથક હતું. આ રીતે ફ્રાન્સની ઉપર ચોતર્ધથી હુમલા આગ્યા. પણ એ બધાની સામે ટક્કર લઈ શકે એવું તે આ સમે હતું, અને જો તેને આ જગમાં પાછળથી નમવું પડ્યું તો તેનું મોટું કારણ માર્ક્ષબરોની અપૂર્વ યુદ્ધકળા એ જ છે. ફ્રેન્સમાં જઈ માર્ક્ષબરો સંયુક્ત સેનાનો સર સુખેદાર નીમાયો. જૂદા જૂદા દેશના સ્વતંત્ર સેનાપતિઓ ઉપર તેમાંના એક જણે ઉપરીપણું કરવું એ મહા વસમું કામ છે. એથી પણ વધારે વસમું તેમના રાજ્યોને આ મહાઐક્યમાં સ્થિર રાખવા એ હતું. આ મહેનતે તો વિલિયમને પણ બધી વાર ખૂબ જ પરસેવો ઉતરાવ્યો હતો. પરંતુ માર્ક્ષબરોની કળા અપૂર્વ હતી. પ્રશિયાનો રાજ બધામાં મહા રીસાળ, પતરાળખોર, અને છીંકતાં છીંકાં પાડે એવો હતો. જુઓ હવે એણે કેવી હસવા સરખી એક સહેજ મતથી જ તેને

વશ કરી લીધો. એક દિવસે જાહેર દરબારી ખાણા ઉપર ખેડા હતી તે વેળા માર્લબરોએ પોતાના માનમર્ત્યાની કાંઈ પણ પરવાહ ન ન રાખતાં ખવાસની પેઠે હાથ લૂછવાનો રૂમાલ પોતે જ એ રાજની આગળ ધર્યો. આથી તે રાજ એવો રાજ રાજ થઈ ગયો કે હવે પછી રાજ્યપ્રકરણી કામોમાં માર્લબરો જે કહેતો તેની એ ના જ કહેતો નહિ !

એના હાથમાં સેનાધિપત્ય આવતાં જ એણે લડાઈમાં યાહોમ કરવાનું કહ્યું, અગર જો એની ઉંમર આ વખતે આવન વર્ષની હતી. જે ઉંમરે ધણીની સાહસ શુદ્ધિ તો ક્યારની સ્વર્ગવાસિની થઈ રહેલી હોય છે. વલંદાના પ્રતિનિધિઓ ડગલે ડગલે એના સાહસમાં અંત-રાયી થઈ પડતા તોપણ એ મ્યુસ નદી ઝોળાંગીને તો આગળ ધસ્યો જ, અને ફ્રેંચ લશ્કર ત્યાંથી ભાગ્યું કે એણે એક પછી એક કિલ્લાઓ લેવા માંડ્યા. લીજનું શહેર સર કરવાની સાથે લોઅરહાઇનના પ્રદેશો સાથેનો ફ્રાન્સનો સંબંધ તુટી ગયો, હોલાંડના હુમલાની દહેશતો હતી તે સધળી જ દૂર થઈ, અને અંગ્રેજ શસ્ત્રનો ચોતર્ફ જયજયકાર ખોલાવા લાગ્યો; કેમકે આટલા થોડા વખતમાં લડાઈની ખીજાં મથકો ઉપર તો કાંઈ જ નહિ અથવા નહિ જેવી જ મહાઐક્યવાળાઓની ફત્તે થઈ હતી. પાર્લમેંટે પ્રસન્ન થઈ ૫૦૦૦ પૌન્ડનું વર્ષાસન એને બક્ષ્યું.

ખીજા વર્ષનો સવારીમાં પણ કેટલાક કિલ્લાઓ લઈને માર્લબરોએ પોતાનો વિજય જારી રાખ્યો. પરંતુ એના મનમાં એક અપાટો કરવાનો હતો તેમાં વલંદાઓ હા લણતા નહોતા. તેથી એણે કંટાળીને પોતાના ઓહાનું રાજનામું પણ ઇંગ્લાંડ મોકલ્યું હતું. પરંતુ એના મિત્રોએ જેમ તેમ સમજાવી એની પાસે તે ખેંચી લેવડાવ્યું. પાર્ટુગલ આ વર્ષે એ મહાઐક્યમાં લખ્યું અને તેથી સ્પેનપર હુમલો લઈ જવાની સરલતા એ લોકને મળી. સેવોય સામેલ થવાથી ઇટાલી મધ્યેનું ફ્રેંચ લશ્કર ફસાઈ પડવાની દહેશતમાં આવી પડ્યું. પણ લુઇસ પાસ્ટુ બાવેરિયા તર્ફ બહુ ચડ્યું હતું. ત્યાંના

રાણાને પાદશાહતું લશ્કર સતાવતું હતું તેમાંથી તેને મુક્ત કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ એ બે સંયુક્ત સેનાઓના સરદાર વચ્ચે જે મતભેદ પડ્યો ન હોત તો તેઓ વિએના ઉપર જ ધસી જવાને શક્તિમાન થયા હોત. હુધનો વિચાર (વિએના જ સર કરી આ લડાઈનો અંત આણવો એમ હતો અને તે મતલબથી એણે પોતાનું વીણી કાઢેલું બારે લશ્કર તે તર્ફ મોકલ્યું.

માર્લબરો એની મતલબ તુર્ત સમજી ગયો અને તેની સામે એણે હુધથી પણ વધારે સાહસિક બેત રચ્યો. એ બેત એણે એવી તજવીજથી પાર પાડ્યો કે એના સાથી અને શત્રુઓ બંને હાગ્યા. બહુ દૂર જવું નથી એમ વલ્લંદાઓને ફરી ફરીને સમજાવ્યા કર્યા અને એણે પોતાના લશ્કરને દક્ષિણ તર્ફ કુચ કરાવી આગળ ધસ્યો. જ્યારે એ તળ જર્મનીમાં પેટે અને વર્ટમબર્ગના કુંગરી મુલકમાંથી હજારો કષ્ટ વેઠતો તે ત્યાં આગળનાં જર્મન લશ્કરને મળી ગયો; અને તેને સાથે લઇ તડામાર પહાડો અને નદીઓને ન ગણકારતાં બાવેરિયાના મધ્ય ભાગમાં આવીને ઉમો, ત્યારે જ એની ખરી મતલબ ખધાના સમજવામાં આવી. માર્લબરોને અકસ્માત અહિંયાં આવેલો જોઇ બંને પક્ષ વાળા છક્ક થઇ ગયા અને લડાઈનું સ્થળ ફેરવી તેમણે આ તર્ફ કુચ કરવા માંડી. ત્રીશ હજાર ફ્રેંચનું લશ્કર દોડતું રાણાની મદદે આવી પહોંચ્યું જે શરણુ થવાની તૈયારી પર આવી રહ્યો હતો. પાદશાહતું લશ્કર પણ પ્રિન્સ મુજનની સરદારી હેઠે ત્યાં આવી પહોંચવાથી બંને પક્ષનાં દળ સરખાં થઇ રહ્યાં.

ખેનહિમ—નામના એક ગામડાની પાસે પડાવ નાંખીને ફ્રેંચ લશ્કર ઉભું. એ સ્થળ બચાવને માટે ધણું જ મજબૂત હતું. લશ્કરના અગ્રભાગે કહણુવાળી જગ્યા હતી, જમણા હાથ ઉપર ડાન્સુબ નદી વહેતી હતી, અને ડાબી તર્ફ જે કુંગરામાંથી એ નદી નીકળે છે તે આવેલા હતા. ફ્રેંચ સેનાપતિ 'ટેલાડે' વળી આસપાસ ખાહીઓ ખોદી હતી. અને એનું તોપખાતું સામા પક્ષનાં

કરતાં ઘણું ચડીયાતું હતું. પણ માર્લબરોને મન તો આનંદ જ હતો. આ પ્રસંગે એણે એક કાગળ લખ્યો હતો. તેમાં તે લખે છે કે મને સ્વાસ્થ્યને મોટું કારણ છે કે બધું ઠીક જ થશે. કેમકે ફ્રેન્ચ-ડાન્સમાં દરેક કામને માટે યુદ્ધમંત્રીઓનું મંડળ ભેગું કરી તેમની સંમતિ લેવી પડતી હતી અને અહિં તો દરેક સુમેદાર મારી આજ્ઞા પ્રમાણે સ્વાસ્થ્યને તત્પર અને તે આજ્ઞાનુ મારી દૃઢતા ઉપરાંત બીજી શું કારણ છે તે જાણવાને જરાપણ માગતા નથી. તે છતાં આવા સ્થળ ઉપર હુમલો કરવો એ કાંઈ સહેલું કામ નહોતું. સવારમાં બે દરકરે ફર્ય કર્યા માંડી, તોપણ યુજન જેણે જમણી તરફથી યુદ્ધ કરવું એમ ઠરેલું હતું, તેને નદી ઓળંગતાં જ બપોર થઈ ગયા. ડાબી તરફથી ઇંગ્લેન્ડે તો તેને ટપ ઓળંગી બ્લેનાહિમના ગામડા ઉપર હલેલા કર્યો, જેમાં ફ્રેંચ પાયદળનો ઘણો ભાગ ખાઈબંધી કરીને ઉભેલો હતો. એ હુમલો તેમણે બહાદુરીથી પાછો હટાવ્યો. અને પેલી તરફ યુજનને પણ એવી રીતે આવનાં અટકાવ્યો. મધ્ય ભાગ અજાણ્ય છે એમ તેઓ સ્થિરતા હતા તે ઉપર જ મુખ્ય હુમલો લઈ જવા માર્લબરોએ ધાર્યું હતું. ડાબી ઉપર કૃત્રિમ માર્ગ બાંધી માર્લબરોએ પડે જ આઠ હજાર સ્વારો લઈ તે તરફ હલ્યા કર્યા. ફ્રેંચ હેફને પહેલીવાર તો સારો ટકાવ કર્યો પણ બીજે હુમલે તેમની હાર ત્રી, અને નાસતાં ડેન્યૂબ તરફ સપડાઈ જવાથી પર્યંતે શરણ થવાની તેમને જરૂર પડી, આથી શત્રુના દળમાં ભંગાણ પડ્યું. જમણો ભાગ પણ ચોતરફથી ઘેરાઈ જઈ તાબે થયો. ફક્ત ડાબી શાખા નાસીને પાસેના કરખામાં જતી રહી. આ મહા યુદ્ધમાં શત્રુઓનાં ૨૦ હજાર માણસ માર્યા ગયાં, સેનાપતિ 'ટેલ્લાર્ડ' સહવર્તમાન ૧૪ હજાર કેદી પકડાયા, અને ૩૦ હજાર જ અચીને પાછા આવ્યા, તેમનો કેટલો માર્લબરોએ જર્મનીનો તમામ મુલક થોડા વખતમાં ફ્રેંચથી મુક્ત કર્યો. આ લડાઈમાં આટલા બધાં માણસો અને કિલ્લાઓ ખોયા એ ફ્રાન્સને મોટું જ નુકશાન હતું. પણ એથીએ ભારે નુકશાન આપરેનું થયું. ફ્રેંચ શસ્ત્રો તો અનિત જ એવી

જે તેની શાખ ધણી વર્ષથી પડેલી તે જતી રહી, અને હવેથી પ્રતિષ્ઠા બળતો લાલ મહા ઔઝવાળાને મળ્યો. હવેથી “માર્લફુક” એ નામ ક્રાન્સના પ્રત્યેક બાળકને રોતું હોય ત્યારે ચૂપ રાખવાનું મોટું સંધન થઈ પડ્યું. કૌશલ કે ફળ જોતાં દુનિયામાં જે મહા યુદ્ધો ગણાય છે તેમાંનું આ એક છે. એ ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં થયું હતું. આ વાતથી માર્લબરોને ઇંગ્લાંડમાં મોટાં ધનામ અકરામ મળે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમાં વળી હજી સુધી રાજ્યમાં મોસાળ જમવું અને મા પારસણે એમજ એને ચાલ્યું આવતું હતું. પાંચ હજારનું એને વર્ષાસન આપ્યું હતું તે આ સમે પેઢી ધર પેઢીનું કંઈ અને લુડરોડમાં એની ભારે આગીર હતી ત્યાં એક મહા મોટો સુશોભિત મહેલ બંધાવી એને ભારે માનમર્ત્યાથી અર્પણ કર્યો. બેનેનાં હમનો મહેલ એવું એનું નામ પાડ્યું છે, અને દર વર્ષ એના વારસો આ બક્ષીસનામાની શરતે ક્રાન્સના ઝુડાનો એક જરફશી ભરેલો સુંદર નમુનો આ મહા યુદ્ધના સ્મરણાર્થે ઇંગ્લાંડના રાજાને નજર કરે છે. આવો એક જ બીજો ઝુંડો દરવર્ષ નજર થાય છે, અને તે વોટરલનો છે.

નૌકાબળ પણ આ સમે એટલે દરબજે નહિ તોયે બીજા કરતાં ઇંગ્લાંડનું ઠીક પ્રદાર્યું. જિપ્પાસ્ટરનો મહા અગત્યનો કિસ્સો જે અત્યાર સુધી દુર્ગમ્ય ગણાતો હતો તે તેના સ્પેનિશ કિસ્લેદારની બોળી ગફલતનો લાલ લઈ સર જોર્જ રૂક એ નામના ઇંગ્રેજ નૌકાધિપતિએ ઇ. સ. ૧૭૦૪ માં જ કબજે કરી લીધો. અને પછી ક્રાન્સ તથા સ્પેનની આરમારો બહુયે મથી, પણ તે પાછો તેમના હાથમાં જવા દીધો નહ. બ્રમ્પ સમુદ્રનું આ ખારું હાથમાં આવેથી ક્રાન્સની એ સમુદ્ર ઉપરની સત્તા નાશ પામી અને ઇંગ્રેજોને ત્યાં સત્તાધીશ થયા. સ્પેનના કિનારા ઉપર બીજી પણ કેટલીક વહાણોની લડાઈઓ થઈ તેમાં થીટરબરોના અલેક્સાંદર માણસોની સાથે બાર્સિલોનાનું બંદર સર કરી લઈ, તે તર્ફના મુલકમાં પાદશાહનો બીજો પુત્ર, જેને ગ્રીજો ચાર્લ્સ એ નામથી મહા ઔઝવાળાઓએ સ્પેનના રાજા દાખલ કર્યો રાખ્યો હતો, તેની આજીવ વર્તાવી એ બજીવા લાયક છે.

જમીનપર લડાઈ આ સમે જોઈએ તેવી ઝપાટાબંધ ચાલતી નહોતી એ જોઈ માર્શબરોને જીવ ધણો જ મુંઝાતો હતો. અમુક હદની આગળ એણે ધસવા માંડ્યું કે વસંદાના સરદારોએ પોતાનાં લશ્કર પાછાં ખેલાવી લીધાં. બોટલ્ના ક્ષેત્રપર ફ્રેંચ લોકોની સાથે યુદ્ધ મચાવવાની એણે દરખાસ્ત કરી, કે તે તેમણે એક મતે નામંજૂર કરી નાખી. આ ઉપરથી ચીડવાઈ એણે ડચ સંસ્થાને ઉપર કામગીરી લખ્યો તેમાં સાફ કહ્યું કે જો ગયા વર્ષ જેટલી મને આ વર્ષે સત્તા હોત તો જીનહિમ કરતાં પણ મેં હાલ મોટો વિજય જોળવ્યો હોત. આ ફરીયાદ ઉપરથી તેમણે પોતાના આડતીઆઓને પાછા ખેલાવી લીધા. પણ એમ થતાં શિયાળો માથે આવી પડ્યો. અને આપણા દેશમાં જેમ ચોમાસામાં તેમ ત્યાં શિયાળામાં લડાઈઓનું કામ અતિશય ટાલના સખમથી બંધ રાખવું પડે છે. આ શિયાળો એણે વિએના, બર્લિન, હૅનોવર, વગેરે કેટલેક ઠેકાણે જાતે જઈ સાહસિક યુદ્ધની ઉશ્કેરણી તથા તૈયારી કરવામાં કાઢ્યો. એની મજૂર તો આલ્પ્સ (Alps) ઓળંગી જઈ ઇટલી ઉપર જ એકદમ ધસાવડો લઈ જવાની હતી. આટલું બધું સાહસ તો રુહગામી રાજ્યોએ કબૂલ રાખ્યું નહિ, પણ ફ્રેંચમાં બ્યારે એ પાછો ઇ. સ. ૧૭૦૬ માં આવ્યો ત્યારે એને ત્યાં કોઈ પણ પ્રતિરોધક રહ્યું નહિ.

રેમિલિસના યુદ્ધમાં માર્શબરોને મળેલી આ સત્તાને તુર્ત લાલ જણાઈ આવ્યો. અહિંયાં પણ ફ્રેંચના અમલોગમાં કળણ હતું અને તેઓ એક દોળાવ ઉપર ચડીને ઉભા હતા. માર્શબરોએ પ્રથમ શત્રુની ડાબી શાખા ઉપર દેખાડવાનો હલ્લો કરાવ્યો. અને તેઓનું લક્ષ્ય તે તર્ફ લાગ્યું કે એકદમ તે પોતાના લશ્કરનો ધણો અને જબરો ભાગ લઈને તેમની જમણી ખાણ ઉપર ત્રુટી પડ્યો, અને ત્યાંથી ટપ પાછો વળી તેમની આખી હારના ઉપર એવો ધસાવડો કર્યો કે તે ત્રુટી અને નાસભાગ ચાલી રહી. ૧૫૦૦૦ માણસ શત્રુઓનું મરું, અને એક દોઢ કલાકની મુઠ્ઠમાં તમામ મેદાન થઈ ગયું.

સમજા સરંજમ અને તોપખાનું મૂકી જે નાકા તે જ બચ્યા. (ઇ. સ. ૧૭૦૬). આ પરાલવમાંથી તાજ થવાનો કાંઈ પણ તેમને વખત ન આપતાં માર્લબરોએ મોટા મોટા કિલ્લાઓ ઉપર અનુક્રમે ઘેરા લાલી પોતાને તાબે કરી લીધા, અને એમ થવાથી ફ્રેંચેન્સનો આખો દેશ ફ્રેંચની સત્તાથી સ્વતંત્ર થયો.

પરચુરણ લીકાઇઓ આ યૂરોપના દાનુજંગમાં ચાર મથકો ઉપર અને વળી દરીયાપર જે જે થઇ તે બધી અમે આ હુંકા ઇતિહાસમાં વર્ણવી શકતા નથી, પણ તેનો માત્ર હુંડો સમગ્રપણે આ મથાળા નીચે આપીએ છીએ. રેમિલિસની લડાઈમાં હાર ખાધી તે અરસાપર ફ્રાન્સની ચારેતર્ફ પડતી જ હતી. ઇટલીમાંથી પ્રિન્સ યુજન અને સેવોયના ડ્યૂકે મળી તેમને કાઢી મૂક્યા હતા. રૃપિનમાં પીટરબરો પોતાનો ટકાવો કરી રહ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ ઈંગ્રેજ અને ગેર્મનીઝ લશ્કરોની સહાયતાથી ત્રીજા આર્સેન પ્રુદ મેટ્રીકમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. સર જાન લીકે મેનેકોનો ટાપુ હસ્તગત કરી લીધો હતો. પણ ફ્રાન્સ આ પડતીમાંથી જલદી પાછું ટટાર થઇ ગયું. જેમના રક્ષાપુત્ર માર્શલ બેરિકને લશ્કર લઇ રૃપિનમાં મોકલ્યો. તેણે ફ્રેંચની સાથે આર્સેન મેટ્રીકમાંથી હાંકી મૂક્યો. હાઈન નદીના કાંઠા ઉપર ફ્રેંચની કેટલીક ફોર્ટેસ થઈ. મેનેકો ટાપુ ગયો હતો તે પાછો આવ્યો. યુજન ફ્રાન્સના મુલક તર્ફ ધસ્યો હતો તેને પાછો હકાવી કાઢ્યો. ફ્રેંચેન્સમાં માર્લબરોને પોતાના સાથીઓની નાહિંમતથી માત્ર પડાવ નાખીને જ ખેસી રહેવું પડ્યું હતું, અમર જે એક વખત એ યુજનને સાથે લઇ ઓડેનાર્ડના ક્ષેત્રપર ધસી ગયો અને ફ્રેંચનાં એક મોટાં લશ્કરને ત્યાં સજડ હાર ખવડાવી તથા એક મજબુત કિલ્લો લાખ માણસની યોડીમાંથી ઝપાટાબધ મુંટી લીધો.

લુઈનું હવે અભિમાન ગળ્યું. એણે જોયું કે મારો દેશ આ નિર્દત્તર લડાઈઓથી ખુવાર થઇ જાય છે, અને તેથી તેણે ઇ. સ. ૧૭૦૬ માં સલાહનાં કહેણ મોકલ્યાં. એ કહેણ શુદ્ધ મનનાં હતાં;

મહાઐક્યવાળા જે જે માટે લડતા હતા તે તે સઘળી વસ્તુએક આપવા એ કબૂલ થયો. પણ હુઘનાં જરોસો ન પડવાથી તથા ફત્તેહી કાંઈ રોકમ. પણ આવેલા તેથી નમણું એવી માગણી કરી કે તમારે પોતે જ લશ્કર મોકલી તમારા પાત્ર પાસેથી રખેનાની ગાદી ખાલી કરાવી આપવી જોઈએ. હુઘએ ગંભીર તિરસ્કારથી એટલો જ જવાબ વાળ્યો કે જો મારે યુદ્ધ કરવું અવશ્ય જ છે તો મારા હાંકરાની સામા લડવા કરતાં મારા શત્રુઓની સાથે લડવું જ હું વધારે પસંદ કરું છું. એમ કહી એણે દેશાનુરાગી વાણીથી ફ્રાન્સને પૂછ્યું કે બોલો હવે તમારી શી ઇચ્છા છે? અને તે બધાએ કહ્યું કે જે થાય તે ખરું પણ લડવું જ. આ ઉશ્કેરાએલા જુરસાની અસર માલ્દેલા કવેટનું યુદ્ધ (ઇ. સ. ૧૭૦૬માં) થયું તેમાં જણાઇ આવી. ફ્રેંચ લશ્કરે ૨૦૦૦ માણસ ખોયાં તો સામાવળીયાનાં ૨૪૦૦૦ કાપી નાંખ્યાં, અને અગર જે પરિણામે ફત્તેહ આલખરો અને મુજનની જ થઇ તોપણ એ નાસતા શત્રુની હારો એમનાથી તોડી શકાઇ નહિ. ઈંગ્રેજ વહાણોએ ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં સાર્ડિનિયા તથા મિનોર્કા લીધાં હતાં, અને હાલ અમેરિકામાં જેને નેવાસ્કોશિયા કરીને કહીએ છીએ તે મંચ્યાના આ સમે ફ્રેંચ પાસેથી તેમણે પડાવી લીધાં. પણ વિગ્રહનું કંદ્ર જે રૂપેન ત્યાં એકે પક્ષની હાર જીત સ્થાયી રહેતી નહિ. મહા-ઐક્યની સેનાએ આર્સને પાછું મેડ્રિડ અપાવ્યું. (ઇ. સ. ૧૭૧૬)- પણ થોડા જ મહીનામાં ફ્રેંચ લશ્કરે આવી તેમને હરાવ્યા અને ઝાંઝીજી સેનાપતિને શરણુ થવાની જરૂર પાડી. ૧૭૧૧ માં તો આર્સને રૂપેનમાં પગ મૂકવા જેટલી પણ જગ્યા રહી નહિ. તે પાછો જર્મનીમાં ગયો અને ત્યાં છઠો આર્સ એ નામથી પાદ-શાહ નિભાયો.

માર્ક્ષરો ફ્રેંચ-ડર્સમાં કાંઈને કાંઈ ફત્તેહ કર્યા જ કરતો હતો. પણ એને આ અરસા ઉપર ઈંગ્લાંડ પાછા જવાની જરૂર પડી, કેમકે ત્યાં પાર્લિમેન્ટનો મામલો આટલા વખતમાં છેક બદલાઈ જઈ એના

માથા ઉપર ભારે રાજપ્રકરણી વાદળ ચડી આવ્યું હતું.

પાર્લિમેન્ટના ફેરફાર નોંધવા એ હવેથી દરેક રાજ્યની હકી-
કતમાં અગત્યનો વિષય થઇ પડે છે. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ
કે એનની મહેરબાનાથી માર્જિનરો સંબંધી વાતનો કર્તાકર્તા થઇ
પડ્યો અને પોતાને અનુસરતું ટોરી મતનું જ મત્રીમંડળ એણે
બેસાડ્યું. પણ રાણીની મહેરબાનાથી જ કારભાર થઇ શકે એવો
વખત કાંઈ ઇચ્છાડમાં રાજ્ય-વિસ્તર પછી રહ્યો નહોતો. દૂરોપના
જંગ સંબંધી ટોરી અને વિદગ શરૂઆતમાં એકમત હોવાથી બધું
ઠીક ચાલ્યું પણ વિરુદ્ધ પક્ષવાળાને એક બીજા સાથે લાંબા વખત
સુધી બનવું અશક્ય છે, અને જ્યાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં તો રાજ્ય-
વિસ્તર પછી ઇચ્છાડની રિયાત એવી થયેલી હતી કે પાર્લિમેન્ટમાં જે
પક્ષનું બળ વધારે તેના હાથમાં રાજ્યનો વહીવટ છેવટે જાય જ.

એન રાણીનો અંતર્ભાવ ટોરી પક્ષ ઉપર જ હતો. માર્જિનરો
ટોરી મતનો હતો અને બન્યું ત્યાં સુધી તે પક્ષને જ વળગી રહ્યો.
પણ ટોરીનો વિચાર આ સમે દેશાંતરમાં લડાઇઓ ન કરવી એમ
હતો અને તેથી અગર જો તેઓ પ્રથમ તો પોતાના પક્ષવાળા
પ્રધાન તથા સેનાધિપતિથી આ વિગત ચાલે છે એમ જાણી તેમાં
એકમત થયા હતા, તોપણ થોડા જ વખતમાં તેઓ બચાડવા
લાગ્યા. તેમને રાજ્ય રાખવા ધર્મઐક્યને લગતો એક ભુલ્લી
કચડો તેમણે કરવા શરૂ કર્યો તેમાં માર્જિનરોએ તેમને પ્રુષ્ટિ આપી.
પણ અમીરોની સલાહમાં તે રદ થયો. કેમકે આ વેળા જેમ
આમની સલાહમાં ટોરીનું તેમ અમીરોમાં વિરમપક્ષનું પ્રબળ હતું.
આ વાતમાં તો ધર્મબળાત્કારીઓનું કહ્યું કરી શકાયું નહિ ત્યારે
માર્જિનરોએ રાણી પાસે જોર મહારાજોને મહા દક્ષિણનું ધન કરાવી
નૂતન કર્યા. અગર સુધી એવો ધારો હતો કે પાદરીઓએ પોતાની
મીંદોનાં “ પહેલાં ફળ ” તથા “ દર્શાવ ” દર વર્ષે સરકારમાં આપવાં.

રાષ્ટ્રીયે ઠરાવ કર્યો કે હવેથી એ નાણાં સરકારમાં જમા ન કરતાં તેનું એક જૂઠું ફંડ જ કરવું અને તેમાંથી જે પાલ્ટીઓની જવાબદારી હોય તેને કાંઈ વધારો આપવો. આ ફંડને એન રાષ્ટ્રીયું મહાદાન કરીને કહે છે. આટલું કરતાં પણ ટોરીપક્ષનો વિદેશ વિમુક્ત ઉપર જે સ્વાભાવિક અભાવ તે શી રીતે દૂર થાય ? ડમલે ડમલે ટોરી પ્રધાનો માર્ક્ષિયરોને નડતા હતા, તેમને દબાવી પટાવી પોતાને મતે ચલવતાં એ છેક થાકી જ ગયો હતો, અને તેમાંના ધણાખરા ૧૭૦૪ માં રાજીનામું આપી છૂટા થયા. તેમની જગ્યા પર માર્ક્ષિયરોએ મધ્યમ ટોરી વિચારના માણસો નામ્યા. જે હજી વિદેશ વિમુક્તને પસંદ કરતા હતા. આ નવા મંત્રીઓમાં રોબર્ટ હાર્ડી અને હેન્રી સેન્ટમેન જે આગળ જતાં હોર્ડ બેલિંગમોર એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો તે જણુવા લાયક છે. છૂટા પડેલા ટોરી આગેવાનો જેકાઆઇટની સાથે મળી જઈ પાર્લામેન્ટમાં માર્ક્ષિયરોની સામે બારે તોફાન ઉઠાવવા લાગ્યા. અને આ વેળા ઉપર જ્યોનહીમનો મહા વિજય એણે ન કર્યો હોત તો એની ખરાબી હતી. આ મહાવિજયનો જ્ય જ્યકાર દેશમાં ગાજી રહ્યો હતો તે સમે જ એણે આ વિરોધી પાર્લામેન્ટને વિસર્જન કરી બીજી બોલાવી. નવી પાર્લામેન્ટમાં ધાર્મ પ્રમાણે જ યુદ્ધનીતિને પસંદ કરનારા વધારે નીમાયા (ઇ. સ. ૧૭૦૫). એનો મિત્ર ગેડોલ્ફિન ક્યારનો કલા કરતો હતો કે લિગપક્ષને રાજી રાખવા તેમનામાંથી કોઈને કારભારમાં મારી સાથે સામેલ કરવા જોઈએ, કેમકે યુદ્ધનીતિ તેમને પસંદ હતી તોપણ કારભારમાં પોતાનો હાથ ન હોવાથી તેઓ તે કોઈ મંત્રીમંડળના વિરુદ્ધ પક્ષમાં મત આપવા પ્રવર્તમાન થતા હતા. આ ઉપરથી રેમિલિસના વિજયનું ટાંકણ સાધી એણે રાષ્ટ્રીય દબાવી લિગપક્ષના અમણી અને પોતાના જમાઈ હોર્ડ સ્કંકરસાંડને રાજ્યમંડળમાં દાખલ કરાવ્યા. આ જોઈ આખો ટોરીપક્ષ વધારે પ્રતિકૂળ થયો અને જેમ જેમ તેઓ એની સામે વધારે થવા લાગ્યા તેમ તેમ એને પરપક્ષ ઉપર વધારે આધાર રાખવાની જરૂર પડી. આ

સંક્રમણનો લાભ લઈ સુંડરલાંડ બીજા વિહંગ અમરણીઓને પણ
 ધીમે ધીમે રાજકારવારમાં દાખલ કરાવતો ગયો, જેમાં રોબર્ટ બોલપોલ
 નામનો પુરુષ હાલ તો કેપાધિકાર ઉપર જ નીમાયો, પણ થોડા વખતમાં
 તે પોતાના જીવિતજો મહામંત્રી થઈ પડવાનો છે. આ પ્રસંગ ઉપર જ
 પેલા ટેરીપક્ષના હુદાઈ અને સેંટજોન જે હજી કારભારી મંડળમાં
 ટકી રહ્યા હતા તેમને માર્શલરોએ અપમાનની સાથે પદબદ્ધ કરાવ્યા
 અને હવે આખું પ્રધાનમંડળ વિહંગમય જ થઈ રહ્યું. (દ. સ. ૧૭૦૮).
 આ જોઈ આખો ટેરીપક્ષ દાંત કકાડાવીને ઉભો થયો, તેને હુદાઈ અને
 સેંટજોન છૂટા પડવાથી આ પ્રસંગસર જોઈએ તેવા સખળ અમરણી
 મળ્યા. સેંટજોન સારો વિદ્વાન અને જમરો કક્ષમગ્રાજ હતો. એણે
 રાજ્યમંડળને તોડી પાડવાનું એક નવું હથિયાર વપરાશમાં આણ્યું.
 વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીયાં કેટલાક વખતથી ઇંગ્લાંડમાં નીકળતા
 હતાં, પણ અત્યાર સુધી તેનું લોકવિચાર ઉપર જોર નહિ જેવું જ હતું.
 સેંટજોને પોતાની તથા બીજા મિત્રોની કક્ષમથી આખા દેશને મળવી
 મૂક્યો; વાદવિવાદ, વિવેચન, ખંડન, વકોક્તિ, મરકરી કક્ષ, કવિતા, વાતો
 વગેરે વાણીના સર્વ પ્રકારો વાપરી લોકના મનમાં એણે ડસાવવા માંડ્યું
 કે પર રાજ્યોની લડાઈઓમાં આપણે ખરાબ થવું એના જેવી કોઈ
 બેવકૂફી નથી, અને જે લોકો એ લડાઈનો પક્ષ કરે છે તે માત્ર પોતાના
 જ સ્વાર્થને માટે છે. માર્શલરોનું ખુલ્લું નામ દઈ તેની ઉપર સખ
 કુમલા કરવા માંડ્યા. એ અભિમાની, પતરાળખોર, લુચ્ચો, સ્વાર્થી,
 નિર્દય, લોભીયો, લાંચીયો અને જોર છે, એમ જ્યોક લખાવવા માંડ્યું.
 લડવામાં પણ ખાવલો જ છે એમ પણ એના દુસ્મનો છાતી ઠોકીને
 કહેતા અચક્ષમા નહિ. આ રીતે લેખનબળથી પ્રજામત વિદેશવિમ્બની
 સામે થવા આવ્યો હતો તેવામાં છુદ્ધ તર્કથી સલાહનાં કહેણ જાણ્યાં
 તે નાહજૂઝ થવાથી બધા લોકને લાગ્યું, કે આ પ્રધાનમંડળ શું
 કરવા જોઈ છે. કહે છે કે માર્શલરોનો અભિમાય તો એ કહેણ
 કમજૂર રાખતો હતો. પણ વિહંગ મંત્રીઓએ દુરામલથી એનું કહ્યું

માન્યું નહિ. એ ગમે તેમ હો, પણ લોકને તો એમ જ ભાસ્યું કે માર્લાખરો પોતાની કીર્તિ અને લાભને અર્થે જ આ લડાઇ લાંબાવ્યા કરે છે. ન્યારે માર્લાખરોએ લડાઇમાં વીશ વીશ હજાર માણસો કપાઇ મૂક્યા અને લોહીની ખરેખરી જ નદીઓ ચાલી ત્યારે તો ઇંગ્લેન્ડને કંપારી છૂટી, અને લાગ્યું કે હવે તો ગમે તે રીતે આ પારકી લડાઇમાંથી આપણે ખસી જ ખેસવું જોઇએ.

મિસિસ મેશામ—આ સમે રાણી પણ માર્લાખરો ઉપર કંદા થઇ રહેલી હતી. ન્યારથી હાર્લી અને સેન્ટગેન રાજ્ય મંડળમાં આવ્યા હતા ત્યારથી તેમણે એની સામે રાણીના કાન ભરવા માંડ્યા હતા. હાર્લીએ પોતાની એક પીતરાણ બહેન જે પાછળથી મિસિસ મેશામ થઇ તેને રાણીની હજૂરમાં સખીપણાના કામપર રખાવી, અને એના ધાર્યા પ્રમાણેજ તેણીએ ધીમે ધીમે રાણીની પ્રીતિ લેડી માર્લાખરો ઉપરથી ઉતરાવી પોતાની ઉપર ખેંચી લીધી. રાણીને મૂળથી વ્હિગનું નામ પણ ગમતું નહોતું. પહેલવહેલા સ્કોટલેન્ડને દાખલ કરાવ્યો તે વેળા માર્લાખરોએ રાજનામું આપવાની ધમકી દેખાડી ત્યારે જ તે નાચારીએ કબૂલ થઇ હતી. એ પ્રસંગે ધણી સહવાસથી મોકે ચડી ગયેલી લેડી માર્લાખરો એવાં તો ધમકી ભરેલાં વેણુઓ ચાલી હતી કે તે વખતથી જ રાણીનું મન એના ઉપરથી ઉઠી ગયું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ પેલી નવી માનીતી સખીએ આ ઇતરાજમાં વધારો જ કરાવ્યો. આ ખટખટ માણસ પડવાથી જ માર્લાખરોએ હાર્લી વગેરેને પદબદ્ધ કરાવ્યા હતા. તેમને કાઠી મૂક્યા એ રાણીને બિલકુલ ગમ્યું નહોતું. પણ હજી આ દિવિગ્યની સેનાપતિને દૂભાવવાની એનમાં હિંમત આવી નહોતી. અને ન્યાં દેશાવરમાં આવેા જંગ જળી રહ્યો હતો ત્યાં એને દૂભાવાય પણ કેમ બધું રાજમંડળ વ્હિગમમ કરાવી નાખ્યું તો તે પણ રાણીએ નાચારીથી કર્યું. પણ મનમાં હવે એમ થઇ રહ્યું કે ક્યારે લાગ આવે કે હું માર્લાખરોને દૂર કરી મારી મજામાં આવે તેવાં પ્રધાનોને રાખી

હું માફ રાખ્યો ચલાવું. આવો લાગ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રજામત
વિદ્યપક્ષની વિરુદ્ધ થઇ જવાથી મળ્યો, અને તેનો લાભ ખટપટી
હુદાહીએ બરાબર લીધો. મિસિસ બ્રેશમની મારફતે રાણીને સમગ્રવી
પ્રથમ તો માર્લબરોના જમાઇ સ્કંડરલાંડને અને પછીથી એના મિત્ર
ગોડોલ્ફને રજા અપાવી. વિદ્ય પ્રધાનોને સમગ્રવ્યું કે આ તો
માર્લબરો ઉપર રાણી ગુસ્સે છે તેથી આમ થાય છે, અને એમ સમજી
તેઓ કાંઈ બોલ્યા નહિ. કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે માર્લબરોએ
કાંઈ આપણને હુયાના હેતથી બોલાવ્યા નહોતા પણ માત્ર આપણી
જરૂર પડ્યાથી જ. પછી થોડા વખતમાં તેમનો વારો આવ્યો ત્યારે
આ વિદ્ય મંડળને કાઠી મૂક્યું, ત્યારે માર્લબરો પણ કાંઈ બોલ્યો
નહિ. તેનાં કારણ એ હતાં; એક તો તેઓ થયા તેવા થવું, અને
બીજું બને તો પાછા ટોરી પક્ષમાં મળી જવું. પણ ટોરી પક્ષ તો
એને છંદી મારવાના જ વિચારમાં હતો. અને તેથી પર્યંતે એને પર-
પક્ષમાં કાયમ રહેવું પડ્યું. આ રીતે પાછો ટોરી પક્ષનો કારબાર ઇ. સ.
૧૭૧૦ માં થયો. એ જ વર્ષે નવી પાર્લિમેન્ટ બોલાવી, અને તે બધી
ટોરીમતની જ આવી. તેમણે આવી પોતાની મજા મુજબ ધર્મ-
બળાતકારના એક બે કાયદા કર્યા. પણ આવતા રાજ્યમાં તે જલદી જ રદ
કરવામાં આવ્યા. રાણીની હજૂરમાંથી ડ્યેસ બોવ માર્લબરોને અપમાન
સાથે કાઠી મૂકવામાં આવી, અને અગર એ માર્લબરોના સેનાધિપત્યને
હજી કાંઈ છેડ્યા નહિ તોપણ એને ન પૂછતાં ફ્રાન્સ બેડે સલાહની
ભાંજધડો કરવા માંડી, અમીદાની સલા જેમાં વિદ્ય મતનું હાલ
જોર હતું તેણે એની ઉચ્ચેરણીથી સલાહની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. પણ
રાણી, પ્રજા અને આમની સલા એ બાબતમાં એકમત હોવાથી
તેમનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૭૧૧ માં બાર નવા અમીરો
નીમી તે સલામાં વિદ્યનું જે પ્રજા હતું તે તોડી નાખ્યું. માર્લબરોનું
સેનાધિપત્ય પણ લઈ લીધું, અને એની ઉપર તથા બીજા એક બે
ઉપર આમની સલામાં એવું તહેમત ઉપરથી મૂકવામાં આવ્યું કે

એમણે સરકારી પૈસા ઉચાપત કર્યા છે. આ ઉપરથી માર્લબરોને ગુનેહગાર ઠેરવી એના સંધળા સરકારી ઓફીસ ભેવામાં આવ્યા. આ બનાવ પછી માર્લબરો દેશ છોડી યુરોપમાં જઈ વસ્યો.

યૂરોપનું તહનામું:—હવે સલાહ કરવામાં કશી હરકત રહી નહિ, અને તેથી યૂરોપ મુકામે જ્યાં રાજ્યોના એલમીઓ એક વર્ષથી મેળા થયા હતા તેમણે તે જલદીથી કરી નાખી. અગર જો લુઇએ પ્રથમ સલાહનાં કહેણ મોકલ્યાં હતાં તેના જેટલું નહિ તોપણ બધા મહાઐક્યવાળાને આ તહનામું લાજકારક જ હતું. રપેન અને તેના સંસ્થાનો લુઇના પૌત્રના જ હાથમાં રહ્યાં, પણ એવી શરતે કે રપેન ને ફ્રાન્સનાં રાજ્ય કોઈ વખત પણ એક ધણીના હાથમાં આવવા દેવાં નહિ. નેપલ્સ, મિલાન અને નેધરલેન્ડ એ પાદશાહને આપી દેવામાં આવ્યાં, સેવોયના ડ્યુકને સિસિલી અને બાવેરિયાવાળાને સાડીનિયા મળે તથા તે બંને હવે પછી રાજા કહેવાય એમ ઠર્યું. હોલાંડને ફ્રાન્સની સામે આપદે બચાવ કરવામાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવા ફ્લેન્ડર્સ-માંના કેટલાક કિલ્લા મળ્યા. પ્રશિયા સાથે ફ્રાન્સે કેટલાંક પ્રગણાંઓને મદલો કર્યો. ઇંગ્લાંડને બ્રિટિશ્વર, મિનોર્કા, નેવાસ્કોશિયા અને સેંટ ક્રિસ્ટોફર મળ્યા, તથા ન્યૂફાઉન્ડલેન્ડ તથા હુડસન એ તર્ફના મુલકમાં બીજા કોઈએ હાથ ધાલવો નહિ, એમ ફ્રાન્સે કબૂલ કર્યું. વળી વિશેષ એ કે લુઇએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ઇંગ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટને ગાદી મળવાનો કાયદો છે તેને જ હું પુષ્ટિ આપીશ તથા જૂઠા હકદાર (the Pretender) ને ફ્રાન્સમાં રહેવા દેઈશ નહિ.

આ છેલ્લી શરત સમય જોતાં સૌથી વધારે અગત્યની હતી કેમકે રાણીનું શરીર હવે કેટલાક વખતથી એવું જ ચાલતું હતું. અને બેકાનાઇટ પક્ષના એતર્ફ બારે ખટપટ ચલાવી રહ્યા હતા: ખટપટ જ નહિ પણ તૈયારીઓ સુદ્ધાં કરવા માંડી અને તેમાં સેંટજોન જે હાલ કેટલાક વખતથી વાઇકાઉન્ટ બેલિંગબ્રોકનો ખિતાબ ધારણ કરતો થયો હતો તે તથા બીજા કારબારીઓ પણ સામેલ હતા. રાણી

પંડો વિચાર પણ એવો જ હોય એમ જણાય છે. પણ એનના એકાએક મરણથી સૌનાં ધાર્યા મનમાં રલાં.

રાણીનું મરણુ ઇ. સ. ૧૭૧૪ માં પચાસ વર્ષની ઉંમરે માથા પર લોહી ચડી જવાથી નીપજ્યું. મરતાં મરતાં તે પોતાનું રાજ્ય શ્રૂંશ્રીના ડૂકને બળાવતી ગઇ. તેણે તાબડોતોબ એ પદ્મવેણી બોલાવી તથા વારસાના કાયદા મુજબ સોદિયા (મરી ગઇ હતી તેથી તે) ના કુંવરની આજુ ચોતર્ફ “પહેલો જ્યોર્જ” એ નામે દેશમાં ફેરવી દીધી.

એ બધી, માયાળુ, તથા ખાનગી ચલચલમતમાં કેવળ નિષ્કલંક હતી તેથી એને “ બધી રાણી એન ” કરીને કહે છે. એના રાજ્યમાં ખંડ ફિસાદ કાંઈ પણ થયાં નહિ, અને કાષ્ટને રાજદ્રોહને માટે શિક્ષા કરવાના જરૂર પડી નહિ. તે ધર્મસાગરને ખરા દિલથી ચહાતી હતી તે એનાં “ મહાદાન ” ઉપરથી જણાય છે. એ નમળા મનની તથા કાંઈક આજસુ પ્રકૃતિની હતી, પણ તેથી ઈર્ષ્યાંડને આર લાભ થયો. જિલ્લમની પછી પરંપરાના હકથી એ રાજ્યપદને પામી હતી તેથી એની ઉપર પ્રજાની ભક્તિ ઘણી જ હતી. અને જો એણે બીજા આર્સની પેઠે આપઅપ્તીઆરીથી વર્તવા ચાહ્યું હોત, તો તે કેટલેક દરજ્જે વર્તી શકત. પણ એણીએ પ્રધાનોને જ બહુધા રાજ્યની કડાકટ કરવા દીધી. અને હવે પછીના જ્યોર્જ ૧ લો અને જ્યોર્જ ૨ જો એ બે રાજ થયા તે પણ બહુધા એવા જ હોવાથી ઈર્ષ્યાંડમાં એવો દસ્તૂર પડી ગયો કે ખરૂં રાજ્ય તો જોખમદાર (responsible) પ્રધાનો વડે જ ચાલવું જોઈએ અને બને ત્યાં સુધી રાજ્યએ તેમના કામમાં વચ્ચે પડવું નહિ. રાજ્યવિષયથી જેનાં બીજા નખાયાં હતાં તે બધારણુ ઈર્ષ્યાંડમાં આ પ્રમાણે સજડ અને કાયમવું થવા પામ્યું.

ઇંગ્રિજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

भाग ५ मो : अपूर्ण.

प्रकरण ३२ मुं.

જયોર્જ પહેલો : ઇ. સ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૭.

હૈનોવર રાજવંશ-જયોર્જને ઝેપીએ ખબર મોકલી બોલાવ્યો હતો, તેને આવતાં દોઢેક મહિનો લાગ્યો, તોપણ એને ગાદીએ બેસતાં કાંઈથી કાંઈ વિધન થઈ શક્યું નહિ, કારણ કે પ્રજાનો મોટો ભાગ રાજ્યવિપ્લવની ગોઠવણને જ આહવારો હતો. આ વેળા એ પાકી આંધેડ વયનો હતો-એને ૫૪ વર્ષ થયાં હતાં, અને એનો જે કુંવર હતો તેની જ ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી. તથા તેને પણ સાત વર્ષનો પુત્ર હતો. આ જોઈ અધાની ખાત્રી થઈ કે આ વેલો કાંઈ નાણુદ આય એવો નથી; અને તેથી જેના મનમાં આગળ કાણુ આવશે એવા અદિશાથી રાજભક્તિ ડગડગતી હશે તેની પણ દઢીભૂત થઈ.

જયોર્જ પાકું સમજતો હતો કે આ જે મને ગાદી મળી છે તે બિહગમતનું પરિણામ છે. તેથી એણે તમામ કારખારીઓ એ પક્ષના જ રાખ્યા. તેમણે તુર્ત પેલા ટોરી પક્ષના અટપટીઆઓને પકડવા માંડ્યા. ઓક્સફર્ડ પકડાવે. તેને કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો, બેલિંગ-બ્રોક અને આર્મ્સ તો નાસીને જેમ્સના કુંવર પાસે યૂરોપમાં જઈ રહ્યા. એ બંનેને ગુનેહગાર ઠેરવી તેની જાગીરો જપ્ત કરવાનો પાર્લિ-મેન્ટે હુકમ કર્યો. બેલિંગબ્રોક નાઠો, તે સમજીને જ નાઠો હતો. એણે જેમ્સના કુંવરને કહ્યું કે હાલ તમારે ઈંગ્લાંડમાં કાંઈ ચાલે એમ નથી,

યજી નેજી એની સલાહ ન માનતાં પોતાની તફથી ખંડ ઉઠાવતા
કેટલાક અવિચારી ઇંગ્લેન્ડને પરવાનગી આપી.

જેકોબાઈટ ખંડ—એક ઇંગ્લાંડના ઉત્તર ભાગમાં, અને બીજું
સ્કોટલાંડમાં ઉડયું. ઇંગ્લાંડના ખંડખોરો તો થોડુંક આગળ વધ્યા
એટલામાં જ તેમને સાથીઓ ન મળવાથી બિન શરતે શરણ થવાની
જરૂર પડી. સ્કોટલાંડવાળાના હેઠ એવા હાલ થયા નહિ, તેપણ
જેમ્સનો પુત્ર આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમણે એક દાર ખાધી
(શેરિફ મ્પૂરની લડાઇ, નવેમ્બર, ૧૭૧૫). તે આવ્યેથી ઉલટું ને લશ્કર
એના નિરુત્સાહી સ્વભાવથી વધારે નાહિંમત થઇ ગયું, અને તેમને
છોડી એ પાછો ફ્રાન્સમાં ભાગી ગયો. (ઇ. સ. ૧૭૧૬).

સાત વર્ષનો કાલક્રોડ—આવે સમે પાર્લિમેન્ટમાં વિરુદ્ધ મતના
સભાસદો આવે તો સાઈ નહિ એમ જાણી. તે ત્રણ વર્ષે મળવી
જોઇએ એવા જે કાયદો હતો તે કાઢી નાખી સાત વર્ષનો કર્યો.
(ઇ. સ. ૧૭૧૧), પ્રજાને તે પસંદ પડ્યો અને હજી પણ તે જ
ચાલુ છે.

ત્રિરાત્ર્ય સંધિ—ફ્રાન્સ આ જૂડા દાવાદારને મદદ ન કરે એ
હેતુથી તેની સાથે સંધિ કરવામાં આવી. એને ત્રિરાત્ર્ય સંધિ
કહે છે; કેમકે તેમાં ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને હોલેલાંડ એ ત્રણે રાજ્યો
સામેલ હતાં (ઇ. સ. ૧૭૧૭). બીજે જ વર્ષે એમાં એસ્ટ્રિયા-
નો પાદશાહ પણ જાણ્યો અને ત્યારે તે ચતુરાત્ર્ય સંધિ એ નામથી
ઓળખાઇ.

વિહગ કારભાર—આ જેકોબાઈટ ખંડનું સૌથી અગત્યનું
પરિણામ તો એ થયું કે જેમ રાજાને તેમ આખી ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાને
થણ ટોરીપક્ષ અળખામણો થઇ પડ્યો. કેમકે તેના અગ્રણીઓ બધા જ
આ સમે જેકોબાઈટ હતા. આમ થવાથી વિહગપક્ષનો કારભાર નિષ્કંટક-
થણે ધમધાકાર ચાલ્યો. વિહગ કારભાર આ પ્રમાણે શરૂ થયો તે

સમભમ એક અર્ધી સદી સુધી અખંડ ચાલુ રહ્યો. એ અરસામાં મંત્રીમંડળો કેટલીક વાર બદલાયાં, પણ જે થાય તે વિઠ્ઠલ ને વિઠ્ઠલ-ટોરીનો તો જાણે રાજ્યકારભારમાંથી કાંકરો જ નીકળી ગયો. વિઠ્ઠલ પક્ષ જાતે પણ ખરેખરો આ સમયે રાજસત્તા બે. ગવવાને જોગ જ હતો. તેઓ બધા સાર્વજનિક શુદ્ધિના, શાણા, અને સુમપી હતા. વિઠ્ઠલ મતના તમામ ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં ઠેકાણે ઠેકાણે મંડળો બાંધી દીધાં હતાં, અને ત્યાં સાર્વજનિક કામ પોતાના અગ્રણીઓ તર્ફથી જેમ સૂચના મળે તેમ એક સંપત્તી કરતા હતા. ખરે, આ સમયે આખા વિઠ્ઠલ પક્ષની દોરી આઠ દશ અગ્રણી કુળોના જ હાથમાં હતી. એ જ કુળો મૂળ સ્તુઅર્ધ વંશના જુલમની સામે થયાં હતાં, એ જ કુળોના સાંહસિક પારશ્રમથી રાજ્યવિપ્લવ થયો હતો, અને એજ કુળો હોનોવર વંશને પણ માદીપર આણુનારાં હતાં. પ્રજાસ્વાતાંત્ર્યનો ઉત્સાહ હજી પણ તેમનો એવોને એવો અખંડિત હતો. સાર્વજનિક કામોમાં તેઓ પોતાની પદરના લાખો રૂપિયા ખરચતા, આમ ધી સભામાં પોતાનો પક્ષ વધારવા તેમણે કેટલાંક મામનાં મામને ક્ષાય આપી વિઠ્ઠલ મતના જ પ્રતિનિધિ મોકલનારાં કરી રાખ્યાં હતાં. પાર્લમેન્ટના ગ્રામવાસી સમાસદોનો ફૂં (નવ દશાંશ) આ સમયે તેમનાં સગાં સંજોગો કે આશ્રિતોના જ થતો. નગરવાસી વ્યાપારી વર્ગ તો તેમની ઉપર રાજી જ હતો, કેમકે તેઓને ધાસ્તી હતી કે જે જેમ્સ કુળ પાછું આવે તો ત્રિવિધમને એનના વખતમાં જે સરકારને બારે દેવું થઇ ગયું છે તે બધાનો તે ઇનકાર કર્યા વિના રહે નહિ. એથી ઉલટું વિઠ્ઠલ પક્ષવાળા સરકારની આંટ જાળવવાને બહુ ખંતી હતા. એટલું જ નહિ પણ તેમણે હવેથી સખળી રાજનીતિ જ વ્યાપાર વર્ધક પકડી હતી. તેમજ, જે બે દુરાગ્રહથી વિઠ્ઠલ પક્ષનું આજ પર્યંત પાછું પડ્યું થતું હતું તે તેમણે આ સમયે છોડી દીધા. ધર્મસમાજને છોડવો જ નહિ એવો તેમણે હવેથી નિશ્ચય કર્યો. તે રાજ્યધર્મ થઈ રહ્યો છે તો બસે તેમ રહેતો. તેની સત્તા લોકોની મતિ ઉપર બંધી

તો તે તોડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સામે પવને પોતાનું હોડકું
 રવા જેવું છે; એથી બહેતર તો એ જ માર્ગ છે કે એ ધર્મ-
 જને પ્રત્યક્ષ કનડમત કાંઈ પણ ન કરતાં તેમાં ધર્માધિકારીઓ-
 ધીમે એવા એસાડી દેવા કે જે રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં વિઠમ
 ના હોય. માત્ર હવે અન્ય પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્ગો ઉપર કાયદાની તર્કનો
 ભુક્ષમ છે તે ક્યે ક્યે દૂર કરવાની રાજનીતિ રાખવી. આ વિચારથી
 આ રાજ્યમાં ધર્મબળાત્કારના જે એક એ એકટ થયા હતા, તે
 સમે તત્કાળ દૂર કર્યા, અને કસોટીનો કાયદો પણ કાઢી નાખવાની
 હતી. પરંતુ એવો મોટો ફેરફાર ધર્મસમાજ હજી સાંખી શકશે-
 એમ સમજવાથી તે વાત ડહાપણથી મુલતવી રાખી; જોકે એ-
 કાની અડચણોમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટોને મુક્ત કરવાને માટે વરસો વરસ
 ઈમેન્ટમાં એક મારી પત્ર પસાર કરવાનો વહીવટ અખત્યાર કરવા-
 આવ્યો. વિદેશવિગ્રહ એ અત્યાર સુધી વિઠમપક્ષને લોકમાં અગ્રિય
 નાખનારૂં બાબુ કરેણું હતું. આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે
 ય.ર સુધી દેશાવરો સાથે જંગ ઉઠાવનારા વિઠમ પ્રધાનો અને તે-
 મે પોકાર ઉઠાવી તેને બંધ પાડનાર ટોરીપક્ષના હતા. પરંતુ આ સમે
 જ પક્ષની રાજનીતિ એ બાબતમાં એટલી બધી બદલાઈ ગઈ કે
 હવંથી અગ્રિય નીતિના ખાં મણુવા લાગ્યા. સારાંશ કે વિઠમ
 રણીઓ આ સમે જે અપૂર્વ સત્તા ભોગવી ગયા તે તેમના સુગુણો-
 ગ્રીધે જ. સુગુણો હંમેશાં જ સિદ્ધિદાયક છે. અને તેની સાથે
 પ્રથમ પચાસ વર્ષ સુધી જે તેમનો અધિકાર અખાડિત રહ્યો તેનું વિશેષ
 મુ તો એ જ કે પોતાના સ્વાતંત્ર્ય મતને તેઓ છેવટ સુધી સાચા
 સાચા જ રહ્યા. રાજ્ય ને ધર્મ સંબંધી પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી
 એ તરફ જ તેઓ નિરંતર દક્ષ રાખતા. આવી જિંમ શુદ્ધિના
 પુરુષોના લાંબા કારભારનું મોટું શુભ ફળ એ થયું કે તેઓ કામચી-
 થયા તોપણ લોકને સ્વતંત્રતાનો એવો અભ્યાસ પડી ગયો કે
 ઈમેન્ટ વિના રાજ્ય કરવું, ઈન્સાફના કામમાં હાથ લાગવો, અપખાન

અંધનમાં રાખવાં, કે ધર્મભેદને માટે કાંઈને પણ સતાવવો, એ વાતો ધ્રુવ્યાંડમાં તો બની શકે જ નહિ, એમ સર્વેને સમાન રીતે પ્રતીત થઈ રહ્યું.

અવિગ્રહ નીતિનો મિત્રાંત એ છે કે કાંઈ પણ દેશને બીજા સાથે લડાઈ ઉઠાવવામાં ફાયદો નથી—છેવટે કદાપિ પોતે જીતે તોપણ નુકસાનનો સરવાળો જ વધારે થાય. લડાઈનો ખર્ચ ભરતાં લોકો ઉપર કરતો ભારે બોળે પડે છે એ તો ઉઘાડું જ છે. અને તે વિચારથી જ ટેરીપક્ષવાળા અત્યાર સુધી વિદેશવિગ્રહની સામે થતા હતા. પણ આ તો એનો નાનામાં નાનો ગેરફાયદો છે. એવો વિશેષ કર આપવાથી લોકોની સમસ્ત આર્થિક સ્થિતિ કાંઈ બહુ બગડતી નથી. પણ મોટો ગેરલાભ તો એ છે કે જ્યારે હજારો માણસ પોતાનો ચાલુ કામ ધંધો છોડી સિપાહીગિરીમાં પડે છે ત્યારે તેટલું દેશમાં નવું દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થતું અંધ પડે છે. એથી પણ દ્રવ્યની વિશેષ હાનિ દેશાવર સાથનો વ્યાપાર પડી લાગવાથી થાય છે. કેમ કે બે દેશો વચ્ચે લડાઈ ચાલે છે ત્યારે તેઓ વેપારને બદલે એક બીજાનાં વહાણ કે વજુઝારો લૂટી લેવાનો જ ઉદ્યોગ આદરે છે. આવા જોખમને સમે વેપારી પરદેશ માલ મોકલે નહિ, અને એમ થવાથી લાખો માણસ રોજી વિનાનાં થઈ જાય, મતલબ કે મળુરો બૂખે જ મરે, શાહુકારો લૂટી જાય, અને કરોડો રૂપિયાનું નુકસાન દેશને થાય. આમ થવા પછી છેવટે કદાપિ લડાઈમાં જીતી એકાદો મુલક હાથમાં આવ્યો તોપણ આ મધા નુકસાનોના મુકાબલામાં તે ફાયદો કાંઈ જ નથી. આ વાત હાલ યુરોપના રાજ્યવેત્તાઓ બરાબર સમજે છે અને સોવાર વિચાર કર્યા કેડે નાચારી-એ જ એવા વિદેશવિગ્રહ માથે વહોરી લે છે. પણ આ પ્રમાણે રાજકર્તાની વૃત્તિ થવી એ દેશના વ્યાપારબળ ઉપર બહુ આધાર રૂખે છે. જ્યાં સુધી દેશમાં વ્યાપાર ધંધો બહુ વધ્યો નથી ત્યાં સુધી લડાઈથી આ જાતનું નુકસાન થોડું જ હોય છે. અને વખતે તો પરદેશને લૂટી લાવવામાં જ લાભ રહેલો હોય. આજ નંબલી કાળમાં

રાજા ને પ્રજા બંનેને જ વિદેશવિગ્રહ બહુ વહાલો લાગે છે. અને જો પાડોશનો દેશ કાંઈ સુધરી શ્રામાન થયો હોય છે તો તો તેના પૂરા ભાગ જ આવી મળે છે. પણ જેમ જેમ દેશમાં વેપાર ધંધો વધતો જાય છે તેમ તેમ લડાઈપરથી રચ્યા ઝાંછી થતી જાય છે અને છેવટે વેપારી વર્ગ તો લડાઈને ધાક્કારનારો જ થઈ પડે છે. જ્યારે એથી પણ વેપાર વિશેષ વધે છે ત્યારે વિદેશવિગ્રહના ગેરફાયદા ખીજીને પણ કાંઈ કાંઈ પ્રત્યક્ષ થવા લાગે છે, અને તેના લાભાલાભ ઉપર વિચક્ષણ રાજ્ય-કર્તા કાંઈ ધ્યાન આપવા માંડે છે. પણ પૂરેપૂરું ધ્યાન તો ત્યારે અપાય છે કે જ્યારે વ્યાપારી વર્ગે અગમ શુદ્ધિ એકદેશી હીંમતોળુ જ ન રહેતાં પોતાના દેશના રાજકાજમાં બોલવાનો હક્ક સંપાદન કરેલો હોય છે. ત્યારે તો વ્યાપારવૃદ્ધિનો વિચાર કરવો એ દેશની રાજનીતિનું એક અવશ્યનું અંગ થઈ પડે છે.

ઈ'આંડ હાલ આ સ્થિતિએ આવી પહોંચ્યું હતું. છેલ્લાં સો વર્ષમાં ઈ'આંડનો વ્યાપાર અત્યંત જ વધ્યો હતો, અને રાજકાજમાં વ્યાપારી વર્ગનો મત જમીનદારોના કરતાં પણ વધારે સત્તાવાન થવાની તૈયારીમાં હતો. વિહગપક્ષને મોટો આશ્રય વ્યાપારી વર્ગનો હોવાથી એ પક્ષ પ્રથમ ચેત્રી પહેલાં જ તેમને વિદેશવિગ્રહનો આગ્રહ હતો તે તમામ છોડી દીધો, અને વ્યાપારવૃદ્ધિ એ પોતાની રાજનીતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર કર્યું. હવેથી તમે જોશો કે અવિગ્રહ મતને થોડો બચો પણ અનુસરી વિહગપક્ષ હમેશાં વર્તે છે, અને વખતે વિદેશવિગ્રહ ઉઠાવે છે તે પણ વ્યાપારવૃદ્ધિની જ સહુતાથી. રાજ્યસભાની ખાતર જ વિગ્રહ ઉઠાવવો એ વાલ હવેથી ટોરી પક્ષનું સક્ષણ થઈ પડ્યું, અને કહેવે ટોરી પક્ષને પણ ટેલેક અંશે તો વ્યાપારી વર્ગના વિચારને આન આપવું પડે છે.

આ અવિગ્રહ નિતિનો મૂળ પ્રવર્તક રોમર્ટ વોલપોલ નામનો આ સર્મે જ પ્રધાન થયો તે હતો. પણ એના મરનારનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સ્વિષ્ણુ મહાશાગરનો “પરપોટો” એ નામની જો

કુળમાં આ સમે શેરસદાની ધેસાઈ ચાલી તેની કાંઈક હકીકત જાણવી જોઈએ.

દક્ષિણ મહાસાગરનો પરપોટો (સાઉથ સી બબલ). મુંબઈમાં શેરસદાની ધેસાઈ આપણે અહિં ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં ચાલી હતી તે તો તમારા જાણવામાં હશે જ. અમેરિકામાં ગુલામ આબન લડાઈ ઉડવાથી રૂના ભાવ ખાંડીએ ૮૦૦ સુધીના થઈ ગયા, અને તેથી આપણા મુલકમાં અનર્ગળ પૈસો આવ્યો. એકદમ વધી પડેલી આટલી બધી મૂડી ચાલુ વેપારમાં નાખવાનો માર્ગ ન હોવાથી નવા નવા ઉદ્યોગને નિમિત્તે ધણી ધણી કંપનીઓ બંધાઈ, અને તેમાં બહુ નફો થશે એમ ધારી તેના શેરો ઉપર લોકે પડાપડી કરવા ખાંડી. એ પડાપડીના કારણથી શેરોના ભાવ એકદમ બહુ વધ્યા. એ ભાવો પ્રતિદિન વધતા જોઈ સદાની હોંસ બધાને ફટી, અને તેનો લાભ લઈ કેટલાક અવિચારી સટોરિયાઓએ તેના ભાવ છેક જ અંહેકાવી મૂક્યા. જોતજોતામાં રખડતા માણસો લખપતિ ને કરોડ-ધિપતિ થઈ જવા લાગ્યા. જોકેએનો શેર જેને આ લોક ખાડાનો કહેતા અને જે ઉવટે મોટો ખાડો જ નીવડ્યો, તેનો ભાવ દગબગ લાખ રૂપિયાનો બોલાયો અગર જો તે મૂળે તો દસ હજારનો જ હતો. આ જોઈ બધાનું કલેજું ફટકયું; અને નીચ કે ઊંચ, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, સ્ત્રી કે પુરુષ, સખળા જ શેરસદાની મોહજળમાં ફસી પડ્યા. કાઈને પણ વિચાર રહ્યો નહિ કે એકના ચાર તો આપણે હાલ આપીએ છીએ, તો પછી એ ધંધો ગમે તેવો હોય તોપણ એમાં એથી તે વધારે નફો શી રીતે જીતવાનો હતો ? પણ એ વખતે એવા અવલાર નહાનો વિચાર જ દોણુ કરે છે ? બધાની મજૂરી એજ હતી કે કાલે ભાવ વધ્યો કે તુર્ત એ વેચી નાખી આપણે નફો મારી બાંધીશું. પણ આવી ધેસાઈની મજૂરી ઉપર જે ભાવ વધવા મારેલા તે ક્યાં સુધી ટકી રહે ? એક વાર આંચકા લાગે કે જેમ લાવો ચડેલા તેમજ પાછા ગમડીને નીચે બેસે, અને તેમાં બધાને

જ ભોંય સાથે કરી નાંખે. એમજ આખરે થયું, અને લાખો માણસ પાયમાલ થઈ ગયા. એ પાયમાલી ફક્ત મુંબાઈમાં નહિ પરંતુ શુનરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છમાં પણ ફેલાઈ, અને હજી પણ તેની માઠી અમર કેટલેક ઠેકાણે છેક દૂર થઈ નથી.

આવું જ અને બલ્કે એથી પણ મોટે દરજ્જે ઇંગ્લાંડમાં આ વખતે થયું હતું. અહિં પાછલાં દોઢસો વર્ષથી વ્યાપાર અને દ્રવ્યની શક્તિ ઉત્તરોત્તર થતી જ આવી હતી, અને તેમાં યુરોપની સંધિ પછી જે અવિગ્રહ આવ્યો તેના પ્રતાપે દેશમાં ખણો જ વેપાર વધી ગયો. જેની પાસે થોડા પૈસા હોય તે પણ એમ ધારવા લાગ્યો કે એને જે વેપારમાં નાંખ્યા હોય તો તુર્ત તવંગર થઈ જવાય. નવી નવી કંપનીઓ બંધાવા લાગી, અને તેમાંની કેટલીકે સાફ કામ કરી વહેંચણી પણ સારી આપી. એથી શેર રાખવાનો પરન ફેલાયો, અને એવકુલ કે લુચ્યા માણસોએ હવાઈ ખ્યાલની જે કંપનીઓ કાઢવા માંડી તેમાં ખણી ભેક કંપસારી પડ્યા.

એમાં “ સાઉથ સી ” એટલે દક્ષિણ મહાસાગરમાં વેપાર કરનારી કંપની એણે તો બધાને ગાંડા જ કરી મૂક્યા. એ કંપની મૂળ ઇ. સ. ૧૭૧૦ માં હાર્લીએ ઉભી કરાવી હતી, અને તે કંપનીએ સરકારી કરજ ૬૦ લાખ પૌંડનું પતાવી પોતે લીધું તેના બદલામાં તેને સારા વ્યાજની સાથે દક્ષિણ મહાસાગરમાં એકઠથ્યુ વેપાર ચલાવવાની પરવાનગી આપી. એકઠથ્યુ વેપાર ચલાવવાથી તો ત્યાં જ થઈ જવાતું હશે એમ આ સમે ઇંગ્લેન્ડ ભેડના કામગીરીમાં હતું. અને તેથી ન્યારે ઇ. સ. ૧૭૧૬ માં એ જ કંપનીએ બીજા ૭૫ લાખનું સરકારી દેવું પોતે પતાવી લીધું ત્યારે એના શેર ઉપર ભેડાનો મોહ વધ્યો અને જેની પાસે સરકારી ભાગ હતી તેમાંના ખણકે તો તે સારે આ શેર જ લેવા કમૂલ કર્યા. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ એના લુચ્યા દિરેક્ટરોએ એ શેર સદાપર ચલાવ્યા અને મળ જે એ ૧૦૦ પાઉંડનો તેના

એક વખતે ૧૦૦૦ પૌન્ડ ખોલાવ્યા. આ જોઈ આખો બજાર ચમક્યો અને બધા જ શેરોના ભાવ આસમાને જઈ પહોંચ્યા. અરે એની અસર ફ્રાન્સમાં પણ જઈ પહોંચી અને ત્યાં પણ એવી સેંકડો પરપોટા કપનાઓ ઉભી થઈ. શેરસદાનો પવન જોસથી પુકાવા લાગ્યો. પણ પરપોટા તે કાંઈ આખરે ફૂટ્યા વિના રહે ! અને તે ફૂટ્યા તેની સાથે જ લાકની ચાતક પાયમાલી થઈ ગઈ. શેરોમાં ઘણા લોક મરી ગયા. એટલું જ નહિ પણ શેરને લાંબે સેંકડો શાહુકારો ભાગવાથી, ખાકી હતા તેને ઘેર પણ રડાપીટ મડાઈ. હજારો આબરૂદાર કુટુંબો ધરનાર વિનાનાં થઈ ગયાં અને હજારો માણસો રાત્રે પણ ખાઈ ખેડા.

આ જોઈ બધા લોક સરકારની ઉપર ક્રોધાયમાન થઈ મના કેમકે મંત્રીમંડળમાંના ઘણાક સાઉથ સી કંપનીના તર્કટમાં સામેલ હતા. પાર્લમેન્ટમાં તેમની સામે કામ ચાલ્યું, અને તે સમે તકરારના બુસ્સામાં માથે લોહી ચડી જવાથી એક પ્રધાન તો બીજે દહાડે જ મરી ગયો. એણે તો નહિ પણ એના કેટલાક સાથીઓએ લાંચ ખાધી હતી એમ છેવટે સાબીત થયું. એ તપાસ ચાલતી હતી એટલામાં જ એક તો હેબકથી મરી ગયો. બીજને કેદની શિક્ષા મળી અને બધું રાજ મંડળ આપોઆપ રાજનામું આપીને ચાલતું થયું. હવે રીપન્ટ બોલ પોલ જેણે ધરથી જ આ શેરસદાની ઘેલછા સામે વારંવાર પોક્કરીને ચેતવણીઓ આપી હતી, તે સમસ્ત પ્રજાના એક અવાજે પ્રધાન પદને પામ્યો.

સર રોમર્ટ બોલપોલ એ ક્ષણમાં જો મોટા પ્રધાન થઈ ગયા છે તેમના એક ગણાય છે. રાજની ઉપજ ખર્ચની આવડતમાં એ અદ્વિતીય જ હતો. શેરસદાની ઘેલછથી દેશનો વેપાર કષ્ટ પડી ભાગવાની તૈયારીમાં આવ્યો હતો. તે એની ચતુરાઈથી પાછો ટટાર થયો. એના હાથમાં કારભાર આવ્યો કે તુર્ત એણે સેકરેટરી વધારે નિકાસની અને આશરે આજીવિક આયાતની વસ્તુઓ

ઉપરથી જગત કાઢી નાખી. એણે રાજભાષણમાં સાફ જાહેર કર્યું હતું કે આપણી કારીગરીની ચીજોને પરદેશ ચડાવતાં અને તે બનાવવામાં કામ લાગતી વસ્તુઓ પરદેશથી આવતાં જોટકી થોડી દરકત તથા ખરાબ થાય એમ કરવું એના જેવું કાંઈ પણ આપારવર્જક બીજું કામ નથી. એ અવિગ્રહ રાજનીતિનો મૂળ પ્રચારક હોતો તે તો આપણે પ્રથમથી જ કહી ગયા છીએ.

મહામંત્રીપદ પહેલ વહેલું ઇંગ્લાંડમાં એને જ આપવામાં આવ્યું. અને તે આ રીતે બન્યું. અત્યાર સુધી રાજ્યો પાંડે મંત્રીમંડળ મળતું. તેમાં પ્રમુખસ્થાને બિરાજતા. દાલના જ્યોર્જને ઇંગ્લેન્ડ કે એના કારભારીઓને જર્મન ભાષા આવડતી નહોતી. રાજને કાંઈ સમજવવું હોય તો તે ફ્રેન્ચમાં કહે ત્યારે જ. આમ હોવાથી પૂતળાની માફક આવીને સભામાં બેસી રહેવું એ રાજને પસંદ પડ્યું નહિ, અને તેણે હુકમ કર્યો કે મંત્રીમંડળે પોતપોતામાં એક વાર વિચાર કરી મને તે જાહેર કરવો કે પછી તે ઉપર હું મારી સંમતિ આપીશ. બીજા જ્યોર્જને પણ એવું જ ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનું કાચું હોવાથી તેણે આ રીત કાયમ રાખી. અને ત્યારથી એવો રિવાજ પડ્યો કે મંત્રીમંડળે પોતપોતામાં જ વિચાર કરવો. આમ રાજ્યે મંત્રીમંડળમાં આવવું બંધ કર્યું. ત્યારે પોતાનું પ્રમુખસ્થાન તેમાંના કોઈને આપવું જ જોઈએ અને તે જેને આપવામાં આવે છે તે આ વખતથી મહામંત્રી કહેવાય છે.

વાલપોલનો કારભાર ઇ. સ. ૧૭૨૧ માં થયો તે છેક ઇ. સ. ૧૭૪૨ સુધી એટલે તે મુઝો ત્યાંસુધી જ લગભગ રહ્યો. અગર જો એ દરમ્યાન આ રાજ તો મરી પશુ ગયો, અને બીજો જ્યોર્જ જે ગાદી ઉપર આવ્યો તેની એના ઉપર પ્રીતિ પણ નહોતી. એના લાંબા કારભારમાં લડાઈના ઝખકારા કાંઈ જ થયા નહિ. પણ આખો દેશ લક્ષ્મીદેવીથી ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યો. માન્ચેસ્ટર અને

ખર્મિંગહામની વસ્તી આ અરસામાં ત્રીશ વર્ષે બમણી થઇ ગઇ અને ત્યાં કારીગરી અને વેપાર એ બંને દિનપર દિન વધ્યાં જ ગયે. સિવપૂર્ણ એક નાનો સરખો ગામડિયો કર્મો હતો તે ઇંગ્લાંડનું ત્રીજા નંબરનું બંદર થઇ રહ્યું, ખેતીમાં સુધારો થઇ ખેડુતો સુખી થઇ ગયા અને તેની સાથે દેશની આબાદીનું મુખ્ય ચિહ્ન જે જમીનનાં ગણોત્તર તે પહેલા કરતાં ત્રણ ગણાં વધ્યાં.

આવો કારભારી લોકપ્રિય થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? વેપાર તથા તમામ ગૃહસ્થ વર્ગ તો એની ઉપર દ્વિદા દ્વિદા જ થઇ ગયો અને પાર્લિમેન્ટમાં એનું જોર એટલું હતું કે આપણે સામે ખોલી શું કરી શકવાના છીએ એમ ધારી ટોરી પક્ષના તો કેટલીક વાત્તા હાજર પણ થતા નહિ. આટલી બધી સત્તાનું મૂળ કારણ તે અલખત એની ઉત્તમ રાજનીતિ જ હતી; પણ તેની સાથે એ પાંચ કે પાર્લિમેન્ટવાળાઓને લાંચ આપવામાં પણ એ બહુ પૂરો હતો.

પાર્લિમેન્ટવાળાઓને લાંચ આપવાની રીત વોલપોલે કાઢી એમ તો કાંઇ નથી. લાંચનો ધારો તો રાજ્યમાં ન્યાય આમની સભા સર્વોપરિ સત્તાધીશ થઇ હતી ત્યારથી નીકળ્યો હતો એ સભાસદોનો મત હવે કાંઇ જેવી તેવી વસ્તુ નહોતી, અને તેથી તે મેળવવા કારભારીઓ બહુ ખર્ચ કરતા. આ સમે પાર્લિમેન્ટ કામકાજ છપાતાં નહોતાં તેથી અમુક સભાસદે કેવો મત આપ્યો તે લોકને જાણવામાં આવતું નહિ, અને તેથી તેઓ નીડરપણે વેચતાં કાંઇ પણ લજવાતા નહિ. વોલપોલનો તો આ ખાખત મનુજાત વિશે અતિ હલકો વિચાર હતો. પૈસા ટકાની લાંચ રુશવત તરછોડે એવા માણસો પણ અન્ય પ્રકારની લાલચોથી ડગી જાય અને “ દરેક માણસ કોઇને કોઇ લાલચને વશ થઇ જાય, ” એ નિયમ લાગુ ન પડે એવા તો જગતમાં વિરલા જ. એમાં કાંઇ શક નથી.

તોપણ એવા વિરલાયે હોય છે ખરા. વૉલપોલ પંડે કદી પણ લાંચ ખાતો નહિ અને ન્યારે એનો કારભાર છૂટયો ત્યારે એ મૂળ હતો તે કરતાં પણ ઉતરતી અવસ્થામાં માલુમ પડ્યો.

રૂપેન સાથે લડાઈ અને ફેશમાં બપોડા આ રાજ્યમાં ટેલિક વાર થયા, પણ તેમાં નોંધવા ભેગ કાંઈ પણ નથી.

રાજાનું મરણુ ઇ. સ. ૧૭૨૭ માં તે હૈનોવર જતો હતો તેવામાં વાટમાં નીપળ્યું. એમ કહે છે કે ઈંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવ્યો તે પહેલેથી જ એણે કાંઈ ખોટા શક ઉપરથી પોતાની પરણિયત અને એક કિલ્લામાં કેદ કરી રાખી હતી અને તે હાલ મરતી વખત પોતાના ધણીને ગુસ્સાભર્યો કાગળ મોકલતી ગઈ. તેમાં એમ લખ્યું હતું કે તેં મારી ઉપર જીલમ ગુજાર્યો છે તેનો જવાબ દેવા હું તને ઈશ્વરના દરબારમાં એક વરસ ને એક દિવસની મુદતમાં ખેલાવું છું. આ કાગળ એને રસ્તામાં મળ્યો, અને તે વાંચતાં જ એ બચીત થઈ ધરણીએ દબ્યો તે પાછો સચેત જ થયો નહિ. પાસેના ગામમાં લઈ જતાં એ ગાડીમાં પ્રાણમુક્ત થયો.

(અપૂર્ણ.)

ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડોળ કમિટિનાં પુસ્તકો

નીચેનાં પુસ્તકો નીચે લખેલાં ઠેકાણેથી મળશે:—

૧. પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટકૃત હિંદનું રાજ્યબંધારણ રૂ. ૧—૦—૦
૨. બંકિમચંદ્ર ચેટરજી કૃત રજનીનો તરણુમો રૂ. ૦—૧૨—૦
૩. ફિરસ્તા કૃત ગુજરાતના સુલતાનોનો તરણુમો રૂ. ૧—૦—૦
૪. મેકિમલન કૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો અનુવાદ રૂ. ૧—૦—૦
૫. પ્લેટો કૃત શીડૂસનો તરણુમો (કર્તા મ. ર. ભટ્ટ) રૂ. ૧—૪—૦
૬. રણજિતકૃતિ સંગ્રહ રૂ. ૨—૪—૦
૭. બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને
નિબંધસંગ્રહ રૂ. ૧—૮—૦
૮. ત્રીજી ગુજ. સાહિત્ય પરિષદનો .. રૂ. ૨—૦—૦
૯. પાંચમી ,, ,, ,, ,, રૂ. ૩—૦—૦
૧૦. મોલિયર કૃત બે નાટકો—ખીચારો અને ભૂલોનો ભોગ. રૂ. ૧—૪—૦
૧૧. મેકનોલડકૃત સંસ્કૃત વાક્યમયનો ઇતિહાસ. રૂ. ૫—૮—૦

બીજી ચોપડીઓ તૈયાર થાય છે.

મળવાનાં ઠેકાણાં:—

૧. જીવનલાલ અમરશી મહેતા; પીરમથાહ રોડ,
અમદાવાદ.—
૨. ગુજરાત વનિકીયુલર સોસાયટી, ભદ્ર; અમદાવાદ.
૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, ૪૧ સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઇ.

ସ୍ତୁତ୍ୟ ବିହୀନ

ଉପନୀତ ଅମରଶୀ ଗାୟନ

ଗୀତମାନମାନଙ୍କର ଗୀତ ଶ୍ରବଣ ଶ୍ରବଣ

ଅମରଶୀଗୀତ.

